

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

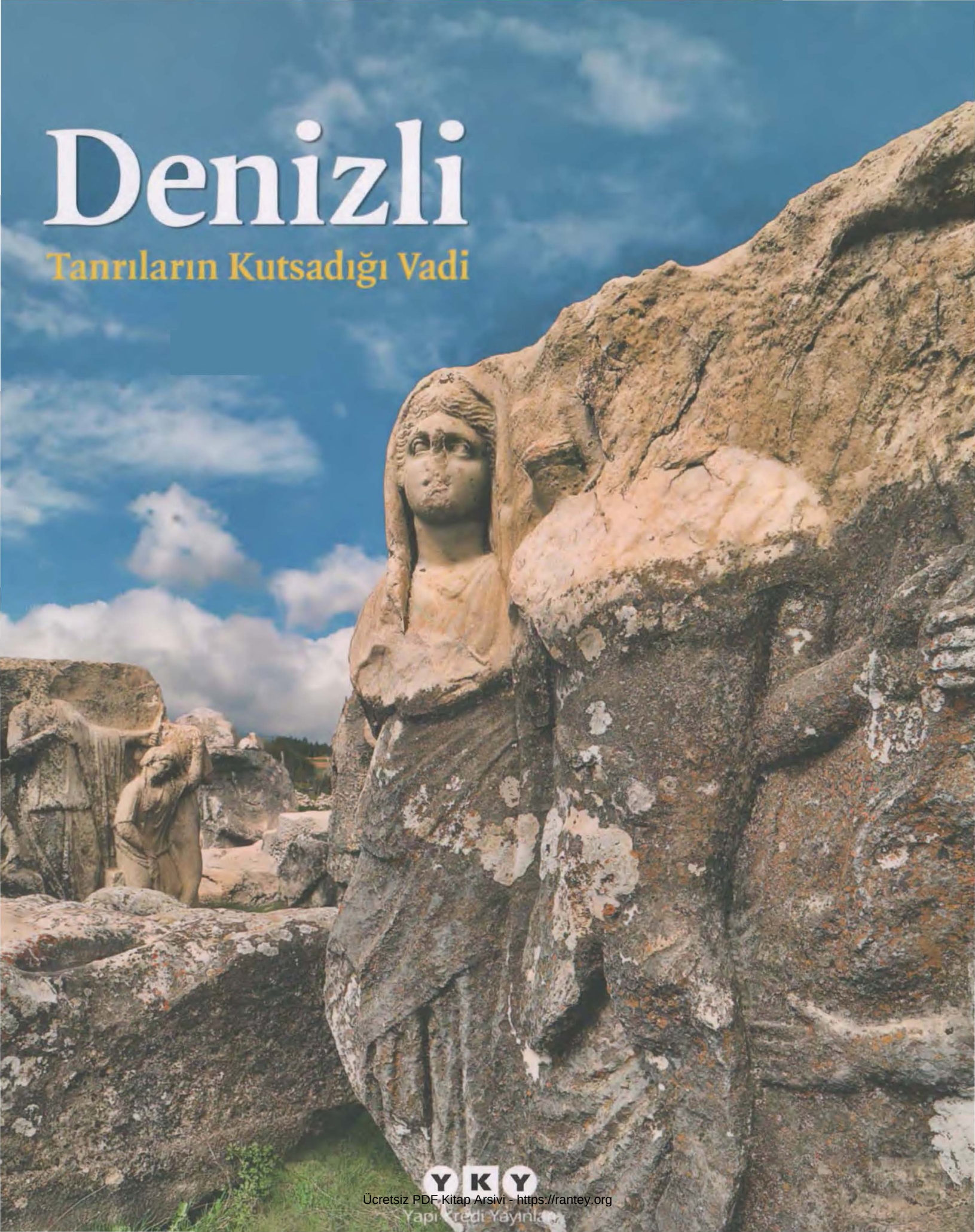
Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

Denizli

Tanruların Kutsadığı Vadi

Denizli

Tanrılarının Kutsadığı Vadi

Filiz Özdem (İstanbul, 1965) İtalyan Lisesi'nden mezun olduktan sonra İÜ Edebiyat Fakültesi Felsefe Bölümü'nü bitirdi, aynı bölümde yüksek lisans programına devam etti.

Çeşitli dergi ve gazetelerde şiirleri, yazıları, yorumlayıcı sanat metinleri ve çevirileri yayımlandı.

Çeşitli derleme kitaplarda yazılarıyla yer aldı. Pier Paolo Pasolini, Luigi Malerba ve Italo Calvino, Edmondo de Amicis, Carlo Collodi'den kitaplar çevirdi.

Maltepe Sanat Galerisi, Milli Reasürans Sanat Galerisi, Sevimce Sanat Galerisi ve Artisan Sanat Galerisi tarafından yayımlanan pek çok katalogun metinlerini yazdı.

UygurluklarKapısı Urfa (YKY, 2002), Bitez Kent Balıkesir (YKY, 2003), Sırtı Dağ, Yüzü Deniz: Mersin (YKY, 2004), Taşın Belleği: Mardin (YKY, 2005), Kars: "Beyaz, Uykusuz, Uzakta" (YKY, 2006), Karaların ve Denizlerin Sultanı İstanbul (YKY, 2009), Dağların Gazeli Maraş (YKY, 2010), Denizli – Tanrılarının Kutsadığı Vadi (YKY, 2011) başlıklı şehir monografilerini hazırladı.

Yapıtları: Saydam ve Seyirci (şiir), Maltepe Sanat Galerisi Yayınları, 1999; Korku Benim Sahibim (roman), YKY, 2007; Düş Hırkası (roman), YKY, 2009; Yalan Sureleri (roman), YKY, 2010. DoğanKardeş: Kitap Kurtları İçin Hayvanlar Alemi (YKY, 2010); Yeryüzünden Binbir Efsane / Bakır Dağlar, Kör Kuyular, Büyülü Kuşlar (YKY, 2010); Kuşlar Bize Neler Söyler? (YKY, 2010), Tavşan Dağa Küserse, Kaplumbağa Koşarsa (YKY, 2011), Pirenin Yorganı, Karıncanın Rüyası (YKY, 2011), Esrarengiz Arkadaşın Fısıldadıkları (YKY, 2011), Simay – Ninem Diş Perisi Oldu (YKY, 2011).

Ali Konyalı (İstanbul, 1960) Mimar Sinan Üniversitesi, Güzel Sanatlar Fakültesi, Grafik Bölümü'nde öğrenim gördü. Aynı yıllarda profesyonel fotoğrafa başladı. 1985 yılında düzenlenen Anadolu Medeniyetleri sergisi kapsamında hazırladığı multivizyon gösterilerini audiovisual sunumları, kültür kitapları ve yayınları izledi. 1993 yılında gittiği ABD'de fotoğraf çalışmalarının yanı sıra Türkiye tanıtımına yönelik fotoğraf sergileri düzenledi. 1999'da Türkiye'ye döndü ve belgesel fotoğrafçılık dalında birçok çalışmayı gerçekleştirdi. Halen kültür ve sanat alanında fotoğraf üretimine, sergi, kitap ve multivizyon alanındaki belgesel çalışmalarına devam etmektedir.

Fotoğrafladığı Kitaplar: Topkapı Sarayı, Akbank; Türk İslam Eserleri Müzesi, Akbank; İstanbul Arkeoloji Müzesi, Akbank; Martılarının İstanbul'u, Türkiye İş Bankası; Mavi Uygarlık, Türkiye İş Bankası; Kubad Abad Sarayı ve Çinileri, Türkiye İş Bankası; Hasankeyf, Türkiye İş Bankası; Menderes'in Surlarında "Didim-Milet-Priene", / Yaşar Holding; Doğu Karadeniz'de Kırsal Mimari, Milli Reasürans; İstanbul Topografyaları, Zeytinburnu, İ.B.B.; Antik Çağ Anadolu Takıları, Akbank; Bulutların Altındaki Uygarlık Anadolu, Türkiye İş Bankası; Bellek ve Ölçek – Modern Türk Heykelinin 15 Sanatçısı, İstanbul Modern; Soyut Boyut, / Türkiye İş Bankası; İmoga – İstanbul Grafik Sanatlar Müzesi, Beşiktaş Belediyesi; Cumhuriyet'in İlk Ressamları, / Türkiye İş Bankası; Bin Çeşit İstanbul ve Boğaziçi Yalıları, Ak Yayınları; Çağdaşlar, Türkiye İş Bankası; Rahmi Koç Endüstri Müzesi, YKY; EU. Museum With No Frontiers, Sanal Müze; EU. Discover Islamic Art – Sanal Müze; Türk Seramik Sanatı, T.C. Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi; Kent Belleği, Mekânsal Süreklilikler-İstanbul, İstanbul Büyükşehir Belediyesi; Türkan Şoray Beyazperdeden Kostümler, T.C. Dışişleri Bakanlığı; Bir İmparatorluk İki Saray, YKY; İstanbul Experience, İstanbul Büyükşehir Belediyesi; İstanbul Uygurluklar Beşiği, İstanbul Büyükşehir Belediyesi; Gravürlerle İstanbul, İstanbul Ticaret Odası; Anadolu'da Farklı Kültürlerde Güzeli Arayış, HSBC Bank Yayınları; Kuzeydoğu Anadolu'da Mimari, Milli Reasürans Sanat Galerisi; Labranda, Milli Reasürans Sanat Galerisi.

Fotoğraf Sergileri: "İki Kültür Bir Öykü", Aya İrini Müzesi; "Saklı Hazine", Türk İslam Eserleri Müzesi; "Hüzün İkonaları", Türk İslam Eserleri Müzesi; "Sur ve Suyun İzindeki Kültürlerin Mirası", Beykent Üniversitesi – Taksim; "Alien – Yabancı'nın Güncesi", Maçka Sanat Galerisi; "Doğu Karadeniz'de Kırsal Mimari", Milli Reasürans Sanat Galerisi, İstanbul - Bilge Akın Art Gallery, Bodrum - Tarık Akıltopu Sanat Galerisi, Antalya - Saraybosna Türk Kültür Merkezi, Bosna Hersek - Ljubljana Üniversitesi Mimarlık Fakültesi ve Ljubljana Mimarlık Müzesi, Ljubljana / Slovenya - ARCI Gallery, Tiflis / Gürcistan - Batum Art Museum, Gürcistan - Kars Sanat Galerisi, Kars - Karadeniz Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi Sergi Salonu, Trabzon - Lendava Kalesi, Slovenya - Diyarbakır Sanat Merkezi, Diyarbakır - İzmir Devlet Resim Heykel Müzesi, İzmir - Kızıltepe Kültür Sanat Merkezi, Mardin - Pirnat Sanat Galerisi, Slovenya - Helsinki Fin Mimarlık Müzesi, Finlandiya - Medelhavs Museum, Stockholm / İsveç, Kopenhag Kraliyet Çağdaş Sanat ve Mimarlık Akademisi, Danimarka; "Taş ve Işık", İstanbul Arkeoloji Müzesi; "İstanbul Ports", Venedik Mimarlık Bienali / Palermo; "Hinter Den Stadtmauern Von İstanbul" - Berlin, KunstBureau Berlin EU; "Kadının Rengi", MKM İstanbul; "Türkan Şoray Beyazperdeden Kostümler", Ankara Palas; "Kuzeydoğu Anadolu'da Mimari", Milli Reasürans Sanat Galerisi.

Tarkan Kutlu (1971, Sivas) İstanbul Üniversitesi Turizm İşletmeciliği bölümünden mezun olduktan sonra 2001 yılında asistan olarak fotoğrafçılık yapmaya başladı. Doğu Karadeniz'de kırsal mimari, Kuzeydoğu Anadolu, Milas, Labranda, YKY'nin İstanbul ve Denizli monografileri gibi birçok kültürel ve sanatsal projede Ali Konyalı ile birlikte çalıştı. Halen, Anadolu'da çocuk portreleri ve mimaride süsleme ayrıntıları gibi kişisel projeler üstünde çalışmalarını sürdürmektedir.

Denizli

Tanrıların Kutsadığı Vadi

Hazırlayan:
Filiz Özdem

Fotoğraflar:
Ali Konyalı - Tarkan Kutlu

Yapı Kredi Yayınları

Yapı Kredi Yayınları - 3476
Şehir Monografileri - 20

Denizli Tanrıların Kutsadığı Vadi

Hazırlayan: Filiz Özdem

Fotoğraflar: Ali Konyalı, Tarkan Kutlu

Fotoğraf katkıları:
Serhan Oksay, Mustafa Arslan, Eşref Abay, Celal Şimşek

Düzeltili: Filiz Özkan

Tasarım: Nahide Dikel, Arzu Yaraş
Grafik uygulama: Arzu Yaraş

Baskı: Promat Basım Yayım San. ve Tic. A.Ş.
Sanayi Mahallesi, 1673 Sokak, No: 34 Esenyurt / İstanbul
Sertifika No: 12039

1. Baskı: İstanbul, Aralık 2011
ISBN 978-975-08-2130-1

Bu kitapta yayımlanan yazıların sorumluluğu yazarlarına aittir.

© Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık Ticaret ve Sanayi A.Ş. 2011
Sertifika No: 12334
Bütün yayın hakları saklıdır.
Kaynak gösterilerek tanıtım için yapılacak kısa alıntılar dışında
yayıncının yazılı izni olmaksızın hiçbir yolla çoğaltılamaz.

Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık Ticaret ve Sanayi A.Ş.
Yapı Kredi Kültür Merkezi
İstiklal Caddesi No. 161 Beyoğlu 34433 İstanbul
Telefon: (0 212) 252 47 00 (pbx) Faks: (0 212) 293 07 23
<http://www.ykykultur.com.tr>
e-posta: ykykultur@ykykultur.com.tr
İnternet satış adresi: <http://alisveris.yapikredi.com.tr>

İÇİNDEKİLER

Denizli - Tanrıların Kutsadığı Vadi

FİLİZ ÖZDEM • Altın Kent • 7

EŞREF ABAY • Tarih Öncesi Çağlarda Denizli Bölgesi ve Beycesultan Kazıları • 9

ŞABAN KÖK • Denizli Yöresinde “Kybele Kültü”nün İzleri • 21

H. HÜSEYİN BAYSAL • Denizli’deki Antik Kentler • 39

CELAL ŞİMŞEK • Tarihin İçinden Laodikeia’dan Ladik’e Denizli • 85

FRANCESCO D’ANDRIA • Phrygia Hierapolis’i – Pamukkale • 127

KADİR PEKTAŞ • Denizli ve Çevresindeki Türk Dönemi Eserleri • 167

Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi’nde Denizli • 234

VITAL CUINET • Denizli Sancağı • 236

NECATİ İNCEOĞLU • Denizli’de Sivil Mimari • 247

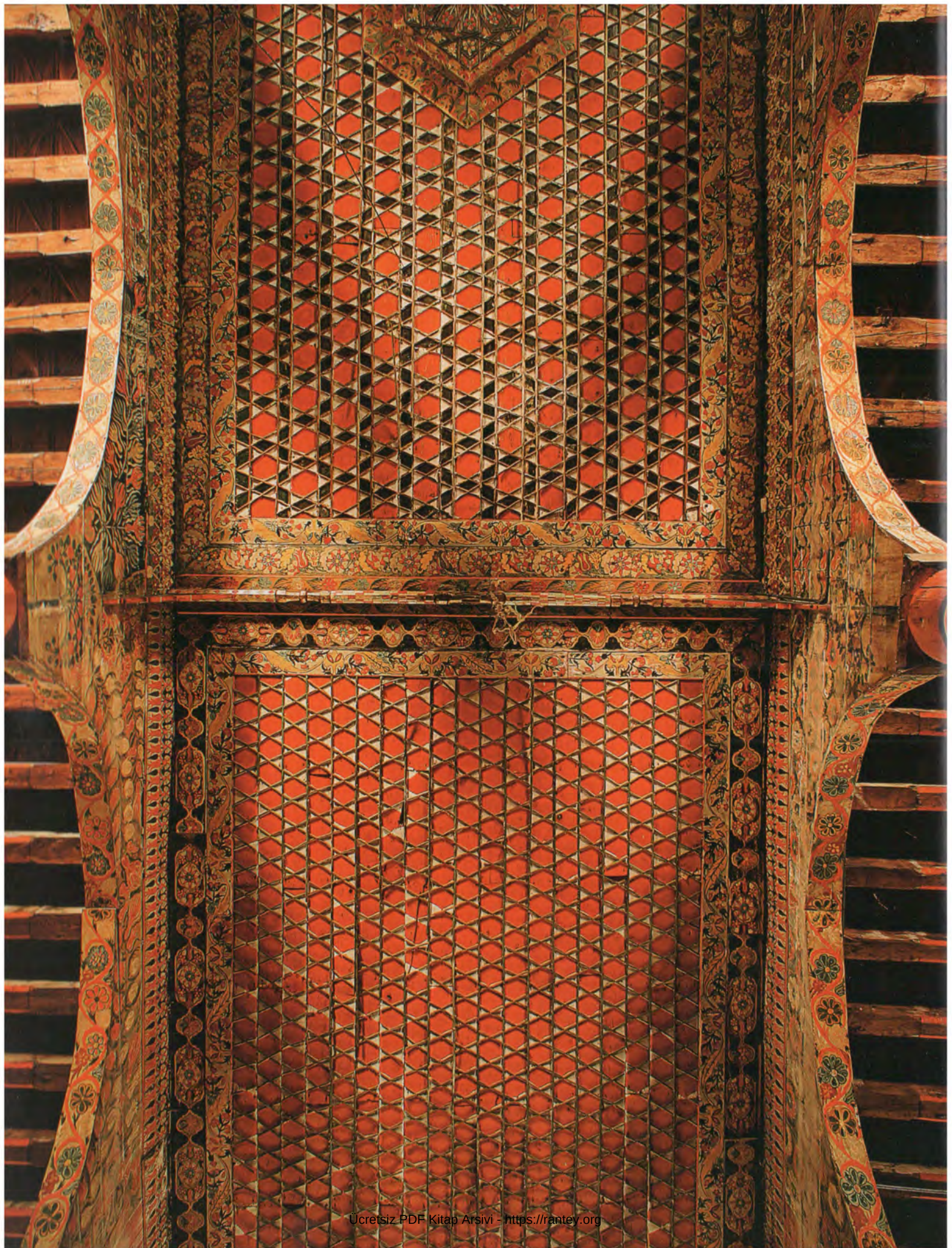
MUSTAFA ARSLAN • Geçmişten Günümüze Denizli Folkloru • 305

MELİH DUYGULU • Denizli’nin Müzik Kültürü • 357

CENGİZ BEKTAŞ • Denizli’nin Horozları • 369

KENAN MORTAN - OSMAN S. AROLAT • Tarihî Kökleriyle Denizli Ekonomisi • 389

SERHAN OKSAY • Tanrıların Kutsadığı Vadi • 419

Altın Kent

Filiz Özdem

2010 yılı yaz sonunda keşif turu yapmak için ekibimizle Denizli'ye gittiğimizde, her gün kilometrelerce yol katederek şehri gezdik. Kitap hazırlığı için yaptığımız bu geziler, elbette nitelik olarak turistik gezilerden ayrılıyor. Çünkü bu monografilerin amacı, ilgili şehirlerin özünü oluşturan, geçmişten günümüze taşınan kültür değerleri üzerine, olabildiğince geniş bir bakış açısıyla odaklanarak, yazılı ve görsel bir tür hafıza işlevi görmek. Üzerine çalıştığımız şehirlerin aktarılabılır ve taşınmaz kültürel değerlerini elverdiğince kayıt altına almak... Bir şehri, “işte o şehir yapan” değerleri topluca görebilmek... Dolayısıyla, elinizdeki kitap turistik güzergâhlarda görülemeyecek pek çok yeri içeriyor.

Keşif gezisinde tespit ettiğimiz ve sonraki çalışmalarda gidip de eski halinde bulamadığımız kimi yapılarla ilgili kötü sürprizler yaşadığımız gibi, baskı aşamasında bulunduğu için kitaba giremeyen bir takım hoş sürprizler de yaşadık. 2011'in Temmuz ayının sonlarında, basında Hierapolis Kazı Başkanı Francesco D'Andria'nın açıklamaları çıktı: Hierapolis'te yaptıkları kazılarda, İsa Peygamber'in on iki havarisinden Aziz Philippus'un yıllardır aradıkları mezarını bulduklarını söylüyordu. Mezar, Aziz Philippus Kilisesi'nin 40 m yakınında bulunan yeni bir kilise kalıntısının içinden çıkmıştı. Arkeolojik öneminin yanı sıra, Hristiyan âlemi için de, İncil'de adı geçen bir azizin mezarının bulunması ses getirecek bir olaydı. Ayrıca Laodikeia kazı başkanı Celal Şimşek'in de, Tiyatro kilisesinin tuğla döşemesinde, ziyaretçileri Tanrı'nın koruduğu ve gözettiği anlamına gelen bir betim olarak “Tanrı'nın Gözleri”ni bulduklarına dair açıklaması basında yankı buldu.

Devlet kurumları, taşınmaz kültür değerlerini koruma amacıyla tescillemeye çalışıyor. Ama tescilleme işi de iki tarafı keskin bir bıçak. Bir yandan sahiplerinin, tescillenmiş yapıya onarım adına bilinçsiz müdahalede bulunması engelleniyor, diğer yandan sahiplerin çoğunun maddi imkânsızlıkları yüzünden restorasyon bir hayal. Böylelikle yapılar, koruyacağız derken bir biçimde ölmeye terk edilmiş oluyor. Dolayısıyla bu konuda yerel yönetime ve sivil inisiyatife esaslı bir rehberlik görevi düşüyor. Denizli'de kişisel ya da sivil inisiyatif sayesinde kurtulan birkaç yapı da mevcut. Örneğin, vaktiyle yıkım kararı çıkarılan eski Un Fabrikası, kişisel inisiyatifin araya girmesi ve belediyenin de çözüm üreticiliğiyle restore edilmiş ve bugün Konservatuvar olarak hizmet veriyor. Diğer yandan, sivil mimari örnekleri gibi muhteşem başka yapılarla dolu Denizli'de kimi kalem işi süslemeli büyüleyici güzellikteki ahşap camiler de atıl ve bakımsız durumda. Bunlardan en çarpıcı örneği Baklan, Boğaziçi kasabasındaki, sade düz duvarları ve kiremit kaplı kırma çatısıyla dıştan alelade bir konutu andıran, içindeyse hiç beklenmedik, olağanüstü bir süsleme sanatının saklı olduğu Eski Cami oluşturuyor.

Denizli sadece Pamukkale'den (Hierapolis), o en bildik yüzünden ibaret değil. Hierapolis'in adı Antik Dönem metinlerinde Altın Kent olarak geçiyor; oysa barındırdığı kültür değerleriyle Denizli'nin tümü için bu nitelemeyi kullanmak hiç de yersiz kaçmaz. İrili ufaklı olağanüstü arkeolojik yerleşimleriyle, doğal zenginlikleriyle, mimarisiyle, ürettikleriyle altın değerinde bir şehir Denizli. Bu nedenle, küreselleşmenin her şeyi tektipleştiren yapısına karşı duran, zanaatlarından yemek kültürüne varıncaya dek bütün birikimini, beldenin yerel değerlerini nostaljik birer öge olmaktan çıkarıp korumacı ve farklılığını yaşatan üretici bir güç ve hareket olarak, Città Slow (Yavaş Şehir) girişimini, uygarlıklar açısından çok zengin bir birikime sahip Türkiye'nin hemen her beldesi için ciddiye almak gerekir.

Denizli üzerine bu kapsamlı çalışmanın ortaya çıkmasında katkısı, payı olan herkese teşekkür borçluyuz. Şehrin eski valisi Yavuz Erkmen'den, müze müdürü Hasan Hüseyin Baysal'a, rehberlik eden Şaban Kök'e, kapısını ve sofrasını açan halktan kişilere, değerli yazarlarımıza ve müthiş fotoğraflarla Denizli'nin gizli yüzünü de açığa çıkaran fotoğrafçılarımız Ali Konyalı ile Tarkan Kutlu'ya sonsuz teşekkürlerle...

Baklan, Boğaziçi kasabasında atıl ve bakımsız haldeki muhteşem Eski Cami'den tavan süslemesi.

Tarihöncesi Çağlarda Denizli Bölgesi ve Beycesultan Kazıları

Eşref Abay

Doç. Dr., Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi
Arkeoloji Bölümü

Güneybatı Anadolu'nun önemli antik kentlerine sahip Denizli ili ve çevresinin tarihöncesi dönemleriyle ilgili bilgilerimiz son derece sınırlıdır. Bölgede tarihöncesi dönemlere yönelik araştırmaların azlığı, olanların da eski tarihlerde yapılmış olması söz konusu bu bilgi eksikliğinin temel nedenini oluşturmaktadır. Bölgede tarihöncesi dönemleri kapsayan tek kazı çalışmasını 1954 ile 1959 yılları arasında yürütülmüş olan Beycesultan Kazıları oluşturmaktadır. Söz konusu bu kazılar ise bölgenin Geç Kalkolitik Dönem olarak adlandırılan İÖ 4. binyıldan Geç Tunç Çağı olarak adlandırılan İÖ 2. binyıl sonuna kadar olan zaman dilimi hakkında veri ortaya koyarken, bölgede daha eskiye giden kültür evreleri hakkında bilgi sunmamaktadır. 2003 yılında Denizli ilinin Çivril, Baklan ve Çal ilçeleri sınırları içinde kalan Yukarı Menderes Havzası'nda başlatmış olduğumuz yüzey araştırmaları ve 2007 yılında başlatılan Yeni Dönem Beycesultan Kazıları bölgenin tarihöncesi dönemlerini anlamamızda yeni veriler ortaya koymaktadır.

İLK YERLEŞİM İZLERİ, NEOLİTİK-ERKEN KALKOLİTİK DÖNEM (İÖ 7000-5500)

Yukarı Menderes Havzası'nda yapmış olduğumuz araştırma sonuçlarına göre Denizli ve çevresinde ilk yerleşim izleri Neolitik Dönem'e kadar geri gitmektedir. Bu evrede ilk olarak bölgenin dağlık kesimlerine ekonomik geçim kaynakları avcılık, toplayıcılık ve hayvan besiciliği olan grupların yerleştiği anlaşılmaktadır. İlerleyen dönemlerde (Geç Neolitik/Erken Kalkolitik) ise bölgenin ovaları tarımcı köy topluluklarının yoğun iskânına sahne olmuştur. Çoğunlukla ırmak ve göllerin kıyısında kurulmuş olan bu neolitik köyler yaklaşık 1 ya da 2 hektar büyüklüğünde olup çevrelerinde her yerleşime yeterli büyüklükte tarım arazileri olacak şekilde birbirlerinden uzak konumlanmışlardır. Yerleşimler üzerinde tespit ettiğimiz el yapımı, kırmızı astarlı kaliteli seramikler ve bu seramikler içinde bulunan boya bezemeli parçalar bölgenin Orta Anadolu, Göller Yöresi ve Ege kıyıları ile ilişkili bir kültürel geleneğe sahip olduğuna işaret etmektedir. Göller Yöresi'nde bu döneme ait yerleşimlerde yapılan kazılar, adı geçen dönemlerde insanların kerpiçten yapılmış, dikdörtgen planlı, bir ya da iki odadan oluşan evlerde oturduklarını, toplum içinde ekonomik ve siyasi temele dayalı bir sınıfsal farklılığın olmadığını göstermektedir. Bu toplulukların nasıl bir inanç sistemine sahip oldukları çok açık olmasa da Göller Yöresi'nde Hacılar ve Höyük yerleşimlerinde tespit edilen kutsal alanların aynı zamanda normal sivil evlerle benzerlikleri dinin henüz kurumsal bir yapıya bürünmediği izlenimi vermektedir.

Bütün Batı Anadolu'da olduğu gibi Denizli ve çevresinde de Neolitik Dönem'den

Hierapolis Örenyeri Müzesi'nden
bir küp ayrıntısı.

Beycesultan Höyüğü'nün genel görünümü. (Eşref Abay Arşivi)

başlayıp Erken Kalkolitik Dönem sonuna kadar kesintisiz bir şekilde devam eden bu yerleşim sürecinin yaklaşık olarak İÖ 5500 yıllarında büyük bir yangınla sona erdiği muhtemeldir. Batı Anadolu'da kazısı yapılmış her höyükte tespit edilen bu yangının sebepleri iyi bilinmese de bölgedeki yerleşimlerin tekrar iskânı yaklaşık bin yıldan daha fazla bir süre sonra Geç Kalkolitik Dönem (İÖ 4200-3000) olarak adlandırılan evrede başlamıştır. Orta Kalkolitik Dönem'e denk gelen bu bin yıllık ara süreçte bölgede neler olup bittiği çok iyi bilinmemektedir. Bazı araştırmacıların Erken Kalkolitik Dönem sonundaki yıkımın ardından yöre insanlarının hayvan gütmeyi ekonomik temel olarak alan göçebe bir hayatı tercih ettiklerine dair tezleri henüz arkeolojik buluntularla kanıtlanmamıştır. Elde olan veriler Geç Kalkolitik Dönem'le birlikte bölgenin ve bütün Batı Anadolu'nun farklı bir etnik kökene ve kültüre sahip gruplar tarafından iskân edildiğini göstermektedir. Bu gruplara ait tek renkli, koyu yüzlü ve perdahlı çanak çömlekler, bölgenin Neolitik ve Erken Kalkolitik Dönem seramiğinden farklı bir gelenek göstermektedir. Her iki dönem arasında-

ki benzer farklılıklar kendisini bölgedeki yerleşim düzeninde de hissettirmektedir. Geç Kalkolitik Dönem'de yerleşim sayısında önemli bir artış görülür. Yerleşimler ağırlıklı olarak ovalık alanlarda kurulmuştur ve bölgede daha önce görülmemeyen merkez olarak adlandırabileceğimiz büyük yerleşimler ortaya çıkar. Bu veriler bölgede nüfusun arttığını, bölgeye gelen yeni grupların tarımcı topluluklardan oluştuğunu ve bölgede daha önceki dönemlerde görülen eşit seviyedeki köy yerleşimlerinin aksine, yerleşimler arasında bir hiyerarşik yapılaşmanın oluştuğuna işaret eder. Söz konusu bu merkez yerleşimlerin çevrelerinde bulunan yerleşimleri ekonomik ya da siyasi olarak mı etki altına aldıkları eldeki verilere göre çok açık olmasa da, bu yerleşimlerin çevre yerleşimlere sundukları hizmet sayesinde çekim merkezleri olmaya başladıkları anlaşılmaktadır. Beycesultan'ın söz konusu bu çekim merkezlerinden biri olduğu görülmektedir. Bölgenin bu dönemde ve takip eden dönemlerde nasıl bir siyasi ve kültürel gelişme gösterdiğini daha iyi anlayabilmek için Beycesultan Kazıları'na bakmak gerekmektedir.

ESKİ DÖNEM BEYCESULTAN KAZILARI

Batı Anadolu'nun en büyük höyüklerinden biri olan Beycesultan, Denizli ili Çivril ilçesinde, ilçe merkezinden 5 km güneybatıda, Çivril-Denizli karayolunun hemen sağında yer alır. Adını, üzerinde türbesi bulunan Anadolu Alpereni Beyce Sultan'dan alan höyük, doğu-batı yönünde yaklaşık 800 m çapında olup ova seviyesinden itibaren 25 m yüksekliğe sahiptir. Yukarı Menderes Havzası gibi stratejik bir coğrafi bölgede bulunan yerleşim yerinde ilk kazı çalışmaları, 1954 yılında Ankara İngiliz Arkeoloji Enstitüsü adına Seton Lloyd ve James Mellaart tarafından başlatılmıştır. Bölgenin tarihöncesi çağlarını araştırmayı ve özellikle İÖ 2. binyılda Hitit ve Mısır yazılı kaynaklarında sözü geçen ve Batı Anadolu'da yer aldığı düşünülen Arzawa Ülkeleri'yle ilgili belgelere ulaşmayı amaçlayan bu kazı çalışmaları, 1959 yılında herhangi bir yazılı belgeye ulaşılamadan sonlandırılmıştır. Söz konusu çalışmaları sonucunda, yerleşimde Geç Kalkolitik Çağ'dan (İÖ 4000) başlayıp Geç Tunç Çağı (İÖ 1200) sonuna kadar kesintisiz devam eden 40 kültür tabakası tespit edilmiştir.

Bu çalışmalar sırasında yerleşimde ilk iskânın başladığı Geç Kalkolitik Çağ'a ait tabakalar, oldukça dar bir alanda araştırıldığından dönemin kültürünü anlamamıza yarayacak kadar veri elde edilememiştir. Bu döneme ait tabakalarda yalnızca megaron planlı yapıların varlığı ve bu yapıların içlerinde ocakların, kilden sekilerin ve siloların bulunduğu tespit edilebilmiştir.

Erken Tunç Çağı olarak adlandırılan İÖ 3. binyıllarda Anadolu, Suriye ve Mezopotamya arasında gelişen ticari ve siyasi ilişkilerin oluşturduğu etkileşim ve zenginlik, bütün Anadolu'daki yerleşimlerde olduğu gibi Beycesultan'da da etkisini göstermiştir. Kazılarda tespit edilen mermer idoller, tunçtan yapılmış eserler ve çarkın seramik yapımında kullanılması bu ilişkilerin göstergesi olmalıdır. Bu dönemle birlikte Beycesultan'da tapınaklar inşa edilmeye başlamıştır. Batı Anadolu'da ilk tapınak örneklerini oluşturan Beycesultan tapınakları genel olarak önde kutsal oda ve arkada rahip odasından oluşur. Kutsal odada kilden steller, tanrıyı sembolize eden çift tli boynuzlar ve bunlara bitişik daire şeklinde kilden sunaklar yer alır. Tapınak odaları içinde duvarlar boyunca kilden sekiler, silolar, çok sayıda sunu ve ayinlerde kullanıldığı anlaşılan çanak çömlek tespit edilmiştir.

Batı Anadolu'nun genelinde ve Beycesultan'da Erken Tunç Çağı'nda görülen bu zenginliği ve gelişmiş şehir kültürünü oluşturan halkların kimler olduğu, bu dönemlerde Anadolu'da yazının henüz kullanılmaması sebebiyle bilinmemektedir. Fakat bu dönemin son çeyreğinde, yaklaşık olarak İÖ 2300 yıllarında bölgeye Luviler olarak adlandırılan

ve Hititler gibi Hint-Avrupalı olan bir kavmin geldiği bilinmektedir. Beycesultan'da bu dönemde görülen yangın ve yıkımın sebebi bu kavmin bölgeye gelmesi olarak gösterilmiştir.

Hitit yazılı kaynakları ve Batı Anadolu'da tespit edilen Luvi hiyeroglif yazısıyla yazılmış kaya anıtları, bu kavme ait grupların Batı Anadolu'nun büyük bir kısmına yayıldığını ve İÖ 2. binyılda burada Appawiya, Mira-Kuwaliya, Seha Nehri Ülkesi, Hapalla gibi yerel beylikler kurduklarını göstermektedir. Hitit kaynaklarında "Arzawa Ülkesi" ya da "Arzawa Ülkeleri" olarak adlandırılan Batı Anadolu topraklarında kurulmuş bu beyliklerin lokalizasyonu ile ilgili henüz kesin veriler elde edilememiş olsa da, Beycesultan'ın söz konusu bu beyliklerden Kuwaliya Ülkesi'nin başkenti olduğu tahmin edilmektedir. Beycesultan'ın İÖ 2. binyılın ilk yarısına, Orta Tunç Çağı dönemine tarihlenen tabakalarında (V-IV. tabakalar) tespit edilen kamusal yapılar buranın önemli bir şehir olduğunu doğrulamaktadır. Bu kamusal yapılar içinde en dikkati çeken, höyüğün doğu konisi üzerinde geniş bir alanda açığa çıkarılan ve "Yanık Saray" olarak adlandırılan V. tabakadaki yapı kompleksidir. İlk dönem İngiliz kazıları sırasında büyük bir kısmı açığa çıkarılmış olan söz konusu saray yapısı, portikolu büyük bir avlunun etrafında inşa edilmiş mekânlardan ve koridorlardan oluşmaktadır. İki katlı olduğu tahmin edilen yapının kuzeyinde, güneyinde, batısında ve doğusunda birer giriş tespit edilmiş olup ana girişinin henüz kazılmamış olan güneybatı kısmında olabileceği tahmin edilmektedir. Yıkıntılar arasında tespit edilen boya kalıntıları, söz konusu yapının bazı mekânlarının, çağdaşı Yakındoğu saraylarında olduğu gibi duvar resimleriyle süslendiğini göstermektedir. Etrafı bir sur duvarıyla çevrelenmiş, oldukça zengin ve iyi planlanmış bir şehir görünümü veren Beycesultan'ın bu dönemde birçok kez Hititlerin saldırılarına maruz kaldığı ve yıkıldığı tahmin edilmektedir. Defalarca tekrar inşa edilen yerleşim İÖ 2. binyılın son çeyreğine tarihlenen Geç Tunç Çağı'nda da küçük saray ve ikiz tapınaklar gibi kurumsal yapılarıyla şehir karakterini korumaya devam etmiştir. Bu dönemde yaklaşık 3 m genişliğinde ve çakıl döşeli caddelerin doğu-batı yönünde şehri boydan boya geçecek şekilde planlandığı ve bu caddeler üzerinde çok odalı, zengin evlerin ve dükkânların bulunduğu görülmektedir.

İngiliz kazılarının sonuçları Geç Tunç Çağı'nın sonunda, yaklaşık olarak İÖ 1200'lü yıllardan itibaren Beycesultan'ın bölgenin merkezi olma özelliğini yitirdiğini ve takip eden dönemlerde şehir karakterini kaybedip bir köy yerleşimine dönüştüğünü işaret etmektedir.

YENİ DÖNEM BEYCESULTAN KAZILARI

2007 yılında TC Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü'nden alınan kazı izniyle, Beycesultan Höyüğü'nde 48 yıl aradan sonra kazı çalışmaları Ege Üniversitesi Arkeoloji Bölümü tarafından tekrar başlatılmıştır. Beycesultan Höyüğü'nde kazı çalışmalarına başlamanın temel üç amacı bulunmaktadır. Amaçlarımızdan ilki, Beycesultan'ın içinde yer aldığı Anadolu'nun önemli kültür bölgelerinden birisi olan Yukarı Menderes Havzası'nın tarihini, kültürlerini ve bu kültürlerin ekonomik ve siyasi gelişmişliklerini araştırmaktır. İlk dönem İngiliz kazılarının kısa süreli olması, dar alanlarda yapılması, çalışmalarda eski kazı yöntemlerinin uygulanmış olması, disiplinlerarası çalışmaya önem verilmemesi, araştırılan dönemlerde toplumsal ve siyasal analizler yapmaya yarayacak verileri ortaya koyamamıştır. Modern arkeolojinin yöntemlerine ve disiplinlerarası arkeolojik araştırmalara ağırlık vererek yürüttüğümüz yeni dönem Beycesultan kazı çalışmaları, ilerleyen yıllarda Denizli

ve çevresinin tarihini anlamamızda önemli katkılar sağlayacaktır.

2010 yılı itibarıyla halen devam etmekte olan kazı çalışmaları, ağırlıklı olarak yerleşimin batı konisi üzerinde 20x30 m genişliğinde bir alanda (N27 ve M27 plankaları) yürütülmektedir. Bu çalışmalar sonucunda, henüz Selçuklu-Beylikler, Bizans ve Geç Tunç Çağı'na ait kültür tabakaları açığa çıkarılmış ve araştırılmıştır.

Yerleşimin en geç kültür dönemini oluşturan Selçuklu-Beylikler Dönemi'ne ait kalıntıların höyüğün yüzeyinde olması, bunların modern tarım faaliyetlerinden olumsuz etkilenmelerine sebep olmuştur. Büyük tahribatın görüldüğü bu döneme ait tabakalarda çok az mimari kalıntı tespit edilebilmiştir. Parçalar halinde açığa çıkarılan taş duvar kalıntıları bu dönemdeki mimari gelenek ve yerleşim planı hakkında yeterli bilgi sunmaktan uzaktır. Buna rağmen bu tabakalarda tespit edilen sikkeler, zengin seramik repertuarı ve küçük buluntular yerleşimin bu dönemde çevre bölgeleri ile yoğun ilişkiler içinde olduğunu gösterir niteliktedir.

Selçuklu-Beylikler Dönemi at figürünü.
(Hierapolis Örenyeri Müzesi)

Yeni dönem kazıları sonucu Beycesultan'da açığa çıkarılan ikinci kültür evresi Bizans Dönemi'ne aittir. Selçuklu-Beylikler Dönemi'ne ait kalıntıların kaldırılması sonucu açığa çıkarılan bu dönem tabakalarında kuzey-güney, doğu-batı yönünde uzanan, taş döşemeli iki sokak etrafında yer alan iki yapı kompleksi tespit edilmiştir. Bu dönem boyunca üç kez yıkılıp tekrar inşa edilmiş olan bu yapı komplekslerinin henüz kazılmamış alanlara doğru genişlediği görülmektedir. Ağırlıklı olarak taştan inşa edilmiş olan yapılarda kiremit parçaları, taşlar arasında örgü malzemesi olarak kullanılmıştır. Dönemin sonlarında ise taş temel üzerine kerpiç kullanımının tercih edildiği görülmektedir. Mekânlar içinde ve zemin altına gömülü olarak bulunan büyük depo küpleri içlerinde arpa, ekmeklik buğday ve burçak tespit edilmiştir. Bu döneme ait tabakalarda tespit edilen seramik örnekleri çoğunlukla günlük kullanıma yönelik, pişirme kapları, depolama kapları ve amphoralardan oluşmaktadır. Bizans Dönemi için karakteristik olan ve büyük Bizans merkezlerinde sıkça görülen kaliteli yeşil sırlı seramikler, oldukça sınırlı sayıda ele geçmiştir. Mekânlar içinde tespit edilen sikkeler arasında yer alan elektron bir sikkenin Nikephoros Botaneistes'e ait olduğu ve 1078-1081 yılları arasına tarihlendiği anlaşılmıştır. Gerek amphoralar gerekse elektron sikke bu döneme ait tabakaların İS 9.-12. yüzyıllara tarihlenmesi gerektiğini göstermektedir. Metal çiviler, cam, kil, fildişi ve kemikten yapılmış küçük buluntular, altın yüzük dışında bu dönemde dikkat çeken bir başka buluntuyu 13 cm boyutunda kemik üzerine işlenmiş bir figürin oluşturmaktadır. Arka yüzü işlenmeden bırakılmış bir kemiğin ön yüzüne ayakta durur vaziyette haçlı atkısıyla bir piskopos tasvir edilmiştir. Gövdenin alt kısmında sonradan özensizce kazınmış ve Basileos [ΒΑΣΙΛΕΟΣ] ismini içeren bir yazıt bulunmaktadır. Bu yazıt figür üzerine sonradan kazınmış olsa da söz konusu bu figürünün Bizans kilise babaları arasında tasvir edilen ve İS 329-379 yılları arasında yaşamış Kayserili piskopos Büyük Basileos olabileceğini ifade eder.

İS 1176 yılında Anadolu Selçuklu Sultanı II. Kılıçarslan ile Bizans imparatoru I. Manuel Komnenos arasında yapılmış olan Miryokefalon savaşının Beycesultan'a yakın Düzbel Mevkii'nde ya da Küfü Çayı Vadisi'nde yapıldığı tahmin edilmektedir. Selçukluların zaferiyle sonuçlanan bu savaş sonrasında Selçukluların bölgeye yerleşmesi Beycesultan'da Bizans Dönemi'nin sona ermesine sebep olmuş olmalıdır.

2009 ve 2010 yıllarında yerleşimde araştırmaya başladığımız Geç Tunç Çağı evresi gerek mimari kalıntıları gerekse diğer buluntularıyla yerleşimin planlanması ve bölgenin tarihî süreciyle ilgili yeni veriler ortaya koymaktadır. N27 ve

Bizans Dönemi aziz figürini.

(Hiernpolis Ömeri Müzesi)

Geç Tunç Çağı mimari yapıları. (Eşref Abay Arşivi)

Geç Tunç Çağı tapınak yapısı. (Eşref Abay Arşivi)

M27 plan karelerine denk gelen kazı alanında Bizans yapı kalıntılarının kaldırılması sonucu açığa çıkarılan bu döneme ait mimari yapılar bütün yerleşimi kapladığını tahmin ettiğimiz büyük bir yangınla yıkılmıştır. Kazı alanımız içinde açığa çıkardığımız mimari yapılar doğu-batı yönünde uzanan bir sokağın güneyinde yer alan tapınak, depo binası ve evlerden oluşmaktadır. Bu yapılara ait bazı mekânların yangın sonrası terk edildiği, bazılarının ise çeşitli değişiklikler ve onarımlar yapılarak tekrar kullanıldığı anlaşılmaktadır. Taş temel üzerine kerpiçten inşa edilmiş olan yapıların duvarları kalın bir kil sıvayla sıvanmıştır. Mekânların zeminlerinde de kalın kil sıvaya rastlanılmaktadır. Mekânların birçoğunun içinde zengin buluntuların yanında, yangın sonucu oluşmuş yıkımın ve tahribatın izleri görülmektedir. Her mekânda tespit ettiğimiz çok sayıda insan iskeleti ve bazı iskeletlerin tahıl ambarları içinde ve depo küpleri içinde saklanır vaziyette bulunmaları söz konusu bu yangının bir istila sonucu oluşmuş olma ihtimalini artırmaktadır. Mekânlar içinde tespit ettiğimiz depo küpleri içindeki tahıl örneklerinden elde ettiğimiz C14 tarihlemeleri söz konusu istilanın İÖ 1570-1530 yılları arasında olduğuna işaret etmektedir.

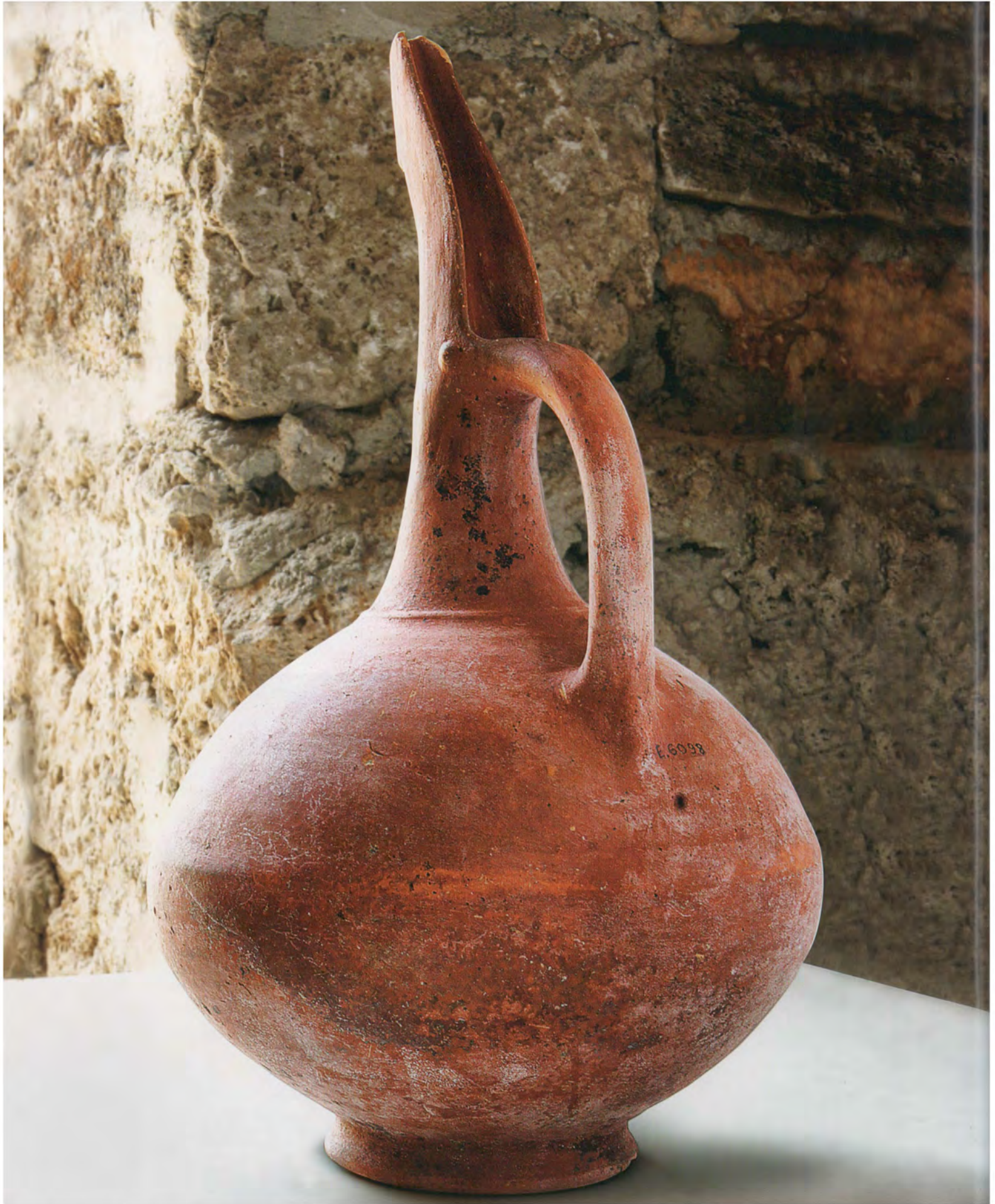
Büyük bir yangınla yıkılmış olan bu tabakanın mimari-

Geç Tunç Çağı depo yapısı. (Eşref Abay Arşivi)

Geç Tunç Çağı ev yapısı. (Eşref Abay Arşivi)

ri yapıları arasında en dikkati çeken yapı 2,50 m x 4,00 m boyutlarındaki megaron formlu tapınaktır. Bir ön oda ve kutsal odadan oluşan yapının kutsal odasının ortasında bir sunak yer alır. Girişin tam karşısında inşa edilmiş olan sunak, dikdörtgen şekilli bir panelden, bu panelin hemen önünde bir platform üzerinde yükselen tanrı sembolü iki standarttan ve standartların hemen güneyinde bir kısmı

platform içine gömülmüş bir sunu kabından oluşmaktadır. Üst kısımları boynuz şeklinde tasarlanmış olan standartların üzerinde iç içe konsantrik dairelerden oluşan baskı bezemeler bulunmaktadır. Kutsal oda içinde üzerinde şematize insan yüzü olan bir çömlek, iki adet boynuz şeklinde yapılmış kap desteği ve birçok bütün kap tespit edilmiştir. Tapınağın ön odasında ise ritüellerde kullanıldığını tahmin

Kazılarda bulunmuş Geç Tunç Çağı keramikleri.
(Hierapolis Örenyeri Müzesi)

Kazılarda bulunmuş Geç Tunç Çağı keramikleri. (Eşref Abay Arşivi)

ettiğimiz çok sayıda yüksek ayaklı kadeh, ağırşaklar ve bir çok aşık kemiği bulunmuştur.

Söz konusu tapınak dışında tapınağın doğusunda, içinde büyük depo küplerinin bulunduğu bir depo binası, bir avlu ile caddeye açılan bir eve ait mekânlar, bu döneme ait tespit ettiğimiz diğer mimari yapılardır. Söz konusu evin yaşam alanı olarak kullanılmış mekânı içinde depo kapları, ocak, öğütme taşları ve duvarlar boyunca uzanan sekileri bulunmaktadır. Bu mekânın güney duvarı üzerinde bir kapıyla ulaşılan küçük depo odası içinde büyük depo küpleri ve duvarlara bitleştirilmiş ambarlar yer alır. Birçok mekânını tespit ettiğimiz yapının tamamı henüz açığa çıkarılamamıştır. Söz konusu yapılardan tespit edilen

çok sayıda çanak ve çömlek örneği dışında, çarık biçimli tören kabı ve deniz kabu-

Geç Tunç Çağı Dönemi'ne ait kolye.
(Hierapolis Örenyeri Müzesi)

gundan kolye örnekleri dikkati çekmektedir.

Henüz dördüncü yılını dolduran Yeni Dönem Beycesultan kazı çalışmalarının ilk sonuçları Batı Anadolu arkeolojisi için önemli veriler ortaya koymaktadır. Özellikle Geç Tunç Çağı tabakalarından elde ettiğimiz C14 tarihlemeleri, şimdiden İngiliz kazılarının ağırlıklı olarak rölatif tarihleme metotlarını kullanarak yapmış oldukları tarihlerin yeniden değerlendirilmesi gerektiğini ortaya koymuştur. Tespit ettiğimiz yeni tarihler Batı Anadolu Geç Tunç Çağı kronolojisinin doğru kurgulanmasına önemli katkılar sunacaktır. Ayrıca Geç Tunç Çağı tabakalarında bir cadde üzerinde evler ile birlikte tespit ettiğimiz tapınak yapısı yerleşimin sadece bir alanında tapınakların inşa edildiği şeklindeki öngörülerin doğru olmadığını, tapınakların şehrin muhtelif yerlerinde bulunabileceğini göstermektedir. Gelecek yıllarda Beycesultan'da yürüteceğimiz kazı çalışmalarımız Denizli bölgesinin ve bütün Batı Anadolu'nun tarihöncesi kültürlerini daha iyi anlamamızı, bölgenin tarihî coğrafyasını kurgulamamız için gerekli verileri ve yazılı belgeleri sağlayacaktır.

Geç Tunç Çağı Dönemi'ne ait sunu kabı.
(Hierapolis Örenyeri Müzesi)

Denizli Yöresinde “Kybele Kültü”nün İzleri

Şaban Kök

Müze Uzmanı, Sanat Tarihçisi
Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi
Arkeoloji ve Sanat Tarihi Bölümü
Sanat Tarihi Ana Bilim Dalı

Anadolu’ya Balkanlar’dan, Boğazlar üzerinden geçerek göç eden Phrygler, İÖ 1. bin-yılda Orta Anadolu ve çevresinde krallık kurmaya başlamıştır. Başkentleri Gordion kenti olup Ana Tanrıça Kybele adına yaptıkları en büyük tapınım alanı ve kutsal kentleri Pessinous’tur (Sivrihisar yakınlarındaki Ballıhisar). Kybele için yapılan tapınakta, tanrıçayı temsil eden siyah meteorik taşla tapınıldığı bilinmektedir.

Phrygler, Ana Tanrıçaları Kybele’yi aynı zamanda Doğa Tanrıçası olarak görmüş olup alıcı kuş-yırtıcı kuş ve aslan onun kutsal hayvanları olarak betimlenmiştir. Ayrıca, Tanrıça Kybele genç kızların, çocukların, doğurgan anaların ve kentlerin koruyucusudur. Bundan dolayı Phryg dini ilk bakışta tektanrılı bir din gibi görülmektedir. Adından da anlaşılacağı gibi Ana Tanrıça Kültü doğurganlık ve bereketin temelini oluşturduğundan, bu değerleri bütün canlılığıyla ortaya koyan dinsel inanın da dışı yansımasıdır.

Phrygler, Kybele adına tapındıkları kutsal alanlarını, onun yaşadığına inandıkları derin vadilerin yarlarında, dağların dik yamaçlarının kayalıklarında oluşturmuşlardır. Bundan dolayı Agdistis olarak tanınan Ana Tanrıça Kybele’ye Dindimos Dağı Tanrıçası anlamına gelen Dindymene, Sipylos Dağı Tanrıçası anlamına gelen Sipiliene, kimi zaman da İda Dağı Tanrıçası anlamına gelen İdea gibi sıfatlar vermişlerdir. Bu nedenle, Kubileya adı Phryg dilinde dağ anlamına geldiğinden; Phrygler onu Dağların Baş Tanrıçası yapmışlardır. Kybele’ye tapınım yerlerini dağlık alanlar olarak kabul ettikleri için, Phrygler, analarını dağlarla eş tutmuşlardır. Çünkü onlar, Ana Tanrıçalarını, gökle birleşen doruklarına ulaşamayacak dağlar kadar yüce görmüşlerdir. Üzeri dumanlı koca dağlar Ana Tanrıçaları kadar heybetli ve üretkendir. Koynunda her türlü canlıyı barındırarak tabiatın ahengini sağlar. Dağlık Phrygia Bölgesi’nde de; kayalara oyulmuş mihraplar, nişler, kapı formları, kaya tahtları ve merdiven sunaklarından oluşan kutsal alanlar, Ana Tanrıça Kybele Kültü’yle gelişen açık hava tapınakları olmuştur. Çünkü dağlar, Ana Tanrıça’nın vatanı, kayalıklar ise buraya açılan kapılardır. Bu nedenle Phryg Kaya Anıtları, Phrygia’nın dağlık ve kayalık alanlarında yapılmıştır. Phrygler, Ana Tanrıçalarını, Mater Kubileya; Hititler-Luviler, Kubaba; Lydyalılar, Kybebe; Yunanlılar, Meter Kybele; Romalılar ise Manga-Mater (Büyük Ana) adlarıyla telaffuz ederek tapınmışlardır.

Denizli yöresinin büyük bir bölümü, Phrygia Bölgesi’nde olup yedi büyük Phryg şehriden biri olan Kolossai antik kenti de bu yörededir. Denizli çevresinde, dağlık alanların yakınındaki su kaynaklarının yer aldığı alanda; Phryg Dönemi kaya sunakları, kaya mihrapları ve kaya mezarlarıyla açık hava tapınım alanları bulunmaktadır. Bu kutsal alanlar daha sade olup yerleşimlerin yakın çevresindedir. Ancak, bu kaya

Karaköy kaya mezarı odasına girilen, kuş figürlü üçgen alınlıklı kapı.

anıtlarına bakıldığında Ana Tanrıça Kybele Kültü'nün tipik özelliklerini yansıttığı görülmektedir. Denizli ve çevresinde bilinen Phryg Dönemi kaya anıtlarından bazılarının anlatımı aşağıda yapılmıştır. Bundan başka Hierapolis ve Laodikeia'da sürdürülmekte olan arkeolojik kazılarda, Hellenistik-Roma Dönemi'ne tarihlendirilen, aslanların taşıdığı tahta oturmuş pozisyonda mermer Ana Tanrıça Kybele heykelcikleri ele geçmiştir.

EUMENEİA KAYA TAPINIM ALANLARI

Kaya Tapınağı Kutsal Alanı

Çivril ilçesi, Işıklı kasabası sınırları içinde; Akdağ'ın batı tarafında yer alan Sarıbaba Tepesi'nin, Kocası (Kloudros) Kaynağı'na bakan ana kayanın güney tarafında, kayanın dikey yüzeyi perdahlanarak dik kesit oluşturduktan sonra içi oyulmuştur. Dikdörtgen planlı kaya tapınağının girişi güney

tarafında olup 3,50x2,70 m ölçülerinde, 3,00 m yüksekliğindedir. Kaya tapınağına, güney tarafındaki kemer formulu girişten içeriye, 45 cm genişliğinde bir basamakla girilmektedir. Girişin batı tarafındaki iç kısmında, zeminde; 20 cm genişliğinde, daire şeklinde sunu çanağı oyulmuştur. Bunun bitişiğinde ise giriş üzerinden geçerek dışarı birbirine paralel olarak açılan oluk yer almaktadır. Adak kanının dışarı akıtılması için açılan oluğun doğu tarafındaki 21 cm, batı tarafındaki genişliği ise 14 cm'dir. Büyük olasılıkla sunu çanağının bulunduğu alanda kurban edilen boğaların kanı, bu üzeri açık oluklar vasıtasıyla Kocası Kaynağı'na kadar ulaştırılarak, bu vadiye hayat veren suyun hiç kesilmeden akması için Tanrıça Kybele'den dilekte bulunuluyordu. Kaya tapınağı girişinin karşısında yer alan kuzey cephesinin ortasında 65x70 cm ölçülerinde kayaya oyulmuş küçük bir mihrap nişi açılmıştır. Büyük olasılıkla mihrap nişinin önünde; tapınak

Çivril ilçesi, Işıklı kasabası sınırları içindeki Eumeneia Kaya Tapınağı.

içindeki seremoniyi izlemesi için Tanrıça Kybele'nin heykelciği konulmuş olmalıdır.

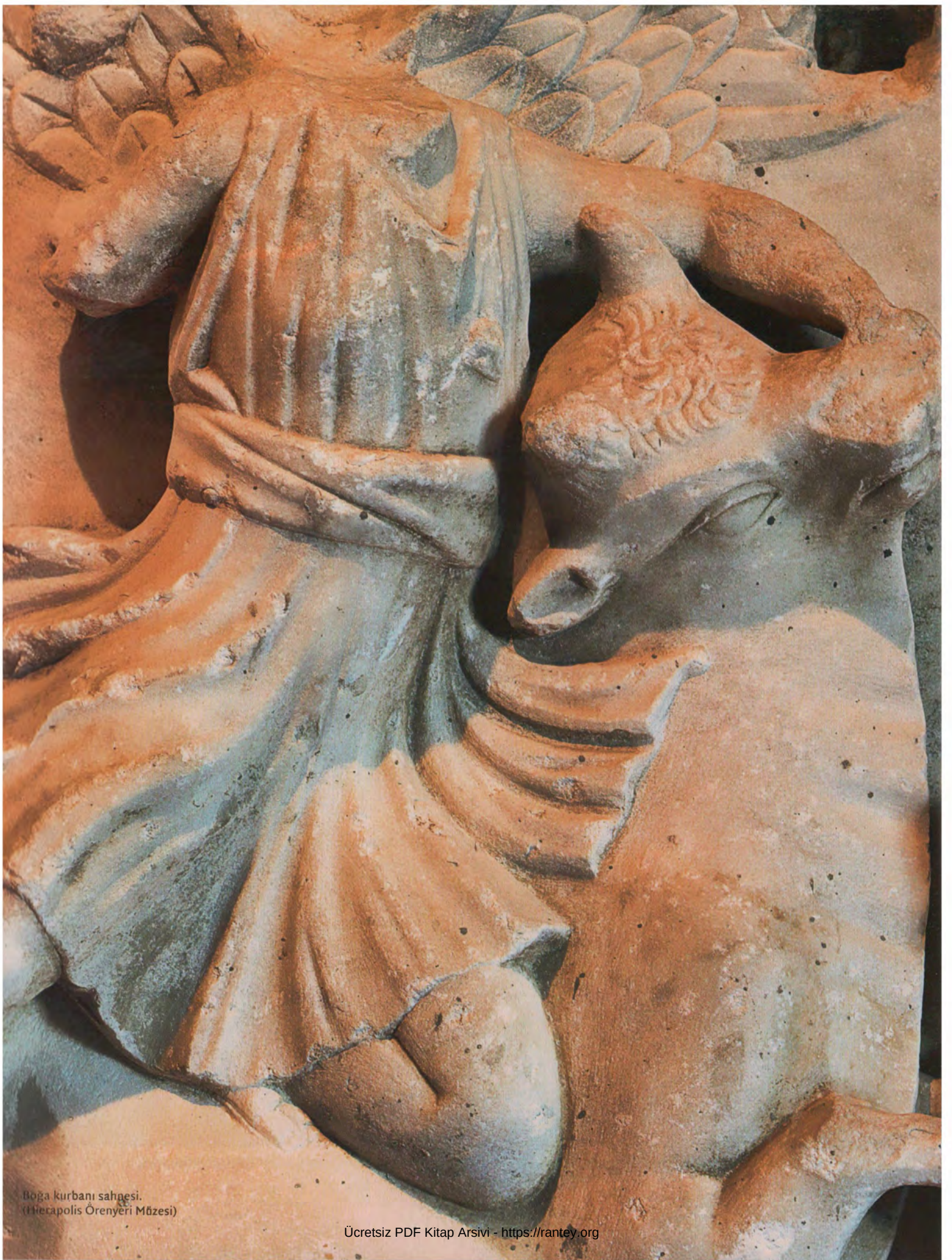
Ayrıca, tapınak girişinin batı tarafındaki dış kesitinde; 50 cm yüksekliğinde, 40 cm genişliğinde, 20 cm derinliğinde niş ve tapınağın giriş cephesindeki doğu alınlığında, dört tane yan yana sıralanmış küçük kare şeklinde yuvalar açılmıştır. Tapınak alınlığının doğu tarafındaki kaya yüzeyinde dikey ve yatay şekilde düz kesilerek bir platform oluşturulmuştur. Muhtemelen buraya seremoni sırasında tanrıçanın heykelciği konulmuştur. Bunun altında da perdahlanmış ana kayanın cephesi muntazam oyularak 2,70 m genişliğinde, 1,26 m derinliğinde kemerli derin niş oluşturulmuştur. Kaya nişi, Sarıbaba istikametinde, kuzeye bakmakta olup hâkim noktada bulunan bu kutsal alandan, güney tarafındaki Kocası Kaynağı'nı izlemek mümkündür. Bu kutsal alanda bulunan kaya nişi, Kybele'nin dünyasına açılan simgesel bir kapıdır.

Bundan dolayı Phryg Dönemi'nde, açık hava kutsal alanlarındaki tapınım yerlerinde Ana Tanrıça Kybele'ye sunulan adaklar sayesinde, Yukarı Menderes Vadisi'nin hayat bulduğuna inanılmış olmalıydı.

Günümüzde, Denizli ili Merkez, Gerzele-Yeşilköy sınırları içindeki Babadağ'ın (Salbakos'un) doğu eteklerinde, Suuçtu mevkiindeki su kaynağında Gerzele köylüleri ilkbahar ve sonbaharda boğa kurban ederek asırlardan beri adak şöleni düzenlemektedir. Ayrıca, şafak atmadan önce kurban edilmekte olan boğanın kanı, imam ya da din görevlisi tarafından bakraca doldurularak su kaynağına karıştırılmaktadır. Kayaların arasından gelen su arkı boğa kanının karıştırılmasıyla birlikte suyun bir süre kırmızı akması, görenleri oldukça etkilemektedir. Burada antik yol izlerinin bulunması nedeniyle, ana kayanın önündeki su kaynağının bitişiğinde yapılan bu seremoninin eski çağlardan itibaren yapılmış ol-

Vadiye hayat veren suyun hiç kesilmeden akması için binlerce yıl önce Tanrıça Kybele'den dilekte bulunulan Kocası Kaynağı'nın günümüzdeki görüntüsü.

Boga kurbanı sahnesi.
(Hetapolis Örenyeri Müzesi)

Çal ilçesi, Develler köyündeki Kestanboğazi Kutsal Alanı.

Kestanboğazi'ndan kayalara oyulmuş mihrap formundaki nişler.

duğu düşünülmektedir. Bundan dolayı, Eumeneia kaya tapınım alanlarında Antik Dönem’de de buna benzer su kaynağı için adak seremonileri düzenlenmiş olmalıdır.

Merdiven Sunakları Kutsal Alanı

Eumeneia Kaya Tapınağı’nın yaklaşık 30-40 m güneydoğusunda, Antik Dönem’de Kloudros olarak tanınan Kocasu Kaynağı’nın doğu tarafındaki ana kayaya oyulmuş, yan yana sıralanmış üç ayrı basamaklı sunak yer almaktadır. Bunlardan en doğu tarafındaki kaya sunağı dört basamak halinde ana kayaya oyularak düzenlenmiştir. Basamaklar, güney-kuzey istikametinde merdiven şeklinde oluşturulmuştur. İlk basamak, 50 cm genişliğinde, 85 cm uzunluğunda, 2 cm yüksekliğinde; ikinci basamak, 75 cm genişliğinde, 90 cm uzunluğunda, 55 cm yüksekliğinde; üçüncü basamak 95 cm uzunluğunda, 60 cm genişliğinde, 20 cm yüksekliğinde olup platform olarak düzenlenen dördüncü basamak ise 95 cm uzunluğunda, 62 cm genişliğinde, 20 cm yüksekliğindedir. Bu sunağın yaklaşık 20 cm batı tarafındaki ikinci basamaklı sunağın güney tarafında başlayan birinci basamak 48 cm genişliğinde olup bu basamağın ön kesiti oyularak üç girinti yapılmıştır. İkinci basamak 80 cm, üçüncü basamak ise 28 cm genişliğinde olup merdiven şeklinde, basamaklı bir platform oluşturulmuştur. Merdiven Sunağı’nın basamakları, Sarıbaba Tepesi istikametinde güneyden kuzeye doğru çıkılmaktadır.

Üçüncü basamaklı sunak ise bu sunağın, 10 m batı tarafında yer alan su kaynağının doğu bitişiğindeki ana kayaya oyulmuştur. Burada kabaca ana kayaya yontulmuş üç basamaklı bir sunak düzenlemesi yapılmıştır. Su kaynağının bulunduğu doğu bitişiğindeki ana kaya, derinlemesine kesilerek dikey kesit oluşturulmuştur. Bu sunaklar, ilk çağlardan itibaren burada var olan kutsal su kaynağıyla birlikte Ana Tanrıça için oluşturulmuş kutsal alanlar olmalıdır. Çünkü su kaynağının hemen güney tarafında, bugün bir bölümü su altında olan höyük yerleşimleri bulunmaktadır. Bu nedenle, ilk çağlardan itibaren iskân gören Işıklı kasabasındaki Eumeneia Kaya Tapınakları ve Sunakları, burayı besleyen su kaynağının kesintisiz akması için insanların Ana Tanrıça Kybele onuruna adaklar kestikleri, sunumlar yaptıkları, seremoniler düzenledikleri kutsal alanlar olmalıdır.

Kestanboğazı Kutsal Alanı

Denizli’nin Çal ilçesi, Develler köyü yolunun batı tarafında, köyün yaklaşık 220 m mesafede, yamaç halindeki Kestanboğazı mevkiinde ana kayaya oyulmuş kaya mihrapları bulunmaktadır. Bugün üzüm bağlarının bitişiğindeki Kestanboğazı açık hava kutsal alanı doğu-batı yönünde uzanan ana kaya

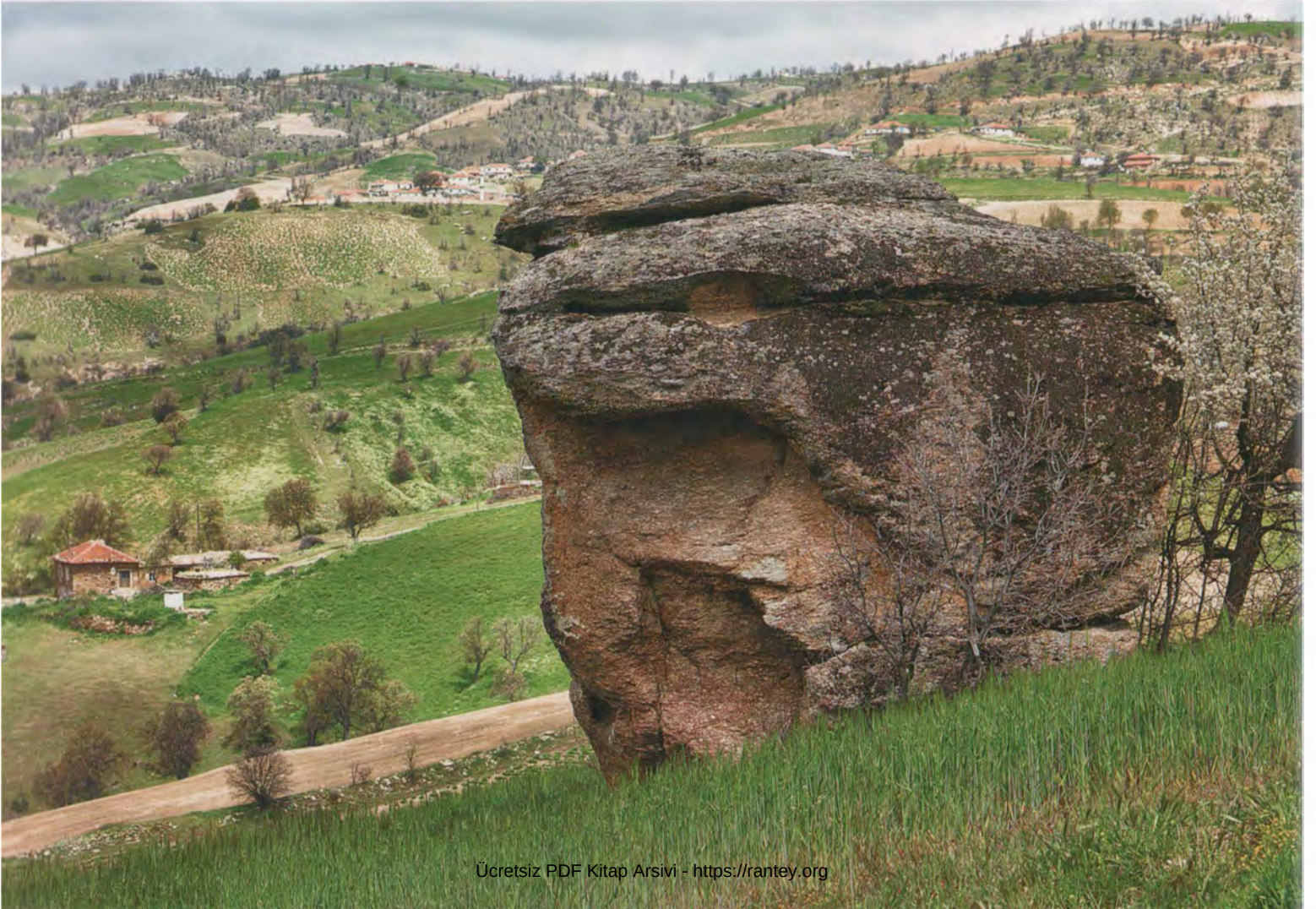
kütlesinin güney cephesinde dikine kesit oluşturmuştur. Bu kesitin ana cephesine, kuzey yönüne bakan dikdörtgen mihrap nişleri oyulmuştur. Toprak zeminin zamanla yükselmesi nedeniyle, mihrabın alt kodu ile toprak üst seviyesinin kodu eşitlenmiş durumdadır. Ana kaya kütlesinin zemin seviyesinde, doğudan batıya sırasıyla ilk dört mihrap sağlamdır. Orta bölümdeki beş kaya mihrabı ise yer yer tahrip olduğundan sadece taban ve üst kemer izlerini takip etmek mümkündür. Ancak batı tarafındaki son üç mihrap sağlamdır. Bu şekilde tespit edilebilen on iki kaya mihrabı yer almaktadır. Kaya mihrabının çevresindeki alanlarda da, burada Antik Dönem’de yerleşim olduğunu gösteren bol miktarda seramik ve tuğla parçalarına rastlanmıştır. Bunların içinde tarihlendirilebilen seramikler Hellenistik, Roma ve Doğu Roma dönemlerine aittir. Kestanboğazı Ana Kayası’ndaki on iki kaya nişin (mihrabın); Hitit Dönemi’ne ait Hattuşa-Yazılıkaya açık hava tapınağının B odasındaki kaya yüzeyine yapılmış on iki Hitit Tanrısı kabartması ve Antik Yunan dünyasındaki on iki tanrıyla simgesel olarak ilgili olduğu düşünülmektedir. Ancak bu kaya mihrapları Kybele Kültü’nde kayanın derinliklerine, dağlara, yerin altına açılan, daha doğrusu Kybele’nin kendisine ve evine açılan kapılardır. Kestanboğazı Kutsal Alanı, Phryg Dönemi’nden itibaren, yılın belirli ay ve günlerinde yapılan dinsel törenler için açık hava tapınağı olmuştur. Çünkü bu kutsal alanın doğu tarafında yer alan kuzey-güney doğrultudaki Kestanboğazı ve bunun paralelindeki dereler Ana Tanrıça Kybele’nin geldiği mistik tabiat özelliklerine sahiptir. Üzüm cenneti olan bolluk ve bereket içindeki bu vadi, Phryg Dönemi’nden Antikçağ’a, bağbozumu ve hasat mevsiminde, rahiplerin Ana Tanrıça Kybele ve yerel tanrılar adına düzenledikleri seremonilerde ve dinsel inançlarda kendilerine yer bulmuşlardır. Dinsel seremoniler sırasında kayalıklara açılan bu mihraplar yan yana derin niş şeklinde oluşturulmuştur. Törenler sırasında bu mihrap nişlerinin içine tanrıça ve tanrıların taşınabilen heykelcikleri yerleştirilmiş olmalıdır.

Karaköy Kaya Mezarı

Denizli ili, Buldan ilçesi, Karaköy köyünün sınırları içinde kendi adıyla anılan Deliktaş mevkiindedir. Kaya mezarının güneyinde Çataltepe, batısında ise Sarısu Deresi yer almaktadır. Ana kayaya oyulmuş mezarın zeminden yüksekliği 7 m olup girişine bağlantılı bir merdiven izine rastlanılmamıştır. Mezar odasına, kuzey tarafındaki üçgen alınlıklı dikdörtgen formlu kapı girişinden geçiş sağlanmaktadır. Kapı açıklığının üzerinde üçgen niş içinde kalan alınlığın iki tarafında, birbirinden dikey ok başlı bir silmeyle ayrılan bölümlere karşılıklı birer kuş figürü yerleştirilmiştir. Alınlığın altında da,

Buldan ilçesi, Karaköy köyündeki kaya mezarı.

girişin etrafını dolaşan yivle, çerçeve oluşturulmuştur. Mezarın içinde ise karşılıklı sekilerde iki ölü yatağı yer almaktadır. Phryg Ana Tanrıça'nın kutsal hayvanları aslan ve yırtıcı kuşlardır. Buradaki güvercin ya da atmacaya benzeyen iki kuş figürünün, mezarda yatanların ruhunu tanrıçaya taşıyan, Kybele'nin alıcı kuşu olduğu düşünülmektedir. Kybele'nin kutsal hayvanlarından olan Phryg avcı kuşu, her zaman tanrıçanın elinde değil, tek başına avlanırken de betimlenmiştir. Ayrıca, Geç Hitit yazısında kuş hiyeroglifi "ku" ve "ba-ba" birbirini tamamlayan fonetik heceler arasında görüldüğünden, Phryg kuşu aynı zamanda Tanrıça Kubaba'yı da akla getirmektedir.

Karaköy Kaya Mezarı'nın giriş cephesindeki alıcı kuş, tanrıçayı simgelediğinden, Ana Tanrıça'yı hem kayalıkları hem de kutsal hayvanlarıyla bütünleştiren tipik bir Phryg Dönemi mezar mimarisinin özelliklerini yansıtmaktadır. Aynı zamanda bu görkemli mezar bulunduğu alanda anıtsal nitelikteki tek mezar olması nedeniyle, mezarın tapınak olarak kullanıldığı düşünülmektedir.

BAYIRALAN KUTSAL ALANI

Bayıralan Kaya Sunağı

Kaya sunağı, Denizli'nin Çal ilçesi, Çökelez Dağı'nın doğu eteklerinde kurulan Bayıralan köyünün kuzeybatı bitişiğindeki Tantan mevkiindedir. Kutsal alanın yakınında Çökelez Dağı'ndan köye gelen akarsu kaynağının deposu bulunmak-

tadır. Kutsal alanın en batısında, kuzey-güney yönünde uzanan ana kayanın batı tarafı perdahlanarak düzeltilmiş olup orta bölümünde kayanın üst bitiş seviyesine kadar devam eden derin niş açılmıştır. Taht formunda açılan derin nişin üst kısmında, üç tarafını dolaşan oyulmuş girintiyle koltuk (taht) formu verilmiştir. Kaya nişi 60 cm genişliğinde, 53 cm derinliğinde, 38 cm yüksekliğinde olup üç tarafını dolaşan dar seki yanlarda 17 cm, arka kısmı ise 10 cm'dir. Kaya Sunağı'nın yan altındaki kuzey tarafında iki kör niş oyulmuştur. Ancak bunlar sadece kuzey yan kenarı ile alt kenarı düz yüzeyden 1-2 cm çıkıntı yapılarak belirginleştirilmiştir. Bunların, anıt yapılırken tam bitirilmediği mi, yoksa anıtın bütünlüğünü tamamlayan bir öge mi olduğu kesinlik kazanmamıştır.

Ayrıca, sunağın güney yan tarafında, ana kayanın devamı niteliğindeki alçak kayanın batıya bakan ön yüzüne küçük bir niş açılmıştır. Bu niş ana sunak nişinin daha küçük tekrarı görünümündedir. Her iki sunak da doğuya açılmakta olup büyük olan niş, bu alanda yapılan dinsel seremoniler sırasında Tanrıça'nın rahibinin Kybele adına, sunak olarak bilinen kaya tahtında töreni yönettiği, bundan başka, dinsel seremonilerde yine bu sunaklarda Kybele için sunuların yapıldığı, taşınabilen heykel ya da idolünün yerleştirildiği düşünülmektedir. Bu kaya sunağın doğusundaki ikinci kaya mezarın doğu bitişiğinde ana kayaya yere paralel olarak oyulmuş dikdörtgen formunda kaya sunağı yer almaktadır. 1,50 m uzunluğun-

Çal ilçesi, Bayıralan köyündeki Bayıralan Kutsal Alanı'ndaki kaya mezarı.

da, 50 cm genişliğindeki sunağın güney-kuzey doğrultuda olup güney cephesi açıktır. Bu sunak, ölü için yapılan adak törenlerinde kullanılmış olmalıdır. Bundan başka yine aynı kaya mezarın yaklaşık 30 m güneyinde, su deposunun hemen güneydoğusunda mevcut zemin seviyesindeki ana kayaya dikdörtgen niş formunda oyulmuş kaya sunağı bulunmaktadır. Zemine paralel şekilde açılan kaya nişinin yönü kuzeye bakmakta olup güney tarafı açıktır. 1,50 m uzunluğunda, 50

cm genişliğindeki sunağın derinliği 30 cm'dir. Mevcut arazinin zemin seviyesinde oluşturulan sunak, kutsal alanın en güneyinde yer almaktadır. Ayrıca, Kaya Sunağı'nın yer aldığı kutsal alanın doğu tarafında, Phryg Dönemi'ne tarihlendirilen yan yana sıralanmış üç kaya mezarının bulunmasından dolayı, burada ölü kültürle ilgili törenlerin yapılmış olması güçlü bir olasılıktır.

Bayıralan Kaya Mezarları

Kutsal alanın doğu tarafında, doğudan-batıya birbirinden bağımsız üç ayrı kayaya oyularak yapılan üç kaya mezarı bulunmaktadır. Kaya sunağın doğusundaki ilk mezar, güney-kuzey doğrultudadır. Mezarın içi dikdörtgen planlı olup üst örtüsü kırma çatı formundadır. Girişi güney tarafında olan mezarın doğu ve batı tarafında, karşılıklı birer ölü yatağı olarak tanımlanan seki bulunmaktadır. Bu kaya mezarın doğusunda bulunan ve iki mezarın ortasında kalan ikinci kaya mezarı ise yine güney-kuzey doğrultudadır. Dikdörtgen planlı mezarın girişi, güney tarafındadır. İçinde doğu ve batı tarafında olmak üzere karşılıklı birer ölü yatağının bulunduğu sekinin üst kısmı görülebilmektedir. Mezarın bulunduğu ana kayanın üzerinde ise kayaya oyularak yapılan yan yana iki tane sunu çanağı yer almaktadır. Oval

Bayıralan Kutsal Alanı içinde kült seremonisinin yapıldığı taht formundaki kaya nişi.

Bayıralan Kutsal Alanı'na giden yol üzerindeki tarihi Roma köprüsü

Tabai kaya mezarları.

formdaki sunu çanaklara, ölü için yapılan törenler sırasında sıvı sunuların konulduğu düşünülmektedir. Mezarların en doğusunda yer alan üçüncü kaya mezarı ise bu kutsal alan içindeki simgesel Kaya Tahtının-Kaya Sunağın en doğusundadır. Girişi, doğuya bakan mezarın içi, dikdörtgen planlı olup üzeri kırma çatılıdır. Mezarın içinde ölü yatağı olarak kullanılan karşılıklı iki sekinin üst bölümü görülmektedir. Mezar kapısının güney tarafını tamamlayan kaya cephesinin bir bölümünün çok eski yıllarda kırılarak tahrip edildiği görülmektedir. Diğer iki mezarın, giriş çerçevesinin sade olmasına karşın bu mezarın girişi, üç yönünde dolaşan silmeyle dekore edilmiştir. Bayıralan Kaya Mezarları, Phryg

Dönemi'nin mezar mimarisi özelliklerini taşımakta olup aynı zamanda kaya sunağı kutsal alan içinde bulunduğundan Kybele kültüyle bütünleşen mezar tapınakları olarak kullanılmış olmalıdır.

TABAI KAYA TAPINIM KUTSAL ALANLARI

Tabai antik kenti, Denizli'nin Kale ilçesi sınırları içindeki, Denizli-Muğla karayolunun kuzey tarafında bulunmaktadır. Karia dilinde, kaya anlamına gelen ana kaya üzerine kurulmuştur. Tabai antik kentinin dört tarafı derin vadilerle çevrelenmiş plato üzerindedir. Antik coğrafyacı Strabon, Tabai'nin Phrygia'nın ve Karia'nın sınırında bulunduğunu

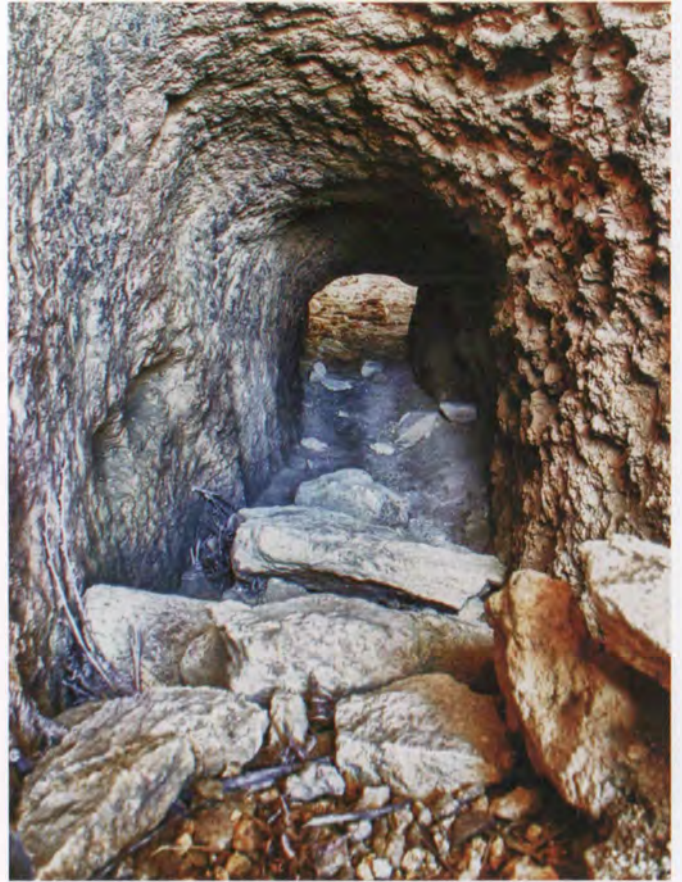
Tabai mezar-tapınakları.

Kaya tapınağındaki kaya nişleri.

Hierapolis ve Laodikeia'da sürdürölmekte olan arkeolojik kazılarda bulunan, Hellenistik-Roma Dönemi'ne tarihlendirilen, aslanların taşıdığı tahta oturmuş pozisyonda mermer Ana Tanrıça Kybele heykelciklerinden biri. (Hierapolis Örenyeri Müzesi)

Tabai kurban kesim kutsal alanının altındaki tünellerden biri.

Tabai kaya tapınağı, arka planda Cevher Paşa Camii.

Tabai'deki kurban kesim yeri.

belirtmektedir. Kentte çok sayıda kayaya oyulmuş su kuyuları, kaya sığınakları, kaya tapınım evleri yer almaktadır.

Tabai Kaya Nişi

Antik kentin kuzey kenarında, gözenekli travertenden oluşmuş ana kayanın bir yüzü dikey kesilerek tıraşlanmış olup kuzey üst bölümüne 65 cm genişliğinde, 94 cm yüksekliğinde, 30 cm derinliğinde mihrap nişi açılmıştır. Mihrap nişinin alt kısmı daha geniş tutulmuş olup üst kısmı ise oval forma sokulmuştur. Anıtsal kayanın önünde de düzlük oluşturularak kutsal alan yaratılmıştır. Tabai halkının bu açık hava kutsal alanında, yılın belirli günlerinde seremoniler düzenledikleri, bu sırada kaya nişinin içine de ana tanrıçalarının bir heykelciğinin ya da bir idolünün yerleştirilerek tapınıldığı düşünülmektedir.

Tabai Açık Hava Kutsal Alanı

Tabai'nin kuzey tarafını çevreleyen sur duvarının ana kayayla birleştirilmiş bölümündeki derin vadiye bakan yüzünde mihrap nişi ve kurban kesim yerinin olduğu kutsal alan bulunmaktadır. Ana kayanın, kuzeydoğu tarafındaki kısa kenarının altına, derinlemesine giden, üstte kemer formunda, 78 cm genişliğinde düzgün mağara şeklinde koridor açılmıştır. Adak nişinin ve mihrabın yapıldığı ana kayanın batı tarafındaki dik uçurumun altından Masit Dere geçmektedir. Kayanın kuzeybatı bölümündeki derin olmayan mihrap nişi güneydoğuya bakmaktadır. Mihrap nişi kaya yüzeyinde dikdörtgen formda metop oluşturularak içine yerleştirilmiştir. Niş 55 cm yüksekliğinde, 52 cm genişliğindedir. Mihrabın üzerindeki kayanın üst zemininde 1,85 m uzunluğunda, 45 cm genişliğinde adak kesim platformu açılmış, bunun altındaki paralel olukla ortada birleşerek mihrabın üst alınlığına 19 cm genişliğinde, 8 cm derinliğinde dikey olukla bağlanmıştır. Kayanın güney tarafı düzlük olması nedeniyle boğa burada kaya üzerine yatırıldıktan sonra kurban edilmekte, boğanın kanı buradaki açık hazneden paralel oluk vasıtasıyla dikey oluktan mihrap içine akarak kayanın bütün yüzeyine yayılmaktaydı. Bu kaya mihrabın doğu paralelinde aynı ana kayanın üzerine üç bölümlü: 53 cm, 60 cm, 56 cm uzunluğunda, yine üç bölümlü 77 cm, 76 cm, 62 cm genişliğinde kaya adak kesim alanı oyulmuştur. Kesim alanı güneyden kuzeye birbirine bağlantılı üç kademeli formda oyularak oluşturulmuştur. Ortadaki esas kesim yapılan çukurluğun iki tarafında da hazırlık sekisi yer almaktadır.

Kesim bölümünden kayanın dik kesimine açılan, 50 cm uzunluğunda, 20 cm genişliğinde, 42 cm derinliğinde oluk açılmıştır. Kesilen boğanın kanının, kayanın batı yüzeyine

yayılabilmesi için, burası kesim platformundan kayanın dikey yüzeyine açılan olukla birleştirilmiştir. Bu adak kesim platformu ve adak kesim mihrabının yer aldığı Tabai Kutsal Alanı, Phryg Dönemi'nden itibaren Ana Tanrıça Kybele için adak edilen kurbanların kesildiği açık hava tapınım alanı olarak kullanılmış olmalıdır. Büyük olasılıkla burada kurban edilen boğaların kanı, kaya kütesinin batı yüzeyine yayılarak, güneşin batışı sırasındaki ışığın aynı eksene yansımaları birlikte mistik bir görüntü oluşturmaktaydı.

Tabai Kaya Tapınağı

Kaya oygu tapınak, Tabai kentinin güneybatı kenarında olup kuzeyinde çok derin bir uçurum vardır. Tapınağın alt tarafında da kentin akarsu kaynağı bulunmaktadır. Tapınağın kuzey tarafındaki girişine, doğu tarafından açılan kaya oygu koridordan girilmektedir. Dikdörtgen planlı kaya tapınağı, kuzey-güney doğrultuda uzanmakta olup 3,20 m genişliğinde, 6,80 m uzunluğundadır. Güney duvarının orta bölümünde de 76 cm genişliğinde, 1,31 m yüksekliğinde mihrap nişi bulunmaktadır. Niş derinlemesine girinti yapılarak, zeminine heykelcik konulacak kadar platform oluşturulmuş; alınlığı ise üst örtüyle birleştirilmiştir. Kuzey tarafındaki girişiye 1,32 m genişliğinde; 1,80 m yüksekliğindedir. Girişin iki tarafına birer mihrap nişi açılmıştır. Girişin doğusundaki mihrap 75x57 cm ölçülerinde, batısındakiyse 83x47 cm ölçülerindedir. Kapı üzerinde oluşturulan üçgen alınlık dış (geyzon) frizle çerçevelenmiştir. Bu kaya oygu tapınağının Phryg Dönemi'nden itibaren Eumeneia kaya tapınağında olduğu gibi burada da Kybele adına tapınıldığı düşünülmektedir.

TAVAS AÇIK HAVA KUTSAL ALANLARI

Solmaz Köyü Kaya Sunakları Kutsal Alanı

Kaya sunakları, Denizli ili Tavas ilçesi, Solmaz köyünün 70-80 m güneydoğusundaki Pınar Suyu mevkiindedir. Dede Dağı'nın doğu tarafındaki yükseltinin başlangıç noktasında bulunan Pınar Suyu'nun 3-4 km doğusunda da Apollonia antik kenti ve Medet Höyüğü bulunmaktadır. Ayrıca Solmaz köyünün kuzeydoğusunda bulunan Çalca Tepesi'nde Eski Tunç Çağı yerleşimi vardır. Solmaz Çayı'nın kaynağını oluşturan Pınar Suyu güneyden kuzeye akarak Tavas Ovası'na eski çağlardan itibaren hayat vermektedir. Köyün içme su ihtiyacının sağlandığı Pınar Suyu kaynağının batı bitişiğindeki kayalıkta güneyden kuzeye birbirine yaklaşık 15 m mesafeyle yapılmış merdiven sunakları yer almaktadır. Güneydeki ilk merdiven sunağı doğudan batıya, Dede Dağı istikametindedir. Bu sunak hemen ana su kaynağının üst bitişiğinde olup üç basamaktan oluşmaktadır. İlk basamak 3,50 m uzunlu-

Tavas-Solmaz köyü, Solmaz Çayı'nın kaynağındaki basamaklı sunaklar.

gunda, 60 cm genişliğindedir. İkinci basamak 3,60 m uzunluğunda, 1,35 m genişliğindedir. En üstteki basamak ise 2,95 m uzunluğunda, 1,52 m genişliğindedir. Bu platformun batı tarafındaki kaya yüzeyi dikine kesilerek idole benzeyen oval bir form oluşturulmuştur. Sunak basamaklarının kuzey ve güney cepheleri tıraşlanarak yarım dikey üçer bölüme ayrılmıştır. İkinci basamaklı sunak, ilk sunağın yaklaşık 15 m kuzeybatısındadır. Sunak, Dede Dağı istikametinde olup doğudan batıya çıkılmaktadır. İlk basamağın uzunluğu 2 m, genişliği 50 cm; ikincisinin uzunluğu 2 m, genişliği 40 cm; üçüncüsünün uzunluğu 2,40 m, genişliği 40 cm; dördüncüsünün uzunluğu 3 m, genişliği 65 cm'dir. En üstteki platform şeklinde yapılan bölüm ise 3 m uzunluğunda, 1,50 m genişliğindedir. Batı kısmını oluşturan dik kesitin yüksekliği 80 cm'dir. Ancak bu sunağın bulunduğu kutsal alandaki kayalar yekpare olmadığından, basamaklar düzgün ve tam değildir. Bunun doğu paralelindeki üçüncü merdiven sunağı ise yüzeyin bozuk kayalık olması nedeniyle basamakların devamında boşluklar oluşmuştur. Doğudan batıya devam eden basamaklardan en üstteki 2,70 m uzunluğunda, 1,18 m genişliğindeki platform ile onun altında bulunan 2,20 m uzunluğundaki, 60 cm genişliğindeki ikinci platform sağlam durumdadır. Phryg Dönemi'nde, hatta Eski Tunç Çağı'nda suya dayalı seremonilerin yaşanmasına sebep olan Pınar Suyu günümüzde de Solmaz köyü yaşayanlarına ve çayın geçtiği diğer köylerin doğasına hayat vermiştir.

Topandaş Kaya Kutsal Alanı

Tavas ilçesi, Yukarıboğaz köyü, Gökkırı mevkiindeki kaya kütesinin güney tarafında bulunan kaya nişi 84 cm yüksekliğinde, 73 cm derinliğinde, 30 cm derinliğindedir. Kaya nişin altından açılan açık oluk hemen doğu alt tarafındaki ana kayaya derinlemesine oyulmuş 1,20 m çapında sunu çanağıyla birleşmektedir. Seremoni sırasında kurban edilen hayvan, kaya nişinin bitişiğinde kesildikten sonra kanı sunu çanağına akıtılarak Ana Tanrıça Kybele adına onurlandırılmaktadır. Dağın yamacındaki ana kaya kütesinin bulunduğu alana yapılan açık hava kutsal alanı Phryg tapınım yerlerinin benzer özelliklerini göstermektedir. Ancak definciler tarafından patlayıcı kullanılarak kaya nişi ve sunu çanakları kısmen tahrip edilmiştir.

Denizli ve çevresinde, Phryg Dönemi kaya anıtları içinde bulunan kaya mezarları, kaya tapınakları ve kaya mihrapları ve nişleri, kaya sunaklarının yer aldığı açık tapınım alanları kuşkusuz araştırma içindeki kaya yapıtlarıyla sınırlı değildir. Ancak, Ana Tanrıça Kybele kültüyle birlikte Phrygia Bölgesi'nde gelişerek Anadolu'yu etkileyen kaya mimarisi, Denizli yöresinde de kendini göstermiştir. Bu nedenle sadece kendi çağıının gizemini üzerinde taşıyan kaya anıtlarından en çok göze çarpanlarını irdeleme fırsatı ortaya çıkmakla birlikte, bunların her biri ayrı yerlerde olmasına karşın ortak yapısal özellikler taşıdığı gözlenmiştir. Anıtlar, Phrygia içlerindeki gibi Ana Tanrıça'nın yaşadığına inanılan kayalık alanlarda kurulmuştur. Bunlardan sunaklar ve kaya tapınak-

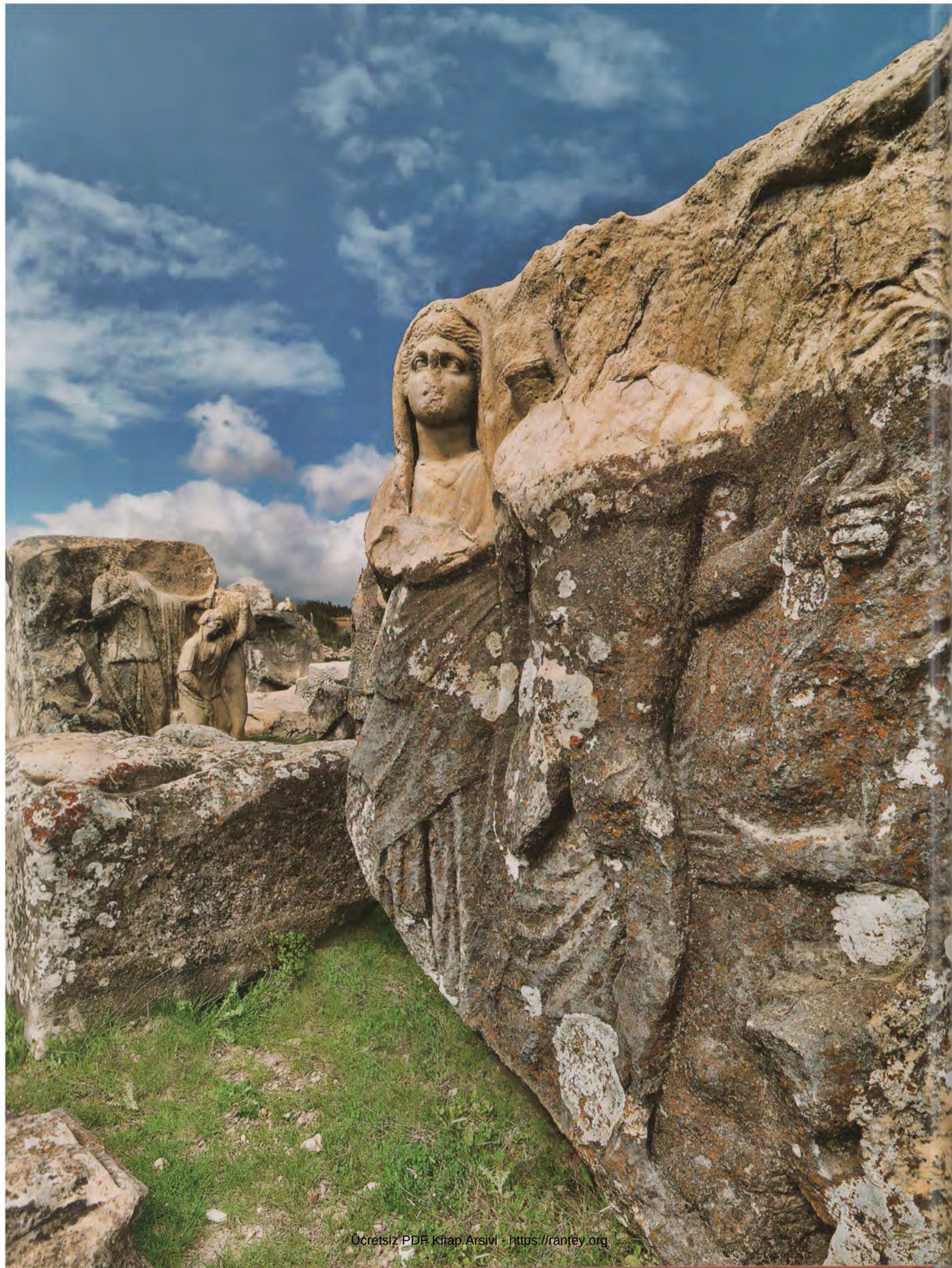
Tavas ilçesi, Medet köyü, Apollonia Salbake antik kenti, Nekropol alanındaki basamaklı kaya sunağı.

ları ise Eumeneia, Bayıralan ve Solmaz ve Tabai'de görüldüğü gibi, kutsal su kaynaklarının hemen yanında ya da Yukarı-boğaz-Topandaş ve Develer-Kestanboğazı kutsal alanlarında olduğu gibi doğayla iç içe açık alanlarda, yamaçlarda bulunmaktadır. Adeta eski su kaynaklarının bulunduğu alanlar kutsal alan olarak eski çağlardan itibaren tapınım alanı olarak kullanılmıştır. Bundan başka, iç Phrygia kaya anıtlarına göre daha sade olan Denizli yöresindeki anıtlarda, Phrygialı Tanrıça Kybele'nin her ne kadar kabartmaları görülmese de, taşınabilen bir heykelciğinin ya da bir idolünün tapınım sırasında kullanıldığı düşünülmektedir. Phryg beylerinin kaya mezarları ise Bayıralan'da görüldüğü gibi, kutsal alan içinde kalmakta, sunumlar yapıldığı da mezar üzerindeki sunu çanaklarından anlaşılmaktadır. Bundan dolayı Phryg kaya mezarlarının aynı zamanda mezar-tapınak olarak kullanıldığı ve dinsel seremoninin içinde kendine yer bulduğu ortaya çıkmaktadır. Yine Buldan-Karaköy kaya mezarının da Phryg Dönemi'nde mezar-tapınak olarak kullanıldığı düşünülmektedir.

Anadolu'nun Ana Tanrıçası, zamanla Ortadoğu'dan İtalya'ya kadar her yerde iz bıraktığı gibi, Denizli yöresinde de adına yaptırılan kaya yapıtlarıyla kendini hiçbir zaman unutturmamıştır. Bundan dolayı Phrygler Ana Tanrıçalarını kendi çağının sanatıyla bütünleştirmişler ve ana tanrısal gizeminin mistik havasını üzerinde taşıyarak, tarih boyunca Anadolu uygarlıklarında kendilerine kalıcı yer bulmuşlardır.

Kaynakça

- Algan, E., Ongar, İ., Kral Midas'ın Ülkesi Frigya, Esbank Yayınları, 1998.
- Aydın, Mehmet, "Anadolu'da Kybele Kültü'nün Düşündürdükleri", Uluslararası Anadolu İnançları Kongresi Bildirileri, Ankara, 2001, s. 62-66.
- Berndt-Ersöz, Susanne, Phrygian Rock-Cut Shrines and Other Religious Monuments, Stockholm, 2003.
- Çapur, Ö., "Anadolu'da Kybele Tapınımı", D.T.C.F. Dergisi, S. 2911-4, Ankara, 1971- 1978, s.191-210.
- Işık, Fahri, "Karahisar ve Pentopolis'te Görünmeyen Kybele İzleri", Afyonkarahisar Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri, Afyon, 1991, s. 94-101.
- Roller, L.E., Ana Tanrıçanın İzinde Anadolu'da Kybele Kültü, Çev.: B. Anaç, İstanbul, 2004.
- Söğüt, B., Şimşek, C., "Eumeneia", Düden Bugüne Çivril Sempozyumu Bildirileri, Denizli, 2001, s. 302.
- Sevin, Veli, "Frigler", Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi, C. 2, 1982, s. 236-243.
- Sevin, Veli, Eski Anadolu ve Trakya / Başlangıcından Pers Egemenliğine Kadar, İstanbul, 2003.
- Sivas-Tüfekçi, Taciser, Eskişehir-Afyonkarahisar-Kütahya İl Sınırları İçindeki Phryg Kaya Anıtları, Eskişehir, 1999.
- Şimşek, Celal, "Çal ve Baklan İlçelerindeki Arkeolojik Kalıntılar", 21. Yüzyıla Giren Geçmişten Günümüze Çal Yöresi, Çal Sempozyumu Bildirileri, Denizli, 2007, s. 735-737.

Denizli'deki Antik Kentler

H. Hüseyin Baysal

Denizli Müze Müdürü

Kazı ve restorasyon çalışmalarının sürdürüldüğü, aynı zamanda turizme de açılmış olan Hierapolis ve Laodikeia'nın dışında Denizli'de çok sayıda antik kent ve örenyeri bulunmaktadır. Ancak; bunlardan adları literatüre geçmiş ve yüzeyde doku izi olanlar bizim konumuzu oluşturmaktadır.

KOLOSSAI

Lykos Vadisi'nin üçüncü şehri olan Kolossai, Denizli ilinin 25 km doğusunda, Honaz ilçesinin 2 km kuzeyinde yer almaktadır. Antik kaynaklarda; şehrin yeri Lykos Irmağı'nın güney kenarında diye belirtilmiştir. Herodotos, Lykos Irmağı'nın Kolossai'de bir yarıktan yeraltına girip kaybolduğunu ve 5 stad (yaklaşık 1 km) sonra tekrar yeryüzüne çıkarak Maiandros ile birleştiğini söyler. Aslında şehir, uzunluğu 3 km'den daha fazla olan dar bir vadinin başında yer alır. Strabon da, Lykos Irmağı'nın birçok yerde yeraltından aktığını söyler. Şehir, Honaz (Kadmos) Dağı'nın kuzeyinde, Aksu Çayı'nın kenarında İÖ 8. yüzyılda kurulmuştur. Ancak, burada yerleşmenin Geç Kalkolitik Dönem ile başladığı buluntulardan anlaşılmaktadır. Ramsay, Kolossai'yi "ovaya açık müdafaasız bir şehirdir. Doğu Roma harpleri sırasında mahvolmuştur..."

Herakleia Hieron'dan...

Kolossai

diye tanımlar. Strabon ise Kolossai'yi, Laodikeia'ya komşu olarak tanımlar ve "... Kolossailerin de koyunlardan yararlandıklarını ve koyunlarının rengi kentin ismini taşımakta" diye bildirmektedir. Aynı zamanda Augustus Dönemi'nde Kolossai'den küçük bir şehir olarak söz edilmiştir. Herodotos, Pers Kralı Kserkses'in, İÖ 480'deki Anadolu'ya yaptığı büyük seferinde ordularıyla Kolossai'de konakladığını bildirmektedir. Zeneophon da, Kyros'un İÖ 400'deki uzun yürüyüşüne değinirken; duraklardan biri olan Kolossai'de, kalabalık bir nüfusun yaşadığını belirtir. Şehir, Pers egemenliğinde parlak çağlarını yaşamıştır.

Kolossai kelimesi, Yunanca normal ölçülerden çok daha büyük heykel anlamına gelen Kolossal kelimesini andırır da, hiç kuşkusuz Anadolu kökenlidir. Kolossos kelimesi ise, son hecesinden de anlaşılacağı gibi, Yunanlılar tarafından Yunanca öncesi bir dilden alınmıştır. Aynı zamanda şehrin ismi, geç kaynaklarda çoğunlukla Kolossai olarak görülür ve bu durum, ismin gerçekten orijinal Phrygia ismine daha yakın olabileceği fikrini verir.

Klasik Dönem'de kentin nasıl olduğu ve ne şekilde yönetildiği konusunda elimizde kesin bir bilgi yoktur. Ancak; bu dönem öncesinde Kolossai, Phrygia'nın en eski ve en önemli kentlerinden biridir. İÖ 3. yüzyılda Laodikeia'nın isminin Seleukoslar tarafından değiştirilmesi ve önemli bir merkez yapılmasıyla birlikte Kolossai, önemini kaybetmeye başlamıştır. İS 1. yüzyılda Neron Dönemi'nde meydana gelen depremle harap olmuştur. Kolossai, Roma İmparatorluk Dönemi'nde para basımına da son vermiştir. Roma Dönemi'nden kalan yazıtlar, sonradan Yunan Yasaları'nın benimsendiğini göstermektedir.

Aziz Paulus'un yandaşlarından Kolossaili Epaphras'ın çabaları, Hristiyanlığın kısa sürede yayılmasına yol açmıştır. Şehre gönderilen Resul mektubunda; havarilerin yeni kurulan dinsel örgütle yakından ilgilenildiğini belirtir. İS 692-787 yıllarında şimdiki Honaz ilçe merkezinin bulunduğu yerde Khonai adıyla kurulan yeni yerleşim nedeniyle Kolossai tamamen terk edilmiştir. İS 12. ve 13. yüzyıllardan itibaren yöreye Türkler hâkim olmuştur.

Kolossai'de yerleşim (Akropolis), höyük tepesindedir. Tepenin yüksekliği kuzey ve batıda 61 m diğer taraflarda ise 45 m'dir. Höyük tepesi ile höyüğü çevreleyen tarım arazilerinin yüzeyinde yer yer tuğla parçaları, sütun başlığı ve sütun parçaları, mimari friz parçalarıyla traverten kesme blok taşlara ve çanak çömlek parçalarına rastlanmaktadır. Kuzey tarafında surun yıkık bölümü yer almaktadır. Doğu taraftaki tiyatronun oturma yerleri ve sahne yapısı tamamen yıkılmış ve blokları çevreye dağılmıştır. Alt kesimlerde toprağa gömülen tiyatro, en çok on iki ya da on beş oturma sırasını kapsayacak

Kolossai'den çıkan gözyaşı şişeleri ve bakır tas.

Kolossai'de değirmen kalıntıları.

büyükklüktedir. Höyüğün kuzeyindeki nekropol bölgesinde, kaya oygu ve tümölüs tipinde mezarlar görölmektedir. Ayrıca, Aksu Çayı'ndan ayrılan bir kanal ile kayalık bölgenin oluşturduğu bir alan içinde altı adet su değirmenine ait izler bulunmaktadır.

Şehrin kuzey tarafında yer alan kaynaklarda ve Asya'nın en büyük kiliselerinden biri olarak belirtilen St. Michael Kilisesi'nin izlerini şu anda yüzeyde görmek pek mümkün değildir.

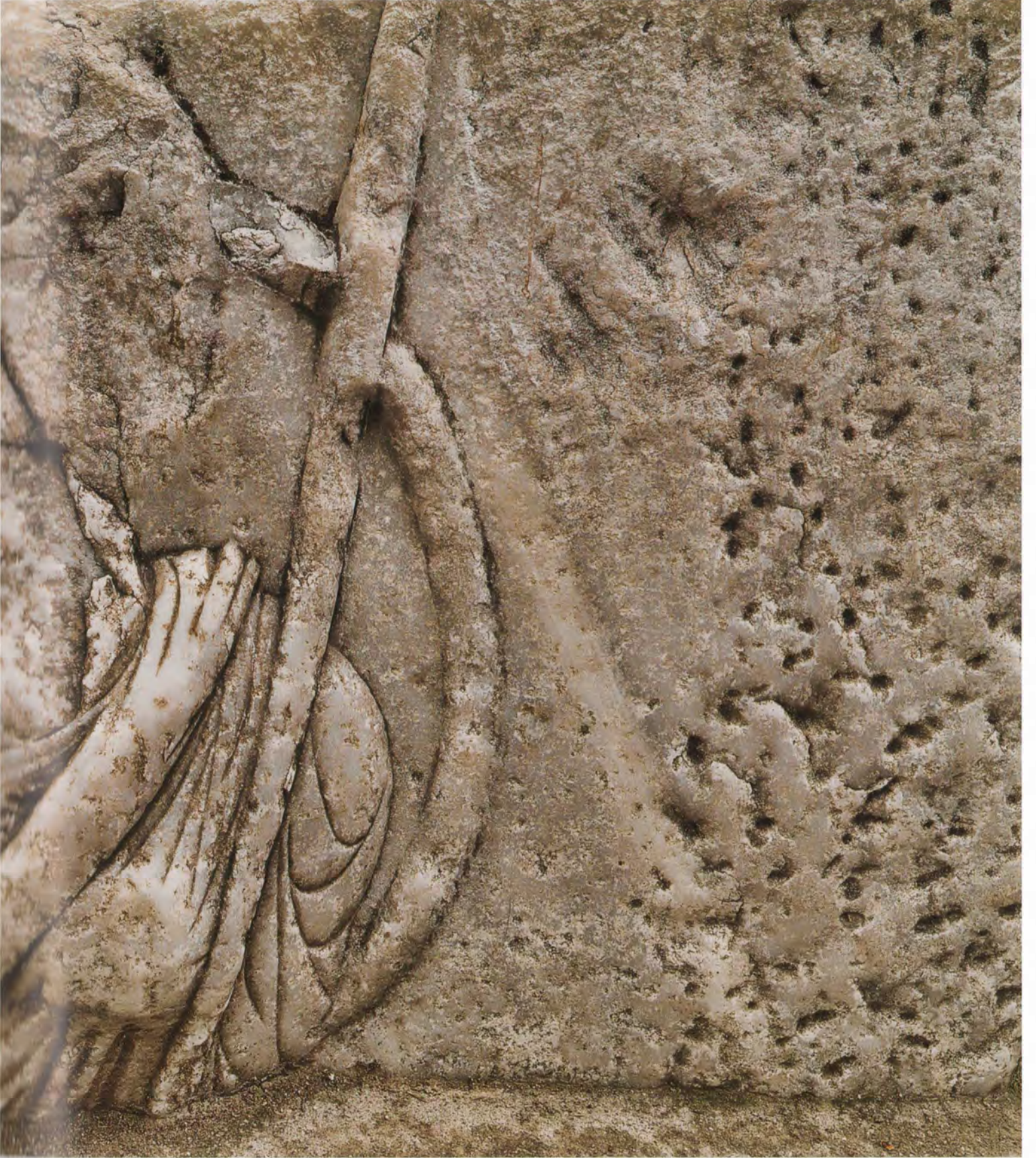
EUMENEİA

Eumeneia, Çivril-Dinar Karayolu üzerindeki Işıklı kasabasının bulunduğu alandır. Işıklı kasabasının doğusunda, Sarıbaba Tepesi üzerinde ve tepenin eteğinde bulunan su kaynağı yakınlarında Antik Dönem'e ait yapı izlerini görmek mümkündür. Bu tepenin yamaçları ise Eumeneia'nın nekropolüdür.

Eumeneia antik kenti, Phrygia Bölgesi kentlerindendir. Kaynaklara göre, Pergamon Kralı II. Attalos (İÖ 159-138) tarafından kardeşi ve önceki kral, Eumenes'e izafeten kurul-

Eumenia yakınlarında bulunan Zeus kabartması.

Eumenia antik şehrinden devşirme
malzeme kullanılarak yapılmış,
Işıkli kasabasındaki Çarşı Camii'nden...

Eumenia nekropolü.

Eumenia antik şehrinden gelme mezar taşları. (Hierapolis Örenyeri Müzesi)

muştur. Ancak, daha önceleri de burada bir yerleşim bulunmaktaydı. Burası, Pergamonlular tarafından Seleukos Krallığı'nın kurduğu Peltae'ye, rakip olarak ön plana çıkarılmıştır. İÖ 133'ten sonra III. Attalos'un vasiyeti üzerine krallık topraklarıyla beraber Romalıların eline geçmiştir. Roma İmparatorluk Dönemi'nde, Eumeneia antik kentinin konumu itibarıyla, Romalı askerlerin dinlendikleri bir sayfiye şehri olması özelliği dikkat çekicidir. Şehirde bir Roma garnizonu ve emekliler için bir dinlenme yeri olduğu bilinmektedir. İS 196 yılında yaşanan büyük depremden sonra, Eumeneia'da yıkılan Roma garnizonu İmparator Septimus Severus tarafından İS 193-211 tarihinde tekrar inşa ettirilmiştir.

Sarıbaba Tepesi'nin zirvesindeki yamaçta yer alan Eumeneia, Pergamon şehir geleneğine uygun bir şekilde planlanmıştır. Roma Dönemi'nde şehrin, Işıklı kaynağı etrafındaki ovada yayıldığı görülür. Bu açıdan şehir Pergamon'la büyük benzerlik göstermektedir. Eumeneia'da Roma şehrinin bulunduğu alanda, şehri doğuya doğru sınırlayan zengin su kaynakları vardır. Bu kaynaklar, Hellenistik Dönem'de ovanın içinde güneye doğru akarak, büyük bataklıklar meydana getirmiş ve hemen hemen Menderes ile birleşme yerinde akarsu olma özelliğini kaybetmiştir. Roma Dönemi'nde ise; bu bataklıklarda su kaynaklarının Menderes'e ulaştırılması için kanal ve kanalizasyon sistemleri yapılmıştır.

Eumeneia antik şehri yerleşiminin geniş bir alana yayıldığı bilinmektedir. Sarıbaba Tepesi'nin bulunduğu yamaçlarda kuzey-güney doğrultusunda teraslamalar yapılmış ve bu teraslar üzerinde Hippodomik (ızgara) planlı Hellenistik şehrin yapıları yer almıştır. Tepenin güney tarafında Işıklı'ya bakan yönde izlenebilen sur duvarlarının şehri çevrelediği anlaşılmaktadır.

Ramsay'a göre; Eumeneia'da yaşayan insanlar Heraiis, Athenais, Hadrianis ve Argeis isimli kabilelere aittiler. En önemli aileler Zmertoriks ve Kleon aileleriydi. İS 3. yüzyılın sonuna kadar adına sikke bastırmıştır. Hadrianus Dönemi'nden itibaren basılan sikkelerde Eumeneia vatandaşları için "Akhallılar" tanımı kullanılmıştır. Ancak, bu geleneğin nereden kaynaklandığı bilinmemektedir. Hadrianus (İS 117-138) Dönemi'ne ait bir Eumeneia sikkesi üzerindeki betimlemelere göre, bu tarihte şehirde giriş cephesinde en az 6 sütun bulunan ion düzeninde bir tapınağın olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca, Marcus Aurelius (İS 161-180) Dönemi'ne ait bir Eumeneia sikkesi üzerindeki betimlemelere göre, Tanrıça Tykhe için yapılmış yuvarlak (tholos) bir tapınağın olduğu açıktır. Tholos bir tapınak içinde, imparator kült heykelinin gösterilmesi, kentte imparator tapınağının da varlığına işaret etmektedir. Eumeneia'da en çok tapınım gören tanrılar ve

tanrıçalar: Zeus, Apollon, Dionysos, Nehir Tanrısı Glaukos, Kybele, Ephesos Artemisi ve Tykhe'dir. Ephesos Artemisi için altı, Tykhe için dört sütunlu tapınak yapıldığı sikkelerinden anlaşılmaktadır.

Şehir, Türklerin eline geçtikten sonra köy haline gelmiştir. Günümüzde de Işıklı kasabası kurulmuş ve antik şehir modern yerleşimin altında kalmıştır.

Çarşı Camii'nin bahçesindeki, Eumeneia antik şehirden kalma sütun.

TRİPOLİS

Denizli il merkezinin 40 km kuzeyinde bulunan kent, Buldan ilçesi, Yenicekent Kasabası'nın doğusunda, Büyük Menderes Nehri ile kasaba arasındaki yamaçlar üzerinde kurulmuştur. Batıya açılan Büyük Menderes Ovası ile hem Ege kıyılarına hem de İç Anadolu ve Akdeniz'e bağlanmaktadır. Şehir, güneyindeki Çürüksu Vadisi'nde kurulmuş olan çağdaşı Laodikeia'ya 30 km, Hierapolis'e ise 20 km uzaklıktadır. Tripolis, Lydia Bölgesi şehirleri içinde, Karia ve Phrygia bölgelerine ulaşımı sağlayan, tarım ve ticaret merkezlerinden birisidir. Kuruluş biçimi ve şehircilik anlayışı ile yörenin en zengin şehirlerindendir. Şehir, İÖ 160-159 yıllarında, Pergamon Kralı II. Attalos tarafından önceden var olan üç yerleşim yerinin bir araya toplanmasıyla kurulmuş ve Tripolis adıyla anılmaya başlanılmıştır.

Şehrin kalıntıları, üslup yönünden Roma ve Doğu Roma Dönemi karakteri taşımaktadır. Anıtsal yapıların en iyi örnekleri İS 1.-2. ve 3. yüzyıllarda yapılmıştır. Plinius'a göre, şehrin diğer bir adı Apollonia'dır. Şehrin sikkelerinde Tanrıça Leto'nun, Letoia Phthia Oyunları'nın ve Menderes Nehri'nin isimleri vardır. Tripolis ve çevresi tarih içinde birçok deprem ve savaşlara sahne olmuştur. İS 325 yılında Nikea Meclisi'nde hazır bulunan Lydia Piskoposları Listesi'nde Tripolis'in adının geçmesi piskoposluk düzeyinde bir şehir olduğunu göstermektedir.

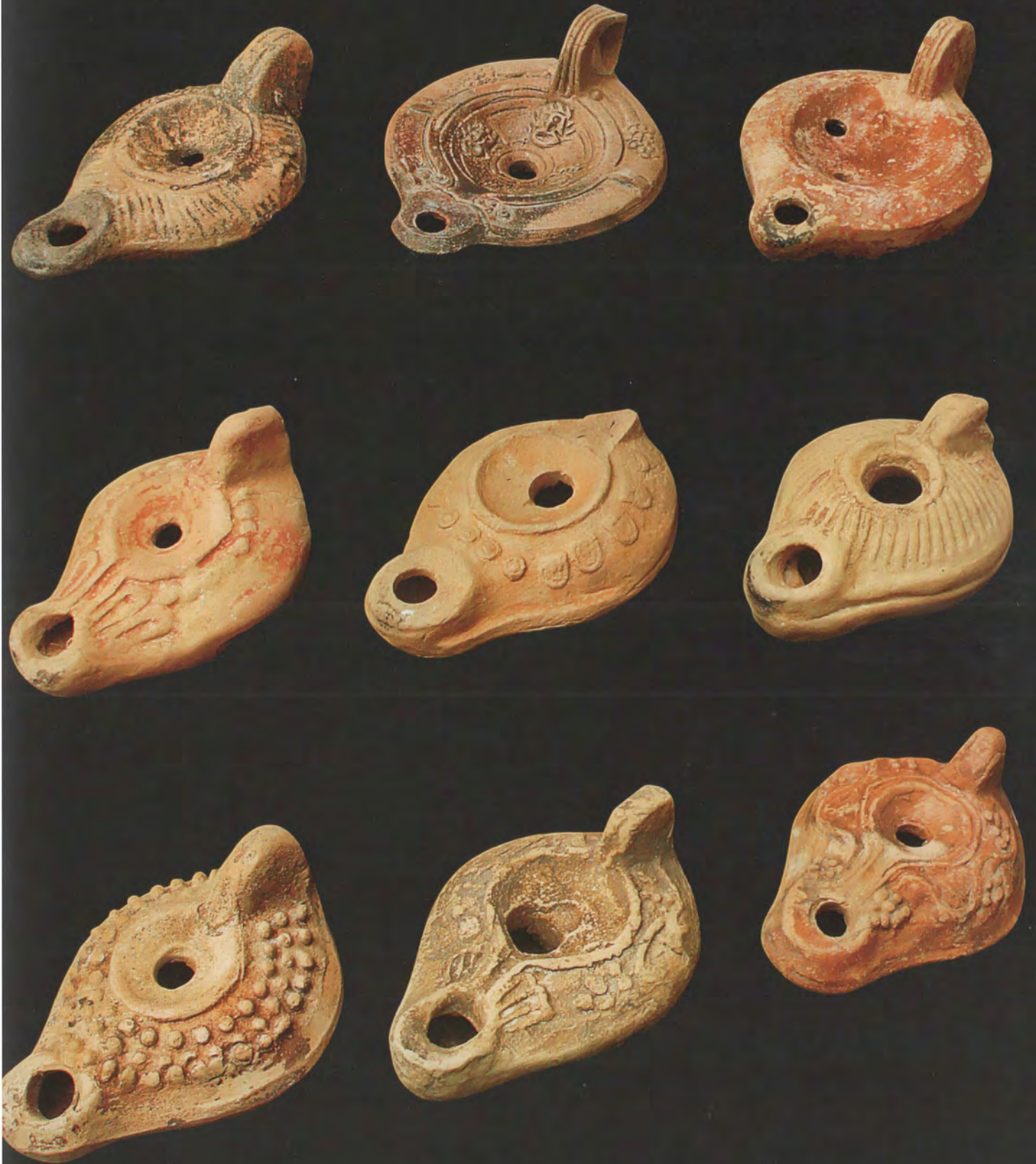
Tripolis, Geç Roma ve Doğu Roma Dönemi'nde sur ve kaleyle çevrilmiştir. Eğimli arazide kurulan şehrin surları yer yer burçlar, gözetleme kuleleri ve kalın duvarlarla desteklenmiştir. Tiyatroya bitişik olarak devam eden sur, kentin kuzeyindeki en yüksek tepede kuleyle birleşir. Kule, hem savunmaya hem de gelecek düşman tehlikesini gözetlemeye yöneliktir.

Tiyatrosu şehir merkezindedir. Yunan tiyatrosu şeklinde araziye uygun olarak, Roma inşa tarzında yapılmıştır. Bütün bölümleri harap durumdadır. Yaklaşık 10 bin kişi alabilecek kapasitededir. Sur duvarları dışında bulunan hamam, tiyatronun yaklaşık 200 m batısında yer almaktadır. Hamamın dış duvarları kısmen ayakta olup tonozlu üst yapısı ve kemerli iç kısımlar yıkılmıştır. Bölümleri ise tespit edilememektedir. Kalın duvarlarında büyük nişler mevcuttur. Meclis Binası, hamamın yaklaşık 150 m güneyindedir. Meclis Binası, büyük bir yapı olup duvarlarının bir kısmı ile temelleri izlenebilmektedir. Burası Dor düzeninde sütunları bulunan portikli bir caddeye sahiptir.

Stadyum, şehrin kuzeyinde, Doğu Roma Surları dışında yer alır. Stadyumun basamaklarına ait izleri yer yer görmek mümkündür. Orta bölümü ise, toprak tabakasıyla dolmuş durumdadır.

Ayrıca şehir yerleşimi içinde birçok sokak ve yapıların olduğunu gösteren izler mevcuttur.

Şehrin nekropolü, surun doğu ve güney yamaçlarındadır. Burada kaya mezarları ve lahitler şeklinde farklı tiplerde mezar yapılarını görmek mümkündür.

Tripolis'ten kandiller (Hierapolis Örenyeri Müzesi).

Tripolis'teki caddede Bizans Dönemi duvarı.

Tripolis'ten ion başlığı parçası.

Tripolis'ten tiyatro.

Tripolis antik kentinden.

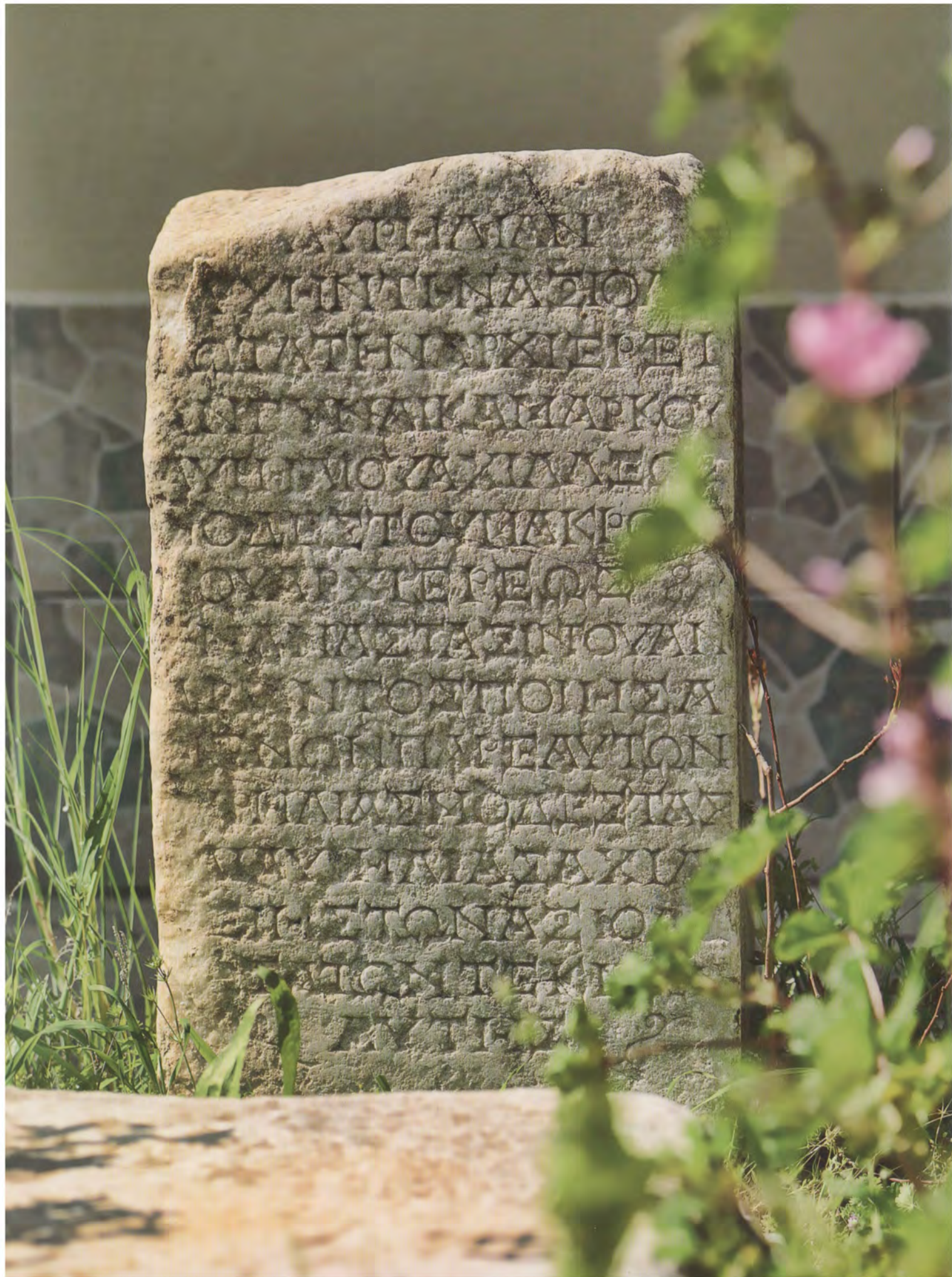

Tripolis'teki çeşmeden süsleme ayrıntıları.

Hisarköy köy meydanında sergilenen Antik Dönem mimari parçaları.

ATTOUDA

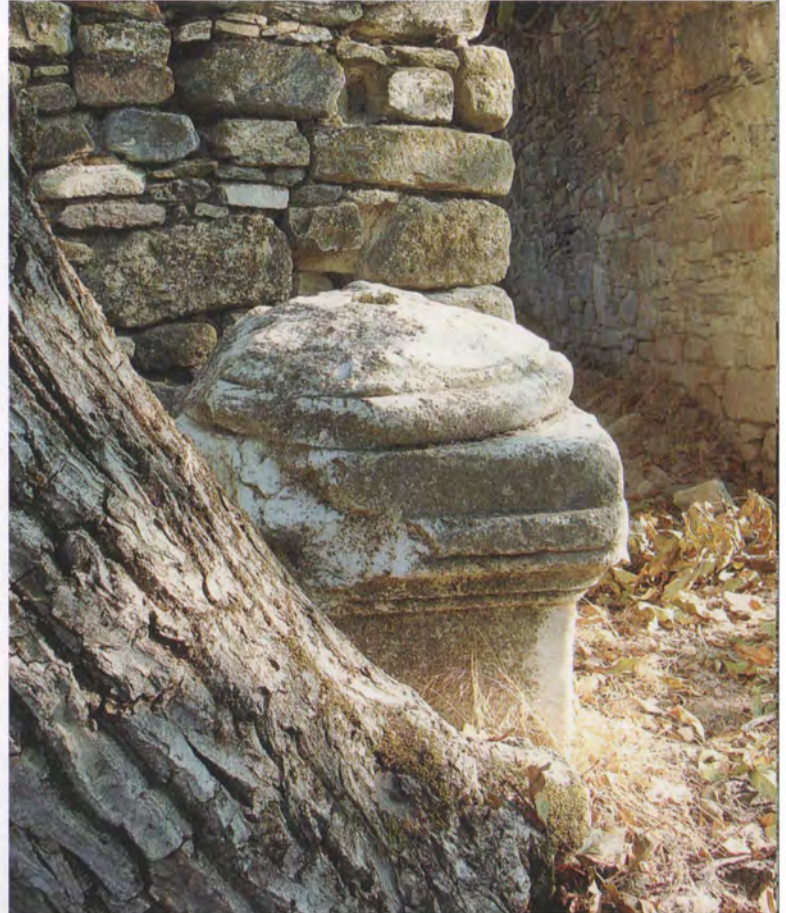
Attouda, Denizli ili, Sarayköy ilçesinin 17 km güneybatısında bulunmaktadır. Ramsay, "Attouda'yı, Sarayköy'ün 1-2 mil batısında Hasköy'ün bulunduğu yerde" diye tarif etmektedir.

Günümüzde, antik şehrin üzerinde Hisarköy bulunmaktadır. Salbakos Dağı'nın kuzey eteğindeki şehir Aphrodisias ve Laodikeia'yı birbirine bağlayan antik yol üzerindedir.

Attouda, Hellenistik Dönem'de İÖ 200 yıllarında kurulmuştur. Antik Dönem'de Karia ve Phrygia arasında bir sınır kentidir. Roma Dönemi'nde şehir, Karia Bölgesi'ne dahildir ve bir Doğu Roma mühründe adı, piskoposluk merkezi olarak geçmektedir.

Ayrıca şehir, Lykos Vadisi şehirleriyle ticari, sanatsal iletişim kurmada köprü görevini üstlenmiştir. Doğu ve batıdan gelen iki derenin çevrelediği yüksekçe bir tepenin üzerinde kurulan kentin, konumu nedeniyle savunmaya yönelik olduğu görülmektedir.

Antik şehirde imparatorluk öncesi ve sonrası sikkeler basılmıştır. Sikkelerin bir yüzünde Attouda yazısı, diğer yüzde tanrı ve yöneticilerin portresi yer almaktadır. Yüze herhangi bir kalıntı görmek pek mümkün değildir.

Hisarköy'deki caminin bahçesinden
Antik Dönem yazıt ve mimari parçalar.

Hisarköy'den...

Roma, Doğu Roma dönemlerine ait bazı mimari eserler, köyün meydanında sergilenmektedir.

Bazı antik kaynaklarda, şehirde bir Men Karou Mabedi'nin olduğundan söz edilmekte ve bu tapınak içinde Tanrı Men'e ait heykel olduğu yazılmaktadır. Ayrıca, Zeus, Apollon, Dionysos ve Asklepios heykelleri ile Artemis Anaitis Kültü'nün de Attouda'da bulunduğunu antik kaynaklar zikreder. Bugünkü Hisarköyü, mevcut yerleşimin kalıntıları üzerine kurulmuştur.

Şehrin kuzeyinde, nekropol alanı bulunmaktadır. Nekropol alanının, köye girişte, daha çok kuzey ve güney yöndeki dik yamaçlarda yayıldığı gözlenmektedir. Bu mezarların bir kısmı, Sarayköy-Hisarköy yol çalışmaları sırasında ortaya çıkmıştır. Asar Tepesi etrafında yumuşak kaya içine oyulmuş mezarlardır. Mezar yapıları; yöreye özgü yeşilimtırak renkli taşlarla yapılanlar, tuğla ile kireç harçla örülen tonozlu mezarlar ve yine aynı malzemeden yapılmış basit, üzeri düz, tek kişilik kist mezarlar olmak üzere üçe ayrılır.

Hisarköy'deki caminin bahçesinden, Antik Dönem mimari parça.

TRAPEZOPOLİS

Antik şehir, Babadağ ilçesi, Bekirler Köyü, Boludüzü mevkiinde bulunmaktadır. Ramsay, Trapezopolis'i "Asar ile Kadıköy'ün yanında" diye tanımlamıştır. Şehir kuzeydoğu, güneybatı yönünde uzanan düzlükte arazinin coğrafi yapısına göre kurulmuştur. Tamamen savunma amaçlı bir yerleşimdir. Şehrin etrafı surlarla çevrilmiştir. Antik şehrin kurulduğu Boludüzü'nün dört bir tarafı uçurum şeklinde yamaçtır. Şehir, su ihtiyacını Salbakos Dağı'ndan sağlamıştır. Bugün pişmiş toprak künklerin bir kısmı, batı tarafta Boludüzü'ne çıkış noktasında ve 600-700 m batıdaki Bekirler Köyü yanında görülmektedir.

Şehir, diğer Lykos Vadisi şehirleri gibi Hellenistik Dönem'de kurulmuş olmalıdır. Hellenistik ve Roma dönemlerinde Karia Bölgesi Alabanda Conventus Yönetim Birliği'ne dahildir. İS 3. yüzyıl sonlarında İmparator Diocletianus'un (İS 284-305) yaptığı taksimatından sonra başlayan Doğu Roma Dönemi'yle birlikte şehir, Phrygia Pacatania'sına bağlanmıştır. Phrygia bölge sınırında olması sebebiyle, hem Karia hem de Phrygia şehirleriyle sıkı ilişkilerde bulunmuştur. Trapezopolis'te, bir yüzünde yönetici ismi geçen sikkeler bulunmuştur.

Şehirdeki yapıların hepsi yıkılmış ve toprak altındadır. Kilise olabilecek yapı kalıntısı sütun ve mimari parçalar ile kaçakçıların ortaya çıkardığı mezar odası yapısını görmek mümkündür.

Trapezopolis Nekropolü batıya doğru yayılmıştır. Bekirler Köyü'nün batısındaki geniş bir alan nekropol sahasıdır. Mezarlar silindirik kesitli ve kapaklı pişmiş toprak lahitlerden oluşmaktadır. Gömü dorsal ve sırtüstü olup hediyeler ölünün yanına bırakılmıştır. Etrafı tuğla ya da taşlarla örülen lahdin dört yanına ince kum dökülmüş ve üzeri kapakla örtülmüştür. Lahit dışına da ölü hediyeleri bırakılmıştır. Bu tip mezarlar Erken Roma Dönemi'ne tarihlenmektedir.

APOLLON LAIRBENOS TAPINAĞI

Denizli ili, Çal ilçesi, Bahadınlar Köyü'ne 4 km mesafede Menderes Vadisi'ne hâkim konumdaki elips formlu bir tepenin üzerinde küçük bir tapınağın kalıntıları bulunmaktadır. İlk bakışta Batı Anadolu'da birçok bölgede bulunan yerel kült merkezlerinden birisi izlenimini veren bu tapınak, aslında din tarihi araştırmaları için eşsiz buluntular barındırır. Çünkü dinler tarihi açısından büyük önem taşıyan katagraphe, yani bazı insanları ya da mülkleri "tanrıya tahsis etme" eylemini ifade eden yazıtların Anadolu'daki tek temsilcisidir. Dahası, bu mütevazı görünümlü tapınak, yine Anadolu'da varlığı sadece iki bölgede kanıtlanan ve sonraları Hristiyanlar tarafından da benimsenmiş, itiraf geleneğini açıkça yansı-

tan yazıtların ele geçtiği Kuzeydoğu Lydia dışındaki tek alan olma özelliğine sahiptir. Phrygia Tanrısı Apollon Lairbenos'a adanmış olduğu, alanda ve civarındaki köylerde tespit edilmiş epigrafik ve arkeolojik malzemelerle kanıtlanmış olan kutsal alan, Hierapolis'e yaklaşık 50 km mesafede bulunmaktadır. Bu kutsal alan, Maiandros (Büyük Menderes) Nehri'nin güney kıyısında ve bugün Çal Ovası olarak adlandırılan bölgede 1887 yılının Mayıs ayında W. M. Ramsay, D. G. Hogarth ve H. A. Brown tarafından tespit edilmiştir.

Apollon Lairbenos Kutsal Alanı elips şekilli tepenin üzerindeki düzlükte, yaklaşık olarak 102 m uzunluğunda, 21 m genişliğinde bir alanı kaplayan temenos içine inşa edilmiştir ve kapladığı alan yaklaşık 2200 metrekaredir. Kutsal alanın

Apollon Lairbenos Tapınağı

Apollon Lairbenos Tapınağı'ndan arşitrav-friz ve korniş ayrıntısı.

Apollon Lairbenos Tapınağı'ndan,
önde alınlık, arkada tapınak kalıntıları.

en batısındaki Menderes Vadisi'ne hâkim bir noktaya tapınak yerleştirilmiştir. Kuzeybatı-güneydoğu yönünde konumlandırılan ve arkası Maiandros Irmağı'na bakan tapınak, doğal yerli kaya üzerine inşa edilmiştir ve cephesi güneydoğuya bakmaktadır. Tapınak yüksek bir podyum üzerindedir. Podyum üzerinde bulunan tapınağın in antis ya da *prostylon* planlı olması muhtemeldir. Tapınakta kullanılan tam anta başlığının bulunmuş olması, diğer mimari elemanları desteklemekte ve tapınağın korint düzeninde olduğunu kesinleştirmektedir.

Kutsal alanın itiraf yazıtları Apollon Lairbenos ve Meter Leto'ya ortak bir sunakta birlikte ibadet edildiğini göstermektedir. Bu yazıt kutsal alanda bulunan bir sunağın varlığını kanıtlamaktadır. Apollon Lairbenos'a sunulmuş olan İS 2. yüzyıla tarihlenen adak yazıtı kutsal alanda bulunan bir stoa'yı Meter Leto ve Apollon Lairbenos'a adak olarak kendi parasıyla yaptıran inanana aittir. Bu yazıt kutsal alanda kesinlikle bir stoa yapısı olduğunu göstermektedir. Yüzeyde stoa'yı anımsatan başka herhangi bir yapı olmaması nedeniyle yazıtta bahsi geçen stoa'nın tapınağın doğusunda bulunan portikolu bölümde olduğunu söylemek mümkündür. Tapınak ve

portikolu yapının, mimari elemanlara göre hiçbir zaman tam anlamıyla bitirilemediği anlaşılmaktadır. Kutsal alan içindeki duvar kalıntılarında Hellenistik unsurlar görülmekle birlikte hem tapınak hem de portikolu yapıda son düzenlemeler İmparator Hadrianus Dönemi'nde (İS 117-138) gerçekleşmiş olmalıdır.

Yerel dildeki bir isim olan "Lairbenos"un kelime anlamı netlik kazanmamış olsa da, tanrıya verilen bu sıfatın "Lairba" adındaki bir yerleşimle alakalı ve bu yerleşimin de kültü kuran halkın yaşadığı yer olması kuvvetle muhtemeldir. Apollon Lairbenos ile ilişkili eserlere bakıldığında zaman tanrının başlıca sembolü olarak karşımıza çiftli balta (*labrys*, *pelekys*, *bipennis*) çıkmaktadır. Apollon Lairbenos ile ilişkili epigrafik buluntular; köleler, beslemeler ya da çocuklar ve torunlar gibi yakın aile bireylerinin hatta bazı gayri menkuller ve bunların gelirlerinin Apollon Lairbenos'un hizmetine adandıklarını gösteren *katagraphe* yazıtları, adak yazıtları ve aslında yine birer adak yazıtı olan, bazı günahlar işledikleri için tanrı tarafından cezalandırılan kişilerin günahlarını ifşa ederek af dilemek için sundukları itiraf yazıtlarından oluşmaktadır.

Apollon Lairbenos Tapınağı'ndan (solda) korniş bloku ve (altta) friz ayrıntısı.

Apollon Lairbenos Kutsal Alanı'ndan yazıtlı stel.

Apollonia Salbake antik şehri nekropolünden mezar örnekleri.

APOLLONIA SALBAKE

Apollonia antik şehri, Denizli ili, Tavas ilçesinin 7 km güneybatısında düz bir ova üzerinde kurulan Medet köyü yerleşim alanı içinde yer almaktadır. Tavas Ovası'nın en verimli arazileri üzerinde kurulan Apollonia, batıda Tabai yolu ile Karia Bölgesi'ne, güneyde Sebastopolis yolu ile Lykia Bölgesi'ne, doğuda Tavas Yolu ile Phrygia Bölgesi'ne ulaşımı bulunan antik kentlerdendir. Apollonia Salbake çevresindeki yerleşimlerle sanat, ticaret ve tarım bakımından yakın ilişki içinde bulunan şehirlerden birisidir. Şehrin Apollonia Salbake adını Hellenistik Dönem'de aldığı, en görkemli dönemini de Roma Dönemi'nde yaşadığı anlaşılmaktadır.

Apollonia Salbake şehrinin kuruluşu hakkında kesin belgeler bulunmamakla birlikte, höyük buluntuları incelendiğinde; ilk yerleşimin Tunç Çağlarına kadar uzandığı ve kesintisiz olarak devam ettiği görülmektedir. Höyüğün, kuzeybatı yamacında ağırşak, çanak-çömlek kırıklarına rastlanmakta ayrıca, tabakalarda yanık izleri gözlenebilmektedir. Antik şehrin nekropol alanı içerisinde kesildiği kayaya bitişik lahit-

ler görülmektedir. Bunlardan birisinin kısa kenarları bitişik, yalnızca tek cephesi olan güneyde; askı girland ve kalkan motifi kabartma olarak işlenmiştir. Kabartmalar stilize şekildedir. Doğal kaya oyularak lahit formu verilerek yapılmış mezarın kuzey ve yan cephelerinde süsleme izi yoktur. Doğal olarak bırakılmıştır. İki adet kaya mezarı mevcut olup kapakları yoktur. Nekropol alanında yer yer tuğla mezarlara rastlanmıştır. Kayalar arasında toprak dolgu olan bölümler gömü alanı olarak kullanılmıştır.

Köy camisinin bulunduğu avlu içinde Hadrian Dönemi'ne ait Apollon Tapınağı'nın temelleri ve yazıtlar vardır. Şehrin, İÖ 1. yüzyıl ve İS 1. yüzyıllar arasında kendi adına sikke bastırdığı ve sikkeler üzerinde tanrısal motiflerin yer aldığını görmekteyiz. Tavas ve yöresi, 12. yüzyıla kadar Doğu Roma egemenliğinde kalmasına karşın, Apollonia'da yüzeyde Doğu Roma Dönemi'ni yansıtan antik ve kültürel yapı dokusu izine rastlanılmamıştır.

Yöre, 12. yüzyıldan itibaren Türklerin eline geçmiş, Apollonia şehri üzerinde, Medet köyü yerleşimi kurulmuştur.

Apollonia Salbake antik şehrinin üzerinde günümüzde Medet köyü yerleşimi bulunmaktadır. Köyün camisi antik tapınak duvarı üzerine kurulmuştur.

Herakleia Salbake antik şehrinden
kalma stadyum

HERAKLEIA SALBAKE

Heraklia Salbake antik şehri, Tavas ilçesinin 10 km kuzey-batısındaki Vakıf köyü sınırları içinde bulunmaktadır. Şehir yerleşimi Vakıf köyünün hemen içinden başlamakta ve kuzeyinde surla çevrili bölgede yoğunluk kazanmaktadır.

Herakleia Salbake bir Karia kenti olarak bilinir. Herakleia ile Aphrodisias'ı Küçük Timelos (Kırkpınar) Çayı doğal sınır olarak ayırmaktadır. Her iki kentin de Nehir Tanrısı Tímeles'tir.

Herakleia; batısında Aphrodisias, güneyinde Apollonia ve Tabea, güneydoğusunda Sebastopolis ve Kidrama ile yakın komşu ve çağdaş kentler durumundadır.

Antik Dönem'de Tralles ve Aphrodisias'tan gelen ve Herakleia'dan geçen Apollonia, Sebastopolis ve Kibyra bölgesine uzanan, ticaret yolu üzerindedir. Böylece ticaretin yanında Aphrodisias Heykeltıraşlık Okulu'na yakın olan kentin, Antik Dönem'de sanatla da ilgilendiği bilinmektedir.

Herakleia Salbake'nin ilk kuruluşuyla ilgili elimizde kesin belgeler olmamakla birlikte, şimdiki Vakıf köyünün içlerinden itibaren yaklaşık 2,5x2 km'lik bir alan içinde yoğun yerleşim izleri veren kalıntılara rastlanılmaktadır. Özellikle surla çevrili bölgede anıtsal yapı kalıntılarının temel izleri görülmektedir. Mimari kalıntılarının en güzel örnekleri ise, kentin geç dönemde surla çevrildiği duvarların içinde görmek mümkündür. Bu mimari malzemeler, arşitrav parçaları, sütun parçaları, kaide ve sütun başlıkları, friz parçaları ve mimari blok parçalardır. Kalıntılar Hellenistik Roma ve Doğu Roma dönemlerini yansıtmaktadır.

Başlıca Kalıntıları

TONOZ: Kentin kuzey bölgesinde tarım yapılan arazi içindedir. Büyük blok kesme taşlardan yapılmıştır. Tono (9x5 m) ölçülerinde ve iç kısmı toprakla dolu olup üstte iki tarafından da blok taşları yıkılmıştır.

STADYUM: Antik şehri çevreleyen sur ile bugünkü Vakıf köyünün arasındadır. Doğu-Batı istikametinde olan stadyuma ait yamaçlarda bazı oturma basamakları yüzeyde görülmektedir. Stadyumun batı kısmına ait basamaklar tamamen yıkılmıştır. Denizli Müze Müdürlüğü tarafından 2002 yılında yapılan kazı ve düzenleme çalışmalarıyla stadyum kısmen görünür hale gelmiştir.

ŞEHİR SURU: Herakleia antik şehrinin yerleşim alanı iki tarafı dere olan ince uzun yüksekçe bir tepe üzerinde yoğunluk gösterir. Şehir tepe ile derelerin yamaç kısımlarından geçen bir surla çevrilidir. Sur, yer yer 4 m'yi bulan yüksekliğe ulaşmaktadır. Bazı bölümleri yıkılmıştır. Sur içindeki mimari parçalar kentin Roma Dönemi'nde yapılmış anıtsal yapılara aittir.

Herakleia Salbake'de antik taş üzerinde oyun çizgileri.

Herakleia Salbake üzerinde kurulu Vakıf köyünün, Antik Dönem'den Osmanlı'ya uzanan çeşitli kalıntı parçalarıyla yapılmış çeşmesi.

Herakleia Hieron antik kentinden mitolojik tasvirlerle bezeli büyük taş bloklar ve ayrıntılar.

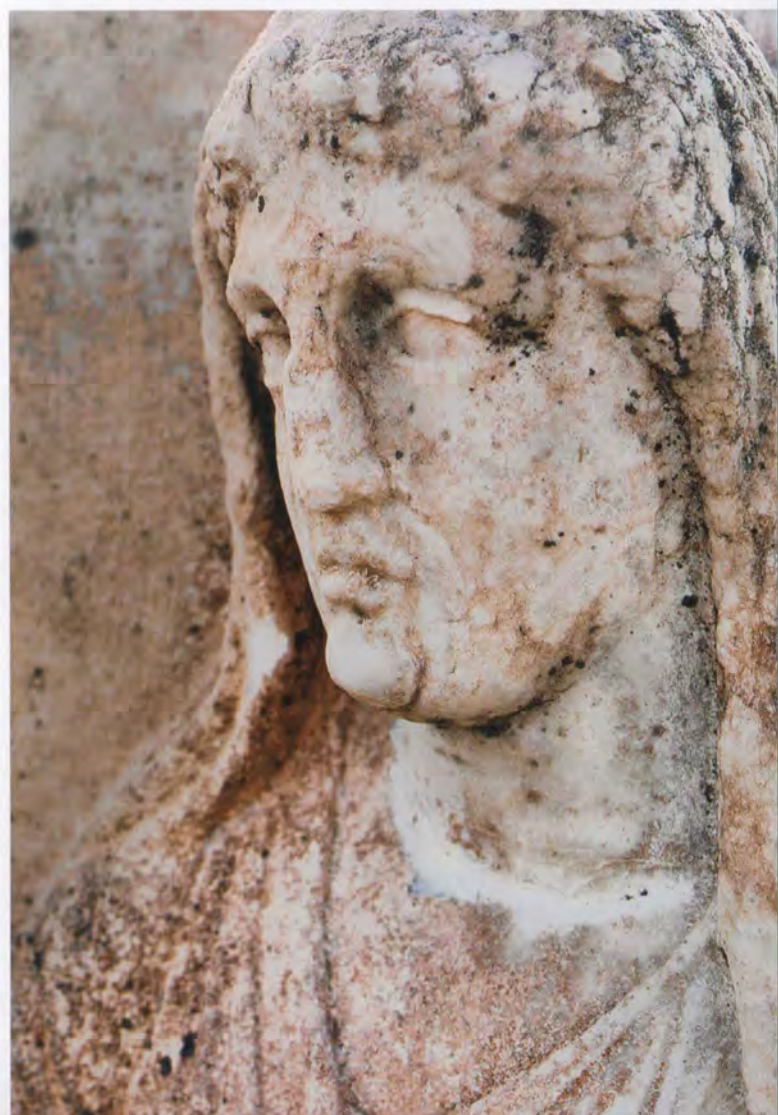
HERAKLEIA HIERON

Herakleia Hieron, Denizli ili, Tavas ilçesi, Kızılcabölük kasabasının yaklaşık 1 km kuzeydoğusunda Kocapınar ve Örensirtı mevkiinde engebeli bir arazi üzerinde bulunmaktadır. Vakıf (Herakleia) antik şehrinin 4 km doğusunda yer almaktadır.

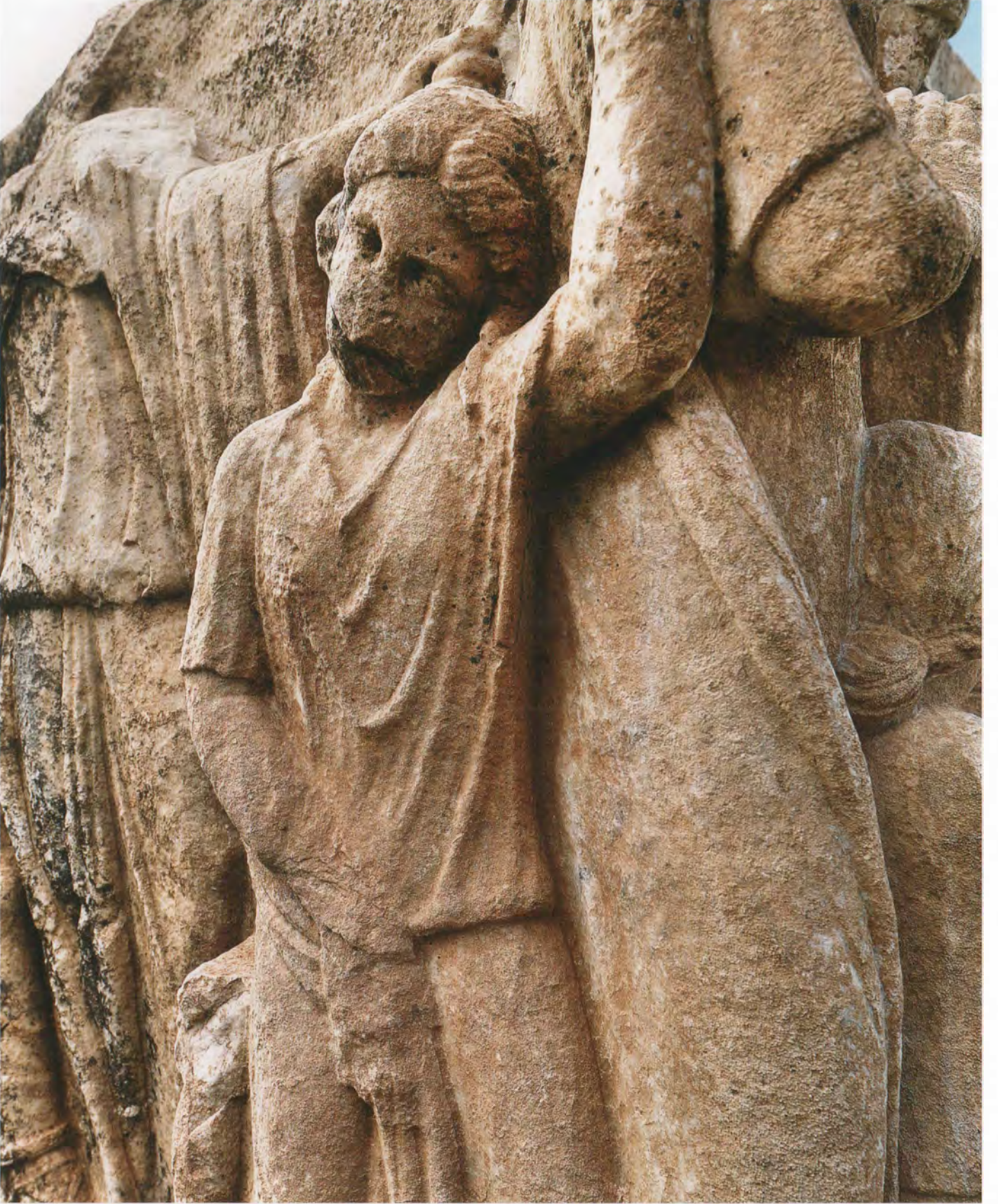
Herakleia Hieron'u, antik coğrafyada belirtilen, Karia ve Phrygia bölgelerini ayıran Salbakos Dağı'nın güneye bakan eteğinde, ovaya doğru dik inen tepeler üzerinde bulunmaktadır. Hieron'a ait yüzeyde bulunan kalıntılar ise, arşitrav parçaları, friz parçaları, dikdörtgen prizma şeklinde üzerleri mitolojik kabartmalarla işlenmiş büyük blok taşlardır. Kabartmalar; Artemis, Herakles, Pan, Dionysos, Menaad vb tanrıların mitolojik tasvirleriyle bezelidir. Yapının üslup olarak Roma Dönemi karakteri gösterdiği bilinmektedir.

Yapının, Hieron olarak adlandırılmasının nedeni; Tanrı Herakles'e ithafen kurulmuş bir mabet olmasıdır. Bu nedenle yüzeydeki kabartmalar ve çevresinde yer yer görülen doku izleri "Herakleia Hieron'u" olarak adlandırılmasında etkili olmuştur.

Hieron'dan sonra antik yolun devam ettiği görülmektedir. Kuzeydoğu doğrultusunda devam eden antik yolun Laodikeia'ya kadar ulaştığı ve bu güzergâhın günümüzde de kullanıldığı bilinmektedir.

Herakleia Hieron antik kentinden mitolojik tasvirlerle bezeli büyük taş bloklardan...

Herakleia Hieron antik kenti kalıntıları kabartmalarından ayrıntılar.

Tabai antik kentinin üstündeki mezarlık.

TABAI

Tabai, Denizli ili, Kale ilçesinin 1 km kadar güneybatısında yer almaktadır. Denizli-Muğla Karayolu'nun 78. km'sinde bulunan Tabai, adından da anlaşılacağı üzere doğal bir kale görünümündedir. Kurucusuyla ilgili iki ayrı efsane vardır. Kimilerine göre Tabas, kimilerine göre ise Kibyras'ın kardeşi Marsyas'tır. Şehir, olasılıkla Karia'nın Rodos egemenliği altında olduğu döneme (İÖ 188-167) tarihlenen Muğla'dan (Mobolla) bir yazıta göre; Tabai, Mobolla ve Lomeislilerin dahil olduğu konfederasyonun önemli bir üyesi olmuştur.

Tabai, Hellenistik Dönem'den Roma, Doğu Roma, Selçuklu ve Osmanlı dönemlerine kadar kesintisiz bir yerleşime sahne olmuştur. Günümüzden yaklaşık 50 yıl öncesine kadar Eski Kale üzerinde iskân sürmekteydi. Ancak, sahanın dar olması sebebiyle kale sakinleri Eski Kale'yi terk ederek yeni yerleşim bölgesine taşınmışlardır.

Seleukosların hâkimiyetinde olduğu dönemde, kentin sikke basmasına izin verilmemiştir. İlk sikkesini, Rodos ege-

menliğini izleyen dönemde basmıştır. Önceleri gümüş, daha sonra bronz olarak basılan sikkelerin ön yüzlerinde genellikle Zeus, Apollon, Athena, Herakles ve Dionysos figürleri, arka yüzlerinde ise TABENON yazısı ve kenti simgeleyen boğa, bereket boynuzu gibi figürler bulunmaktadır.

Günümüze kadar gelen ve ayakta kalabilen kalıntılar arasında; Roma Hamamı ve Osmanlı Dönemi'ne ait Cevher Paşa Camii, ayrıca Akropol'ün kuzeydoğusunda bulunan kayaya oyulmuş nişli bina sayılabilir. Bina, kuzey-güney doğrultusunda yapılmış olup plan bakımından dikdörtgen şeklindedir. Duvarın doğu kanadının iç kısmında kayaya oyularak yapılan dört niş bulunmaktadır. Duvarın batı kanadında nişlere rastlanılmamıştır. Binanın nişli bir yapı olması Roma yapı tarzını hatırlatmaktadır. Selçuklu ve Osmanlı dönemlerinde de bina üzerinde ve çevresinde yerleşimin devam ettiği, yüzeydeki bina kalıntılarından anlaşılmaktadır.

Şehrin Akropolü'ne, doğudaki mezarlık bitişiğindeki dere

üzerinde bulunan bir köprüyle ulaşılmaktadır. Köprüden itibaren Eski Kale'nin moloz ve çay taşı döşenerek kaplanmış olan yolunu izlemek mümkündür. Akropol üzerinde düzenli bir dağılım gösteren sarnıç ve kuyular görülmektedir. Alan üzerinde iki adet cami yer almaktadır. Bu camilerden birisinin temel duvarları ve minaresi kalmıştır. Cevher Paşa Camii'nin üstü kırma çatı ve kiremitle örtülüdür. Duvarları moloz taştan yapılmıştır. Tavan ve çatıyı tutan iç kısımda sekiz ahşap sütun bulunmaktadır.

SEBASTAPOLİS

Sebastapolis, Denizli ili, Tavas ilçesinin 19 km güneyinde bulunan Kızılca kasabasının 2 km doğusunda, çanak şeklinde bir vadinin ortasında, Kızılca kasabası ile Aydoğdu köyünün arazileri üzerinde yer almaktadır.

Antik şehrin ilk kuruluşu bilinmemekle beraber, yüzeyindeki kalıntılar Roma ve Doğu Roma dönemlerine aittir. Şehir Aphrodisias, Herakleia ve Apollonia'dan gelen ve Kibyra Vadisi'ne ulaşan önemli ticaret yolunun üzerinde kurulmuş

Tabai kaya mezarları civarından Roma Dönemi'nden kalma bir taş.

olup adı geçen şehirlerle çağdaşlık gösterir. Kalıntıları; Höyük Tepesi, Stadyum ve Nekropol'dür.

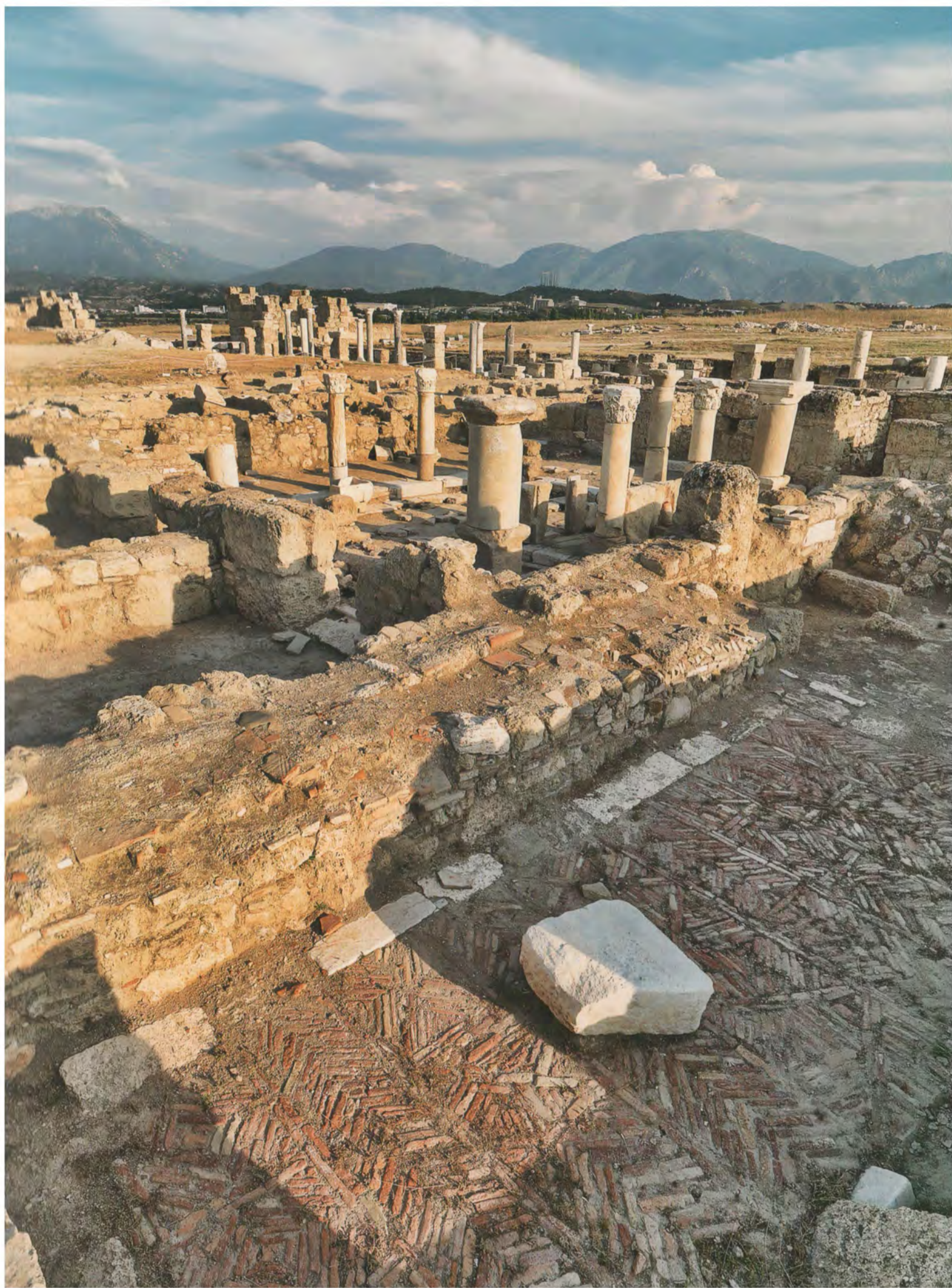
Höyük Tepesi yaklaşık 150 m çapında ve 7 m yüksekliğindedir. Şehrin Akropol bölümünü oluşturmaktadır. Höyük üzerinde görülen anıtsal yapıya ait temel izi ve çevresindeki duvar izleri, şehre ait tapınağın bir höyük üzerinde olabileceği ihtimalini kuvvetlendirmektedir. Yer yer friz parçaları ve mermer Roma Dönemi malzemeleri görülmektedir.

Stadyum 60x150 m ölçülerinde olup tamamı tarım yapmak amacıyla tahrip edilmiştir. Basamaklarından birkaç iz kalmıştır. Erozyon nedeniyle taban kısmı dolmuş, güney kısmı kapalı, kuzey kısmı ise açıktır.

Nekropol şehrin doğusunda yer alır. Akropol tepesinden yaklaşık 1,5 km doğuya doğru gidildiğinde şehir bitişinden itibaren yolun iki tarafında lahitler görülmektedir. Lahitlerin büyük bir bölümü toprak altında, kapaklı ve açık durumdadır. Lahitler, devir olarak Roma Dönemi karakteri göstermekte, üzerlerinde süsleme unsuru olarak girland motifleri bulunmaktadır.

Kaynakça

- Akıncı, E., Yıldız, H., "Menderes Vadisi'nde Bir Kefaret Merkezi: Apollon Larbenos Kutsal Alanı", Uluslararası Denizli ve Çevresi Tarih ve Kültür Sempozyumu, Bildiriler 2, Denizli, 2006, s. 99.
- Baysal, H. H., "Menderes Vadisi'ndeki Yaşamda Önemli Bir Merkez Apollon Lermenos Tapınağı ve Kutsal Alanı", 21. Yüzyıla Giren Geçmişten Günümüze Çal Yöresi Baklan-Çal-Bekilli, Çal Sempozyumu Bildirileri, Denizli, 2007.
- Bean, G. E., Karia, Çev.: B. Akgüç, İstanbul, 1987, s. 303-305.
- Bean, G. E., Eskiçağ'da Menderes'in Ötesi, Çev.: P. Kurtoglu, İstanbul, 2000, s. 275-277.
- Herodotos, Herodot Tarihi, VII, Çev.: M. Ökmen, A. Erhat, İstanbul, 1973, s. 30.
- Konakçı, E., Duman, B., "Arkeolojik ve Yazılı Kanıtlar Işığında Kolossai", Uluslararası Denizli ve Çevresi Tarih ve Kültür Sempozyumu Bildiriler 2, Denizli, 2006, s. 57.
- Mama VI Buckler, W. H.-Calder, W. H., "Monumenta Asiae Minoris Antiqua", Vol. VI, Monuments and Documents From Phrygia and Caria, The Manchester University Press, 1939.
- Mama IV Buckler, W. H.-Calder, W. H., "Monumenta Asiae Minoris Antiqua", Vol. XV-XVI, Monuments and Documents From Phrygia and Caria, The Manchester University Press, 1933.
- Magie, D., Roman Rule in Asia Minor, Vol. I-II, Princeton, 1950, s. 126, 676.
- Price, M. J., Trell, B. L., Coins and Their Cities, Architecture on the Ancient Coins of Greece, Roma and Palestine, London, 1977, s. 28, 120, 263.
- Ramsay, W. M., Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası, Çev.: M. Pektaş, İstanbul, 1960.
- Ritti, T., Denizli-Hierapolis Arkeoloji Müzesi Yunanca ve Latince Yazılı Eserlerin Kataloğu, Denizli Yöresinden Gelen Yazıtlar, Çev. N. Fırat, Liguori, 2008, s. 13, 23, 27.
- Söğüt, B. ve Şimşek, C., "EUMENEİA", Düden Bugüne Çivril Sempozyumu Bildiriler, Çivril, 2001, s. 302.
- Söğüt, B., "Antik Dönemde Salbakos Dağı ve Kalıntıları", Uluslararası Denizli ve Çevresi Tarih ve Kültür Sempozyumu Bildiriler 2, Denizli, 2006, s. 19.
- Strabon, Coğrafya, Anadolu (Kitap XII), İstanbul, 1987, s. 8-17.
- Şimşek, C., "Antik Dönemde Babadağ Çevresi" I. Babadağ Sempozyumu Tarihte ve Günümüzde Babadağ, Denizli, 1999, s. 316.

Tarihin İçinden: Laodikeia'dan Ladik'e Denizli

Celal Şimşek

Prof. Dr., Pamukkale Üniversitesi
Fen-Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü.

BÖLGENİN TARİHİ COĞRAFYASI

Denizli ilinin bulunduğu Çürüksu ya da Denizli Ovası, konum olarak Batı Anadolu'da, İç Ege Bölgesi'nde yer alır. Bu ova güneyde Babadağ (Salbakos-2308 m Gökbel Zirvesi) silsilesi, kuzeyde Çökelez Dağı (1805 m), güneydoğuda Honaz (Kadmos) Dağı (2528 m Kılıçtepe Zirvesi), batıda ise Buldan Sazak Dağı (1143 m) ile çevrelenmiştir. Ovanın kuzeybatısından geçen Büyük Menderes (Maeandros) Nehri, Dinar'dan (Apameia) çıkar ve Batı'da Söke Ovası'nı geçerek denize ulaşır.

Küçük, fakat verimli ovaya adını veren, Çürüksu Nehri; Honaz (Kadmos) Dağı eteklerinden doğarak Çürüksu (Lykos) Ovası'nın ortasından geçip, Sarayköy yakınında Büyük Menderes Nehri'ne karışır. Daha küçük kollar olan ve Babadağ eteklerinden doğan Gümüşçay (Asopos Nehri) ve Başlıçay (Kapros) ise Çürüksu Nehri ile ova ortasında birleşir.

Antik coğrafyacı Strabon (XII. 8.16) Çürüksu Nehri'nin birçok yerde yeraltından aktığını, bunun sonucu da yeraltında boşluklar meydana geldiğini anlatarak, bölgedeki depremlerin çokluğunu Çürüksu Nehri'nin meydana getirdiği yeraltı boşluklarına bağlamıştır.

Çürüksu Ovası iklim olarak Akdeniz ile karasal iklimin geçiş noktasındadır. Bu nedenle verimli ova iç kesimlerde, pamuk tarımının yapıldığı en son noktadır. Bunun yanında ovadan, buğday ve mısır tarımıyla yılda iki ürün alınabilmektedir. Özellikle

Laodikeia A Evi, Suriye Caddesi ve
geride Honaz (Kadmos) Dağı.

Çürüksu Ovası

le ovanın üst kesimlerinde; Honaz'da kiraz, Kaklık'ta ise kaliteli üzüm yetiştirilir.

Çürüksu Ovası aynı zamanda Afyon'dan başlayan ve Aydın'a kadar uzanan fay hattına bağlı olarak bol termal su kaynaklarına sahiptir. Bu nedenle Çökelez Dağı ve Honaz Dağı eteklerinden Kaklık çevresine kadar olan alanlarda çok zengin ve kaliteli traverten ocakları bulunur.

Antik coğrafyada Çürüksu Ovası, Phrygia Bölgesi'nin en batı ucundadır. Güneyde yer alan Babadağ silsilesi, Phrygia ile Karia bölgelerinin ortaksınırını oluşturur. Kuzeybatıda Sarayköy ve Buldan ilçeleri yönünde Lydia sınırını, Büyük Menderes (Maeandros) Nehri belirlemiştir. Güneybatı tarafta ise Çardak ve Beylerli ovaları (Anauva) önünde Söğüt Dağı, coğrafi olarak Phrygia ve Pisidia Bölgesi sınırını çizer.

Antik Dönem'de Menderes rotası olarak bilinen bu ova, daha çok ticaret yolu olarak önemlidir. Çürüksu Vadisi önemli yolların kesişme noktasında bir ticari bağlantı merkezidir ve bunun ana merkezinde Laodikeia antik kenti bulunur. Laodikeia batı, doğu ve güneyle bağlantıları sağlayan anayolların kavşak noktasında yer alır. Bu yönüyle Çürüksu Vadisi; iç kesimlerde Apameia'ya (Dinar), güneyde Kibyra (Göhlhisar) üzerinden Perge ve Side'ye, batıda Ephesos ve Miletos'a, kuzeybatıda ise Sardes'e (Salihli) kadar uzanan anayolların kavşak noktasındadır. Diğer taraftan Çürüksu

Vadisi, Persleri Sardes'e ulaştıran Kral Yolu'nun da ana kolu üzerindedir.

Günümüzde de Çürüksu Vadisi, ana kavşak noktası olma özelliğini halen devam ettirerek, binlerce yıldan bu yana gelen coğrafi önemini sürdürmektedir. Denizli ili, İç Anadolu (Uşak, Afyon, Ankara, Konya), Güneybatı Anadolu'dan (Burdur, Isparta, Antalya, Muğla) gelen ve Batı Anadolu'ya (Aydın, İzmir, Manisa) giden yolların geçtiği ana güzergâhtadır. Bu nedenle Lykos Ovası binlerce yıldır konumundan kaynaklanan önemini hiçbir zaman kaybetmeden devam ettirmiştir ve ettirmektedir.

Bölge tarihi çok köklü ve zengindir. Çürüksu Ovası'nın kuzeydoğu ucunda tesadüfen bir traverten ocağında ortaya çıkarılan Homo Erectus kafatası (Denizli Adamı), İÖ 500.000 yıldan itibaren bölgede insan yaşamının varlığını gösteren en önemli arkeolojik veridir. Bölgedeki arkeolojik bulgulara dayanan yerleşimler; Çivril, Baklan ve Çal Ovası höyüklerinde Geç Neolitik Dönem'e (İÖ 6. bin ortaları) kadar inmektedir. Çürüksu Ovası ortasında yer alan Laodikeia'da ise Erken Kalkolitik Dönem'e (İÖ 5500) kadar inen arkeolojik veriler ele geçirilmiştir. Bunlar, Çürüksu Ovası'nda şimdiye kadar tespit edilen en erken kalıntılardır. Diğer taraftan ova içinde yer alan Kolossai (Honaz) Höyük Tepesi'nde yerleşim kalıntıları Geç Kalkolitik Dönem'e (İÖ 4. bin ortaları) kadar inmektedir. Ayrıca Laodikeia'nın Batı Nekropolü'nde ve Akhan Nekropolü'nde ise Eski Tunç Dönemi'ne (İÖ 3000) inen pithos (küp) mezarlar ele geçirilmiştir. Bunu bölgede; Demir Çağı (İÖ 1200-547/546), Pers Satraplığı (İÖ 547/546-333/331), bunun içinde Arkaik (İÖ 650-480) ve Klasik dönemler (İÖ 480-300), daha sonra Hellenistik Dönem (İÖ 300-30), Roma İmparatorluk Dönemi (İÖ 30-İS 395), Bizans Dönemi (İS 395-1206) takip eder. Bölge, 1206 yılında tamamen Türklerin eline geçmiştir. Bundan sonra Selçuklu ve Beylikler Dönemi, Osmanlı Dönemi ve Türkiye Cumhuriyeti kronolojisi takip eder.

Çürüksu Vadisi içindeki Höyük Yerleşimleri; Laodikeia-Asopos Tepesi, Kumkısıık Höyük, Sarayköy-Beylerbeyi Höyük, Duacılı Höyük, Akköy Höyük, Irlıganlı Höyük, Akhan Höyük, Karakurt Höyük, Kolossai Höyük, Kaklık Höyük olarak sıralanabilir.

Çürüksu Vadisi'nin Hellenistik öncesi en önemli yerleşimi, Herodotos ve Xenophon'da da adı geçen Kolossai (Honaz) antik kentidir. Ancak Çökelez Dağı ve Salbakos (Babadağ) Dağı'nda yapılan yüzey araştırmaları, buralarda Phrygialı çobanların yaşadığını gösteren seramik parçalarının ele geçmesini sağlamıştır. Bu dönemlere ait en güzel veriler ise Laodikeia Asopos Tepesi'nde ele geçirilmiştir.

Kandil diskusunda horoz kabartması.

(Laodikeia kazı bulguları)

Çürüksu Ovası'ndaki Hellenistik Dönem yerleşmeleri; Laodikeia'nın güneybatısında, Attouda (Sarayköy-Hisarköy), Trapezopolis (Babadağ-Bekirler köyü), Karura (Sarayköy-Tekkeköy), Büyük Menderes Nehri'nin batı yanında Tripolis (Yenicekent), Laodikeia'nın kuzeyinde ise Hierapolis (Pamukkale) ve Thiounta (Gözler) olarak sıralanabilir.

LAODİKEİA'NIN TARİHÇESİ

Denizli ili belediye sınırları içinde yer alan Laodikeia antik kenti; il merkezinin 6 km kuzeyinde, Eskihisar, Goncalı, Bozburun Mahalleleri (eski köyler) sınırları içinde yer alır. Kuzeydoğusunda, ovaya adını veren Çürüksu, güneydoğusunda Başlıçay ve batısında Gümüşçay-Goncalı Deresi olmak üzere üç tarafı ırmaklarla çevrili yüksek bir platform üzerinde kurulmuştur.

Antik kentin yerleşim alanlarının genel olarak deniz seviyesinden yüksekliği 260-285 m arasında değişmektedir. En yüksek bölüm ise merkezde yer alan II. Su Dağıtım Terminali olup buranın deniz seviyesinden yüksekliği 291 m'dir. Yerleşim alanında konumundan dolayı herhangi bir su kaynağı yoktur. Bu nedenle kentin en önemli sorunlarının başında su temin edilmesi gelmektedir.

Hellenistik Dönem öncesi kentin su ihtiyacı, taşınabilir sistem olarak Gümüşçay-Goncalı Deresi ve Başlıçay'dan karşılanmış olmalıdır. Buna bağlı olarak Geç Kalkolitik (İÖ 3500)-Eski Tunç Çağı (İÖ 3000-2500) ve Klasik Dönem (İÖ 4. yüzyıl) buluntuları, Gümüşçay-Goncalı Deresi'nin aktığı güneybatı ve batı yamaçlarda ele geçirilmiştir. Bu yerleşme kazı çalışmaları sonunda ortaya çıkarılmış olup iki konik tepeden oluşan höyüğün adı ırmaktan kaynaklanarak Asopos I ve II olarak verilmiştir.

Hellenistik Dönem Laodikeia'sı, Selevkos (Suriye) Kralı, II. Antiokhos tarafından eşi Kraliçe Laodike adına, İÖ 3. yüzyılın ortalarında kurulmuştur. Bu durumda Hellenistik kentin kuruluş tarihi, II. Antiokhos'un tahta geçtiği İÖ 261 ile Ptolemaios'un kızı Berenike ile evlenmek üzere, Laodike'den boşandığı İÖ 253 yılları arasında gerçekleşmiş olmalıdır. II. Antiokhos, var olan bir kentin sadece Laodikeia olarak adını değiştirmiştir.

Hellenistik Dönem'de Büyük İskender'in halefleri tarafından birden çok Laodikeia kurulduğu için kent, yanında bulunan ırmakla ayırt edilerek, Laodikeia ad Lycum (Lykos Laodikeia'sı) olarak adlandırılmıştır.

Bizanslı Stephanos (Ethnica, S.V. Laodikeia), Antiokhos I'in gördüğü bir rüya sonucu kenti kurarak, kız kardeşi Laodike'nin adını verdiğini yazar. Birçok bilim adamınca bu görüş reddedilmiştir. Çünkü, Selevkos Kralı I. Antiokhos'un (İÖ 312-281) Laodike isminde bir kız kardeşi yoktur. Yine Bizanslı Stephanos'a göre bu rüyada eşi ve annesini de gören kral, onların şerefine Karia'da Nysa (Sultanhisar) ve Antiokhia (Başaran Köyü) kentlerini kurmuştur. Yazar ayrıca, Delphe kehanetine göre, kenti Zeus ve Hermes şerefine kuracağı belirtilen bir Antiokhos'tan da bahseder. Ancak bu bilgilerin anlamı, tarihî bir sonuca varmak için yeterli değildir.

Plinius (NH.V.105), antik kentin yerleşim alanında, önce Diospolis ve sonra Rhoas adlarını taşıyan bir köyün kurulu olduğunu ve Hellenistik kentin, II. Antiokhos tarafından kurulduğunu belirtir. Zeus kenti anlamına gelen Diospolis adı, burada eski ve köklü bir kutsal alanın varlığına işaret etmektedir. Zeus Laodikeus, kentin en önde gelen kurucu ve baş tanrısı olarak saygı görmüştür. Plinius'un verdiği Rhoas ise eski bir Anadolu adıdır.

Laodikeia adına tarihte ilk kez, Polybios'un (IV, 48. 5 ve V,

57. 5) eserinde geçen, Kral III. Selevkos'un İÖ 223'te öldürülmesinden sonra başlayan iktidar kavgalarının karmaşık tarihinin anlatımında rastlanır. III. Selevkos ve Bergama (Pergamon) Kralı I. Attalos arasında bir savaş çıkmış ve kral güvendiği komutanı ve yeğeni Akhaïos'u, Attalos'a karşı sefer için görevlendirmiş olup; Akhaïos, Attalos'a karşı Sardes'te başarılı olmuştur. Akhaïos, III. Selevkos'un ölümünden sonra başa geçen Kral III. Antiokhos'u önceleri desteklemişse de bir süre sonra krala karşı ayaklanarak, İÖ 222-221'de Laodikeia'da kendisini kral ilan etmiş ve adına sikkeler bastırmıştır. Suriye'de İÖ 222'den sonra III. Antiokhos'a karşı çıkan diğer isyanlar yüzünden kral, Akhaïos'u hemen cezalandıramamış, ama Akhaïos, Sardes'te İÖ 213'te iki yıl kuşatmadan sonra yenilmiş ve kazığa dikilmiştir. Bu Pers krallarının hainlere verdiği Doğu yönümlü bir cezaydı. Böylece III. Antiokhos, Selevkos Krallığı'nın Anadolu'daki parçasına yeniden kavuşmuştur.

Lykos (Çürüksu) Vadisi İÖ 190 yılında Selevkos Krallığı ile Roma ve Pergamon Krallığı ittifakı arasında yapılan Magnesia (Manisa) Savaşı'na kadar, Selevkos Hanedanlığı yönetiminde kalmıştır. Savaş galipleri (Roma ve Pergamon Krallığı) ile Selevkos Krallığı arasında İÖ 188 yılında imzalanan Apameia (Dinar) Barışı'yla, Batı Anadolu'nun bir kısmı Pergamon yönetimine geçmiştir. Pergamon Krallığı, III. Attalos'un İÖ 133 yılında ölmesiyle ve kralın vasiyeti üzerine, Bölge Roma'ya bağlanmıştır. İÖ 129 yılından itibaren ise Batı Anadolu Küçük Asya Eyaleti'ne bağlanmış olup Roma tarafından atanan Prokonsül'lerce (eyalet valileri) yönetim sağlanmıştır.

Roma Dönemi'nde Laodikeia, düzenli olarak vergilerini ödemiş, ilk defa İmparator Hadrianus (İS 117-138) zamanında Neokoros "Tapınak Koruyuculuğu" unvanını alarak vergiden muaf tutulmuştur. Bu ilk kez kazılarda ortaya çıkarılan bir yazıtla tespit edilen en erken unvandır. Bu unvan daha sonra; Commodus (İS 180-192), Caracalla (İS 211-217) ve İmparator Alexander Severus Dönemi'nde de (İS 222-235) devam ettirilmiştir.

Laodikeia Antik Kenti, I. Mithridates Eupator Savaşı (İÖ 88-85) sırasında Pontus orduları tarafından kuşatılmış ve büyük zarar görmüştür. Bu kuşatmada Lykos Vadisi ve komşu vadiler yakılıp yıkılmış ve yağmalanmıştır. Laodikeia'yı Quintus Oppius adlı bir Roma generali savunmuştur. Mithridates, Oppius'u teslim ettikleri takdirde Laodikeia vatandaşlarına merhametli davranacağını söylemiştir. Kent bu isteğe uymuş ve Laodikeialılar tarafından Mithridates'e götürülen Oppius basit bir savaş tutsağı muamelesi görmüştür (Appian, Mithridatic Wars, 20; Strabon XII.8.16). Laodikeia'nın, Mithridates'in İÖ 63'teki son yenilgisi ve intiharından sonra, hızla zenginleştiği tahmin edilebilir. Bundan sonra Strabon (XII.8.13) Laodikeia'yı Phrygia'nın en büyük kenti olarak nakletmiştir.

Quintus Labienus, Caesar'ın Gallik Savaşları'ndaki ünlü bir komutanının oğlu olup Brutus ve Cassius tarafından Roma'nın Yakınoğu'daki rakibi Parthia'dan ittifak ve askeri yardım istemek için Parthia'ya yollanmıştı. Parthia ile anlaşarak kendini "Perslerin İmparatoru" ilan eden Labienus, Anadolu'daki Güney Roma Yolu boyunca yer alan birçok kenti eline geçirmiştir. Laodikeia'ya ulaştığında (İÖ 40) Hatip Zenon kentte, Labienus'un ordusuna karşı direnişe önder olmuştur (Strabon, XIV.2.24; Plutarch, Antony 28.1; ve Cassius Dio, XLVIII, 26.5). Bunun sonucu olarak Laodikeia, Roma'nın büyük saygınlığını kazanmıştır. Roma tarafından Zenon'un oğlu Polemon, İÖ 36'da Pontus ve Armenia Minor Kralı yapılmıştır.

Roma'ya olan bağlılığıyla olduğu kadar yüksek zekâsı ve derin bilgisiyle ünlü olan Polemon'a İÖ 10 tarihinden önce İmparator Augustus (İÖ 27-İS 14), Bosphorus Krallığı'nı vermiştir. Açıkça görüldüğü gibi Laodikeia, İmparator Augustus'un Anadolu'da izlediği hanedanları evlilik bağlarıyla birleştiren Roma politikasının çok önemli bir parçasıdır. Polemon'un ve Laodikeia Hanedanlığı'nın etkisi ve önemi, Erken Roma İmparatorluğu Dönemi ile İS 1.-2. yüzyıllarda da sürmüştür.

Polemon Hanedanlığı'nın en renkli kişisi olan sofist ve hatip Marcus Antonius Polemon (İS 88-144), Laodikeia ve Smyrna'daki (İzmir) çifte ikametiyile her iki kentin siyasi ve entelektüel yaşamında rol oynamıştır. Asil bir kökten gelen Polemon'un söylev vermedeki yeteneği, Roma İmparatorluk Dönemi'nde Polemon'un ait olduğu İkinci Sofistik olarak bilinen ve edebiyata değer veren aristokrat çevrenin övgüsünü kazanmıştır. Polemon'un "zenginliği ve saygınlığı"nın, İS 2. yüzyıldaki Yunan Rönesansı'na da büyük ölçüde katkısı olmuştur. Polemon gibi ünlü bir sofistin varlığı yaşadığı kente sayısız öğrencileri çeker, böylece lüks mallar satan yerel dükkânlar kâr eder ve getirdiği zenginlik için sofiste çok değer verilirdi. Lucius Flavius Philostratus'un, *Sofistlerin Hayatları* (İS 180-250) adlı eserinde kibri efsanevi olan Polemon'un İmparator Antoninus Pius'a (İS 138-161), o tarihte Roma Asya eyaleti valisi olarak evine davetsiz girdiği için nasıl kızdığı anlatılır. Antoninus Pius, Polemon'un Smyrna'daki (İzmir) lüks evinde kalınca, Polemon geleceğin imparatoruna gitmesini gece yarısı emretmiştir. Antoninus Pius İmparator olduktan sonra, Polemon'u Roma'ya davet etmiş ve bu olayı ona hatırlatırcasına yanındakilere "Polemon'un kapı dışarı edilmeyeceği bir yer bulun" demiştir. Polemon, gösteriş için büyük para harcamış ve çoğu zaman gümüş dizginli arabasında gezerken görülmüştür. Başka bir anlatıma göre ölmekte olan Polemon, yaptırdığı anıt mezarın içine girerek "Çabuk çabuk örtün üstümü, güneş sessizliğe büründüğümü görmesin" demiştir. Polemon, İmparator Trajan'ın (İS 98-117) dostluğunu kazanmış ve İmparator, Polemon'a istediği her yeri serbestçe gezme ayrıcalığı tanımış-

tır (Philostratus, *Sofistlerin Hayatları*, 25. 532). Polemon, İmparator Hadrianus'la (İS 117-138) beraber İS 123'te Trakya, Lydia, Phrygia, Rodos, Atina ve Ege adalarını dolaşmıştır.

Polemon, fizyonomi (physiognomics) konusunda ciddi incelemeler yazmıştır. Buna göre bir kişinin fiziki görünüşünden karakteri ve sağlığı teşhis edilebilmektedir. Polemon'un *Fizyonomi* (Physiognomics) adlı eserinin yalnız Arapça çevirisi bulunur. Pergamonlu ünlü Doktor Galen (İS 129 ve sonra), bu garip mantığı ciddiye almamışsa da Polemon'un eserinin çok geniş etkisi olmuş ve Geç Roma, Bizans ve Arap tıp kitaplarında adı sık sık geçmiştir. Polemon'un tezini daha sonraki yüzyıllarda sağlık ve hastalık sorularına basit cevaplar arayanlar da uygulamıştır.

İmparator Tiberius (İS 14-27) zamanında Laodikeia, Phrygia'nın en görkemli ve zengin kentiydi. İS 60 yılındaki büyük depremde bütün Lykos Vadisi kentleri yerle bir oldu. Hierapolis ve diğer kentler, Roma İmparatorluğu yardımlarıyla ayağa kaldırılırken, Laodikeia zenginliği sayesinde kendini imar etmeyi başardı.

Laodikeia, Geç Cumhuriyet ve Erken İmparatorluk dönemlerinde Kibyra (Göhlisar) Conventusu'nun önemli bir kenti ve belki de başkenti olmuştur (Cicero, *Letters to his Friends*, III, 7;

IX, 25; XIII, 54 ve 57; *Letters to Atticus*, V, 15, 16, 20, ve 21; VI, 1, 2, 3, ve 7; *Against Verres*, I, 30). Laodikeia'da Roma yönetimi, kentin bir baş metropol olan, Hellenistik statüsünü yansıtır. Kentte tamamen gelişmiş bir sivil teşkilat, gymnasium ve komşu kentlerden olan yargıçlara saygı geleneği vardır. Cice-ro, Kilikya valisiyken (İÖ 51-50), Laodikeia'da 10 hafta kalmış, bu sırada kötü şöhreti olan publicani (vergi toplayıcıları) hakkındaki davalara bakmış ve adaletli kararlar vermiştir. "Hal-kın Toplanma Yeri" anlamındaki conventus, Roma adaletinin sağlanmasında temel olmuş ve eyalet valilerinin yargı işlerini yürüttüğü bu yerler, belirli kent merkezlerinde kurulmuştur. Bir conventus merkezi olmak kente statü ve imtiyaz getirmiştir. Kent İS 1.-3. yüzyıl arasında en gelişmiş ve zenginleşmiş dönemini yaşamıştır.

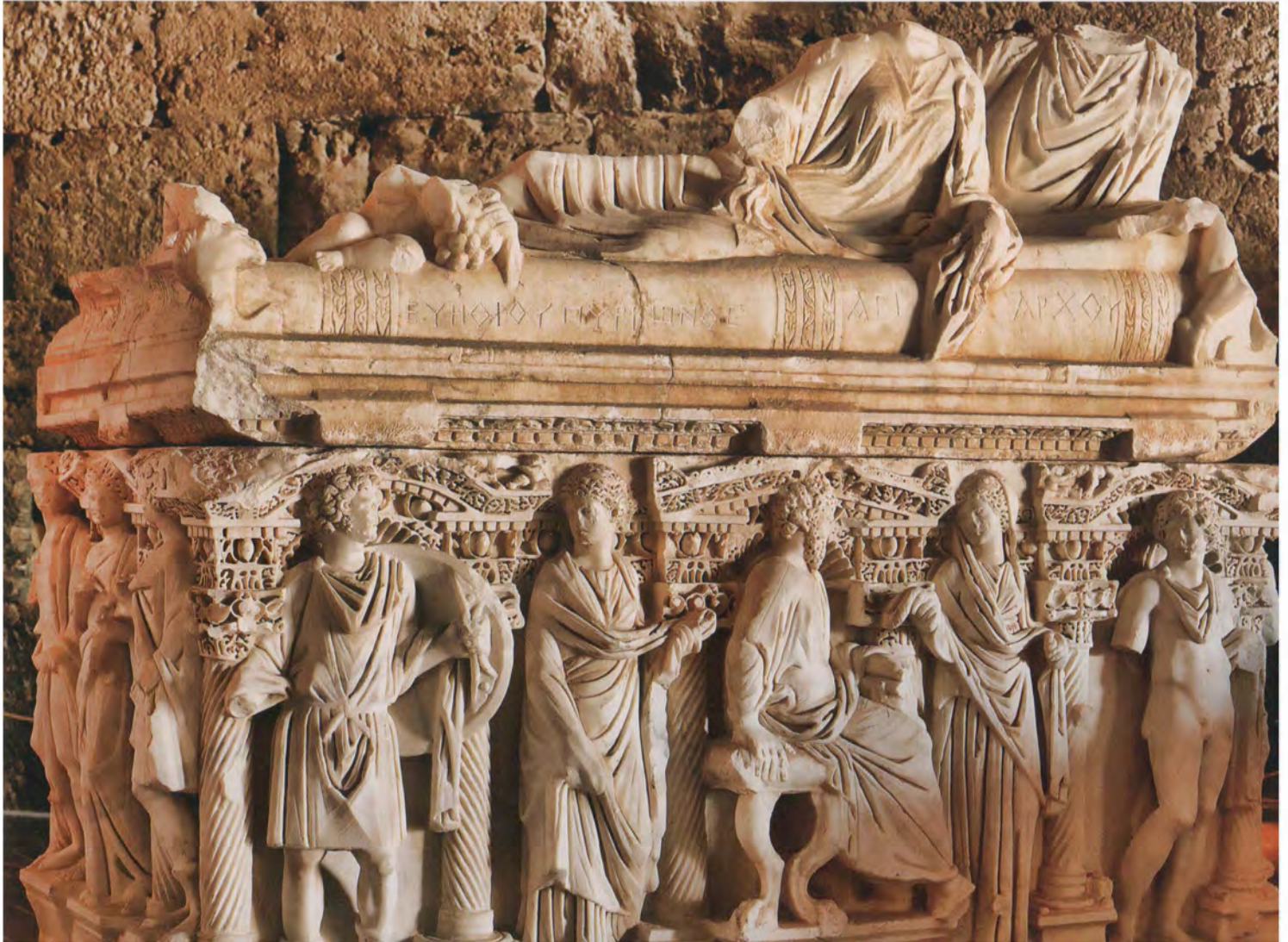
İmparator Diocletianus'un (İS 284-305) Laodikeia'yı Phrygia'nın metropolisi ilan etmesi (İS 290'dan sonra), kentin Roma ve Bizans Dönemi'nde eski önemli statüsünü koruduğunu gösterir.

Laodikeia'yı, Roma imparatorlarından İS 135 yılında Hadrianus, İS 215'te Caracalla ve İS 370'te Valens ziyaret etmiştir.

Roma İmparatorluğu'nun ikiye ayrılmasıyla birlikte İS 395-396 yılında İmparator Theodosius (İS 378-395) ve Arcadius (İS 395-408) zamanında alınan bir karar gereği, kentin etrafı sur duvarlarıyla çevrilmiştir.

Laodikeia, İS 494'teki depremle tamamen yıkılmış ve bir daha toparlanamamıştır. Bundan sonra kentteki yerleşmeler gittikçe küçülmüştür. İS 7. yüzyılın ilk çeyreğinde (İmparator Focas, İS 602-610) meydana gelen diğer büyük depremle kent, yine yerle bir olmuştur. Bu deprem arkasından Denizli Başpınar kaynağından gelen su yolları bozulmuş ve ovanın ortasında yer alan kent, aynı zamanda güvenlik nedeniyle önce Sasani, sonra da Arap akınlarının etkisiyle, su kaynaklarının zengin olduğu ve saklanması daha kolay olan, güneydeki Salbakos (Babadağ) eteklerinde uygun olan değişik yerlere taşınmıştır. Bunlardan bir grup Kaleiçi'ne, bir grup Bereketli Hisarköyü ve Asartepe'ye (Hisar) giderek buralarda tehlike

Laodikeia'dan sütunlu lahit ve ayrıntısı. (Hierapolis Örenyeri Müzesi)

Laodikeia'dan girlandlı lahit ve ostothek ile ayrıntıları. (Hierapolis Örenyeri Müzesi)

ânında toplanılabilecek savunma amaçlı küçük kaleler yapıp yaşamlarını sürdürmüşlerdir.

Bununla ilgili olarak günümüze kadar Kaleiçi Kalesi, Bereketli Hisarköy Kalesi ve Asartepe Kalesi'nin kalıntıları ulaşmıştır. Ayrıca bir grup Laodikeialının Hierapolis'e de (Pamukkale) taşındığı düşünülebilir. İS 7. yüzyıldan itibaren kaynakların sözünü ettiği Laodikeia, özellikle Denizli-Kaleiçi'dir. Bölge 13. yüzyıl başında (1206) tamamen Türklerin eline geçince, isim kısaltılarak Ladik şekline dönüştürülmüştür.

İS 7. yüzyıl başında antik kentin terk edilmesi arkasından yapılara ait taş ve mermer bloklar, yakın çevredeki yerleşimlerde kullanılmak üzere taşınmış, mermer blokların bir kısmı da parçalanarak kireç ocaklarında eritilmiştir.

Yaklaşık 5 km 'lik bir alana yayılan Laodikeia, en gelişmiş dönemini önce İS 1.-3. yüzyıllarda, daha sonra ise İS 4.-5. yüzyıllarda yaşamıştır. Özellikle kentin Erken Bizans Dönemi'nde, İncil'de adı geçen kutsal bir kent ve Phrygia'nın

yönetim merkezi (Phrygia Pacatiana) olması nedeniyle, hem dinsel açıdan ön plana çıkmış hem de siyasi yönetim merkezi olmuştur.

LAODİKEİA'NIN TAŞ OCAKLARI

Her dönemde sürekli yıkılıp tekrar ayağa kaldırılan antik kentte, faal bir imar çalışmasının olduğu rahatlıkla anlaşılabilmektedir. Bu nedenle yapıların bir kısmının mimariye bağlı süslemeleri tam olarak bitirilememiştir. Kentteki yapıların ana duvarlarında, depremin daha fazla tolere edilmesi amaçlı traverten bloklar kullanılmış ve üzerine mermer kaplama yapılmıştır. Kazı çalışmalarında yıkılmış yapılarda depremin izlerini takip etmek mümkündür. Bölgenin deprem gerçeğini bilen mimarlar bloklarda daha fazla ve kalın kenetler kullanmışlardır.

Diğer taraftan özellikle mermer ocaklarının kente uzak olması nedeniyle, mimaride kullanılan bu bloklar ikinci, hatta

İrkiye Caddesi Tapınak A, Kuzey Tiyatrosu'na ulaşan ara sokak

elinde başak ve haşhaş tutan
torçe heykeli ayrıntısı.

Antik Dönem'de tıbbın sembolü olan yılan; Apollon'un üç ayaklı kazanı üzerinde yer alan Omphalos'a (dünya) şifa için zehrini akıtmakta (Laodikeia kazı bulguları).

üçüncü defa olmak üzere farklı yapılarda tekrardan değerlendirilmiştir. Antik kente traverten bloklar kuzeyde Çökelez Dağı eteklerinde Karahayıt ve Hierapolis'ten olmak üzere, doğu tarafta Kolossai'ye (Honaz) kadar olan ocaklardan getirilmiştir. Mermer bloklar ise güneyde Salbakos (Babadağ) eteklerinde yer alan vadi içindeki Domuz Deresi'nden, kuzeyde Hierapolis Phrygia mermer ocaklarından ve Thiounta (Gözlü) ocaklarından getirilmiştir. Daha kaliteli mermerler ise Dokimaion (İs-cehisar-Afyon) ve Aphrodisias ocaklarından sağlanmıştır.

LAODİKEİA'NIN PLAN SİSTEMİ

Laodikeia antik kenti; birbirini dik açılarla kesen anacaddeler ve ara sokaklardan oluşan, hippodomik (ızgara) planlı ola-

rak düzenlenmiştir. Suriye Caddesi'nin iki yanında yer alan yapılar, 42 m genişliğinde ve 51 m derinliğinde olan adalara (insulalara) göre planlanmıştır. Buna göre sosyal yapılar, dinî yapılar, ticari yapılar, yönetim yapıları ve sivil konutlar belli bir sistem içinde yerleştirilmiştir. Anacaddelerin iki yanında ise portikler ve gerisinde dükkân sıraları bulunur. Anacaddeler ve ara sokakların ortalarında topografyaya uygun eğimi olan kanalizasyon sistemleri yer alır.

LAODİKEİA'DA TIP

Laodikeia antik kentinde, Hellenistik Dönem'de bir öğrenim merkezi olan septik (kuşku) filozoflar, Antiokhos ve Theiodos yetişmiştir. Tıp öğreniminin de çok önemli olduğu antik

Kazılarda bulunan tıbbi aletler. (Laodikeia kazı bulguları)

Laodikeia'nın kaliteli kumaşlarını giyen, Hera ya da Aphrodite heykeli, B Nymphaeum'undan... (Hierapolis Örenyeri Müzesi, Fotoğraf: Celal Şimşek)

kentte, Strabon'un (bölgeye gelişi İS 9) zamanında Laodikeia, Attouda (Hisarköy) ve Karura (Tekkeköy) arasında büyük saygı gören Men Karou Tapınağı ve tapınak yanında Zeuxis tarafından büyük bir grup Herophileian (antik dünyanın en ünlü hekimi) tıp okulu kurulmuştur (Strabon XII.8.20). Zeuksis zamanında bu okulun başhekimisi Aleksandros Philaethes'tir. Yine Strabon (XII.8.20) bu okulun tıp alanında öneminin Hikesios'un kurmuş olduğu Erasistrateion (ünlü hekim ve anatomi uzmanı Teos-Sığacıklı Eristratos) kadar önemli olduğunu bildirmiştir. Şüphesiz bu tıp okulunda hem terapiye bağlı hem de tıbbi yöntemlerle tedaviler yapılıyordu.

Antik Dönem'de Denizli çevresinde yer alan; Hierapolis, Laodikeia, Attouda (Hisarköy), Karura (Tekkeköy), Herakleia Salbake (Kızılcabölük-Vakıf) ve Eumeneia (Işıklı) kentlerinde tıp, bir bilim dalı olarak kabul edilmiştir. Bu bilgiler Laodikeia'da bir tıp fakültesinin varlığını ortaya koymaktadır. Kazı çalışmalarında ele geçirilen bol miktardaki kabartmalar, cam şişeler ve tıbbi aletler de bunu desteklemektedir.

LAODIKEİA'DA TEKSTİL ÜRETİMİ

Laodikeia, Antik Dönem'de başka nedenlerle de isim yapmıştır ve kent Anadolu'daki en önemli ve gelişmiş ticari merkezlerden biri olmuştur. Yün ticareti ve üretimi kente büyük zenginlik getirmiş ve Laodikeia'ya antik dünyada haklı olarak büyük bir ün sağlamıştır. Bu zenginliğin en büyük kaynağı, Laodikeia'da yetiştirilen kuzguni siyah renkli bir tür koyun ve bunların yününden sağlanan dokuma ürünleridir (Cicero, *Letters to his Friends*, II, 17.4 ve III, 5.4; Strabon, XII.8.16). Strabon Laodikeia'da kuzguni siyah renkli, yünü çok yumuşak bir cins koyun yetiştirildiğini, bu koyunların yünlerinin Miletos'ta yetiştirilen koyunlardan bile üstün olduğunu yazar. Yine Strabon (XII.8.16) bu yünün rengini kuzguni tanımladığı ve Kolossaililerin de kullandığını bildirdiği halde, Plinius (NH, XXI.9.27 ve XXV.9.67) bu yünün *Rubia tinctoria* L. adlı bitkiden elde edilen kırmızı renkli kök boyasıyla mor ya da kırmızıya boyandığını belirtir. Vitruvius (VIII.3.14) koyunların yünlerinin beyazımsı kahverengi, kurşuni ve kuzguni renkli ve aynı zamanda yumuşak oluşunu, içtikleri bölgenin çürük kokulu suyuna bağlamıştır.

Kentin ana üretimi her çeşit kaliteli giysi ve halı üzerinedir. Doğu bölgelerinde yaygın kullanılan ve az da olsa kumaş içeren bir çeşit küçük ve ucuz pelerin, Laodikeia'da üretilirdi ve adı *Laodicia* idi. Bu ucuz pelerinler omuzlarda fibulalar ile tutturuluyordu. Laodikeia'da üretilen bir diğer giysi de Batı bölgeleri orijinli olan *Birros*'tu. İki çeşit olarak üretilen bu giysinin *Nervii* adı altında üretilenleri daha kaliteliydi ve bu Laodikeia *Birros*'undan daha pahalıydı.

En az iki tip olan tunikler ya da iç giysiler de Laodikeia'da üretiliyordu. *Delmaticae* olarak adlandırılan kumaşlar, nakışsız ve sadece mor bordürlü olarak süsleniyordu. Bu giysi kumaş kalınlığı, renkleri ve motiflerine göre üç farklı şekilde ayırt ediliyordu. Oldukça ünlü olan Laodikeia tuniklerine *Trimita* adı veriliyordu. Bu ününden dolayı Laodikeia, İS 4-5. yüzyılda Chalcedon (Kadıköy) Konsül listelerinde *Trimitaria* olarak adlandırılmıştır.

Üretimi yapılan diğer bir tunik çeşidine *Paragaudia* deniyordu. Bunların düz olanlarına göre, mor renkli ve kenarları bordürlü olanları daha pahalıydı. Laodikeia'da üretimi yapılan diğer giyim eşyalarından birisi de yağmurdan korumak amacıyla üretilen *Phainoula*'dır. Bu dış giysi, Erken İmparatorluk Dönemi'nde *Paenulae* adı verilen giysiyle benzerdir. *Chlanides* kaliteli safyünden üretilen bir giysi olup altına ya da ipek nakışlarla süslüdür. Bu giysiler her iki cinsin de giyebileceği şekilde iki tip olarak üretiliyordu. İşlemeli *Chlanides*'lerin Laodikeia ve Phrygia'ya özgü özel üretimler olduğu düşünülmektedir. Laodikeia'da üretilen her bir giysinin yününe, dokunmasına, kalitesine, işlemesine ve şekline ayrı bir özen gösteriliyordu.

Bölgenin Antik Dönemi'nden beri kumaş dokumacılığındaki üzü, heykellerindeki giysilerde de hissedilir. (Hierapolis Örenyeri Müzesi)

Bu ürünler itinayla üretildiklerinden markalaşmıştı ve antik dünyada hem iyi tanınıyor hem de çok tercih ediliyordu.

İmparator Diocletianus'un (İS 284-305) ünlü Fiyat Fermanı'nda (İS 301) Laodikeia'da üretilen yün ve giysilere ağırlık verilir. Bunlar kalın pelerinler, kolsuz manto ya da Chlamydes, üste giyilen güzel mantolar ya da Chlanides, yağmurdan koruyan kalın pelerinler ya da Paenulae, iğne ya da fibulatoria'lı tek parçalı pelerinler, basit üç dokulu iç çamaşırlar (iki ince ve bir kalın iplik, trimita) ve mor kenarlı sade tuniklerdir (paragaudes). Burada bazı ürünlerin isimleri verilmiş ve yıkanmış Laodikeia yününün yaklaşık yarım kilogramı için 150 denarius fiyat belirlenmiştir. Laodikeia'dan kapüşonlu pelerin için 4500, en iyi kalite kapüşonlu pelerinler için 5000, nervii kumaşını taklit eden Laodikene kapüşonlu pelerini için 10.000 denarius fiyat belirlenmiş ve bordürlü tunik için de mor renkli kumaşın fiyatının ilave edilmesiyle belirlenen fiyattan satılacağı belirtilmiştir.

Ferman'da, Laodikeia giysilerinden bahsedilmesi, İncil'de (Vahiy, III, 15), Laodikeia Kilisesi'ni azarlayan ve "beyaz esvaplar" giyinmesini öneren sözlerini de açıklamaktadır: "Çünkü diyorsun ki, zenginim, zenginleştim ve hiçbir şeye ihtiyacım yoktur; zavallı, acınacak, fakir, kör ve çıplak olduğunu bilmiyorsun. Bu yüzden zengin olasan diye sana benden ateşle tasfiye edilmiş altın ve giyinesin ve çıplaklığının ayıbı görülmesin diye beyaz esvaplar ve göresin diye gözlerine sürmek için göz ilacı almanı tavsiye ediyorum." Buna göre gerçek bir Hristiyan beyaz giysiler daha uygun olup gösterişli, boyanmış ya da başka çeşit, yünlü giysiler yasaktı ve zengin toplumlar çoğu kez bir Hristiyanı yozlaştırdı.

Roma İmparatorluk Dönemi'nde Laodikeia'da giysi temizleyicilerinin, yün ve kumaş boyacıları (Bapheis-infectores) ile Diocletianus'un fermanında bahsedilen tek-parça giysileri yapan konfeksiyoncuların, kumaş iğnecilerinin, ketencilerin loncaları vardı.

Fransa-Lyon'da ele geçen bir mezar yazıtında, Laodikene kumaşları pazarlayan tüccar (negotiator Laodikenarius) Julius Verecundus'un adı geçmektedir. Bu yazıt Laodikeia kumaşlarının antik dünyada çok iyi tanındığını ve sevildiğini göstermesi bakımından önemlidir.

Hellenistik Dönem'den itibaren Laodikeia, Kolossai ve Hierapolis, ürettikleri yünlü dokumalar, Roma dahil olmak üzere, Akdeniz Havzası'nın büyük bölümüne ihraç edilmiştir. Mezar yazıtında Malea Burnu'nu (Kıta Yunanistan'ın en güney ucu) 72 defa geçtiğini anlatan Hierapolisli Flavius Zeuxis gibi Lykoslu tüccarlar, kaliteli ürünlerini kendileri ihraç etmişlerdir. Roma'da Aziz Paulus'u ziyaret eden ve Hristiyanlığı vadide yayan Aziz Epaphras da, Kolossaili bir tekstil tüccarıdır.

Antik Dönem'de Lykos Vadisi kentlerinin tekstil ürünleri, birden fazla güzergâh kullanılarak Anadolu dışındaki böl-

gelere pazarlanmış olmalıdır. Bunlardan biri, Lykos ve Büyük Menderes üzerinden Miletos'a ulaşan nehir yoludur. Bu yol Laodikeia'nın, Lykos Vadisi'nin ortasında yer alması nedeniyle, en hızlı ve en ucuz nakliye yolu olmalıydı. Nehrin düz ova da kıvrımlar yaparak akışı, her iki yönde de sal taşımacılığına uygundur. Üretilen malların Ephesos, Smyrna (İzmir) ve Nikomedia limanlarından da ihracatının yapıldığı, bu kentlerle ortak basılan homonoia'lardan (birlik sikkeleri) anlaşılmaktadır. Miletos, Ephesos ve Smyrna limanları genellikle batıya, Nikomedia limanları ise Karadeniz Havzası'na yapılacak ihracatlar için kullanılmış olmalıdır. Attaleia (Antalya) limanından da Kuzey Afrika ve Suriye-Filistin bölgelerine ihracat yapılmıştır.

Laodikeia'da Asopos Tepesi kazılarında ele geçirilen dokuma tezgâhı ağırlıkları, kentin tekstil geçmişini günümüzden 4500 yıl öncesine kadar dayandırmıştır. Diğer taraftan antik kentin kuzeyinde nekropol alanında ortaya çıkarılan boya atölyesi ve doğal boya kalıntıları, tekstille ilgili olarak günümüze kadar ulaşabilen somut verilerdir. Bunlar Denizli ilinin tekstil geçmişinin ne kadar eski ve köklü olduğunu göstermektedir.

Antik kentte kazı ve temizlik çalışmalarında ortaya çıkarılan Kuzey Tiyatrosu'nun oturma basamakları üzerinde yer alan yazıtlar içinde "TPAIEZOHOAEITON" ve "EPTACIACOPΘOKOYPWN" gibi ifadelerle yer verilmesi, burada Trapezopolisli, çevrede yer alan diğer kentlere (Attouda, Hierapolis gibi) ve bazı dernek üyelerine ayrılmış özel loca yerlerinin varlığını ortaya koymuştur. Laodikeia'nın bölgede önemli bir metropol kenti olduğu göz önüne alındığında; Kuzey Tiyatrosu'nda, Lykos Vadisi kentlerinin birlik toplantılarının da yapıldığı ortaya çıkmaktadır. Tiyatroda bugüne kadar yapılan epigrafik (yazıt bilimi) çalışmalar, Hierapolis Tiyatrosu ve kentin bazı yapılarına finansal destek sağlayan Erguvani Yün Boyacıları Birliği'nin ana merkezinin Hierapolis'te değil, Laodikeia'da olduğunu ortaya koymuştur. Çünkü bu birlik sadece Laodikeia'da değil, Hierapolis'te de bazı yapıların finansını karşılamıştır. Ayrıca oturma basamakları üzerinde şarap üreticilerine, Aristokles, Varus, Paulinus gibi kişi ve konsül üyelerine ayrılmış özel koltukların varlığı, antik kentte şarap üretiminin yaygın olduğunu ortaya koymaktadır. Kazı çalışmalarında ortaya çıkarılan amphoralar ve A Evi çalışmalarında bulunan uzun sıkma düzenekleri ile pithos, şarap üretiminin varlığını ortaya koyan verilerdir.

Kentin tekstil hariç yaptığı ticari ürünler arasında; özellikle sal taşımacılığı hattıyla mermer ticareti, hububat ticareti, canlı hayvan ticareti ve şarap ticareti sayılabilir. Kentin Roma İmparatorluk Dönemi'nde köle ve azat etme yetkisine sahip olması da Roma'yla olan iyi ilişkilerle açıklanabilir.

Mimaride kullanılan kabartmalar.
(Laodikeia kazı bulguları)

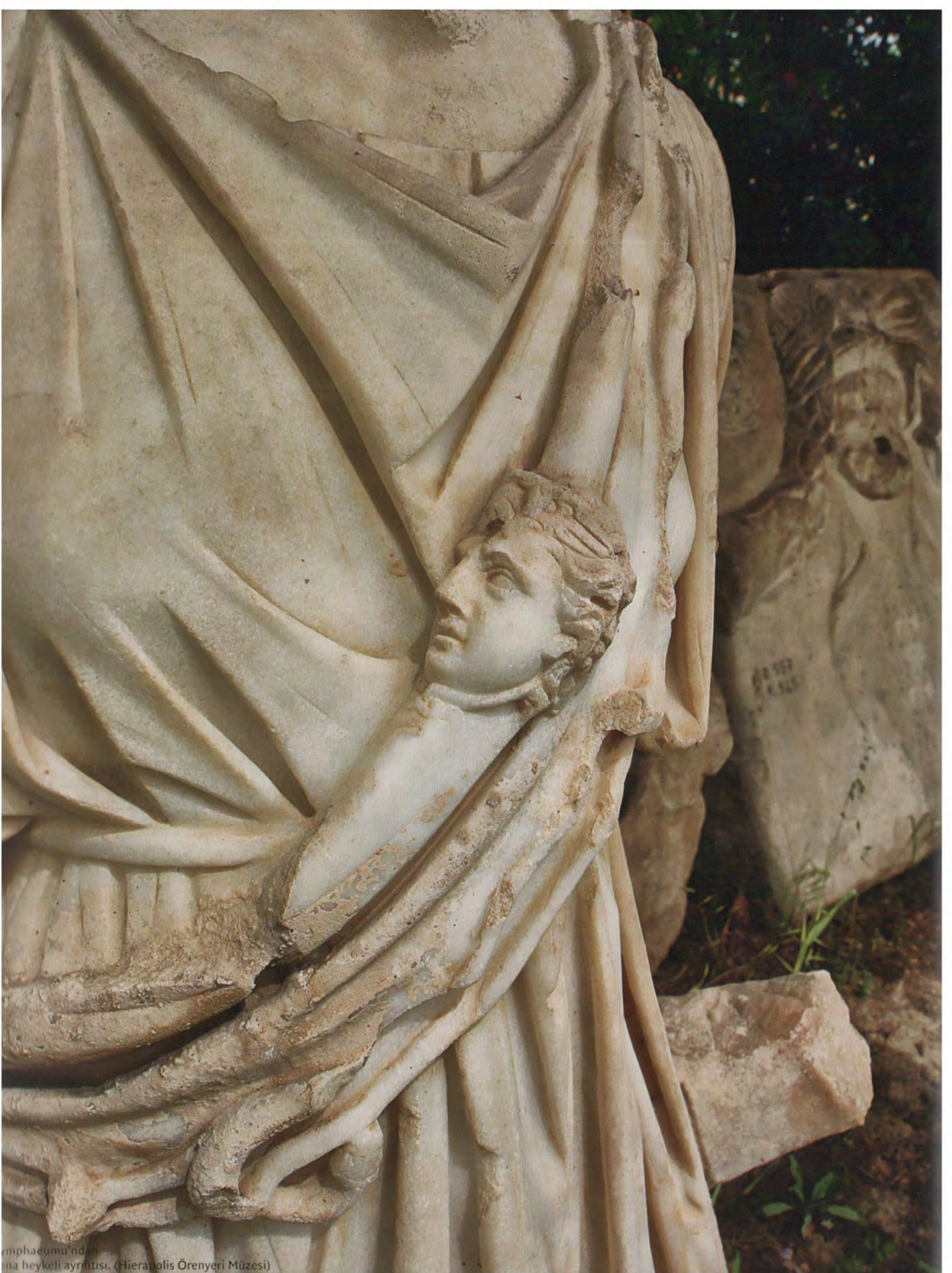
1. Propylon'dan devşirme olarak kullanılmış Siren figürlü korint başlığı. (Laodikeia kazı bulguları)

A Nymphaeumu'ndan aslan heykeli.
(Hierapolis Örenyeri Müzesi)

Eros betimli plaster başlığı. (Laodikeia kazı bulguları)

mpheumundan
na heykeli ayrımtısı. (Hierapolis Örenyeri Müzesi)

İsis Rahibesi heykeli. (Hierapolis Örenyeri Müzesi)

Zeus başı. (Laodikeia kazı bulguları)

Boğa kurbanı betimli Artemis kült heykeli kaidesi. (Laodikeia kazı deposu)

A Evi yapı kompleksi.

LAODİKEİA'DA MİMARİYE BAĞLI SÜSLEMELER

Laodikeia mimari yapılarının mermer süslemeleri, kentin zenginliğini yansıtır şekilde kaliteli, kusursuz, zevkli ve dantela gibi ince bir işçilik gösterir. Bunu frizlerdeki ranke (kıvrık dal, çiçek ve yapraklardan oluşan süsleme) süslemelerinde görmek mümkündür. Geison-sima bloklarında konsollar arasında bölgeye özgü haşhaş, nar, patlıcan gibi meyve ve sebzeleri, bereket boynuzu, yaprak ve çiçeklerden oluşan bitkisel süslemeler, denizata, balık ve Denizli Horozu gibi kabartmalarda ince işçilikleri görmek mümkündür. Özellikle Denizli Horozu'nun kandillerde kabartma olarak görülmesi de bu hayvanın 2000 yıl önce bölgede varlığını ve sevildiğini ortaya koymaktadır. Ayrıca korint başlıkları ve figürlü başlıklardaki detaylı işçiliklerde kentin zenginliğini ve kişilerin zevkini görmek mümkündür. Aynı zevk, çeşitlilik ve bölgesel özellikleri, Laodikeia atölyelerinde üretilen heykeltıraşlık ürünlerinde de görülebilir.

ANTİK GÖL VE DENİZLİ İSMİ

Son zamanlarda Hierapolis kazısını yürüten Prof. Dr. Francesco D'Andria tarafından ovada büyük bir gölün varlığını ortaya koyan bir yazıt tespit edilmiştir. Çürüksu Ovası ortasında yer alan ve adını ovadan alan Çürüksu, Gümüşçay ve Başlıçay ırmaklarıyla beslenen bu göl, bölgenin önemli hayat kaynakları içinde yer almıştır. Olasılıkla ovanın sulak olması ve gölden kaynaklanır şekilde modern kentin ismi "Denizli" olmuştur. Bunu, Lykos Vadisi'nin doğusunda yer alan köy sakinlerinin Lykos'un önemli kolunu "denize akan ırmak" olarak ifade etmeleri de "Denizli" adını doğrular niteliktedir. Göl Antik Dönem'de Laodikeia'nın ve Hierapolis'in en önemli ve lüks gıdaların başında sayılan balık ihtiyacını da karşılamıştır. Öyle ki bu gölden balık tutma nedeniyle Laodikeia'nın Hierapolis'ten (Pamukkale) para istemesi üzerine iki kent arasında büyük sorunlar yaşanmış ve bu sorun İmparator Hadrianus'a (İS 117-138) kadar intikal etmiştir. İmparatorun verdiği "balık tutma işinden Hierapolislilerden para alınma-

ması” yönündeki emri, mermer üzerine yazılarak Hierapolis halkına duyurulmuştur. Bu göl, antik kentin, batıda Miletos üzerinden denizle olan bağlantısını da sağlamıştır. Sal taşımacılığı göl ve Çürüksu kanalıyla Sarayköy ilçesi yakınında Büyük Menderes Nehri yoluyla sağlanmıştır.

LAODİKEİA'DA KAZI VE RESTORASYON ÇALIŞMALARI

Laodikeia antik kentinde 2003 yılından itibaren Pamukkale Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü Öğretim Üyesi Prof. Dr. Celal Şimşek başkanlığında yürütölmekte olan kazı ve restorasyon çalışmaları 2010 yılı sonuna kadar; Suriye Caddesi, I. Propylon-Anıtsal Geçiş, Doğu Bizans Kapısı ve Nymphaeumu, A Evi, Tapınak A, Laodikeia Kilisesi, Kuzey Bazilikası, Septimus Severus Çeşmesi (A Nymphaeumu), Merkezî Agora, Merkezî Hamam, Merkezî Kilise, Stadyum Caddesi, Ephesos Portikosu, Stadyum, B Nymphaeumu, Latrina (Tuvalet) Yapısı, Batı Tiyatrosu, Kuzey Tiyatrosu, Tapınak A Sokağı, Güney Roma Villası, Asopos Tepesi ve nekropol alanlarında (Kuzey, Güney ve Batı) gerçekleştirilmiştir ve bazı alanlardaki çalışmalar tamamlanmıştır.

Laodikeia antik kentinde kazı çalışmaları 12 ay üzerinden kesintisiz olarak sürdürölmektedir. Kazı çalışmaları ana kaynak Denizli Belediyesi Başkanlığı tarafından sağlanmak-

tadır. Diğer taraftan Kültür ve Turizm Bakanlığı başta olmak üzere, Pamukkale Üniversitesi tarafından sağlanan kaynaklar da önemli bir yer tutar.

LAODİKEİA'NIN BAZI ÖNEMLİ YAPILARI

Her dönemde sürekli depremlerle yıkılan ve tekrar ayağa kaldırılan Laodikeia'da günümüze ulaşabilen yapıların tamamı Roma İmparatorluk ve Erken Bizans dönemlerine aittir. Antik kentin sahip olduğu önemli ana yapılar: Stadyum, Tapınak A, Mozaikli Güney Roma Villası, Kuzey ve Batı Tiyatroları, Doğu, Batı, Güney ve Merkezî Hamam Kompleksleri ve bunlara bağı olan dört agorayı (pazar yeri), Bouleuterion (Meclis Binası), Septimus Severus (A Nymphaeumu), Caracalla, B Nymphaeumu gibi anıtsal çeşmeleri, I. ve II. Su Dağıtım terminalleri, Ephesos Kapısı, Suriye Kapısı, Asopos Köprüsü, Laodikeia Kilisesi ve Kuzey Bazilikası başta olmak üzere kentin Erken Bizans Dönemi'nde dinsel kimliğini ön plana çıkaran diğer kilise yapıları, anacaddeleri (Suriye Caddesi, Stadyum Caddesi, Efes Caddesi ve Portikosu, Aphrodisias Caddesi, Hierapolis Caddesi gibi) ve bu caddeler üzerinde yer alan dükkân sıraları, A Evi Kompleksi, Latrina (tuvalet), sur duvarları, Doğu Bizans Kapısı ve Çeşme Yapısı olarak sayılabilir. Kentin dört tarafını ise nekropol (mezarlık) alanları çevirir.

Merkezî Agora ve portikleri.

I. Su Dağıtım Terminali

Antik Kentin Su Sistemi: Antik kentin su ihtiyacı Hellenistik Dönem'den itibaren güneyden, Denizli'den yaklaşık 8 km uzaktan gelen ve deniz seviyesinden 443 m yüksekliğindeki Başpınar ana su kaynağından sağlanmıştır. Laodikeia'ya su, Hellenistik Dönem'de kalın cidarlı pişmiş toprak ikiz borularla, Roma İmparatorluk Dönemi'nde ise travertenden oyularak yapılmış taş borular, açık kanal ve aquaduct (kemer) sistemiyle sağlanmıştır. Bu sistem değişik tamiratlarla İS 7. yüzyılın ilk çeyreğine kadar kullanılmıştır. Eskihisar Mahallesi (eski köy), Cevizlik Mevkii'nde Laborde'nin 1838 yılında yayımlamış olduğu gravüründe sağlam olarak görülen kemerler üzerinde yer alan kanallardan su, deniz seviyesinden 316 m yüksekliğindeki basınç alma ve dinlendirme havuzuna aktarılmıştır. Bundan sonra Laodikeia suyolunun sembolü olarak bilinen ikiz traverten künkler, kentin güney tarafında Eskihisar Mahallesi'nin batı yanındaki yamaçta izlenebilmektedir. Kübik traverten blokların içlerinin oyulmasıyla oluşturulan boruların içinde bölge sularının kireçli olmasından dolayı yoğun kalker tabakası görülebilir. İkiz hat buradan itibaren antik kentte yer alan Birinci ve İkinci Su Dağıtım terminallerine suyun aktarılmasını sağlamıştır. Hattın eğimi çok dik olduğundan üzerinde boruların basınçtan patlamalarını önlemek amacıyla emniyet supap delikleri açılmıştır. Antik kente su dağıtımını sağlayan I. Su Dağıtım Terminali'nde (*castellum aquae*) deniz seviyesinden yükseklik, 278 m iken, II. Su Dağıtım Terminali'nde bu 291 m yüksekliğe ulaşır. Bu, kent topografyasının en üst noktasıdır.

Anıtsal Çeşme Yapıları (Nymphaeumlar): Laodikeia anıtsal çeşme (Nymphaeumlar) yapıları, Roma İmparatorluk Dönemi'nde yaygın bir geleneği yansıtır şekilde, tek ve çift katlı olarak anacaddelerin köşesine ya da üzerine yapılmıştır.

Kentte tespit edilen altı nymphaeum (anıtsal çeşme) yapısı mevcuttur. Bilinen bu nymphaeumlar; I. Su Dağıtım Terminali'ne bitişik olarak yapılan Stadyum Nymphaeumu, Efes Caddesi üzerinde yer alan Batı Agorası Nymphaeumu, Suriye Caddesi'nin batı yol kavşağında yer alan Caracalla Nymphaeumu ve aynı cadde üzerinde bulunan A Nymphaeumu (İmparator Septimius Severus Çeşmesi), Stadyum Caddesi üzerinde yer alan B Nymphaeumu ve Doğu Bizans Kapısı yanındaki, Erken Bizans Nymphaeumu'dur.

Bu nymphaeumlardan; Stadyum Nymphaeumu'na, I. Su Dağıtım Terminali'nden, Batı Agorası Nymphaeumu'na, Caracalla Nymphaeumu'na, A Nymphaeumu'na, B Nymphaeumu'na ve Doğu Bizans Nymphaeumu'na ise II. Su Dağıtım Terminali'nden su sağlanmıştır.

İmparator Caracalla Çeşmesi

İmparator Septimus Severus Çeşmesi (A Nymphaeumu).

Tapınak A

A Nymphaeumu (Anıtsal Çeşme): Suriye Caddesi'nin kuzey kenarında yer alan A Nymphaeumu (Septimius Severus Çeşmesi), dikdörtgen planlı (41,60 x 14,30 m), doğu-batı yönünde ve hipodromik (ızgara) sistemde tek ada üzerinde uzanmaktadır. Bir iki sıra duvarları kalabilen yapının, ana taşıyıcı bölümü traverten bloklardan inşa edilmiştir. Dikdörtgen havuzun üç tarafını çeviren iki katlı yapının, birinci katı Kompozit, ikinci katı ise korint düzeninde olup mimari cephe ile güney yönünde yer alan parapetler, profilli taç ve kaideleri mermerden yapılmıştır. Ayrıca çeşmenin caddeye bakan doğu ve batı kısımlarına birer adet aslan heykeli yerleştirilmiştir. Kazı çalışmalarında bulunan korint düzenindeki plaster başlıkları, duvara saplanan arşitrav-frizler altına gelecek şekilde yerleştirilmiştir. Anıtsal çeşme kahverengi, gri, damarlı sütunlar ve çok renkli duvar kaplamalarıyla Merkezî Agora karşısında yer alan gösterişli bir yapıdır. Ön kısmında ortadaki daha büyük olmak üzere üç adet yuvarlak su küveti yer alır. Anıtsal çeşme yazıtına göre, İmparator Septimius Severus'a (İS 198-211) ithaf edilmiştir.

Tapınak A: Yapı, Suriye Caddesi'nin kuzey yanında etrafı portiklerle (sütunlu ve sundurma çatılı galeri) çevrili dikdörtgen avlunun (58 x 42,33 m) kuzey sonunda yer alır. korint düzenindeki prostylos planlı (önünde dört sütunlu) tapınak (27,75x13,60 m), yüksek podyumlu traverten bloklardan yapılarak, üzeri mermer kaplanmıştır. Hippodromik sistemde

Tapınak A, Naos içten görünüm.

tapınak derinlemesine iki ada üzerine inşa edilmiştir. Naos bölümünün altındaki tonozlu bölümde tapınak hediyeleri saklanmış olup buraya güneydoğu köşede yer alan oval formlu ve tabana doğru gittikçe genişleyen merdivenle inilir. Antoninler Dönemi'nde (İS 2. yüzyıl ortalarında) yapılan tapınak, İmparator Diocletianus Dönemi'nde (İS 284-305) büyük çaplı tamirat geçirmiştir. Kazı bulguları yapının, İS 4. yüzyılda (Büyük Constantinus zamanı) Laodikeia Kutsal Haç Kilisesi'nin arşivi olarak kullanıldığını, İS 494 yılı depremde yıkılmasından sonra naosun iki yanına yapılan geç dönem yapılarıyla alanın kullanımına devam edildiğini göstermiştir. Avluda yer alan şapel ve buna bağlı diğer birimler bu geç dönem kullanımıyla ilgilidir. Daha sonraki dönemde tapınağa ait mermer mimari bloklar kireç ve taş ocağı olarak kullanılmıştır.

Tapınak A'da Prostýlos (tapınak ön cephede yer alan dört sütun) sütunları ve az sayıda kalabilen avlu portığı sütunlarıyla birlikte toplamda 19 sütun ayağa kaldırılmıştır. Merdiven basamakları ve iki yanındaki korkuluklar restore edilmiştir. Tapınağın içine girişi sağlayan Naos kapısı anastylosis (orijinal hali) esas olmak üzere restore edilmiş ve yan duvarların yükseltilmesiyle tapınak cephesine üçüncü bir boyut kazandırılmıştır. Naos (kutsal oda) altındaki tonozlu mekânın üst kısmı çelik konstrüksiyon ve kırılmaz camlarla kapatılmıştır. Tonozlu alt odaya Tapınak A, kazılarında çıkarılan önemli eserler yerleştirilerek kente gelen ziyaretçilerin tarih içerisinde seyahat etmelerini sağlayan eşsiz bir gezinti alanı oluşturulmuştur. Bu alan aynı zamanda Pamukcale ve Lykos Ovası'nı gören muhteşem manzaralı bir seyir terası olma özelliğine de sahiptir.

Batı Tiyatrosu

Geç Hadrianus Dönemi'nden bir lahit yüzünden Hippolytos ve Flaccilla. (Hierapolis Örenyeri Müzesi)

Stadyum: Antik kentin güneyinde yer alan stadyum doğal zemine oyularak yapılmış olup Anadolu'nun en büyük yapısı (285x70 m) olma özelliğine sahiptir. Mermerden inşa edilmiş olan yapı, 34 merdiven geçişiyle 34 kerkidese (oturma basamakları) bölünmüş olup yaklaşık 25 bin kişilik oturma kapasitesine sahiptir. Kazılarda ele geçen yazıtlar, Laodikeia stadyumda bölgesel nitelikte oyunların ve sportif yarışmaların Antik Dönem'de önemli olduğunu göstermektedir. Burada başarı sağlayan sporcuların heykellerine ait yazıtlı kaidelerin ele geçmesi, bunu desteklemektedir. Bunun yanında Laodikeia'da kent tanrısı Zeus Laodikeus ve aynı zamanda bir dokuma tanrıçası olan Athena adına özel şenlikler düzenlenmiştir. Stadyum sadece sportif yarışmalar için değil, aynı zamanda gladyatör dövüşlerinin yapıldığı bir arena olarak da bölgede ün salmıştır. Bunun için stadyumun batı ucu, ortasında bir açıklık bulunan elips duvarla çevrilmiş ve elde edilen bu alanda vahşi hayvan ve gladyatör dövüşleri yapılmıştır. Laodikeia Stadyumu'nda bölgenin en önemli sportif yarışmaları yapılıyordu ve bu nedenle Hierapolis (Pamukkale) antik kentinde stadyum yoktu. Laodikeia stadyumunda, sporcuların yetiştirilmesi için kuzey bitişikte yer alan Güney Hamam Kompleksi çok uygundu. Bu açıdan yarış ve antreman yapan sporcular hamamda rahatlıkla temizlenebiliyordu.

Roma Dönemi'ne kadar stadyumlarda koşu, uzun atlama, disk atma gibi yarışmalar yapılıyordu. Roma Dönemi'nde ise bunların yanına gladyatör gösterileri (munera) ve hayvan mücadelesi (venationes) eklenmiştir. Stadyumlarda seyirci oturma yerleri, özel localar, spina, giriş ve çıkış bölümleri, pist, hedefler ve hudut işaretleri, altar ve arabaların bekleme yerleri gibi bölümler yer alır.

Batı girişinde yer alan ve 17. yüzyılda okunan yazıt, "Yedinci defa konsül ve Vespasian'ın tanrısal oğlu İmparator Titus Sezar Augustus Vespasian ve halk için Lycias Nicostratus'un en küçük oğlu Nicostratus tarafından kendi özel malıyla bu stadyum yapılmıştır. Mirasçısı olan Nicostratus, bu eserin eksikliğini tamamladı ve Prokonsül Marcus Ulpius Trajanus'u halk kutsadı" şeklindedir ve İS 79 yılında İmparator Titus'a ithaf edilmiştir.

Tiyatrolar: Laodikeia antik kenti, sahip olduğu iki tiyatro (Batı Tiyatrosu ve Kuzey Tiyatrosu) yapısıyla diğer kentlerden ayrılır. Bu tiyatrolardan kuzeybatıda yer alanı, batı yöne bakmaktadır ve kentin erken (Hellenistik Dönem) tiyatrosudur. Roma İmparatorluk Dönemi'nde (Geç Hadrianus, İS 2. yüzyıl ortaları) yapılan, kentin kuzeyinde yer alan, Lykos Ovası ve gölüne bakan ikinci yapı ise Kuzey Tiyatrosu'dur. Laodikeia tiyatroları antik dönemde, kentin kültüre ve sanata verdiği önemi ortaya koymaktadır. Tiyatrolar yalnızca yarışma ve gösteriler için değil, aynı zamanda kent toplantılarının yapıldığı yerlerdir. Bu nedenle, Roma İmparatorluk Dönemi'nde kent nüfusunun artmasına bağlı olarak sayı ve büyüklükleri de artmıştır. Laodikeia antik kentinde iki tiyatro yapısının olması, hem kentin kalabalık bir nüfusa sahip olduğunu hem de kültüre-sanata verdiği önemi ortaya koymaktadır. Şüphesiz antik kentin sahip olduğu bu iki tiyatro yapısı sürekli faal ve dolu olarak sanata ve kültüre düşkün Laodikeialılara hizmet vermekteydi. Bununla alakalı olarak, Doğu Bizans Anıtsal Çeşme (Nymphaeum) yapısında devşirme malzeme olarak kullanılan heykel kaidesine ait ve İS 2. yüzyıla tarihlenen yazıt, komedi sanatçısı Iulius Selgius'un mistik Dionysos yarışmalarını kazanması nedeniyle Laodikeia ve Pergamon

Idikeia Güney Hamamı
mpleksi

halkı ile konsül tarafından onurlandırılmasıyla ilgilidir. Bu yazıt sanata ve sanatçıya binlerce yıl öncesinden verilen önemi ortaya koymaktadır.

Hamam Yapıları: Laodikeia'da bilinen dört hamam yapısı yer almaktadır. Bu hamam yapılarından Güney Hamamı ve Merkezî Hamam kompleksi, agorayla bağlantılıdır. Batı Hamamı'nın kuzey yanında ise yine Batı Agorası yer alır. Doğu Hamamı kompleksinin batısında da olasılıkla bir agora yer alıyor olmalıdır.

Mevcut hamam yapıları içinde; Batı Hamamı ve Merkezî Hamam "Sıralı Plan" tipini, Doğu Hamamı "Merkezî Hamam" tipini, Güney Hamamı ise, "Sıralı İkiz Hamam" tipini yansıtan bölgeye özgü farklı bir örnektir. Ayakta kalabilen hamamların hepsi Roma İmparatorluk Dönemi (İS 2. yüzyıl) yapılarıdır.

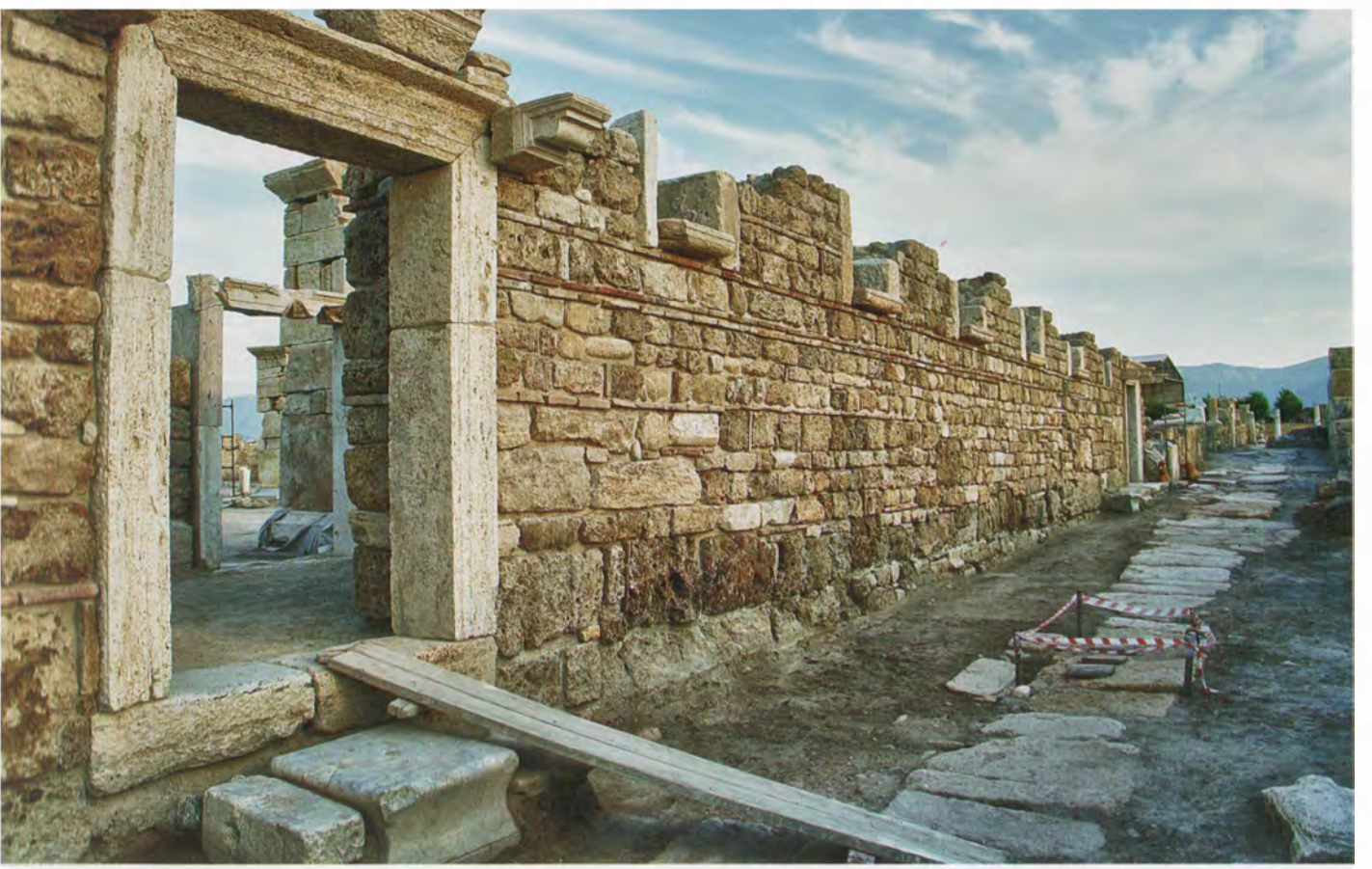
Hamamlar antik dünyada önemli kamusal yapılar olarak ön plana çıkmıştır. Bunlar sadece yıkanma işlevi için değil, sportif ve teorik eğitimlerin de verildiği, kütüphaneleri olan bir nevi günümüz okullarına denktir. Ayrıca hamamlar bir buluşma, toplantı mekânları olup bunun yanında imparatorluk kült (kutsal) alanlarını da bünyesinde barındıran kompleks yapılarıdır. Genelde Roma hamamlarında, güvenlik ve masrafların fazla olmasından dolayı, gece hizmet verilmemiştir. Sabahtan öğleye kadar hamamın hazırlanması (küllerin atılması ve odun yerleştirilmesi gibi işler) çalışmaları yapıldığından, bu süre içinde gençlerin eğitimiyle ilgili hizmetler verilmiştir. Yıkanma ve toplantılar ise daha çok öğleden sonraları yapılmıştır.

Laodikeia Kilisesi: Laodikeia, Hristiyanlık dünyası için önemli ve kutsal kentlerin başında yer alır. İS 1. yüzyılda, Aziz

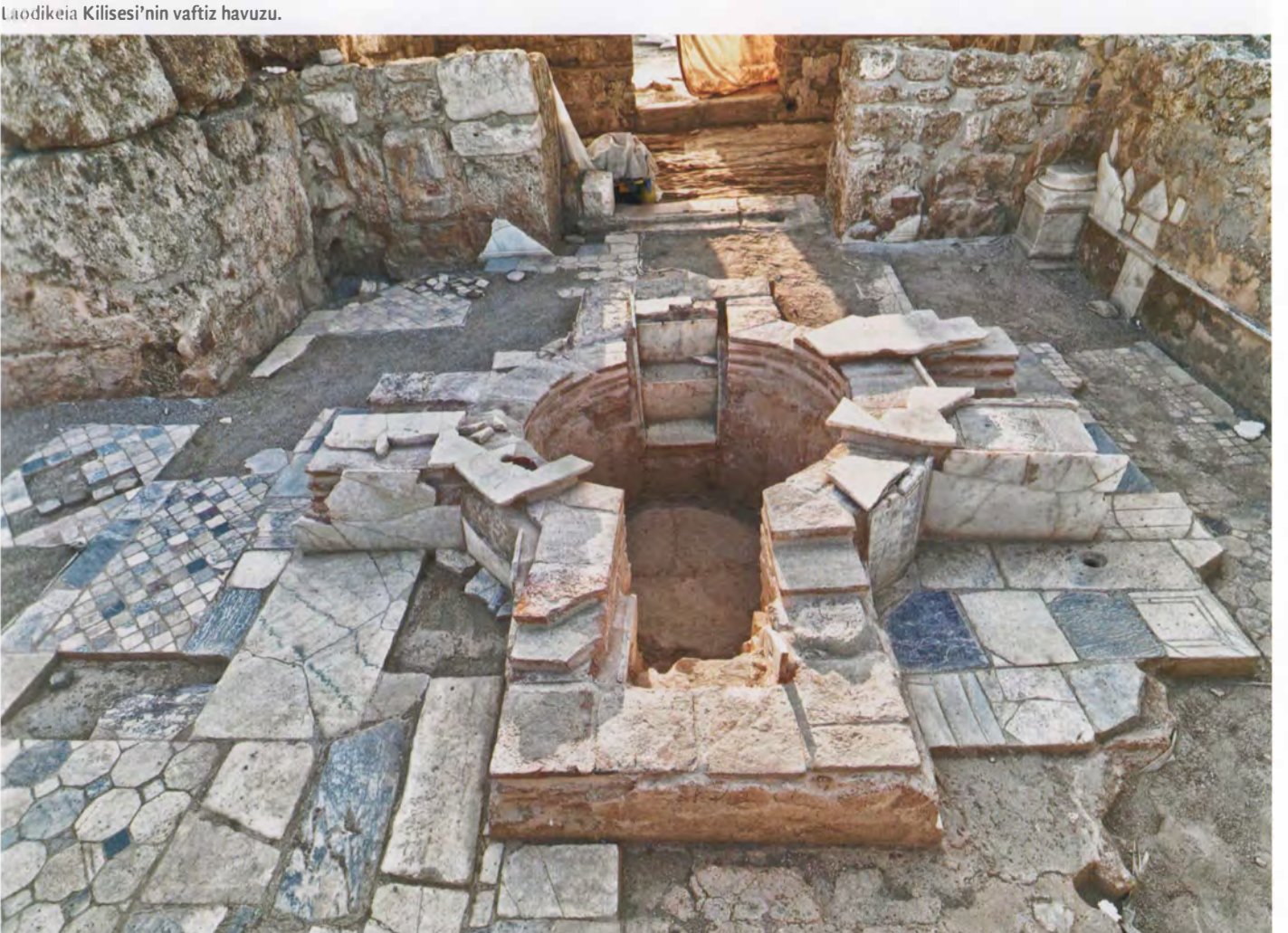
Laodikeia Kilisesi

Laodikeia Merkezî Hamam'dan Tepidarium (ılıkılık) odası.

Laodikeia Kilisesi'nin giriş kısmı.

Laodikeia Kilisesi'nin vaftiz havuzu.

Paulus'un Ephesos'taki vaazları ile Lydia ve Troya'daki gezileri sayesinde, yeni bir din olan Hıristiyanlık hızla yayılmaya başlamış, İS 1. yüzyılda, ilk Hıristiyan cemaatlerinin olduğu Pergamon (Bergama), Ephesos (Efes), Sardis (Salihli), Thyateira (Akhisar), Philadelphia (Alaşehir), Smyrna (İzmir) ve Laodikeia şehirlerine, "Hıristiyan Kiliseler" onursal unvanı verilmiştir. Çünkü Hıristiyanlık Büyük Constantinus (İS 306-337) tarafından İS 312/313 yılında yayımlanan Milano Fermanı'yla serbest bırakılncaya kadar, ilk inananlar ibadetlerini ve dini yayma görevlerini gizlice toplandıkları evlerde yerine getirmişlerdir. İlk kilise binaları da I. Constantinus'un emriyle inşa edilmiştir. Laodikeia antik kentinin İS 4. yüzyıldan itibaren Hıristiyanlıkla ilgili dinsel kimliğini, bu ana kadar tespit edilen 11 adet kilise yapısı ön plana çıkarmaktadır. Bunlar içinde en önemli kilise yapısı ise "Kutsal Haç Kilisesi" olarak kullanılan Laodikeia Kilisesi'dir.

Laodikeia antik kentinde 2010 yılı kazılarında ilk kez tespit edilen ve ortaya çıkarılan Laodikeia Kilisesi; ızgara sistemindeki (hippodomik) plana göre kentin kuzeydoğu bölümüne konumlandırılmıştır. Hıristiyanlık tarihinde daha önce hiç görülmemiş bir plan tipine sahip olan Laodikeia Kilisesi, biri

doğuya, beşi kuzeye ve beşi de güneye bakan toplam 11 adet apside (yarım daire formundaki büyük nişler) sahiptir. Laodikeia Kilisesi'nin en kutsal mekânını temsil eden üç nefli (sahınlı) naos (kutsal oda) içerisinde; traverten bloklarla örülmüş ve devasa yapının çatısını taşıyan 10 adet ayak, Prothesis ve Diakonikon (dini ritüel hazırlık odaları) mekânları, ambon (vaaz kürsüsü), bema (sunağın bulunduğu en kutsal bölüm) ve doğuya bakan ana apsis içerisinde synthronon (ilahî koronun oturduğu bölüm) yer almaktadır. Kilise mimarisinin bir özelliği olarak naos odası kuzey, orta ve güney olmak üzere üç nefe (sahın) ayrılmıştır. Kuzey ve güney nefler bitkisel ve ağırlıklı geometrik tarzda ve haçlar yapılmış mozaik döşemeye sahip olup orta nef ise ince bir işçilik gerektiren opus sectile (geometrik şekilli mermer plakalarla oluşturulan döşeme) döşemeye sahiptir. Yapının en önemli mekânlarından birisini oluşturan vaftizhane odası içerisinde Hıristiyanlık tarihinin en eski ve sağlam kalabilmiş haç planlı vaftiz havuzlarından birisi yer almaktadır.

Laodikeia, Hıristiyanlık âlemi için çok önemlidir. Çünkü İS 4. yüzyıldan itibaren Kutsal Haç Merkezi olma özelliğine sahip olmuştur. Antik kentin İncil'de adı geçen Laodike-

Kuzey Tiyatrosu yanında kabartmalı (akanthus) sütun alt kısmı.

Kuzeybatı Nekropolü'nden frizli lahit parçası. (Hierapolis Örenyeri Müzesi)

ia Kilisesi adına Vahiy gönderilen (Vahiyde geçen Laodikeia Kilisesi adı halkı ifade eder) bir kent olması, kutsallığı ön plana çıkarmaktadır. Kilise, İmparator Büyük Constantinus (İS 306-337) zamanında yapılmıştır. Bu yönüyle Hristiyanlık âleminin en eski, kutsal ve önemli bir dinsel yapısı olma özelliğini korumaktadır. Bu kutsal kilise aynı zamanda Laodikeia'da yapılan Konsül toplantısına da tanıklık etmiştir. Diğer taraftan Laodikeia Kilisesi, İS 4. yüzyılda yapılmış Hristiyanlık âleminin en eski ve kutsal kiliselerinin başında olması gibi bir özelliği de taşımaktadır.

Laodikeia Nekropolü (Mezarlık Alanları): Antik kentin nekropol (mezarlık) alanlarının oluşturulmasında, coğrafi konumu ve topografyası etkili olmuştur. Özellikle Asopos ve Kapros ırmakları bu alanların yön ve gruplaşmasını belirleyen önemli etkindir. Bunlara bağlı olarak Laodikeia antik kentinin nekropolü, dört yönde geniş alanlara yayılmış durumdadır. Bu

mezarların yeryüzünde olanlarının blokları, Erken Bizans Dönemi'nden (İS 7. yüzyıl) itibaren çevre yerleşimlerce taşınarak başka yapılarda kullanılmıştır. Bunun yanında tarla tesviyeleri ve kaçak kazılar sonunda da birçok mezar yapısı tahrip edilmiştir. Antik kentte tespit edilen mezar tipleri; tümülüsler, kırma çatılı tapınak mezarlar, düz çatılı mezar evler, tonozlu mezarlar, avlulu mezarlar, kubbeli-arkosoliumlu mezarlar, yeraltı mezarları (hypogeumlar), örgü tekne mezarlar, pişmiş toprak silindirik ve küvet mezarlar, düz ve kabartmalı lahitler, kiremit çatma mezarlar, urna mezarlar (yakılan kemik-küllerin bulunduğu kaplar) ve basit toprak mezarlar olarak sıralanabilir.

Laodikeia Nekropolü'nde yapılan kazı çalışmaları, mezar tiplerinin belirlenmesi, gömü gelenekleri, mezarlara bırakılan hediyeler, ölü yemekleri gibi birçok yeni arkeolojik verinin ilk kez ortaya çıkarılmasını ve kentin geçmişinin daha iyi algılanmasını sağlamıştır. Bu aynı zamanda Lykos Ova-

şı yerleşmelerinin gömü geleneklerine de ışık tutacak niteliktedir.

Mezar, sonsuz hayatın sürdürüleceği öbür dünya ile bu dünya arasındaki bağlantıyı sağlayan en önemli yapıdır. Mezar yapısı aynı zamanda bu dünyada, ailenin toplumdaki yeri ve prestijini simgeler. Bu nedenle ölen aile bireyleri için alım gücüne göre, görkemli mezar yapıları inşa edilmiştir. Mezar, sonsuz yaşamın sürdürüleceği öbür dünyaya açılan tek kapı olduğundan, çiçeklendirilmesine, içlerinin süslenmesine, korunmasına ayrı bir önem verilmiştir. Mezar, bütün ailenin beraber olduğu en kutsal alanların başında yer alır ve yaşayan aile bireyleri de gelecekte buraya taşınacaktır. Bu nedenle yılın belirli günlerinde aile bireyleri toplanıp mezar başında yemek ritüeli yaparak ölenlerle beraber olmuşlardır.

Mezarlara bırakılan hediyeler ise bulundukları dönemin sosyo-ekonomik yapısını ve zevkini yansıtan en önemli verilerin başında gelmektedir. Hediyeler, bırakıldığı döneme ve ait olduğu tabakanın gelirine göre değişiklik göstermektedir.

Bu hediyeler ölünün yaşamında kullandığı malzemeler ve akraba ile dostlarının bıraktığı hediyeler olmak üzere ikiye ayrılır. Bunlar ölünün ayakucuna, başucuna ve gövde ortasına bırakılmıştır.

Antik kentin en erken nekropol alanı Asopos (Gümüşçay) Irmağı'nın batı yakasında yer alan Eski Tunç Çağı (İÖ 3000) mezarlığıdır. Burada yapılan kazılarda pithoslar içine hocer (ana rahmindeki pozisyon) tipinde gömülmüş iskeletler ile yanlarına bırakılan gaga ağızlı testiler, üçlü kaplar gibi hediyeler bulunmuştur. Bunun dışında ise tespit edilen en erken mezarlar Hellenistik Dönem'e aittir. Bunu Roma İmparatorluk Dönemi ve İS 7. yüzyıl başına kadar zaman dilimini içine alan Erken Bizans Dönemi mezarları oluşturur.

LAODİKEİA'YI YIKAN ÖNEMLİ DEPREMLER

- İÖ 27 yılı İmparator Augustus (İÖ 27-İS 14) zamanı depremi.
- İS 47 yılı İmparator Claudius (İS 41-54) zamanı depremi.
- İS 60 yılı İmparator Neron (İS 54-68) zamanı depremi. Bu depremle kent tamamen yıkılmıştır.
- İmparator Antoninus Pius (İS 138-161) zamanı depremi.
- İS 3. yüzyılda meydana gelen deprem.
- İmparator Diocletianus (İS 284-305) zamanı depremi.
- İmparator Valens (İS 364-378) zamanı depremi.
- İS 494 yılı depremi. Bu depremle kent tamamen yıkılmıştır.
- İmparator Focas (İS 602-610) zamanı depremiyle kent terk edilerek Denizli-Kaleiçi, Hisarköy ve etrafına taşınması.

Seçme Kaynakça

- Anderson, J. G. C., "A Summer in Phrygia: I", JHS, XVII, London, 1897, s. 396-424.
- Balbank, F. W., *Commentary on Polybius*, Vol. I, Oxford, 1957, Polybius, VIII, s. 15-21.
- Bean, G. E., *Turkey Beyond The Maeander, An Archaeological Guide* (second edition), London, 1980.
- Bejor, G., Bonetto, J., Gelichi, S., Traversari, G., (ed.) *Laodicea di Frigia II, La Ricognizione 2000*, Padova, 2004.
- Bekle, K., Mersich, N., *Phrygien Und Pisiden*, TIB 7 (Denkschr. ÖAW. phil. hist. Kl.211), Wien, 1990.
- Bowersock, G. W., *Greek Sophists in the Roman Empire*, Oxford, 1966, s. 23.
- Bingöl, O., *Arkeolojik Mimari'de Taş*, İstanbul, 2004.
- Buckler, W. H., Calder, W. M., *Monuments and Documents from Phrygia and Caria, Monumenta Asiae Minoris Antiqua (MAMA) VI*, Manchester, 1939.
- Büyükkolancı, M., "Laodikeia ve Hierapolis Hamamlarının Kazı Sonuçlarına Göre İki Kentin Son Dönemleri", *Uluslararası Denizli ve Çevresi Tarih ve Kültür Sempozyumu 2*, Denizli, 2007, 51-56.
- Chandler, R., *Ionian Antiquities, Ruins of Magnificent and Famous Buildings in Ionia*, London, 1769.
- Corsten, T., *Die Inschriften von Laodikeia am Lykos, Inschriften Griechischer Städte aus Kleinasien, Band 49*, Bonn, 1997.
- D'Andria, F., "The Evolution of Hierapolis of Phrygia", *Urbanism in Western Asia Minor* (Ed. D. Parrish), Rhode Island, 2001, 97-115.
- D'Andria, F., *Hierapolis (Pamukkale), Arkeoloji Rehberi*, İstanbul, 2003.
- D'Andria, F., "Teatro (Regio VII)-Interventi e progetti", *Hierapolis di Frigia I Le attività delle campagne di scavo e restauro 2000-2003*, İstanbul, 2007, 145-155.
- Davis, E. J., *Anadolu* (Çev. F. Yılmaz), İstanbul, 2006.
- Duman, B., *Laodikeia Hellenistik ve Erken Roma Dönemi Seramiği* (Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi), Konya, 2010.
- Evans Elizabeth, C., *Physiognomics in the Ancient World*, Philadelphia, 1969, s. 12.
- Erim, K., *Aphrodisias City of Venus Aphrodite*, London, 1986.
- Ertekin, E., "Roma Çağında Hierapolis ve Laodikeia'da Tekstil ve Tekstil Sektöründeki Meslek Örgütleri (Ergasia'lar)", *Uluslararası Denizli ve Çevresi Tarih ve Kültür Sempozyumu Cilt 1*, Denizli, 2007, s. 31-41.
- Ferrero, D. D. B., *Batı Anadolu'nun Eskiçağ Tiyatroları*, Ankara, 1990.
- Ferrero, D. D. B., "Hierapolis", *Arsilantepe, Hierapolis, Iasos, Kyme Scavi archeologici italiani in Turchia*, Marsilio, Venezia, 1993, s. 105-187.
- Ferrero, D. D. B., *Il Teatro Di Hierapolis, Il Teatro Di Hierapolis Di Frigia, Restauro, Architettura ed Epigrafia*, Genova, 2008, s. 17-227.
- Gagniers, J. (ed.), *Laodicee Du Lycos Le Nymphée*, Paris, 1969.
- Gregory, T. E., *Bizans Tarihi*, Çev.: E. Ermer, İstanbul, 2008.
- Gow, A. S. F., Page, D. L., *The Greek Anthology: The Garland of Philip*, Cambridge, 1968; 2 vols., Vol. I, s. 371.
- Guidoboni, E., *Catalogue of Ancient Earthquakes in the Mediterranean Area up to 10th Century*, Roma, 1994.
- Hoffmann, G. ed., [Arabic] ve çev. [Latin], *Polemonis De Physiognomia in R. Foerster, ed., Scriptorum Physiognomici Graeci et Latini*, Leipzig, 1893; rptd. Stuttgart, 1994; 2 vols. vol. I, s. 95-294.
- Head, B. von, *Catalogue of The Greek Coins of Phrygia*, BMC, London, 1906.
- Head, B. von, *Historia Numorum, A Manual of Greek Numismatics*, London, 1911 (Reprinted 1977).
- Kumsar, H., Aydan, Ö., Şimşek, C., D'Andria, F., Söğüt, B., Meder, M., Karabay, N., "Preservation of Some Ancient Cities in Aegean Region of Turkey with an Emphasis on Hierapolis, Laodikeia, Aphrodisias and Lagina", *Cultural Heritage, Conservation and Communication, Papers presented at the In-*

- International Symposium of Conservation Science for Cultural Heritage 2008, 40th Anniversary of National Research Institute of Cultural Heritage, Korea, 2009, s. 73-93.
- Laborde, L. d. A., *Voyage de la Syrie et de l'Asie Mineure*, Paris, 1838.
- Magie, D., *Roman Rule In Asia Minor to the End of the Third Century After Christ*, Vol. I-II, New Jersey, 1950.
- Malay, H., "Miletos Civarından İki Büyük Deprem", *Milet Müzesi Yıllığı*, Sayı 4, Söke, 2000, s. 37-39.
- Plinius, *Naturalist Historia*, V (Translated by H. Rackham), Edinburg, Reprinted 1997.
- Ramsay, W. M., *The Cities and Bishoprics of Phrygia*, I, Oxford, 1895.
- Revet et al. N., *Antiquities of Ionia II*, London, 1797.
- Ritti, T., *Fonti Letterarie ed Epigrafiche, Hierapolis Scavi e Ricerche I*, Giorgio Bretschneider Editore, 1985.

- Ritti, T., *Phrygia Hierapolis'i Eski Yazıtlar Rehberi*, İstanbul, 2006.
- Ritti T., *Museo Archeologico di Denizli-Hierapolis Catalogo delle Iscrizioni Greche e Latine, Distretto di Denizli / Denizli-Hierapolis Arkeoloji Müzesi Yunanca ve Latince Eserlerin Kataloğu*, Denizli Yöresinden Gelen Yazıtlar, Napoli, 2008.
- Ruge, W., "Laodikeia", *RE XII.1*, 1924, 722-724.
- Scardozzi, G., *Ricerche topografiche e telerilevamento, Hierapolis Di Frigia I, Le Attività Delle Campagne Di Scavo E Restauro 2000-2003*, İstanbul, 2007, s. 67-85.
- Sear, F., *Roman Theatres, An Architectural Study*, Oxford, 2006.
- Sevin, V., *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası I*, İstanbul, 2001.
- Siegfried Lauffer, ed. *Diokletians Preisdikt*, Berlin, 1971, s.v. index entries 'Laodiceus'.
- Small, D. B., "Studies in Roman Theatre Design", *AJA*, Vol.87, 1983, s. 55-68.
- Strabon, *Coğrafya*, Anadolu (Kitap: XII, XIII, XIV), Çev.: M. Pektaş, İstanbul, 1991.

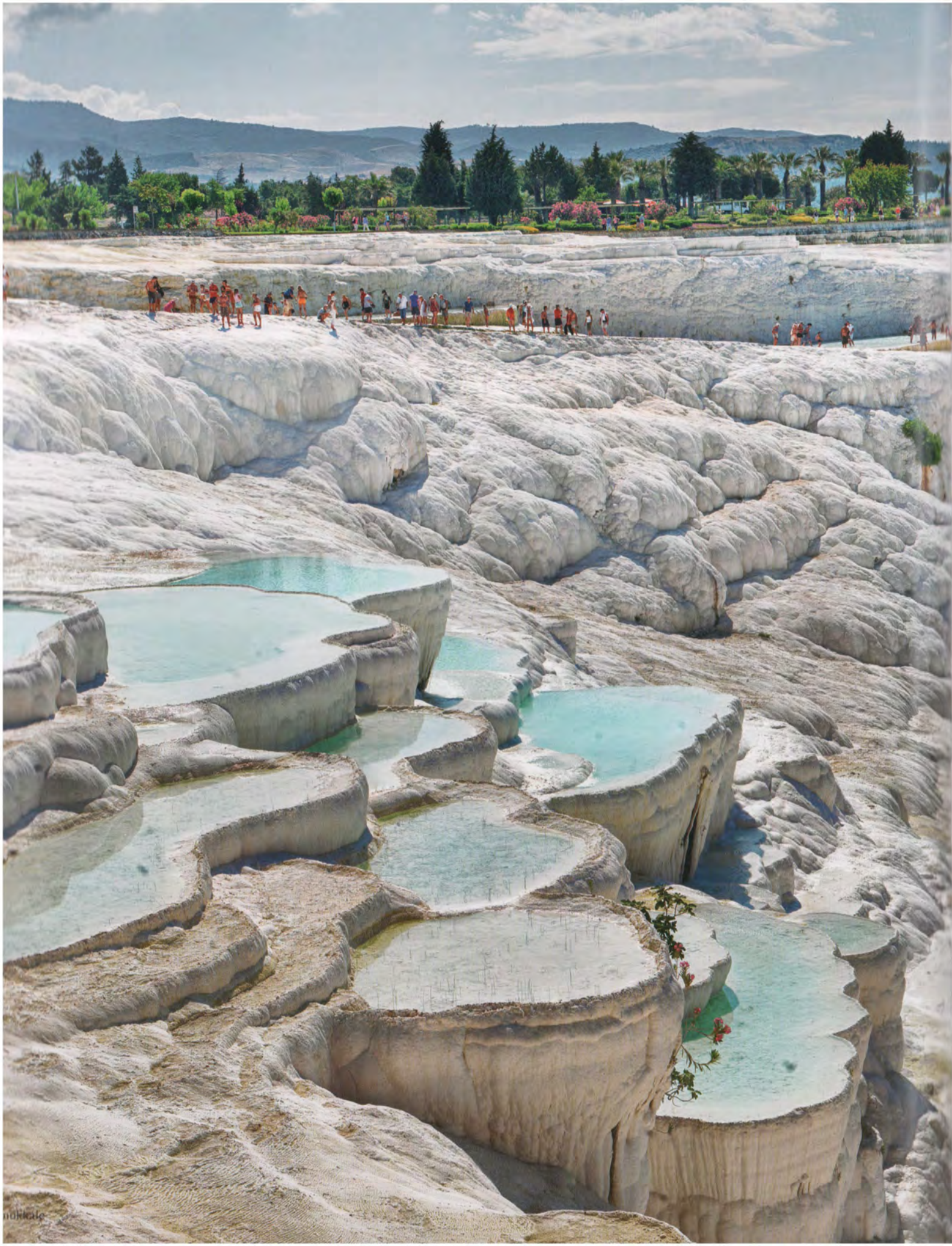

- Şimşek, C., Büyükkolancı, M., "Laodikeia Antik Kenti Su Kaynakları ve Dağıtım Sistemi", *Adalya IX*, İstanbul, 2006, s. 83-103.
- Şimşek, C., "2003 Yılı Laodikeia Antik Kenti Kazısı", 26. Kazı Sonuçları Toplantısı I, Ankara, 2005, s. 305-320.
- Şimşek, C., "2004 Yılı Laodikeia Antik Kenti Kazısı", 27. Kazı Sonuçları Toplantısı I, Ankara, 2006, 419-434.
- Şimşek, C., *Laodikeia (Laodikeia ad Lycum)*, İstanbul, 2007.
- Şimşek, C., "2005 Yılı Laodikeia Antik Kenti Kazısı", 28. Kazı Sonuçları Toplantısı I, Ankara, 2007, s. 455-478.
- Şimşek, C., "Laodikeia'dan Ladik'e Denizli", *Uluslararası Denizli ve Çevresi Tarih ve Kültür Sempozyumu 2*, Denizli, 2007, s. 38-50.
- Şimşek, C., "2007 Yılı Laodikeia Antik Kenti Kazısı", 30. Kazı Sonuçları Toplantısı II, Ankara, 2009, 409-436.
- Şimşek, C., "2008 yılı Laodikeia Antik Kenti Kazıları", 31. Kazı Sonuçları

- Toplantısı 4. Cilt, Ankara, 2010, s. 101-134.
- Şimşek, C., "2009 Yılı Laodikeia Antik Kenti Kazıları", 32. Uluslararası Kazı, Araştırma ve Arkeometri Sempozyumu (24-28 Mayıs 2010, Lütü Kirdar Uluslararası Kongre ve Sergi Sarayı, Harbiye-İstanbul), Ankara, 2011.
- Şimşek, C., A. Ceylan, "Laodikeia'da Tespit Edilen Bir Deprem ve Diocletianus'a İthaf Edilen Bir Yazıt (Lykos Laodikeia'sı)", *Archivum Anatolicum*, Ankara, 2003, s. 147-163.
- Texier, C., *Küçük Asya, Coğrafyası, Tarihi ve Arkeolojisi*, Cilt II, Çev.: K. Y. Kopraman, Ankara, 2002.
- Traversari, G. (ed.), *Laodicea Di Frigia I*, Roma, 2000.
- Vitruvius, *Mimarlık Üzerine On Kitap*, Çev.: S. Güven, İstanbul, 1998.
- Weber, G., "Die Flüesse von Laodicea", *Mittheilungen Des Kaiserlich Deutschen Archaeologischen Instituts, Athenische Abtheilung Band XXIII*, Athens, 1898, s. 178-195.

Suriye Caddesi'nden korint devşirme başlıklı portik sütunu ve arkada Honaz (Kadmos) Dağı.

Phrygia Hierapolis'i – Pamukkale

Francesco D'Andria

Prof. Dr., Lecce Üniversitesi,
Hierapolis Kazı Başkanı.

Hierapolis'teki Demeter Persephone kültüne önemli bir örnek teşkil eden tapınak ön cephe alınışı, ortada akantus çanağından çıkan Persephone, sağında üç güzeller kabartması, solunda ise ok atan üç eros. (Hierapolis Örenyeri Müzesi)

Phrygia Hierapolis'i antik kentinin günümüzdeki adı Pamukkale'dir, pamuk kalesi; adını sıcak su kaynaklarının oluşturduğu beyaz kalker çökeltilerinden alır. Traverten şelalelerin beyaz rengi pamuk bitkisinin çiçeklerinin rengini hatırlatır gerçekten de.

Oysa 18. yüzyıl gezginleri buraya, Pambouk Kalesi, yani düzlüğe yayılmış olan binlerce lahde bakarak, mezarlar kalesi adını vermişlerdi.

Bu olağanüstü manzarada, Doğu'nun antik kentlerinden birinin, kutsal kent Phrygia Hierapolis'i'nin kalıntıları yer almaktadır. Son dönemlerde yapılan kazı ve onarım çalışmaları, Küçük Asya'nın en ünlü merkezlerinden birinin eski görüntüsünü bize geri kazandırıyor. Her yıl sayısı bir milyonu geçen ziyaretçiler, MS 2. yüzyılda yaşamış olan Yunanlı yazar Aelius Aristides'in Roma Söylevi'nde "Bütün İmparatorluk, gymnasiumlar, çeşmeler, tapınaklar, atölyeler, okullarla dolu ... kentlerin hepsi ışıltılı bir güzellikle parlamaktalar" sözleriyle tanımladığı gibi, antik kentin görkemli kalıntılarını keşfedebilirler.

Frontinus Caddesi

Latrina

Frontinus Caddesi'nin Tritonlu Çeşme'den kentin giriş kapısına bakış.

Tritonlu Çeşme'den kabartma ayrıntısı.

Tritonlu Çeşme

ARAŞTIRMALARIN TARİHÇESİ

Hierapolis'teki araştırmalar Bergama (Pergamon) Sunağı'nı keşfeden Carl Humann'ın başkanlığında Alman bir ekip tarafından başlatılmıştır. Kente yaptıkları kısa bir ziyaretten sonra, 1898 yılında *Die Altertümer von Hierapolis* isimli kitap yayımlanır, bu kitap kent hakkında özellikle de yazıtlarla ilgili olarak yayımlanan ilk çalışmadır. Uzun bir aradan sonra çalışmalar, 1957 yılında Torino Politeknik'te mühendis olan Paolo Verzone tarafından yeniden başlatılır. İtalyan Heyet, öncelikli hedef olarak, mermer ve travertenden inşa edilmiş büyük mimari yapıların kazısını ve onarımını yaparak araştırmaları geliştirir. İşte böylece, sekizgen planlı Aziz Philippus'a adanmış olan Martyrion, Kuzey Nekropolis, Katedral, Apollon Tapınağı olarak bilinen yapı ve nihayet çalışmaların yoğunlaştığı büyük Tiyatro yapısı araştırılmıştır.

1980'li yıllardan itibaren, Salento Üniversitesi ile birlikte, Venedik ve Milano Katolik Üniversiteleri, Agora ve Tiyatro'nun yanındaki evleri (insula 104) ortaya çıkararak arkeolojik bakış açısını geliştirdiler.

Kalıntılar pek çok yerde iki metreden daha yüksek traverten tabakasıyla kaplıydı. Herculaneum'um Vezüv'ün lavlarıyla örtülmesi gibi, Hierapolis de 1500 yıl boyunca sıcak su kaynaklarının oluşturduğu kalker tabakalarla kaplanmıştır.

Traverten tabakala-

rını kaldırmak için kullanılacak tek araç kompresördür. Ancak bu zorlu ve kulakları sağır eden çalışmanın sonuçları günümüzde iyi bir şekilde görülmektedir; ziyaretçiler kenti Frontinus Caddesi boyunca ilerleyerek gezebilmektedir ve bu cadde gerçekten de kenti geçmekte kullanılan kervan yolu. Bir kilometrelik bölümü, Domitianus Dönemi'ne

tarikhlenen dor üslubunda travertenden bir cepheyle kaplıdır. Bu araştırmaları temel alarak üç ayrı ziyaret güzergâhı hazırlandı. Birinci güzergâh (A) Kuzey Nekropolis ve Hamam-Kilise'den başlar, Flavius Zeuxis Mezar Anıtı'nın yanından Frontinus Kapısı'ndan geçer; Latrina'dan sonra Kuzey Agora gezilebilir, Bizans Kapısı'ndan sonra Triton Nymphaeumu ve Bizans Katedrali'yle karşılaşılır. Kentin merkezinde Apollon Kutsal Alanı ve 104 no.lu insuladaki evlerden sonra kentin en iyi durumda korunmuş ve restorasyonu yapılmış anıtı olan Tiyatro'ya ulaşılır.

Tritonlu Çeşme'den
alınık parçası.

Hierapolis güney girişi.

Güney girişteki Bizans Kapısı.

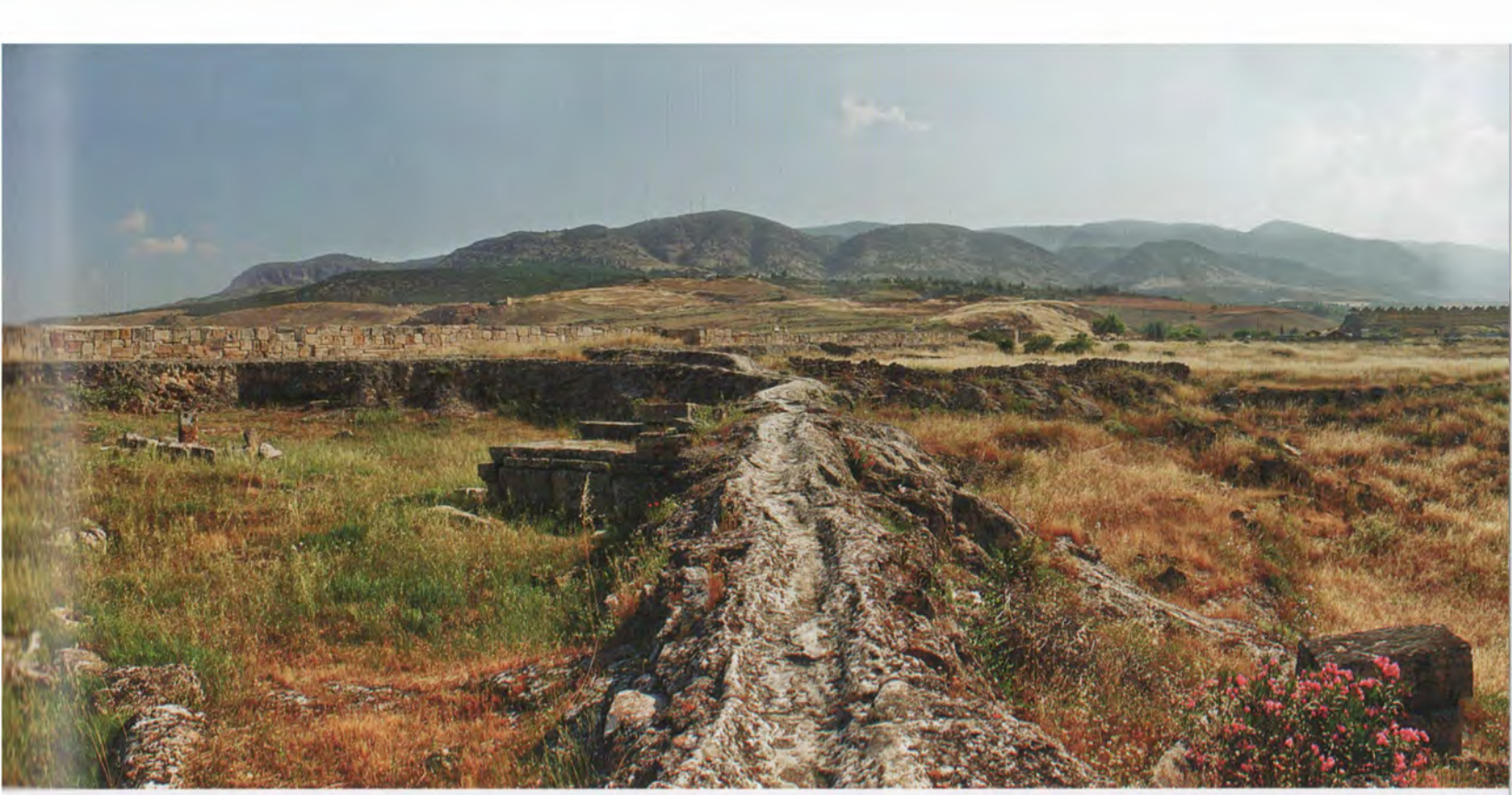
İkinci güzergâh (B) Aziz Philippus Martyrionu'na doğru yönelir; doğu tepede, Bizans sur duvarında yer alan kapıdan geçen ziyaretçiler sekizgen planlı hamam yapısını hayranlıkla izledikten sonra, Antikçağ'daki hacılar gibi uzun bir merdiveni tırmanırken ayazmada mola verebilirler ve sonunda İsa'nın havarilerinden birisine adanmış olan kiliseye ulaşabilirler. Martyrion'un güneyindeki platoda yapılan yeni kazılar, Roma Dönemi'ne tarihlenen şapelli bir mezarı da içine alan, özel bir ilgiyi hak eden bazilika planlı yeni bir kiliseyi gün ışığına çıkardı.

Kentin güneyinden başlayan üçüncü güzergâh (C) düzenleme aşamasındadır. Arkeoloji Parkı çerçevesinde ikinci

bir giriş kapısı düzenlendi ve turist gruplarının büyük bölümü sit alanını ziyaret etmek için, Pamukkale Termal'in havuzuna, Arkeoloji Müzesi'ne ve beyaz travertenlere ulaşmanın daha kolay olduğu bu girişi tercih etmektedir. Böylece güney bölümü değerlendiren bir güzergâh yaratılmaya başlandı. Gymnasium'a ait, üç yıl öncesine kadar kalker tabakalarının içinde kalmış olan mermerden dor düzenindeki portikonun restorasyonuna önem verildi. Bu güzergâh üzerinde yer alan büyük su sarnıçlarındaki ve yuvarlak tholos'lu Kaynaklar Kutsal Alanı'ndaki kazı çalışmaları devam etmektedir.

KENT PLANI

Hierapolis kenti, Lykos Vadisi'ne hâkim, deniz seviyesinden 350 m yükseklikteki geniş kalker bir düzlükte yer almaktadır. Manzara, Aphrodisias kentinin yer aldığı vadiyi ikiye bölen, görkemli Kadmos Dağı (Honaz Dağı) ve Salbakos Dağı (Babadağ) ile dikkat çeker. Hierapolis'te manzara, harikulade olaylara sahne olmuş ve doğanın sürekli devam eden yapılandırma ve yıkma faaliyetleriyle şekillenmiştir: Yeraltından çıkan termal sular kentin manzarasını belirleyen havuzları ve kanalları oluşturan traverteni biriktirmektedir; depremlerin şiddeti yüzyıllar boyunca yıkımlara yol açmıştır. Menderes fayı kenti kuzeyden güneye boyuna kesmektedir ve kentin merkezinde antik dünyada Plutonium olarak bilinen yeraltına ve cehenneme giriş olan boşluğu oluşturmuştur. Proserpina'nın Hades tarafından kaçırılışı efsanesi işte bu noktada gerçekleşmiştir: Bu sahne tiyatro-

Güney girişteki diğer Bizans Kapısı'ndan ayrıntı.

kropol alanında travertenler arasında kalan bir anıt mezar.

Frontinus Caddesi

nun mermer kabartmalarında ve Hierapolis darphanesinde basılan sikkelerde betimlenmiştir.

Son yıllarda bilimlararası bir ekip kentin haritasını hazırlamak üzere çalıştı, geleneksel çizimden jeofizik araştırmalara, uzaktan algılama (remote sensing) ve uydu fotoğraflarının incelenmesine kadar farklı teknikler kullandılar. Bu araştırmaların sonuçları 1/1000 ölçekli 53 haritadan oluşan Hierapolis Atlası adı altında bir kitapta yayımlandı. Böylece, batıya doğru hafif eğimli bir düzlükte yer alan, Küçük Asya Hellenistik Dönem modellerine göre yol sistemi düzenlenmiş kentin planı yeniden oluşturuldu. Kent planı, Nero zamanında MS 60 yılında meydana gelen deprem felaketinden sonra Flaviuslar Dönemi düzenlemesine uygundur. Arkeolojik alan 86 hektar üzerinde yer almaktadır; nekropolis 21 hektar, meskûn alan ise 65 hektardır. Kentin 25 hektarı travertenin içinde kalmıştır ve bu durum kazıyı inanılmaz derecede zorlaştırmaktadır; kompresör yardımıyla antik yapıların üstünü örten 10.000 metreküpten fazla kalker taşınmıştır.

Genel olarak, kentin önemli kamu yapıları ve 104 no.lu insulada yer alan bazı evler dahil olmak üzere, % 40'ı kazı ve arkeolojik araştırmalara sahne olmuştur.

Kuzey-güney ana aksı Frontinus Caddesi'ne karşılık gelmektedir, yerleşimin ana eğini oluşturur ve Menderes Nehri vadisinden gelip düzlüğü geçtikten sonra Lykos Vadisi'ne ve Laodikeia kentine doğru devam eden antik güzergâhtır.

Kentin en önemli gelişim dönemi Hadrianus ile Severuslar Dönemi arasındadır. İmparator Domitianus zama-

Kentin batı girişinde yer alan bazilikal hamam yapısı

Gorgo başı bezemeli arsitray ve minari süsleme parçaları.
(Hierapolis Açık Hava Müzesi)

nında başlayan inşaat faaliyetleriyle kent, görkemli “Yeni Hierapolis”i kurma projesiyle kuzeye doğru genişler. Bu yeni kentin merkezi, 280 m uzunluğunda ve 170 m genişliğindeki çok büyük Agora’dır; üç tarafında ion düzeninde portiklerle çevrilidir, doğu kenarında ise, dört metrelik yükseklik farkıyla meydana hâkim konumda iki katlı bir cepheye sahip büyük bir Stoa-Bazilika yer alır. Mermer cephesi İmparator Antoninus Pius Dönemi’ne tarihlenir ve Leptis Magna Bazilikası ve Spalato Diokletianus Sarayı’nın peristy’inde olduğu gibi, Severuslar Dönemi’ne işaret eden mimari modellere uygun kemerlerin dayandığı bir sıra ion

nistik, İmparatorlar Kültü, vergiler ve ekonomik işlemlerle ilgili faaliyetler gibi. Bunlara bir de dinî faaliyetler eklenmektedir. Stoa’nın güneybatı köşesinde toprağın ve denizin tanrısı Serapis’e ithaf edilmiş büyük bir kaide kısa süre önce bulunmuştur. Yanında ise iki metre yüksekliğinde mermerden kadın heykeli bulunmuştur: Phryg başlığı taşımaktadır ve uzun khiton giyimlidir. Rönesans sanatında melankoli kişileştirmesinde olduğu gibi başını sağ eline dayamıştır. Roma yönetimindeki bir eyalet, bu durumda taşıdığı özel başlık göz önüne alındığında Phrygia temsil edilmektedir. Geniş yapılaşma faaliyetleri çerçevesinde, Severuslar

Stoa-Bazilika’dan mimaride kullanılan kabartma ayrıntıları.

düzeninde sütun dizisi mevcuttur. Ancak en sıra dışı öge, merdivende ileri çıkan iki gövdenin desteklediği kemerli girişe sahip propylon’dur. Bu yapıdaki mimari elemanlar bezemeli öğelerle birleşmektedir: Kemerler karmaşık figürlerle oluşturulan öğeler tarafından taşınmaktadır, sfenks figürleri boğalara saldıran arslanlardan oluşan ion sütun başlıklarının üzerinde yer almaktadır. Asya barok mimarisinin bu özel örneği Laodikeia’da, ama özellikle de Aphrodisias’taki Hadrianus Büyük Hamamı’nda karşımıza çıkar. Agora’nın çok geniş olan alanı çeşitli işlevlere sahiptir; ago-

Dönemi sonlarında, ithaf yazıtında Apollon Arkhegetes ve İmparator Alexander Severus’a (MS 222-235) adanmış olan, yetmiş metre uzunluğundaki büyük Triton Nymphaeumu inşa edilmiştir. Frizinde, MS 3. yüzyıl başlarında, tiyatrodan yerel heykeltıraşlık atölyeleri tarafından gerçekleştirilen, ikonografi programının gelişimini gösteren bir üslupta, nehir ve kaynak kişileştirmeleriyle Amazonamakhia tasvir edilmiştir.

Apollon Lairbenos

KENTE BAĞLI TOPRAKLARDA (TERRİTORYUM) YAPILAN ARAŞTIRMALAR (KHORA)

Territoryumda yapılan araştırmalarda son derece ilginç yenilikler ortaya çıktı. İtalyan Ulusal Araştırma Konseyi'ne bağlı bir ekip tarafından kentin etrafındaki 700 km²'lik alan sistemli bir şekilde araştırıldı. Yüzey araştırmasına temel teşkil etmesi amacıyla Quick Bird 2 uydusunun yüksek çözünürlüklü pankromatik ve çoklu ışık tayflı fotoğrafları kullanıldı. Her arkeolojik öge GPS ile belgelendi ve bilgisayar ortamında CBS (Coğrafi Bilgi Sistemi) ile konumlandırması ve arkeolojik yapıların ve izlerin vektöreyilleştirmesi işlendi. Khora araştırmasındaki en önemli buluntulardan bir tanesi, mermer ve taş ocaklarının saptanması ve platodan *castellum aquae*'ye oradan da kentin içindeki *nymphaeum*'lara ve hamamlara pişmiş toprak künklerle içme suyu taşıyan su kemerlerinin tespit edilmesidir.

Quick Bird 2 uydu fotoğraflarının ve yüksek çözünürlüklü DEM'in (Sayısal Yükseklik Modeli) çakıştırılmasıyla üçboyutlu görüntüler elde edildi, böylece kent, territoryumuyla görsel olarak bağlandı ve kaynaktan kente ulaşan, bazı yerlerde kesintiye uğramış olan pişmiş toprak su künklerinin yolu saptandı.

Doğal kaynakların, su ve taş, birleşmesi Hierapolis'in zenginliğinin temelini oluşturmaktadır ve vatandaşları da bunları kullanmadaki yeteneklerini geliştirmişler ve hatta bazı teknolojik buluşlar yapmışlardır. Kuzey Nekropolis'teki bir traverten lahadin kapağında taş blokları kesmekte kullanılan bir

hidrolik bıçkı mekanizması kabartması ve bu aleti icat eden M. Aurelios Ammianos'un adı yer almaktadır. Lahit MS 3. yüzyıla tarihlenmektedir ve ilk kez bu tip bir makine belgelenmiştir. Ephesos ve Gerasa'da bu tür bir tesisat ancak MS 6. yüzyılda karşımıza çıkmaktadır. Yani en azından üç yüz yıl sonra!

KUTSAL ALANLAR VE KÜLT ALANLARI

Hierapolis, bulunduğu yerin kutsallığını ifade eden bir isim taşımaktadır. Bizanslı Stephanos bu ismi çok sayıda kutsal alanın bulunmasıyla açıklamaktadır. Ancak kutsal etki, esas olarak, zehirli karbon anhidrit gazının çıktığı sismik bir kırığa açılan mağara olan Plutonium ya da Kharoneion'un etrafında yeşermiş kültlerde aranmalıdır. Bu mağara daha önceki Ana Tanrıça Kybele kültünün yerini alan Apollon Arkhegetes kültüyle bağlantılıdır.

Apollon Kutsal Alanı antik kentin kalbini oluşturmaktaydı. Birkaç yıl öncesine kadar keşfedilmesi ve değerlendirilmesi imkânsızdı. Kutsal alan asfalt yolla ikiye bölünmüştü ve bir tarafı tiyatroya kadar ziyaretçi taşıyan otobüsler için park yeri olarak kullanılmaktaydı.

Büyük bir yapıya, olasılıkla Apollon Tapınağı'na, ait olabilir diye yorumlanan bir temelin varlığına işaret eden alanda jeofizik araştırmalar yapıldı. Bütün bu çalışmalar sonucunda, 2003 yılında park alanı iptal edildi ve yolun güzergâhı değiştirildi. Hierapolis Arkeoloji Parkı'nın gerçekleştirilmesiyle de bu sorunlar çözüldü ve araçlar artık bu alanda dolaşamamaktadır.

Apollon Tapınağı

2000 yılından itibaren arkeolojik alanda kurulmuş olan oteller yıkıldı ve yakında yer alan Karahayit bölgenin yeni turizm merkezi haline geldi.

Frontinus Caddesi'nden kentin kalbini oluşturan sivil Agora'ya, günümüzde Pamukkale Termal'in yer aldığı alana ulaşılmaktadır. Sualtı çizimleriyle gölde yer alan mimari blokların belgelenmesi gerçekleştirildi. Böylece, zarif bezemeli mermer büyük yapıların açıldığı ion düzeninde sütunlardan oluşan portikolu büyük bir meydan tasvir edilebilmektedir.

Agora'dan, Hellenistik mimari geleneğine uygun olarak dört adet teras üzerinde yer alan, Apollon Kutsal Alanı'na girilmekteydi. Merdivenler Kutsal Alan'ın farklı teraslarını birbirine bağlıyordu, inananlar, kehanetleri dinlemek ve Apollon'un tasvirine tapınmak için, dinî güzergâhta ilerliyorlardı.

Kutsal mekâna ulaşmadan önce, büyük Tapınak Çeşmesi, inananların arınmalarına olanak sağlıyordu. Nymphaeum'un cephesi mermer figürlü kabartmalarla bezeliydi. Tasvirler

alınlıklar üzerindedir ve Apollon kültüyle bağlantılıdır: Tanrı iki grifonun arasında, Artemis geyiklerle birlikte, Hera tavuskuşları ve Zeus kartal ile. İkonografik program, yakınındaki tiyatro binasındaki kabartmalardaki Apollon ve Artemis mitolojisiyle bağlantılı tasvirler gibi dinsel etkileri ön plana çıkarmaktadır.

Mermer dor düzeninde portikle çevrili ikinci bir terasa geçilir, burası MS 1. yüzyıl sonlarındaki Flaviuslar Dönemi inşaat faaliyetleri zamanına tarihlenmektedir. Bu terastan kutsal mekânlara girilmektedir ve su altı kaynaklarının köpürdüğü, antik dünya insanları tarafından açıklanamayan hayvan ölümlerine neden olan zehirli gazların çıktığı cehennemin girişi incelenebilmektedir. Günümüzde de, küçük hayvanların ve kuşların geceleri termal sıcaklığa yaklaşma isteğine kapılarak zehirlendiklerini, sabahları kazıya başlamadan önce bulduğumuz ölü bedenlerinden anlamaktayız.

Mağaranın üstünde, kazılara başladığımızda Apollon Tapınağı olduğunu düşündüğümüz bir yapı yer almaktaydı.

Nymphaeum

Yapının incelenmesi ve cella'yı kapatan blokların düzenlenmesiyle mekânın ortasında, altındaki mağarayla bağlantılı bir delik ortaya çıkmıştır. Bu bir bothros, ya da cehennem tanrılarının sunu yapmak için sunaktır (şarap, süt? vs...). Bu yapının duvarlarında, Klaros Apollon Kutsal Alanı'ndan gelen kehanet metni yer almaktadır.

Yine bu yapıda antik dünyaya ait en önemli alfabetik kehanet metinlerinden biri bulunmuştur. Alfabenin her harfi, bir cevabın ilk harfini oluşturmaktadır; inananlar sordukları sorulara Apollon'un verdiği cevaba işaret eden bir harf çekiyorlardı. Tanrı Apollon, Kareios yani cehennem adı ile belirtilmiştir; tasviri genç Anadolu tanrıları tipindedir ve tiyatrodaki bulunan mermer heykelin üzerinde Apollon Kareios yazıtı yer almaktadır.

Söz konusu yapı artık günümüzde kehanet binası olarak yorumlanmaktadır. Acaba harfler nerede çekilmekteydi? Yanında, mağarayla bağlantılı metal, olasılıkla bronzdan bir korkulukla çevrili, mermer yuvarlak bir yapı mevcuttur. Bu yapı, zarif bitkisel bezemeye süslüdür ve sütunlu yuvarlak

planlı (monopteros) mimari biçimiyle Lazio'daki Palestrina kehanet merkezini anımsatmaktadır. Bu kehanet merkezinde de tanrının cevabı yuvarlak planlı bir yapının içinde çekilmekteydi.

Asfalt yolun tam altında, yıkımından sonra olağanüstü bir buluntu ortaya çıkarıldı. Tam bu noktada, çok sayıda büyük sütun, büyük ölçekli ion sütun başlıkları ve son derece zarif friz parçaları ele geçti.

Temel kazısı, ikinci terasın ortasında mimari öğeleri MS 1. yüzyılın ilk yarısına tarihlenen büyük bir tapınağın varlığını kesinleştirmiştir. Ancak yapı MS 5.-6. yüzyıllara tarihlenen Bizans Dönemi'ne ait çeşitli malzemelerle doldurulmuştur. Apollon Tapınağı'nın 4. yüzyıldaki depremle yıkılmış olduğu açıktır. 5. yüzyılda inşa edilen Büyük Hamam'da devşirme olarak kullanılmış sütunlar olduğunu biliyoruz. İşte bu sütunlar üzerinde İmparator Tiberius'a adak yazıtı bulunmaktadır.

Böylece sorun da çözülmüştür: Önceleri tapınak, şimdi ise artık kehanet binası olduğu düşünülen yapı, Hierapolis sikke-

lerinde betimlendiği şekilde bir peripteros'tur (dört tarafı bir sıra sütun dizisiyle çevrili). Tapınak da bulunmuştur: İçinde koloninin kurucusu ve yeraltı dünyasıyla bağlantılı, kehanetlerin efendisi Tanrı Arkhgetes'in heykelinin yer aldığı ion düzeninde bir peripteros'tur.

KAYNAKLAR KUTSAL ALANI

Apollon Kutsal Alanı'nın güneyindeki bölümde, çevrili kutsal alanın (temenos) dışında ancak kutsal yapılarla ve kehanetle sıkı sıkıya bağlı bu alanda son üç yılda yeni bir kazı başlatıldı.

Yapıların anıtsallığını ve mermer mimari blokların varlığını ortaya koyan topografik araştırmaların sonucunda bu alanda kazı çalışması başlatılmasına karar verildi.

Gerçekten de ilk kazı açmalarında büyük bir mermer heykele ait iki adet parça ortaya çıkarıldı. Tahtta oturan yaklaşık 4 m yüksekliğinde erkek bir tanrı betimlenmiştir; güçlü kas yapısı ve giysi kıvrımlarının yerleştirilmesi, tanrının Yeraltı Tanrısı Hades olarak tanımlanmasını sağladı. Bu alan da Plutonium geleneğine bağlanarak sismik fay hattı üzerinde yer almaktadır, mağaranın girişinden dışarı karbon anhidrit gazı ve termal su çıkmaktadır. Kazılar sonucunda bu yapıların yeni bir kutsal alana ait olduğu anlaşılmıştır; sıcak kaynak sularıyla Pamukkale Termal'in havuzunu beslemektedir. Kaynağın etrafına kaynak suyunun toplandığı sağaltım amaçlı iki adet havuz inşa edilmiştir; havuzların arasında mermerden yuvarlak bir yapı, tholos, yer almaktadır, bu yapı diğer su kutsal alanlarında olduğu gibi alanın kutsallığına işaret eder.

2010 yılı kazıları sırasında yeni bir ögenin bulunmasıyla kutsal alanın bağlantısı ortaya çıkarıldı. Havuzların doğusunda, fayın belirgin hale getirdiği ve açıklığından gazın ve termal kaynağın çıktığı yerden, mağaranın üzerinde yer alan ve doğrudan termal havuzlara bakan bir tiyatronun traverten oturma basamakları gün ışığına çıkarıldı. Hierapolis'te bir kez daha doğal olaylar ve tarihin sıkı ilişkisi bütün açıklığıyla ortaya çıktı. Kazı çalışmaları tamamlanacaktır, ancak şimdiden bu yapıdaki kutsal alanın yeraltı tanrılarına adandığını

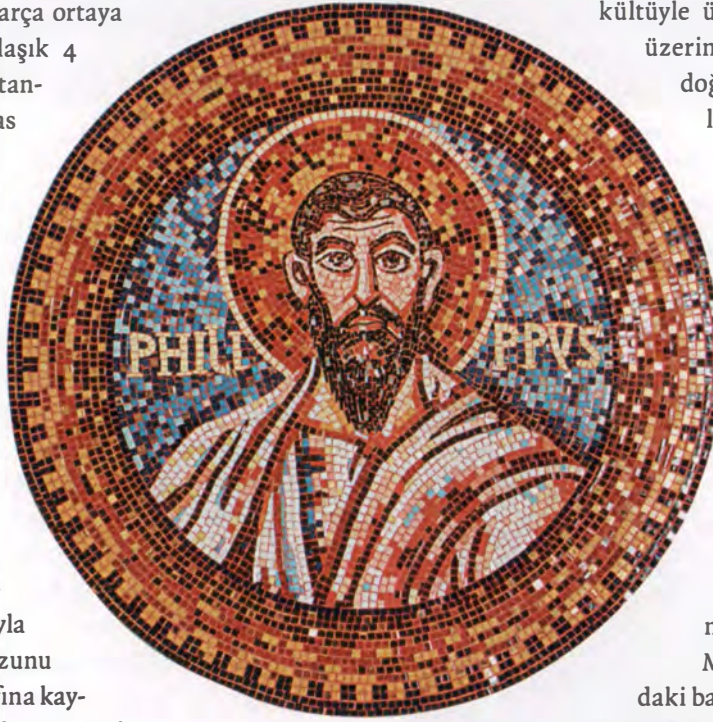
belirtmek mümkündür. Cassius Dio gibi antik yazarlar, inananların Plutonium'a boğaların kutsal tören uyarınca boğazlanarak değil, ancak mağaradan gelen gazla boğularak kurban edilmesini izlemeye geldiklerini anlatmaktadırlar. Antik yazarlar, inananların bir tiyatronun basamaklarına oturarak bu kutsal töreni izlediklerinden söz etmektedirler. Belki de ortaya çıkarttığımız bu alan gerçekten de, Apollon kutsal alanının ve kehanetinin genişletildiği Hades'in kutsal alanı, Plutonium'dur.

YENİ BİZANS KENTİ

5. yüzyıldan itibaren, yeni Hristiyan imparatoru, Hierapolis'i, Teodosius ve ardıllarının etkisiyle, geleneklere göre şehitlik mertebesine ulaşmış Aziz Philippus kültüyle ünlü bir kent yapar. Onuruna, üzerinde mezarının da bulunduğu doğudaki tepede, kente doğru yönlendirilmiş ve Lykos Nehri'nin aktığı vadi manzaralı, olağanüstü bir yapı, dörtgen içine oturtulmuş sekizgen planlı bir kilise inşa edilir. Kilsenin şehir yerleşiminin dışına yapılmasıyla, kentin bütün topografyası ve referans noktası değişikliğe uğrar. Bu dönemde kutsal alan ve Apollon kehaneti önemini kaybeder ve yıkıldıktan sonra alan, büyük bir atık merkezine dönüşür.

Martyrion tepesiyle kent arasındaki bağlantı, Amerikan üretimi Quick Bird adlı uydudan alınan yüksek çözünürlüğe sahip fotoğraf sayesinde belirlendi. Frontinus Caddesi'nden gelen yol, Katedral kilisesinden geçerek MS 5. yüzyıl surlarına doğru yöneliyor. Bu dönemde Hierapolis, Ticaret Agorasını ve tiyatroyu dışarıda bırakarak küçülür. Dışarıda bırakılan bu alan, taş ocağı, kiremit ve tuğla üreten fırınlar için kullanılmaya başlanır.

Yeni yol doğuya doğru yönelir ve surdan, kuzey ve güneyde olduğu gibi, iki kuleli bir kapı ile geçilir. Yolun kazısı sırasında devşirme olarak kullanılmış çok sayıda mermer parça ele geçti; mermer üzerine yazılmış son derece önemli bir yazıt bulunduktan hemen sonra Tullia Ritti başkanlığındaki epigraflarımız tarafından okundu ve yorumlandı.

Hierapolis Kazı Evi'nden, Aziz Philippus'un İtalya'da yapılmış replikası.

Aziz Philippus Kilisesi

Olasılıkla benzer yazıtların bulunduğu tiyatrodan gelmektedir. İmparator Hadrianus tarafından, Hierapolis halkının bir sorunu için cevap olarak yazılmış bir mektuptur: Komşu Laodikeia kenti, bir gölden avlanan balık için hem Hierapolis'ten hem de Tripolis'ten vergi istemektedir. Cevap Hierapolis halkının lehinedir: Bu vergiyi ödemeleri gerekmemektedir!

Yolun ulaştığı kapıdan sonra selin açtığı bir vadiye ulaşılır. 5. yüzyılda Martyrion'un yer aldığı tepeye ulaşmak için traverten bloklardan oluşan ayaklar üzerinde duran bir köprü inşa edilmişti. Kiliseye kadar yolun kolay aşılabilmesi için, köprünün yeniden yapılması gerekmektedir.

Köprüyü geçtikten sonra, inananlar yeni bir yapıyla karşılaşılır; bu da Aziz Philippus Kilisesi gibi sekizgen planlıdır. Hıristiyanlık sembolizminde, kilise papazları Ambrogio ve Agostino'nun açıkladığı gibi, sekiz rakamı sonsuzluğun başlangıcını simgeler, hiç bitmeyen zamandır. Tanrı dünyayı yedi günde yaratır ve sonsuzluğu, AION'u, başlatarak dinlenir. Bu yapıda, tepidarium'dan soyunma odasına ve fırına kadar hamam mekânlarını tanımlamak mümkün oldu. Uzun bir yolculuktan sonra Hierapolis'e gelen hacıların, tepede yer alan kutsal alanda saygıyla eğilmeden önce arınmaları gerekmektedir.

Aziz Philippus Tepesi sadece bir yapıya sahip bir tepe gibi gözükmeye karşın, hacı birlikteliği gelişen bir Hıristiyan mahallesi ve kült işlevlerini yerine getirmek için inşa edilen diğer binalarla, aslında kilise etrafında gelişen bir kale gibidir. Arınmak için kullanılan çeşme olan ayazmaya merdivenlerle

ulaşılmaktadır. Daha dik bir merdivenle böylece bir üst teras-a ulaşılyordu, buradan hem Lykos manzarası hem de azizin kutsal emanetleri izlenebilmektedir. Aziz Philippus kültü-nün, en azından 11. yüzyıla kadar devam ettiği, deprem sonra-sı yapılan onarımlardan anlaşılmaktadır ve bütün Ortaçağ'da da sürmüştür. Kemiklerinin bir kısmı 6. yüzyılda Apostolei-on Bazilikası'nda kutsanması için Kostantinopolis'e gönde-rilmiştir. Aynı dönemlerde Papa, Roma'da azizlere adanan bir kilise inşa etmek ister, bu kilise için Aziz Philippus'un bazı kutsal eşyaları Roma'ya gönderilir. Bu kilise günümüzde Aziz Havarilere adanmıştır ve Fransiskanlar tarafından yöne-tilmektedir.

Yapılan son kazılarda, Martyron'un hemen civarında, Batı Avrupa, belki de Fransız kökenli bir hacının 13. yüzyıldan kalma mezarı ortaya çıkarıldı. İskeletin yanında, hacının ziyaret ettiği kutsal yerlerden –Pireneler-Rocamadour'dan Azize Meryem, Noblac'lı Léonard ve son olarak Roma'daki San Pietro ve Paolo Bazilikası– getirdiği, üzerinde azizlerin tasvirlerinin yer aldığı dört kurşun levha (*signa peregrinorum*) bulundu.

HIERAPOLIS'TE ÜRETİM FAALİYETLERİ

Hierapolis, sadece anıtsal kamu binaları ve görkemli konut-lardan oluşan bir kent değil, aynı zamanda imalat ve üretim faaliyetleri için de önemli bir merkezdi. Çok sayıda yazıt ve Antikçağ yazarlarının çeşitli tanıklıkları kentin özellikle, gü-nümüzde Denizli ve çevresinin ekonomisini de nitelendiren, tekstil üretiminde ünlü olduğundan söz etmektedir. Augus-

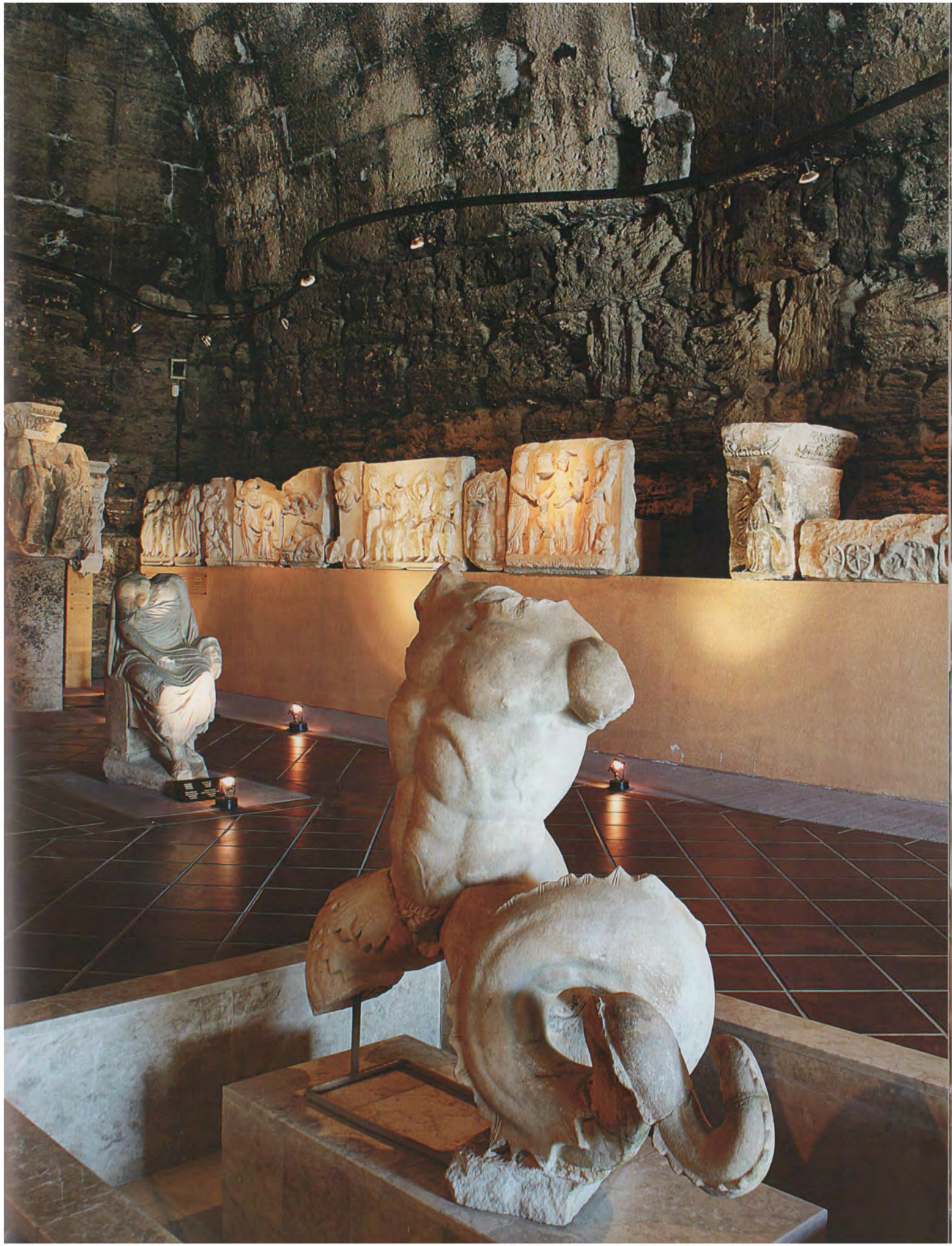

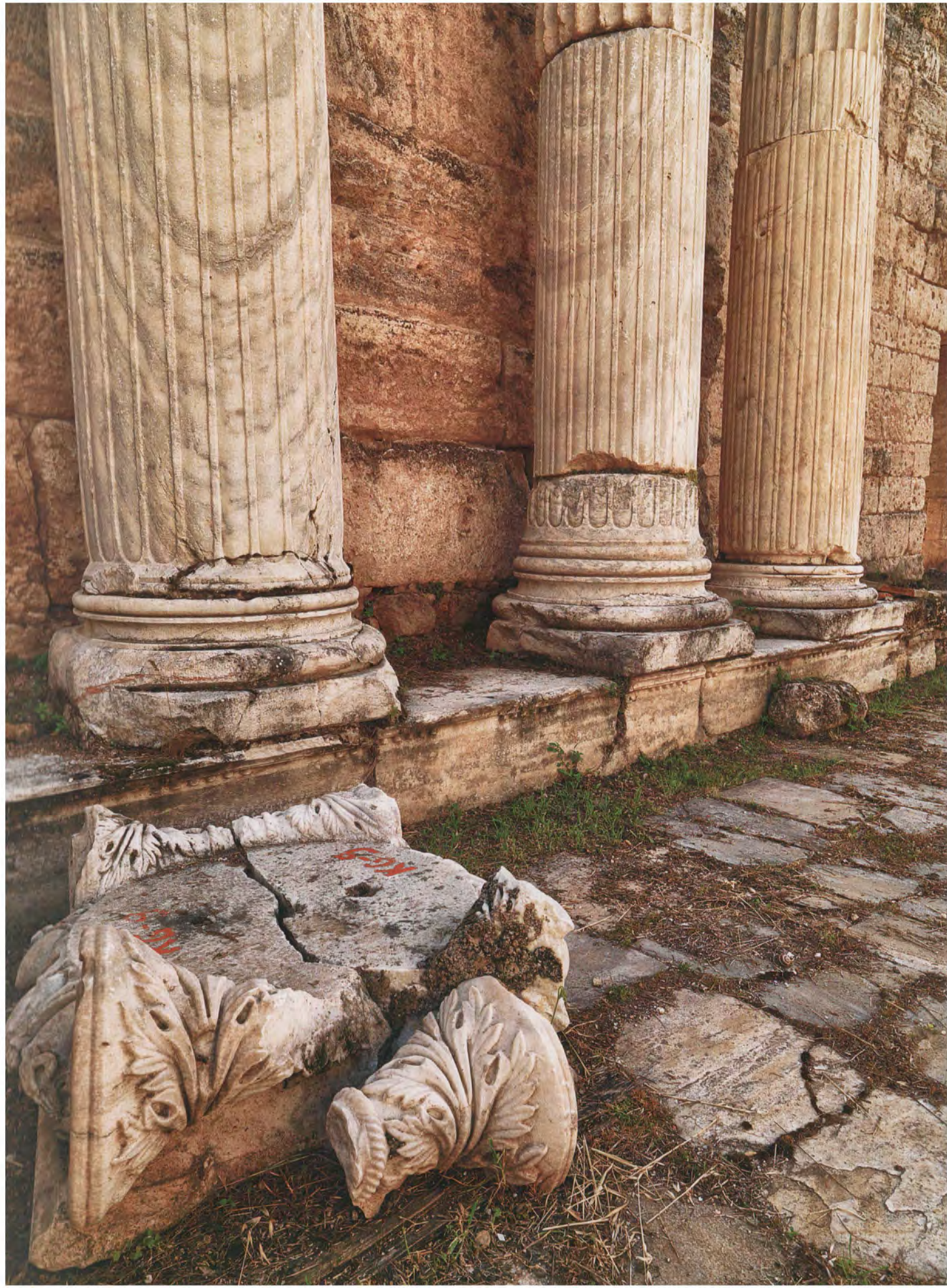
Bir anıt mezar.

tus Dönemi'nde Strabon, kentin sıcak sularının yün ipliğinde boyayı sabitleme etkisinden söz eder. Hierapolis halkının, pahalı ve çok aranan, bir tür yumuşakçadan çıkarılan doğal bir boya olan purpuraya benzeyen doğal kırmızı rengi, kızıl-kökten elde etmeyi öğrendiğini biliyoruz: Hierapolis'te purpuranın yerine kullanılan bu ekonomik malzemeyeyle büyük başarı elde eden mamuller ürettirler. Bu uygulamada uzmanlaşan zanaatkârlar güçlü bir birlik kurdular, *porphyrobapheis*, purpura boyacıları, vatandaşların vasiyetini alan bu birlik, tiyatronun sahne binasının yapımında kullanılacak değerli Dokymeion mermerinin satın alınması için para yardımı yapmıştır.

Yazıtlar sayesinde ayrıca *bapheis* ya da boyacılar (diğer renklerde), yün çalışanları (*linotoi*, *linourgoi*), yün üreticileri (*erioplytai*) birliklerini biliyoruz. Diğer birlikler de, keçe dokumaları üreten (*peilopoioi*) ya da halı dokuyan zanaatkârları topluyordu. Kentin iplik üretiminde gerçek bir uzman olduğu açıktır, kent termal suların bolluğundan ve yine otlak alanların varlığından yararlanmayı bilmiştir. Elde edilen ürünlerin uzak topraklara ihraç edilmiş olması mümkündür: Kentin kuzey girişinin yakınlarında bir tüccarın (*ergastes*) T. Flavius Zeuxis'in mezarı yer alır, İtalya'ya doğru deniz yoluyla yolculuk yaparken, yetmiş iki defa Malea Burnu'na (Matapan

Hamam'ın günümüzde Hierapolis Örenyeri Müzesi olarak kullanılan kısmı.

Burnu, Peloponnessos, Yunanistan) gidip döndüğünden söz eder. Kazılar sonucunda, Hierapolis'in anacaddesi boyunca, MS 1. yüzyıl sonlarında kurulan dükkân sırası ortaya çıkarıldı: Phrygia'nın iç bölgelerinden kıyıya geçiş yapmak isteyen yolcuların kolaylıkla ulaşabileceği bu mekânlarda, büyük bir pazar gibi yerel ürünler satılıyordu.

Tekstil üretiminin yanı sıra kent diğer üretim alanlarında da etkindi: Demirciler (*syntechnia ton helokopon*), bronzcular (*chalkeis*), fırıncılar ve hatta bahçıvanlar birliklerinin olduğunu biliyoruz. Özellikle, su değirmenleriyle çalışanlar (ya da sahipleri), *hydraletai* birliğini hatırlamak gerekir: Bol su kaynağı gerçekten de taş kesimi ve tahıl öğütülmesi gibi işlerin makineleşmesini kolaylaştırmaktadır.

Bir diğer önemli rolü de doğal olarak tarım faaliyetleridir; kentin içinde, ama daha fazlası kente bağlı topraklara dağılmış şekilde çok sayıda bulunmuş değirmen taşı ve yağhanenin de doğruladığı gibi özellikle de üzüm ve zey-

tin üretimi önemlidir. Zeytinyağı, özellikle, günlük yaşam için vazgeçilmez bir üründü, beslenmenin yanı sıra evlerin, kamu yapılarının ve yolların aydınlatılması için de gereklidir. Zeytinyağı ayrıca spor etkinliklerinde de kullanılmaktaydı: Gymnasiumlarda atletler fiziksel aktivite öncesi yağlanmaktaydılar. Gymnasiumlar için yağ sunumu önemli bir masraftı, bu işi üstlenen cömert vatandaşlar için de gurur kaynağıydı.

Hierapolis sakinleri tarımdan başka, yakınındaki Laodikeia kenti vatandaşlarıyla ihtilafa girerek balıkçılık yapmaktaydılar. Kentin toprakları içinde gerçekten de günümüzde artık var olmayan, ancak uydu fotoğraflarında görülebilen, içinde balık olan bir göl mevcuttu: Laodikeia vatandaşları çevredekilerden balık avlama için yüksek ücret talep ediyordu, onlar da bu durumu İmparator Hadrianus'a kadar şikâyet ettiler. O da şikâyet edenleri haklı buldu!

Hamam'ın günümüzde Hierapolis Örenyeri Müzesi olarak kullanılan kısmının arka bölümünde kalan sütunlu galeri.

Hamam'ın havuz bölümü.

Hamam'daki kabartmalardan bir ayrıntı.

Tiyatro

Tiyatro'dan kabartma ayrıntıları.

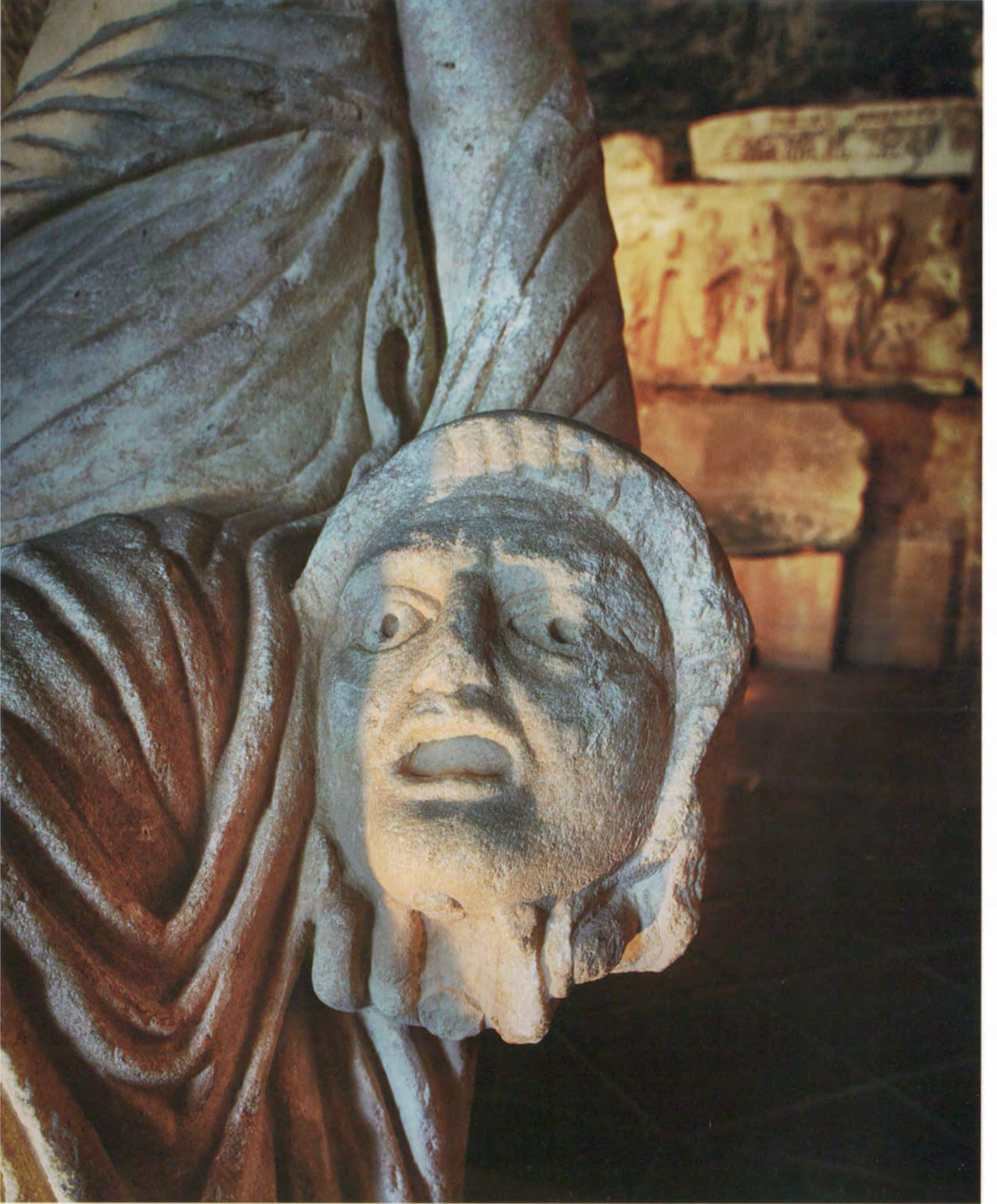
BAYRAMLAR, OYUNLAR

Antik dünya insanı için kentte yaşam, bayramlara, yarışmalara, oyunlara, şiir ve müzik temsillerine katılma olanağı sunuyordu; kent, sosyalleşme için sonsuz zaman sağlıyordu. Karşılaşmalar için geleneksel alanlar, portiklerin sağladığı gölgeler sayesinde her mevsim gezinmenin mümkün olduğu sokaklar ve meydanlardı. Biz sadece, heykeller ve onur anıtları arasında tartışmaların yapıldığı, anıtsal Kuzey Agora'nın sütunları altında adeta kaynayan hayatı hayal edebiliriz. Hamamlar da önemli bir toplanma yeri sağlamaktaydı ve Hierapolis MS 3. yüzyılda gelişiminin en üst noktasında, vatandaşlarına iki görkemli hamam yapısı sunuyordu, biri kent merkezinde, diğeri kentin girişindeki kişilerin daha kolay ulaştığı kuzey sınırındaydı.

MS 1. ve 2. yüzyıllarda inşa edilmiş olan iki büyük tiyatro, kent hayatında başka bir temel alan teşkil etmektedir: Halk dinî bayramlar sırasında, tanrılar ya da imparatorluk ailesinin bireyleri onuruna düzenlenen törenlere katılmak üzere burada toplanıyordu. Sahneyi süsleyen kabartmalarda, tiyatro agonlarının önemini günümüzde hâlâ görmek mümkündür, bu sadece toplum için değil, yakın kentlerden özel olarak katılmaları için davet edilen elçiler için de son derece önemli bir anı teşkil etmekteydi.

Ayrıca İmparatorluk Dönemi'nde, Hierapolis'te de, bir zamanlar Roma ve İtalya'da tipik olan gladyatör gösterileri yaygınlaşır: 3. yüzyılda kentin merkezindeki tiyatronun basamakları, insanların ve vahşi hayvanların dövuştüğü orkestra-

Kabartma ve heykellerde tiyatro maskları.

Tiyatro'da mimari süsleme elemanı olarak kullanılan ve çeşitli tasvirlerin yer aldığı kabartmalar.

dan yüksek korkuluklar ve ağlarla daha iyi bir şekilde ayrılarak yeniden düzenlenir. Kuzeydeki büyük meydanda da bu tür gösteriler yapılmaktaydı.

Uzak ülkelerden ve özellikle de Afrika'dan getirilen hayvanların bedeli (ama aynı zamanda gladyatörler de pahalıydı, hele de öldürülürlerse) nedeniyle oldukça maliyetli olan gladyatör gösterileri en hali vakti yerinde kişilere, çoğunlukla imparatorluk kültürü sahiplerine sunuluyordu. Bu tür yarışmaların hayranlar kulübü olduğunu da biliyoruz; yazıtlardan

farklı uzmanlık alanları da olduğunu öğreniyoruz: Zırhlı ve kılıçlı, yabalı, yarım ay şeklinde bıçaklı karşılaşmalarda yetkin olan gladyatörler silahını belirten isimler taşımaktadırlar (arbelas, dimachairos...); yabani hayvanlar, özellikle yabandomuzları ve ayılara karşı dövüşenler bestiarii diye adlandırılıyordu.

Çok takdir edilen ve nadir olanlar, tehlikeli hareketlerde çevik olmayı gerektiren boğalarla dövüş yapabilen kişilerin gösterileriydi (taurokathaptai): Bu gösterilerde gladyatör atıy-

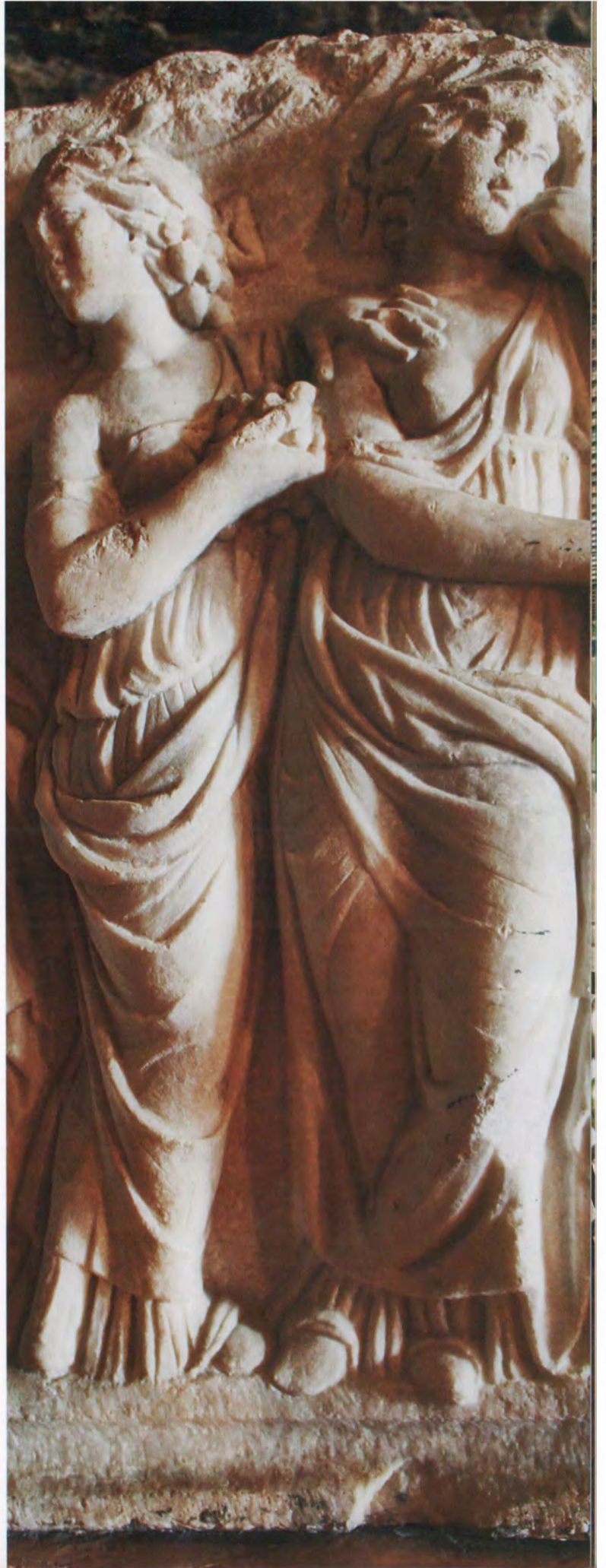
la koşan boğaya yaklaşır, sağrısına atlar ve çıplak elle kopa-rıncaya kadar boğazını büker ve yere savurur. Bazen gösteri-ler arasındaki arada bazı kabartmalarda görüldüğü gibi ölüm mahkmu olan suğlular teşhir edilmektedir.

Aslında bu gösterilerden çok sayıda görsel malzeme elimi-ze ulaşmıştır: Arkeoloji Müzesi'nde saklanan nekropolisten gelen bazı kabartmalarda, en önemli ve heyecanlı karşılaş-malardan sahneler betimlenmiştir. Ayrıca, Kuzey Agora'nın portikosunda yer alan kornışte bir gladyatör betimlenmiştir ve yanında Khrysopteros, "altın kanatlı", yazısı yer almaktadır, bu kişi günümüzdeki pek çok atlet için geçerli olduğu gibi, MS 2. yüzyılda Hierapolis'te sevilen ünlü bir kişi olmalıdır.

Bitirmeden nce, Türk Kültür Bakanlığı'nın son yıllarda geekleştirdiği son derece önemli girişimlerden söz etmek istiyorum. Hierapolis'te dünya çapında bir evre koruması programı çeşitli zorluklarla geekleştirildi: Arkeolojik alanda inşa edilmiş ve Pamukkale'nin kalker havuzlarında yoğun bir kirlilik yaratarak zarar veren 6 otel yıkıldı. Ancak bir sit ala-nının sunumu sadece bir arkeoloji parkuruyla sınırlı kalamaz.

Hierapolis, Menderes fay hattı üzerinde yer almaktadır ve geçtiği yerler kaya üzerindeki çatlaklarda ve yıkıntılarda görülebilmektedir. Arkeosismoloji Hierapolis'in en önemli kaynak-larından biridir, farklı bir turizm yapmak amacıyla ve anıtların onarımıyla ilgili yapılacak müdahaleler sırasında uygulanacak metotlar için yararlanılabilir. Oysa genellikle depremlerin iz-leri ve yıkıntılar bu işlemler sırasında yok edilmektedir.

Tiyatro'dan çeşitli mimari süslemeler.

Gladyatör gösterileri.

Bu nedenle, Hierapolis'te, kentin sismik tarihini aydınlatan, farklı dönemlerde meydana gelen depremlerin bıraktığı kimi zaman olağanüstü izleri takip ederek gezilebilen bir arkeosismik park kurulmasını teklif etmiş bulunmaktayım.

Gelecek programlar, farklı bilimler ve araştırma kurumları arası işbirliğine dayalı olacaktır: Arkeologlar, mimarlar, jeofizikçiler, jeomorfologlar, antropologlar, botanikçiler, restoratörler, bilgisayar uzmanları, işçiler ve teknikerler her yıl Anadolu arkeolojisiyle ilgili bilgilerini artıracaklardır.

İtalyanların ve Türklerin sıkı bir işbirliği yaparak gerçekleştirdiği çalışmalar, tiyatronun diazomasına kazınmış olan Yunanca şiirde anılan bu ünlü kenti yaşatacaktır:

Nehirleriyle zengin Asya'nın

Her şeyden üstün olan toprağının tadını çıkarırsın

Muhteşem su kaynaklarıyla süslü, Nymphe'lerin efendisi, altın

kent, Hierapolis.

Çeviren: Nalan Fırat

SEÇME BİBLİYOGRAFYA

İlk Gezgin ve Keşifçiler

L. De Laborde, *Voyage de l'Asie Mineure*, Paris 1838, pp. 81 ff.

C. Texier, *Description de l'Asie Mineure*, Paris 1839, pp. 35 ff.

W. M. Ramsay, *The Cities and Bishoprics of Phrygia*, Oxford 1897, pp. 84 ff.

C. Humann, C. Cichorius, W. Judeich, Winter, *Altertümer von Hierapolis*, Jahrbuch des Kaiserlich Deutschen Archäologischen Instituts, *Ergänzungshefte* 4, Berlin 1898.

Genel Çalışmalar ve Anıtsal Yapılar

D. De Bernardi Ferrero, *Teatri classici in Asia Minore*, I, Rome 1966, pp. 57-76.

P. Verzone, *L'urbanistica di Hierapolis di Frigia*, Turin 1972.

T. Ritti, *Fonti letterarie ed epigrafiche, Hierapolis, Scavi e Ricerche I*, Rome 1985.

Hierapolis di Frigia 1957-1987, exhibition catalogue, Milan 1987.

D. De Bernardi Ferrero, *Hierapolis*, in *Scavi archeologici italiani in Turchia*, Venice 1993.

F. D'Andria, F. Silvestrelli (eds.), *Ricerche archeologiche turche nella valle del Lykos, Galatina 2000* (in Italian and Turkish).

F. D'Andria, *Hierapolis of Phrygia: Its Evolution in Hellenistic and Roman Times*, in D. Parrish (ed.), *Urbanism in Western Asia Minor*, *Journal of Roman Archaeology Suppl.* n. 45, 2001, pp. 96-115.

D. De Bernardi Ferrero (ed.), *Saggi in onore di Paolo Verzone, Hierapolis, Scavi e Ricerche IV*, Rome 2002.

- F. D'Andria, *Hierapolis of Phrygia (Pamukkale). An Archaeological Guide*, Istanbul 2003 (4 editions, Italian, Turkish, German and English).
- D. Ronchetta (ed.), *Paolo Verzone (1902-1986) tra storia dell'architettura restauro archeologia*, Turin 2005.
- F. D'Andria, *Hierapolis of Phrygia*, in W. RADT (ed.), *Stadtgrabungen und Stadtforschung im westlichen Kleinasien*, Internationales Symposium 6.-7. August 2004 in Bergama, Türkei, Byzas 3, Istanbul 2006, pp. 113-123.
- F. D'Andria, M.P. CAGGIA (edd.), *Hierapolis di Frigia I, Le attività delle campagne di scavo e restauro 2000-2003*, Istanbul 2007.
- D. De Bernardi Ferrero, G. Ciotta, P. Pensabene P. (eds.), *Il teatro di Hierapolis di Frigia*, Genova 2007.
- T. Ritti, *Guida epigrafica a Hierapolis di Frigia (Pamukkale)*, Istanbul 2007 (3 editions, Italian, Turkish and English).
- T. Ritti, K. Grewe, P. Kessener, *A relief of a water-powered stone saw mill on a sarcophagus at Hierapolis and its implications*, in *Journal of Roman Archaeology* 20, 2007, pp. 138-163.
- F. D'Andria, *Hierapolis in Phrygia. New studies of the sanctuary and the oracle of Apollo*, in *Arkeoloji Dergisi* 12, 2008, pp. 47-55.
- F. D'Andria, G. Scardozzi, A. Spanò (edd.), *Atlante di Hierapolis di Frigia, Hierapolis di Frigia II*, Istanbul 2008.
- T. Ismaelli, *Architettura dorica a Hierapolis di Frigia, Hierapolis di Frigia III*, Istanbul 2009.
- A. Travaglini, V. G. Camilleri (eds.), *Hierapolis di Frigia IV. Le monete. Campagne di scavo 1957-2004*, Istanbul 2010.

Antik Kentin Korunmasıyla İlgili İki Proje

Pamukkale National Park. Master Plan for Protection and Use, 1969; Pamukkale (Hierapolis). Preservation and Development Plan, Ankara 1992.

Kazı Sonrası Yıllık Yayınlar

F. D'Andria, 23-24-25-26-27-28-29-30-31 Kazı Sonuçları Toplantısı, Ankara 2002, 99-106; 2003, 415-422; 2004, 111-122; 2005, 147-156; 2006, 229-240; 2007, 405-428; 2009, 393-408; 2010, 213-234.

Hristiyan Kent

- P. Verzone, *Le chiese di Hierapolis*, in *Cahiers archéologiques* 8, 1956, pp. 37 ff.
- P. Verzone, *Il Martyrium ottagonale a Hierapolis di Frigia*, in *Palladio*, n.s. 10, 1960, pp. 1 ff.
- P. Arthur, *Hierapolis (Pamukkale) bizantina e turca. Guida archeologica*, Istanbul 2006 (3 editions, Italian, Turkish and English).
- F. D'Andria, A. Zaccaria Ruggiu, T. Ritti, G. B. Bazzana, R. Cacitti, *L'iscrizione dipinta con la Preghiera di Manasse a Hierapolis di Frigia (Turchia)*, in *Atti della Pontificia Accademia Romana di Archeologia. Rendiconti* 78, 2005-2006, pp. 349-449.
- F. D'Andria, G. Gümgüm, *Archaeology and Architecture in the Martyrion of Hierapolis*, in *The Land of the Crossroads. Essays in Honour of Recep Meriç*, Metropolis Ionia II, Istanbul 2010, pp. 95-104.

Heykel

- F. D'Andria, T. Ritti, *Le sculture del teatro, Hierapolis, Scavi e Ricerche II*, Rome 1985.
- G. Bejor, *Le statue, Hierapolis, Scavi e Ricerche III*, Rome 1991.
- F. D'Andria, I. Romeo (eds.), *Roman Sculpture in Asia Minor, Proceedings of the International Conference, May 24-26 2007, Cavallino (Lecce)*, *Journal of Roman Archaeology Suppl.* 81, Portsmouth 2011.

Bayramlar sırasında düzenlenen tören gösterileri tasvirleri.

Denizli ve Çevresindeki Türk Dönemi Eserleri

Kadir Pektaş

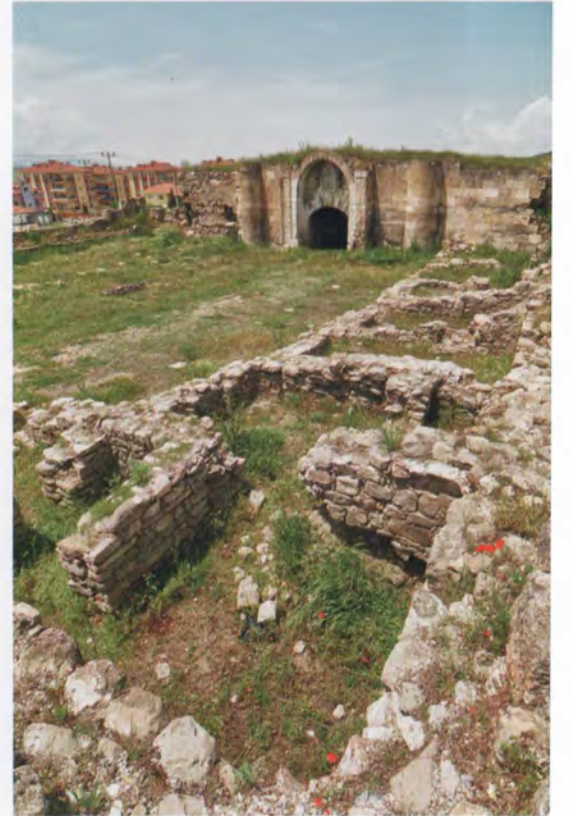
Prof. Dr., Pamukkale Üniversitesi
Fen-Edebiyat Fakültesi
Sanat Tarihi Bölümü

Denizli çevresine 1071 yılından hemen sonra Türk akınları ulaşmış, uzun mücadelelerden sonra, 13. yüzyıl başlarında bölge Selçuklu hâkimiyetine girmiştir. Köseadağ Savaşı sonrası Anadolu'daki karışıklıklar bu bölgeyi de etkilemiştir. 13. yüzyıl sonlarında İnançoğulları Beyliği'nin merkezi durumundaki Denizli'de, 14. yüzyılın ikinci yarısında Germiyanlılar söz sahibi olmuşlardır. 15. yüzyılın başlarına kadar Germiyanlı idaresinde kalan bu bölge, 1428 yılından itibaren Osmanlı topraklarına katılmıştır.

Denizli bölgesinde Anadolu Selçuklu Dönemi'nden Cumhuriyet Dönemi'ne kadar hemen her dönemi temsil eden tarihî eserleri görmek mümkündür.

Anadolu Selçuklu Dönemi'nden kalan Çardak Han (Hanâbad), Denizli çevresinde günümüze gelebilmiş en eski Türk dönemi yapısıdır. Kitabesine göre Sultan Alaaddin Keykubad zamanında bölge valisi Ayaz bin Abdullah Eş-Şihabi tarafından 1230 yılında yaptırılan han, açıkve kapalı bölümden meydana gelen düzenlemesiyle Anadolu Selçuklularının görkemli yapıları arasında yer almaktadır.

Yapının açık bölümündeki mekânlar yıkıktır. Son yıllarda yapılan kazılarla düzenlemesi ortaya çıkarılan açık bölümde girişin sol tarafındaki güney yönde çifte revaklar, sağ tarafta servis mekânları ile hamam bulunmaktaydı. Açık bölümün batı yönünde kapalı bölüm görülmektedir. Duvarlardaki dilatasyonlar ve taş malzemedeki farklılıklar nedeniyle kapalı bölümün önce yapıp açık kısmın buna eklendiği anlaşılmaktadır. Üç yönden geometrik süslemeli bordürlerle çevrelenen, üstte iki aslan heykelinin ortasına inşa kitabesinin yerleştirildiği sivri kemerli giriş kapısından kapalı bölüme girilmektedir. Doğu-batı yönünde dikdörtgen bir alanı kaplayan bu bölüm, beş sahınlı de-

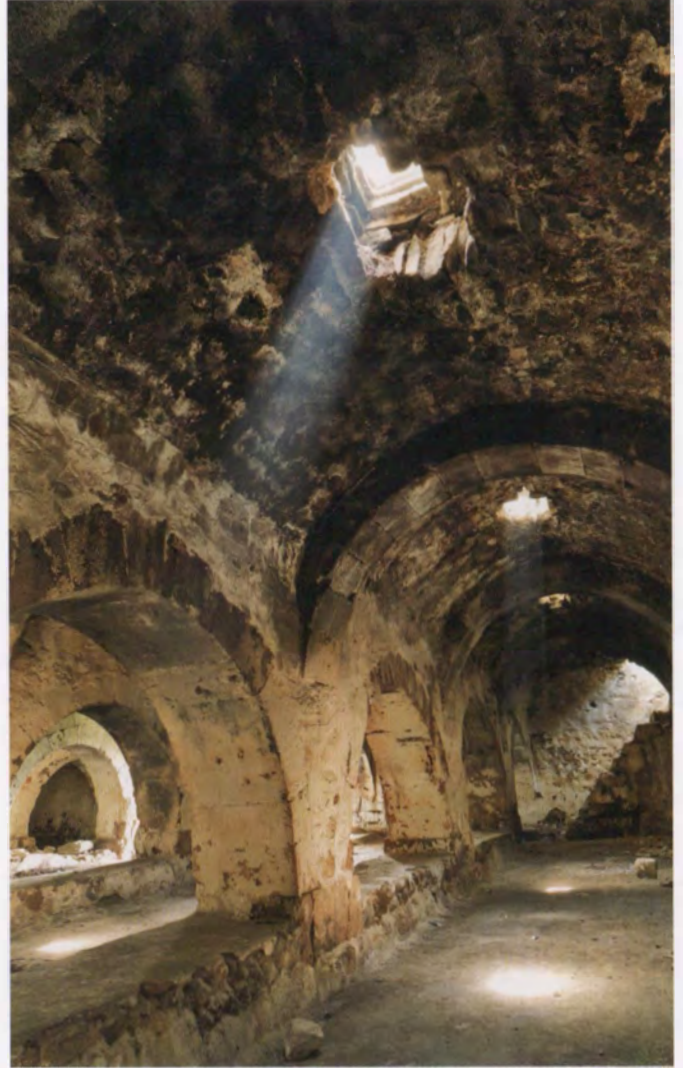

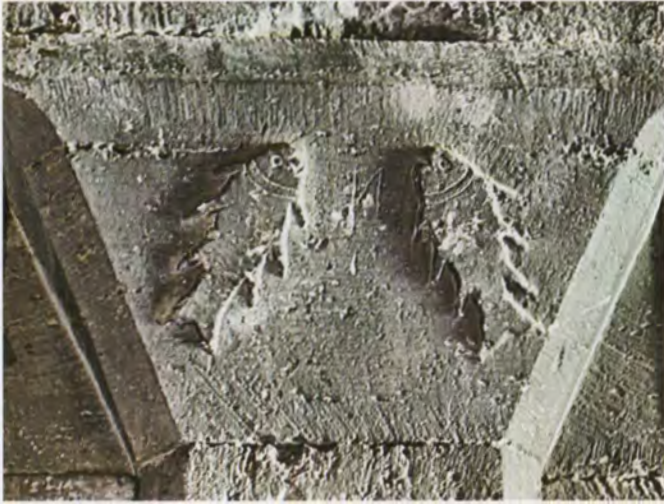
Çardak Han

Selçuklu Sultanı II. İzzeddin Keykâvus dönemi yöneticilerinden Seyfeddin Karasungur bin Abdullah'ın yaptırdığı Akhan'dan taş işçiliği örneği.

Planlamasının yanı sıra duvarlar ve payelerdeki taşçı işaretleri ve figürlü süslemeleriyle de Anadolu-Türk sanatında farklı bir yere sahip olan Çardak Han.

rinlemesine planlıdır. Sivri kemerlerle birbirine bağlanan dör-
der sıra halindeki yirmi adet paye beşik tonozları taşımakta-
dır. Örtü sistemi, paye ve duvarlara yaslanan sivri kemerlerle
tonoz hizasında desteklenmektedir. İç mekân zeminden yük-
seltilmiş sekilerle çevrelenmiştir.

Çardak Han, bu planlamasının yanı sıra duvarlar ve paye-
lerdeki taşçı işaretleri ve figürlü süslemeleriyle de Anadolu-
Türk sanatında farklı bir yere sahiptir. Giriş kapısındaki as-
lan heykellerinden başka kapalı bölümdeki payeler üzerinde
balık, boğa ve insan başı kabartmaları buradaki figürlü tas-
virlerdir.¹

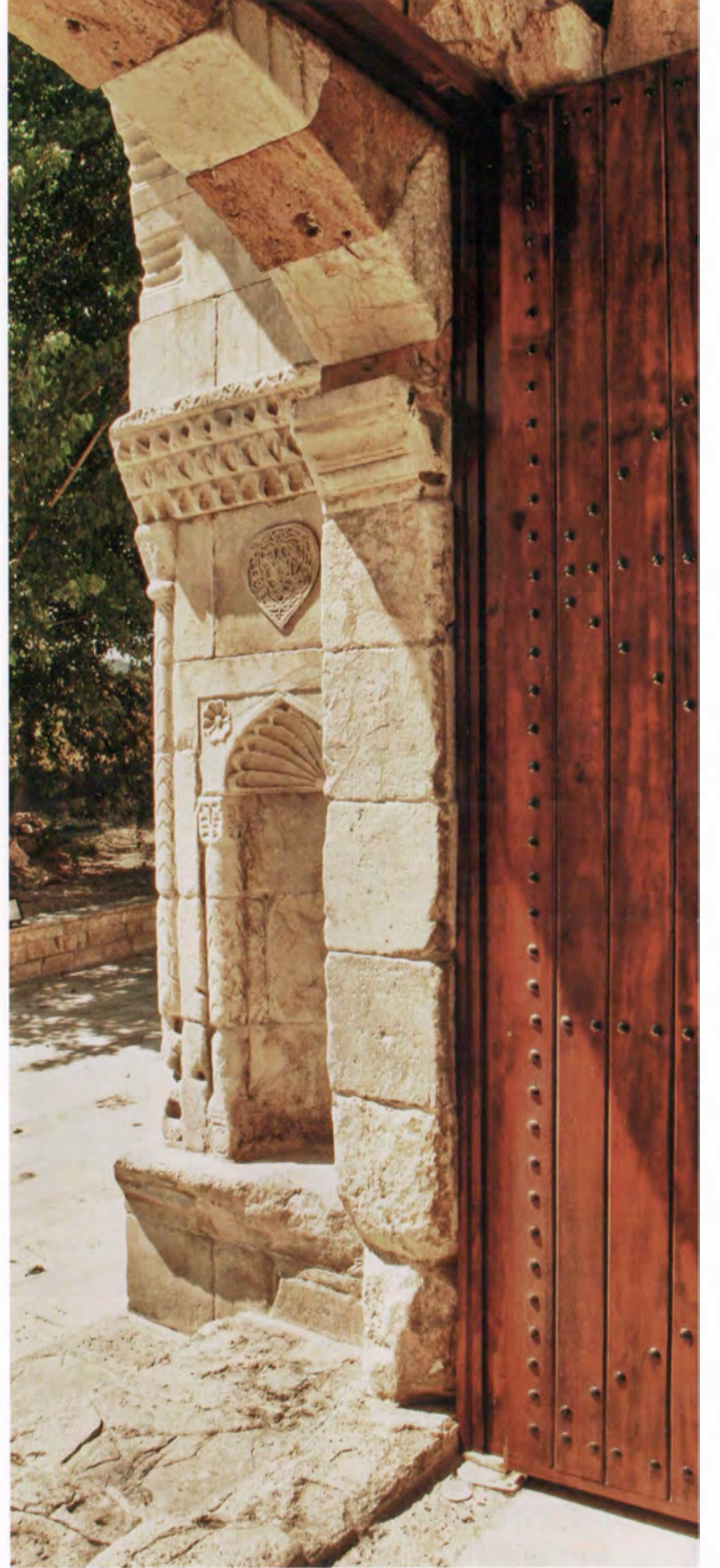
Selçuklu Dönemi'nden günümüze ulaşanlar içinde Deniz-
li'deki ikinci önemli yapısı Akhan'dır. Yapının inşa tarihini
veren iki kitabesi mevcuttur. Kapalı bölüm kapısı üzerinde
1253, açık bölüm kapısı üzerinde 1254 tarihli kitabelerden

Halk tarafından Akkale olarak da anılan, genel düzenlemesi ve süslemelerinin yanı sıra Anadolu'nun en batısında günümüze kadar gelebilmiş Selçuklu eseri olmasıyla da önem taşıyan Akhan'dan...

Akhan'dan...

Akhan'ı, Selçuklu Sultanı II. İzzeddin Keykâvus dönemi yöneticilerinden Seyfeddin Karasungur bin Abdullah'ın yaptırdığını öğreniyoruz.

Denizli şehir merkezine doğu yönden girişteki Akhan, Denizli'yi Dinar üzerinden Konya'ya bağlayan kervan yolu üzerinde bulunmaktadır. Bu yoldaki ikinci durak Çardak

Han'dır. Yapının güneyinde bulunan karayolları köprüsünün ayakları altında, eski köprünün izleri seçilebilmektedir. Akhan'da olduğu gibi açık sarı renkli taşlarla inşa edildiği anlaşılan bu köprü, kervanyolu tesisi olarak hanla birlikte yapılmış olmalıdır. Gerek bu köprü kalıntısı, gerekse yanından geçen modern karayolunun alt kotunda kalan Akhan,

Dedeköy Camii inşaatında kullanılan, devşirme yapı malzemeleri.

ağır tonajlı araçların geçişi sırasında ortaya çıkan titreşimlerden olumsuz etkilenmektedir.

Yapı, Anadolu Selçuklu Dönemi kervansaraylarının genel düzenlemesine uygun olarak açık ve kapalı bölümlerden meydana gelmektedir. Hanın açık bölümüne giriş, köşelerden silindirik dayanaklarla desteklenen güney cepheye açılan taçkapıdan sağlanmaktadır. Cepheden taşıntı yapan kapı, sivri kemer tonozlu kavsara şeklinde dışa açılmaktadır. Kapı yanlardan, içlerinde çeşitli hayvani yaratıklar, yırtıcı kuşlar, insan figürleri ve stilize çiçeklerin yer aldığı gamalı haç ve geometrik motiflerle dolgulanmış bordürlerle çevrelenmiştir. Kemer yanlardan sınırlandıran sütunçelerin üzerindeki mukarnasları, altta mihrabiyeleri, basık kemerli açıklığın üzerindeki iki renkli taş düzenlemesi, kitabesi ve kabarıklarıyla kapı kaliteli bir işçilik eseridir.

Açık bölümde hamam, mescit, eyvan, servis amaçlı mekânlar ve revaklar yer almaktadır. Mescit, kuzeybatı köşedeki merdivenlerle çıkılan üst katta bulunmaktadır. Türk

üçgeni geçişli kubbeyle üzeri kapatılan mescitte yola bakan iki mazgal pencere, burasının aynı zamanda yolu gözetlemek için kullanıldığını göstermektedir.

Açık bölümün kuzey kenarına yerleştirilen kapalı bölüme, avluya açılan bir taçkapıyla girilmektedir. Diğerine göre daha sade bir işçilik gösteren kapı, basık kemerli açıklık üzerindeki kitabenin sivri kemerle çevrelediği bir düzenleme göstermektedir. Kapalı bölüm, sivri kemerlerle birbirine bağlanan iki sıra halinde dizilen altı paye ile üç sahından oluşmaktadır. Sahınlar beşik tonozlarla kapatılmıştır.

Yapıda bol miktarda devşirme malzeme kullanılmıştır. Akarsuya bakan doğu yönünde kazılarla ortaya çıkarılan kalıntının çamaşırhane olduğu akla gelmektedir.

Duvarları dıştan dayanaklarla desteklendiği için halk tarafından Akkale olarak da anılan yapı, genel düzenlemesi ve süslemelerinin yanı sıra Anadolu'nun en batısında günümüze kadar gelebilmiş Selçuklu eseri olmasıyla da önem taşımaktadır.²

Çivril, Emirhisar kasabasındaki, 15.-16. yüzyıllara tarihlenen Dedeköy Camii Külliyesi.

Honaz'daki Sultan Murad Camii'nden (solda) günümüze kalanlar.

Dedeköy Camii'nden mihrap ve minber.

Çivril'in 6 km kuzeydoğusundaki Emirhisar (Dedeköy) kasabasında cami, türbe ve hamam (?) kalıntısından³ meydana gelen bir külliye bulunmaktadır. Üzerinde herhangi bir kitabe olmadığı için inşa yılı bilinmeyen yapılar, mimari ve süsleme özelliklerine göre 15.-16. yüzyıllara tarihlenmektedir.

Buradaki yapıların en gösterişlisi olan cami, tromp geçişli tek kubbenin kapattığı kare planlı harim ve bunun kuzeybatı köşesindeki minarenden meydana gelmektedir. Caminin son cemaat yeri yoktur. Kesme taş, kaba yonu taş, mermer, tuğla ve devşirme malzemenin kullanıldığı yapıda sekizgen kubbe kasnağındaki almaşık duvar örgüsü son yıllarda onarım görmüştür.

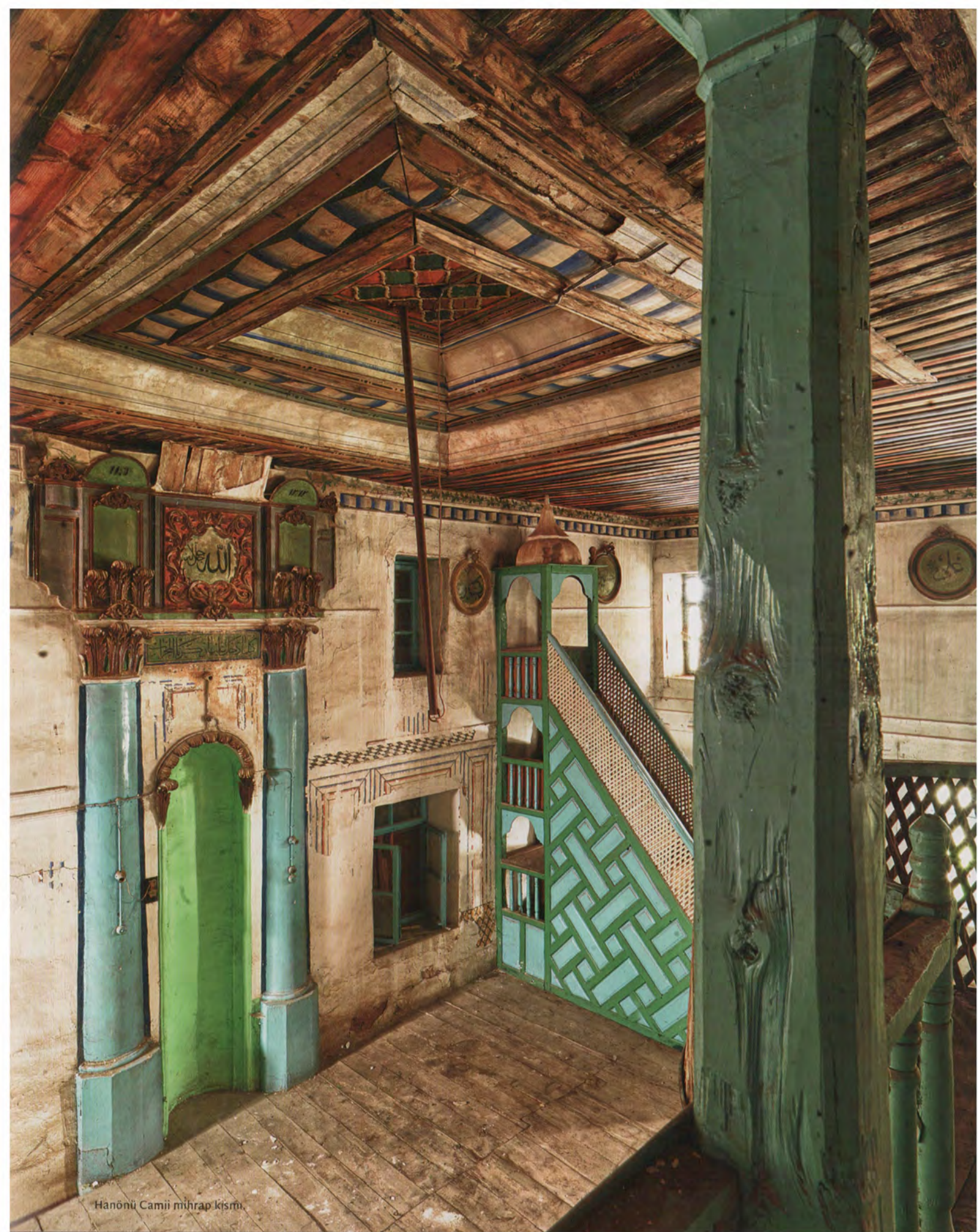
Yapıya, iki yanında düz atkılı pencerelerin yer aldığı kuzey cephenin ortasına açılan basık kemerli kapıdan girilmektedir. Kapı açıklığı üç yönden silmelerle kuşatılmıştır. Giriş yönünde, üzeri toprak damla örtülü ahşap bir sundurmanın varlığı eski fotoğraflarından anlaşılmaktaysa da ilk yapımdan kalan son cemaat yerine ait herhangi bir iz yoktur.

Altta düz, üstte sivri kemer açıklıklı pencerelerden ışık alan iç mekânda genel olarak sade bir düzenlemeye sahip olmakla birlikte yer yer kalem işi, alçı ve ahşap süslemeler gö-

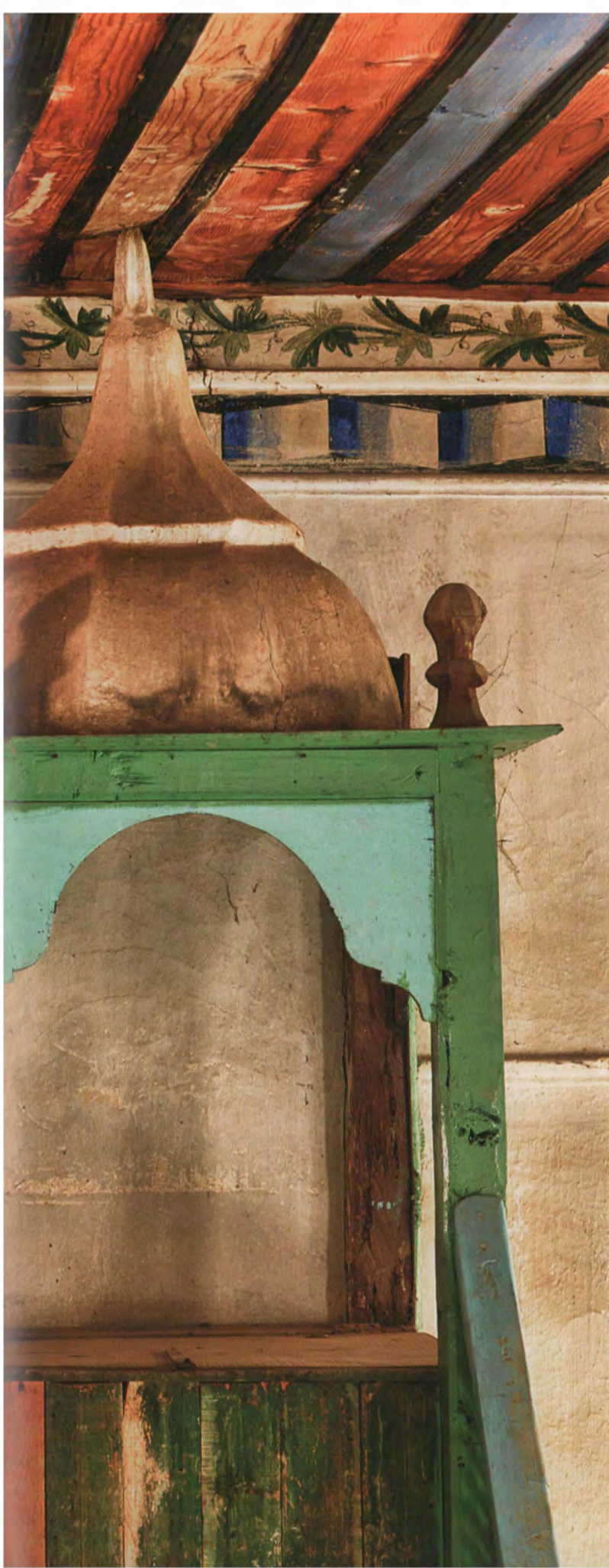
Kızılcabölük, Hanönü Camii ve kitabesi (inşa tarihi 1697-1698).

Hanönü Camii mihrap kısmı.

Hanönü Camii minber kısmı.

rılmaktadır. Kubbe eteği ve duvarlarda palmet, kubbe eteğinde on kollu yıldız kompozisyonunun uygulandığı kalem işi bezemelerden başka kubbe eteğini dolanan silmede altıgenler ve düz kartuşların oluşturduğu alçı friz ile ahşap kapı kanatlarında geometrik panolar dikkati çekmektedir.

Caminin kuzeybatı yönünde kare planlı türbe yer almaktadır. Moloz taş ve aralarda tuğla malzemenin kullanıldığı yapıda iç mekân kubbe ile kapatılmıştır. Türbenin biraz daha batısında bulunan yapı kalıntısı, kubbe ile kapatılan kare planlı tek mekân olarak günümüze ulaşmıştır. Yapının işlevi hakkında kesin bir bilgimiz yoktur.

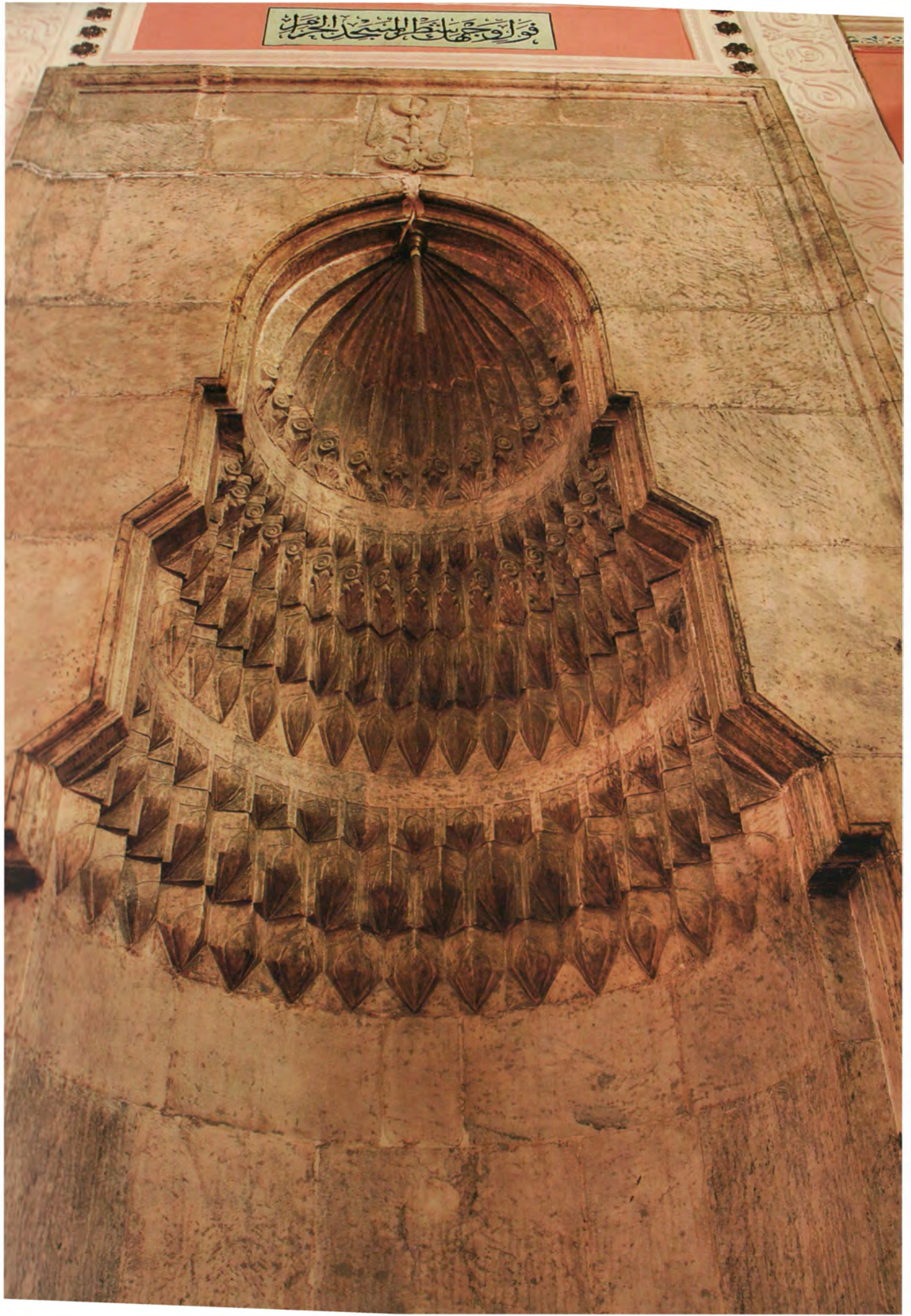
Yine aynı döneme tarihlendirilen diğer bir yapı da Denizli'nin 20 km doğusunda bulunan Honaz'daki Sultan Murad Camii'dir. Minareye ait herhangi bir izin olmaması ve iri tromp geçişli tek kubbeyle kapatılan harimi ile Emirhisar Camii'ne benzemektedir. Günümüzde kubbesi yıkık ve kaplama taşları mevcut olmayan yapıda son cemaat yeri de görülmemektedir. Ancak kuzey cephedeki mihrap nişi, burada bir son cemaat yerinin daha önceden varlığını ya da en azından ilk yapım sırasında tasarlanmış olduğunu göstermektedir.

Kaba yonu taş, moloz taş ve tuğla malzemeyle inşa edilen cami, meyilli bir alana kurulmuştur. Kuzey cephe kapının

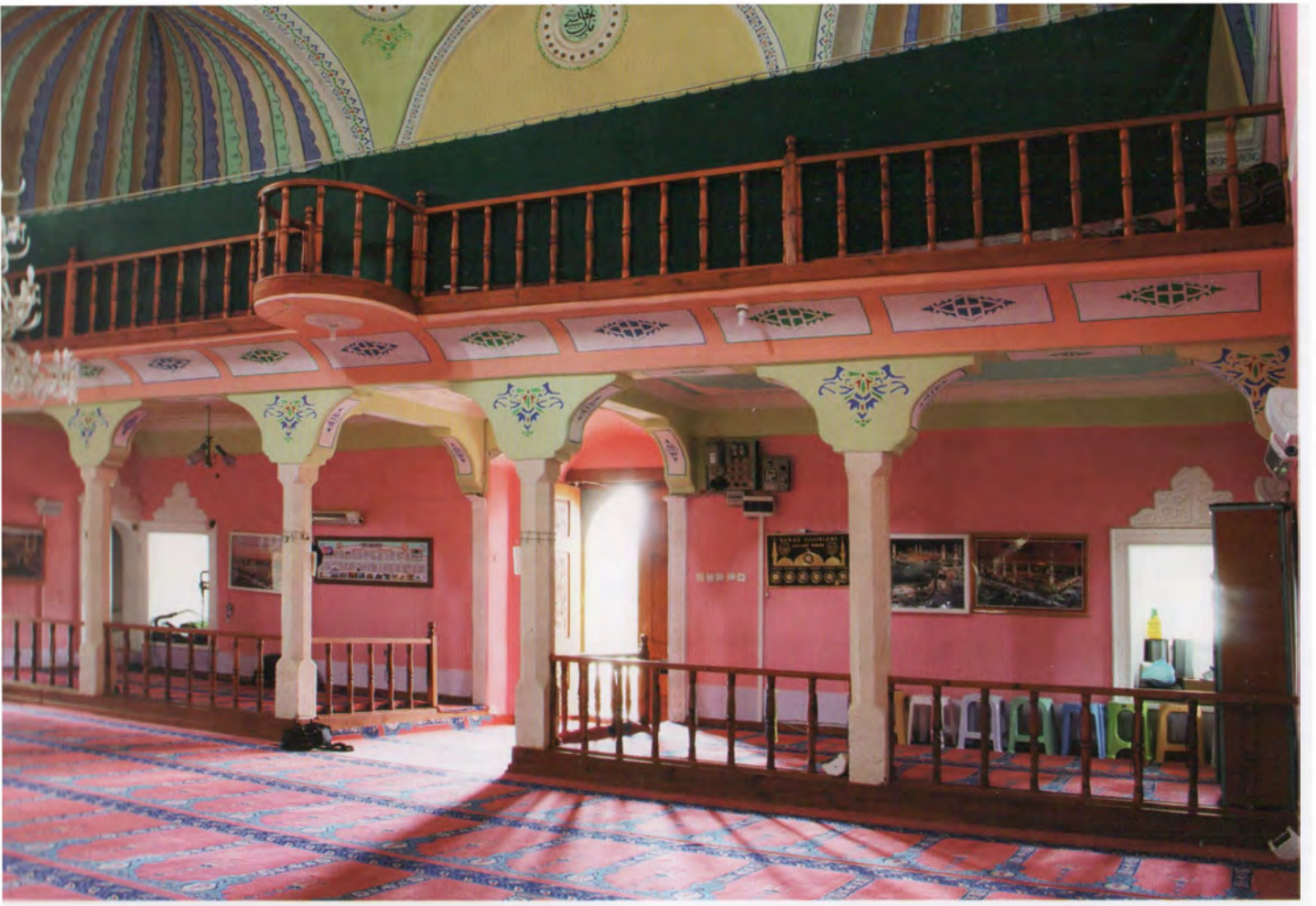
قَوْلُهُمْ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ

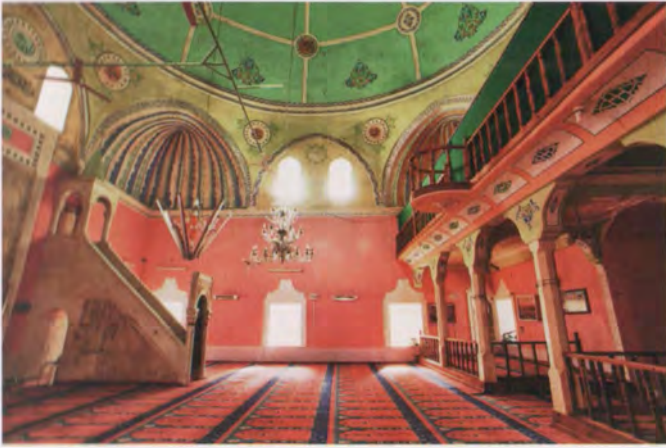

Tavas-Kale yolu üzerindeki Hırka Camii'nden.

Tavas-Kale yolu üzerindeki Hırka Camii'nden iç mekân görüntüleri.

iki yanında birer, üstte tek pencereden oluşan düzenleme diğer cephelerde yıkılma ve eğim nedeniyle görülmemektedir. Kuzey cephenin ortasındaki basık kemer açıklıklı kapıdan girilen iç mekânda kalan izlerden duvarların sıvalı olduğu anlaşılmaktadır. Sadece kuzeybatı köşedeki günümüze gelebilen trompun içinde üçgen kuşak, üzerinde de mukarnas düzenlemeler yer almaktadır.*

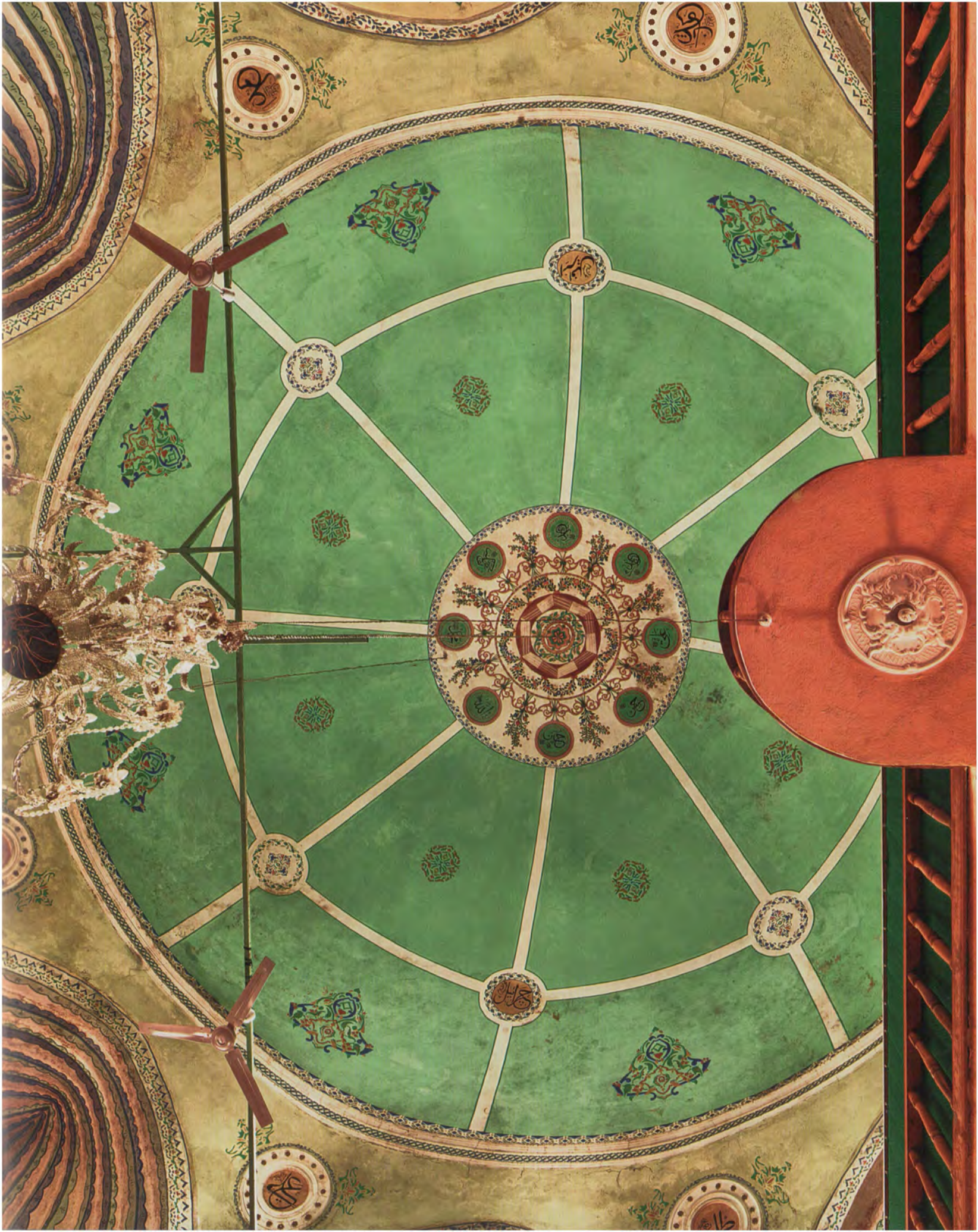
Denizli çevresinde günümüze ulaşan Osmanlı Dönemi yapılarından biri, Hırka Camii'dir. Tavas-Kale yolu üzerindeki Hırka köyünde bulunan cami, tek kubbeye örtülü kare planlı harim, son cemaat yeri ve kuzeybatı köşedeki minareden

meydana gelmektedir. Moloz taş, kaba yonu taş, kapı ve pencerelerde mermer ve yer yer devşirme malzemenin kullanıldığı cami sağlam durumdadır.

Dıştan, kare blok biçiminde yükselen beden duvarları üzerinde sekizgen kasnağa oturan istiridye yivli tromp geçişli harim kubbesi, son cemaat yeri ve minaresiyle dikkati çeken camide iki kitabeden birinde isim ya da tarih verilmemekte, H.1255 tarihi verilen diğer kitabenin de bu yapıyla ilgili olmasına kuşkuyla yaklaşılmaktadır. Ancak, son cemaat yeri girişindeki 1860-1861 tarihi ve süslemeleri göz önüne alınarak yapı 18.-19. yüzyıllara tarihlendirilmektedir.

Güneyden kuzeye doğru alçalan eğimli alan kurulan yapının kuzey yönünde, ahşap direklerin üzerindeki dilimli kemerlerle taşınan düz örtülü son cemaat yeri, kıbleye paralel iki sahnın şeklinde düzenlenmiştir. Harimin kuzey cephesinde, iki yanda mukarnas kavsaralı mihrap nişleri ve düz atkıllı sivri kemer açıklıklı pencerelerin yer aldığı giriş kapısı ile batı köşede minare kapısı bulunmaktadır. Barok karakterli yuvarlak kemerli giriş kapısı, yanlarda akant yapraklı başlıklara sahip gömme sütunlar üzerinde, içi testere dişi biçiminde düzenlenmiş üç dilimli kemerle kuşatılmıştır. Kapı açıklığının üzerinde üç kartuş içine alınmış kitabe yer almaktadır.

Caminin iç mekânında, kuzey duvar boyunca uzanan ve

dört direkle taşınan kadınlar mahfiline kuzeybatı köşedeki kapıdan geçilmektedir. Üzeri sıvalı duvarlarda ve üst örtüde son zamanlarda yenilenen alçı ve kalem işi süslemeler yer almaktadır. Güney duvarının ortasındaki mihrap nişi, üstten istiridye yivli kemerin çevrelediği mukarnas kavsaralı bir düzenleme göstermektedir. Mermer minber yağlıboyayla bo-

yanmıştır. Minberin kompozit başlıklı iki sütunun taşıdığı yuvarlak kemerli kapısı ile dört ince sütunlu köşk bölümü bitkisel motiflerle süslenmiştir.⁵

Kayalık Camii (Eski Müftü Camii), Denizli il merkezinde Osmanlı Dönemi'nden günümüze ulaşabilmiş en eski camidir. Onarımlar sırasında, yapıya ait bir kitabe tespit edilmiş-

Denizli il merkezindeki Kayalık Camii'nden (Eski Müftü Camii).

tir. Bu kitabede Kayalık Camii'nin, Çakırzade Hacı Ahmed Ağa ve oğlu Osman Ağa tarafından 1795-1796 yılında tamir ettirildiği belirtilmektedir. Dolayısıyla bu tarihten daha önce inşa edilmiş olduğu anlaşılmaktadır.

Yapı, ortası kubbeye kapatılan dikdörtgen planlı harim, son cemaat yeri ve kuzeybatı köşedeki minarenden meydana gelmektedir.

Yapının bütün cepheleri, iki katlı pencerelerle dışa açılmaktadır. Araları kalın silmelerle ayrılan altı üstlü pencereler yuvarlak kemerlidir. Duvarların köşeleri, gövdesi yivli sütun biçimi verilmiş plasterlerle sınırlandırılmıştır. Harimin kuzey yönünde, birbirine basık kemerlerle bağlanan altı taş sütunun taşıdığı beş gözlü, düz örtülü son cemaat yeri bulunmaktadır. Harime kuzey, doğu ve batı cephelerine açılan, yuvarlak kemerli üç kapıdan girilmektedir. Kuzey duvarın ortasındaki giriş kapısının iki yanında mihrap nişleri, pencereler ve batı köşede minareye açılan kapı bulunmaktadır.

Harimin orta bölümü, pandantifle geçilen büyük kubbeye kapatılmaktadır. Kubbeli orta bölüm, taştan sekiz direğin taşıdığı mahfille üç yönden sarılmaktadır.⁶ Kuzey duvarın iki köşesinde mahfillere çıkılan merdivenler ve güney duvarının ortasında mihrap nişinin yer aldığı iç mekânda duvarlar badanalı olup sadedir. İçine din büyüklerinin adlarının yazılı olduğu alçıdan daire panoların yerleştirildiği pandatiflerden sonra, yuvarlak kemerli sathi nişler, bunun üzerinde de pencerelerin açıldığı kasnak ve kubbe yer almaktadır. Nişlerin içindeki kalem işi süslemeler son zamanlarda yenilenmiştir.

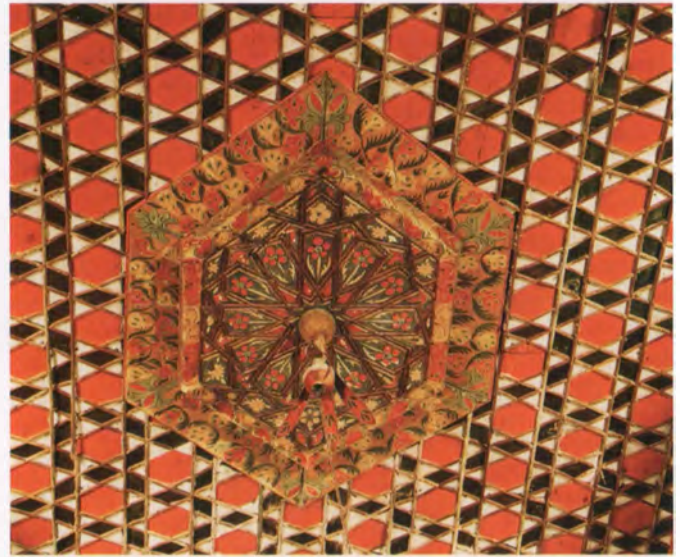
Camide mihrabın iki yanında ve üst kısmında, giriş kapıları ve pencerelerde genellikle taşıntılı S, C kıvrımlı bitkisel süslemeler, ortası yivli plasterler, üzengi kısmı sütun başlığı şeklinde, kilit taşı taşıntılı kemer düzenlemeleri Barok ve Ampir etkiler taşımaktadır. Denizli il merkezindeki Arasta, Hacı Kaplan ve İncekara camilerinde de karşımıza çıkan bu süslemeler İzmir'de 18.-19. yüzyıl camilerinde de karşımıza çıkmaktadır.

Yukarıda örneklerini verdiğimiz tek kubbeli yapılardan başka, ahşap direkli camilerin Denizli çevresinde yoğun olarak inşa edildiğini biliyoruz. Bunlar mimari özelliklerinin yanı sıra süslemeleriyle de ön plana çıkan eserlerdir. Baklan/Boğaziçi kasabasındaki Eski Cami, bu yapılardan biridir. Cami, sade düz duvarları ve kiremit kaplı kırma çatısıyla dıştan konutu andırır. İç mekândaki kemer köşeliğinde ve duvarlarda verilen tarihler yapının 1774-1775 yıllarında inşa edildiğini, 1876 yılında onarım gördüğünü ya da süslemelerinin bir bölümünün tamamlandığını göstermektedir.

Kuzey cephesinin ortasındaki sade kapıyla girilen düz örtülü son cemaat yerinden harime geçilmektedir. İç mekân, iki sıra halinde dizilen sekiz ahşap direk mihraba dik uzanan üç sahna ayrılmıştır. Direkler, kuzey-güney yönünde uzanan sepet kulpu kemerlerle birbirine bağlanmıştır. Doğu ve batı duvarlar, iç ve dış taşıntı yapan ahşap direklerle desteklenmiştir. Mahfile çıkış, son cemaat yerinde doğu ve batı duvardaki merdivenlerden sağlanmıştır. Kuzey ve güney duvara ikişer, diğer duvarlara açılan üçer pencereden ışık alan iç mekânda duvarlar ve bütün üst örtü tamamen kalem işi nakışlarla ve farklı kompozisyonlar içeren çitalarla süslenmiştir.

Çitalar çakılarak oluşturulan orta sahnin tavanında, tavanın güney yönünde ve ahşap kapı kanatlarında karşımıza çık-

Baklan, Boğaziçi kasabasındaki, sade düz duvarları ve kiremit kaplı kırma çatısıyla dıştan alelade bir konutu andıran Eski Cami'nin içinde, hiç beklenmedik, olağanüstü bir süsleme sanatı saklıdır.

maktadır. Kapı kanatlarında, karşılıklı üçer pano içinde geometrik kompozisyonlar görülmektedir. Orta sahindaki tavan kaplamasındaki çitalar, Mührü Süleyman motifleri meydana getirmektedir. Çitalar beyaz, zemin kırmızı renkle boyanmıştır. Çitalar tavanın orta bölümünde, büyük altıgenin içine yerleştirilen on iki kollu yıldız kompozisyonu oluşturmaktadır. Yıldızın kollarını ve çevresini kalem işi süslemeler doldurmaktadır.

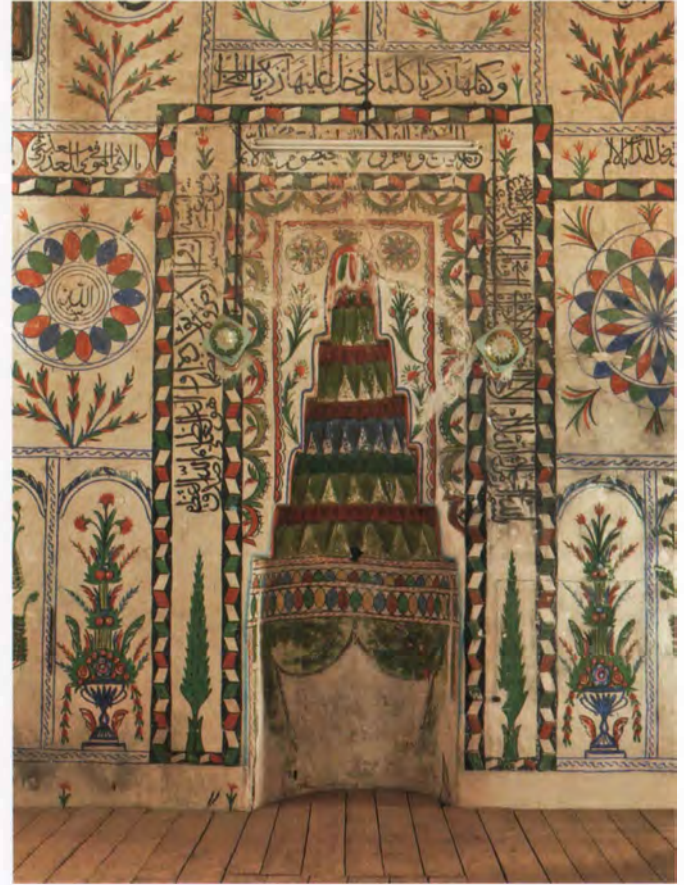
Süslemelerin önemli bir bölümünü oluşturan kalem işi kompozisyonlar caminin en dikkat çekici yönüdür. Duvarlardaki kitabe de yer alan 1876 tarihi, buradaki süslemelerin tamamlanma yılını vermektedir. Batı yöndeki direklerden ortadakinin üzerindeki 1774-1775 tarihi de üst örtüdeki süslemelerin tarihini göstermektedir. Zira üst örtü ve duvarlardaki kompozisyonlar konu, teknik ve renk tercihi açısından farklılıklar göstermektedir.

Kalem işi süslemelerde en çok bitkisel motifler kullanılmıştır. Farklı renklerde ele alınan kıvrık dallar, lale, karanfil, menekşe gibi çiçekler ile hançer yaprağı, palmet ve rumiler bitki süslemelerde karşımıza çıkan motiflerdir. Bunun yanı sıra çarkıfelek, sekiz ve on iki kollu yıldızların uygulandığı geometrik kompozisyonlar ile Kâbe ve cami anlatımlarının görüldüğü mimari tasvirler; cennet, cehennem, terazi, teber, keşkül, su kabağı ve makas gibi sembolik tasvirler duvarları süslemektedir.⁷

Baklan, Boğaziçi kasabasında Eski Cami'den kalem işi süslemeler.

Ahşap direkli yapılar içinde kayda değer diğer bir örnek de Çivril-Savran (Savranşah) Köyü Camii'dir. Giriş kapısı üzerindeki kitabesinde 1798-1799 yılında Ömer Ağa tarafından tamir ettirildiği kaydedildiğinden cami bu tarihten önce yapılmış olmalıdır.⁸

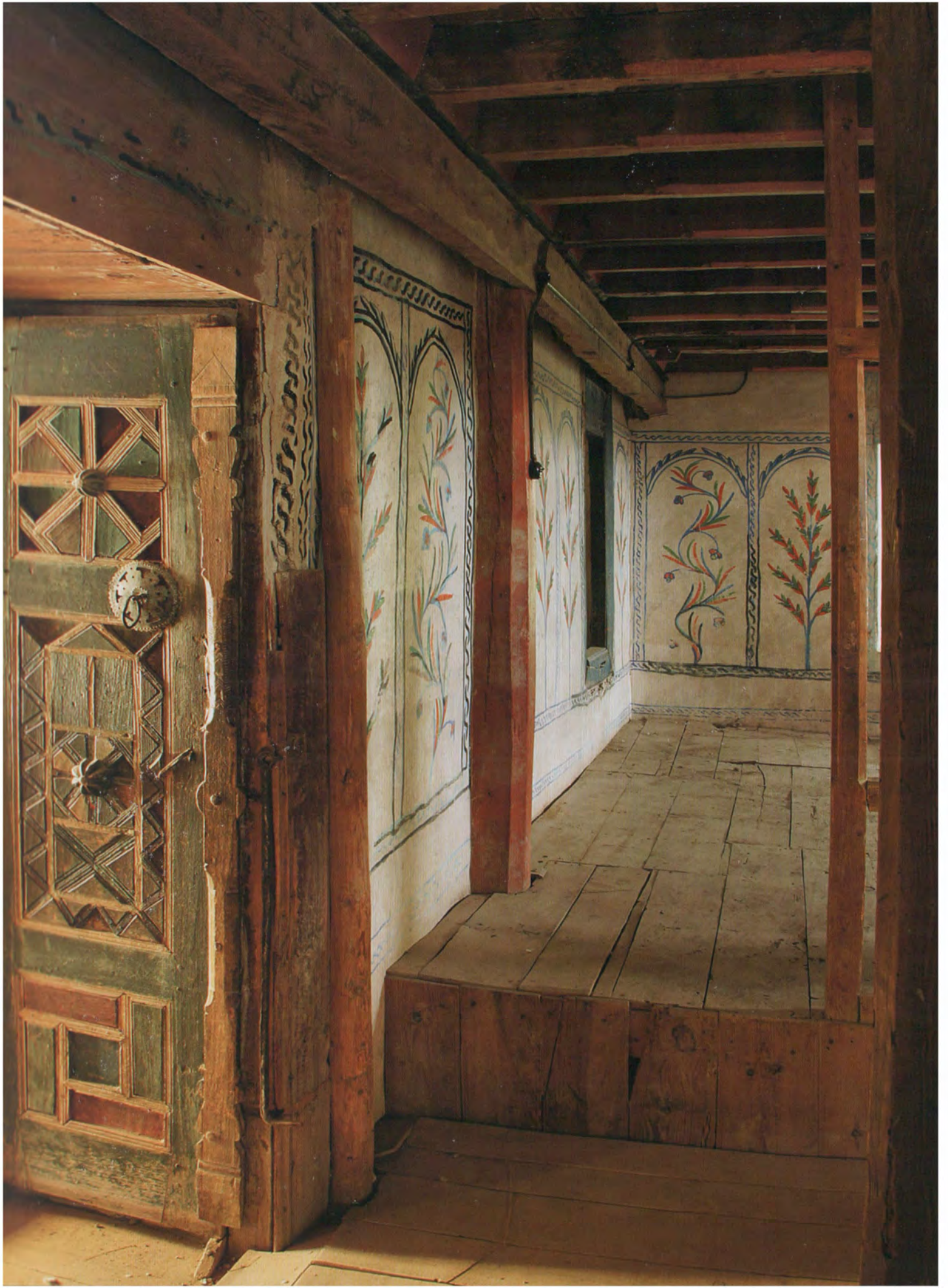
Fazla yüksek tutulmayan duvarın çevrelediği avlunun

içinde yer alan cami, kuzey-güney yönünde dikdörtgen planlı harim ve son cemaat yerinden meydana gelmektedir. Yapı taş malzeme ile oluşturulan alt kısmın üzerinde, aralarına ahşap hatılların yerleştirildiği kerpiç malzemeyle inşa edilmiştir. Dört ahşap direğin taşıdığı üç sivri kemerle dışa açılan son cemaat yerinin yanları duvarla kapatılmıştır. Batı

duvarının kenarındaki merdivenlerden kadınlar mahfiline çıkılmaktadır.

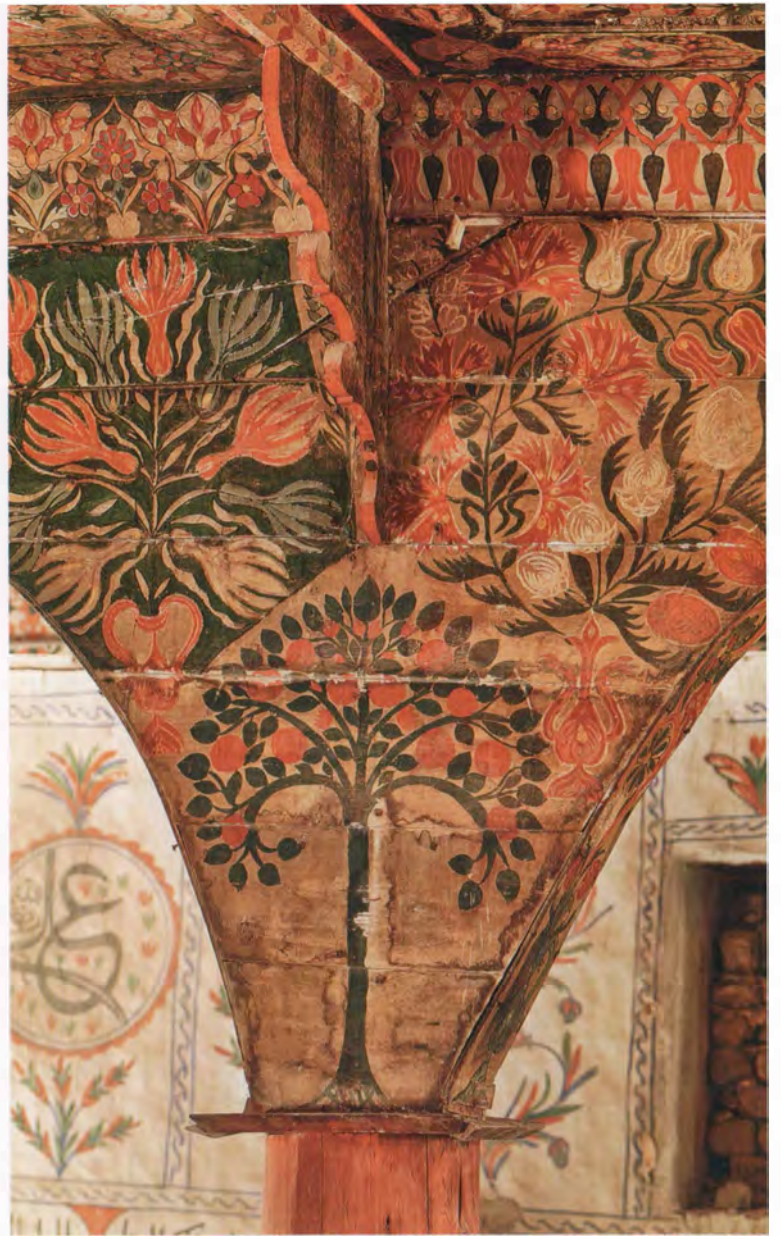
Son cemaat yerinden basık kemerli kapı ile girilen harim, iki sıra halinde dizilen, yuvarlak kesitli altı ahşap direklerle mihrap duvarına dik uzanan üç sahna ayrılmıştır. Direkler birbirine sivri kemerlerle bağlanmıştır. Orta sahnın diğerlerinden daha geniş tutulmuştur. Doğu ve batı duvarların üst kısımları ortadaki kemerlerin hizasına gelen yerlerde plastirlara oturtulmuş kemerlerle hareketlendirilmiştir. Yıkık bölümlerinde düz örtülü tavanın ahşap kirişleri üzerinde saz tabakası ve toprak dolgu ile teşkil edildiği anlaşılmaktadır. Yapıda, Boğaziçi Köyü Eski Cami’de olduğu gibi kalem işi süslemelerin yanı sıra çitalarla oluşturulan süslemelere yer verilmiştir.

Harimdeki tavan kaplamalarında, minberde ve kadınlar mahfilinde gördüğümüz çitaların meydana getirdiği kompozisyonlar genellikle geometrik karakterlidir. Giriş kapısından sonra geline yerdeki, kadınlar mahfilinin alt hizasında karelerle, harim tavanında eşkenar dörtgenlerin meydana getirdiği kasetlemelerin bir bölümü günümüze ulaşmıştır. Orta sahnadaki tavan göbeğinde, altıgen alan içindeki birbirini dik kesen karelerle on iki kollu yıldız kompozisyonu işlenmiştir.

Yapının duvarları, mihrap, minber ve vaaz kürsüsü kalem işi kompozisyonlarla süslenmiştir. Genellikle bitkisel motiflerin kullanıldığı süslemelerde cami, perde tasvirleri, ibrik, içlerine kıvrık dal ve çiçeklerin yerleştirildiği vazolar, dilimlenmiş karpuz kompozisyonları ve kitabeler dikkati çekmektedir. Altta dört destekli tabak üzerindeki bütün ve dilimlenmiş karpuzlar ile uçları bu karpuzlara batırılmış bıçak kompozisyonunun meydana getirdiği natürmortlar, dikkat çekiçi olanlarındandır. Bu süslemelerde beyaz zemin üzerine genellikle mavi, yeşil, kırmızı, siyah, kahverengi ve sarı renkler kullanılmıştır.⁹

Çal ilçesine bağlı Kocaköy (eski adıyla Şalvan) Camii, harime girişi sağlayan kapı üstündeki kitabesine göre 1800-1801 yılında Hacı Musa oğlu Hatip Mehmed Ağa tarafından yaptırılmıştır.¹⁰ Savran Köyü Camii’nde olduğu gibi mihraba dik üç sahnın düzenlemeli harim, üç gözlü son cemaat yeri ve minareden meydana gelen Kocaköy Camii, dıştan sade görünümüne karşılık süslemeleriyle dikkati çekmektedir. Yapıdaki süslemeler kapı kanatları ile son cemaat yeri, harim ve kadınlar mahfili tavanlarında karşımıza çıkmaktadır.

İçlerinde geometrik motiflerin yer aldığı dikdörtgen panoların dolguladığı ahşap kapı kanatları, kare kasetlemelerin süslediği son cemaat yeri ve kadınlar mahfili tavanları ile sahnaların tavanlarındaki göbek kompozisyonla-

Baklan, Boğaziçi kasabasındaki Eski Cami’den çeşitli süslemeler.

Çal ilçesine bağlı Kocaköy (eski adıyla Şalvan) Camii dıştan sade görünümüne karşılık süslemeleriyle dikkati çekmektedir.

Kocaköy Camii kitabesi.

Kadınlar mahfili tavanları ile sahinlerin tavanlarındaki göbek kompozisyonları Kocaköy Camii'ndeki ahşap bezemeyi oluşturur.

rı Kocaköy Camii'ndeki ahşap bezemeyi oluşturur. Bunlardan özellikle yan sahinlardaki çarkıfelek kompozisyonu ile orta sahindeki göbekte yer alan ince çıtalarla yapılan sekizgen çevresindeki ışınsal düzenleme kaliteli bir işçilik göstermektedir.

Kadınlar mahfilinin harime bakan yönünde, tavanlarda ve tavan göbeklerini kuşatan pervazlardaki kalem işi süslemeler, Denizli çevresindeki camilerde görmeye alışık olduğumuz düzenlemeleri sürdürmektedir. Kalem işi süslemelerin duvarlarda da olduğu, ancak onarımlar sırasında sıvanarak ortadan kaldırıldığını köylülerden öğrendik. Kahverengi, kırmızı, sarı, siyah ve yeşil renklerin kullanıldığı süslemelerde kıvrık dallara bağlı gül, papatya vb çiçekler ile sarı, siyah ve kırmızı renklerin yer aldığı hançer yaprakları yoğun olarak tercih edilmiştir.¹¹

Pervazlardaki kalem işi süslemeler, Denizli çevresindeki camilerde görülen düzenlemeleri sürdürmektedir.

Denizli çevresinde Osmanlı Dönemi yapıları arasında en önemlilerinden biri sayılan, Acıpayam'ın Yazır köyündeki Çarşı Camii.

Çarşı Camii kitabesi.

Çarşı Camii kapısı.

Çarşı Camii'nin tavan süslemeleri.

Denizli çevresinde Osmanlı Dönemi yapıları arasında en önemlilerinden biri, şüphesiz Acıpayam'ın Yazır köyündeki Çarşı Camii'dir. Özellikle süslemeleriyle Anadolu Türk sanatı içinde seçkin bir yere sahip bu cami, giriş kapısı üzerindeki kitabesine göre 1802-1803 yılında Hacı Ömer Ağa tarafından yaptırılmıştır. Savran Camii'ni yaptıran Ömer Ağa ile bu camiyi yaptıran Hacı Ömer Ağa'nın aynı kişi olup olmadığını bilemesek de inşa tarihlerinin yakınlığı bu ihtimali artırmaktadır.

Kuzey-güney yönünde meyilli bir arazi üzerine kurulan Çarşı Camii, dıştan kırma çatılı üst örtüsü ve minaresiyle dik-kati çekmektedir. Duvarlarına açılan düz açıklıklı pencereler iki katlı olarak düzenlenmiştir.

Son cemaat yeri, son yıllarda yenilenen on adet ahşap di-

reğin taşıdığı düz tavanıyla kuzeye açılmaktadır. İki yanında mihrap nişleri ve altı üstlü pencerelerin yer aldığı, yuvarlak kemerli kapıdan caminin harimine geçilmektedir. Kareye yakın dikdörtgen planlı harim, iki sıra olarak dizilen altı ahşap direk ile kible yönüne dik üç sahından meydana gelmektedir. Girişin solundaki merdivenlerden mahfile çıkılmaktadır. Güney duvarının ortasındaki mihrap nişi alçıdan kalıplama tekniğiyle yapılmış olup mukarnas kavsaralıdır. Güneybatı köşeye yerleştirilen ahşap minber geometrik panoların dolguladığı yarı aynalıklar, S biçimli korkuluklar, dilimli kemerli köşk ve dolap kısımlarıyla düzgün bir işçilik eseridir.

Çarşı Camii'nin süslemeleriyle önemli olduğunu yukarıda belirtmiştik. Zira caminin iç mekânına girildiğinde duvarlarda görülen, koyu çizgilerin ayırdığı açık renkli fon üzerine

Camiî'nin duvarlarındaki kalem işi süslemeler.

عَلِيٌّ

Çarşı Camii'nin iç mekândan panoramik görünümü.

Çarşı Camii'nden minber.

yapılmış kalem işi süslemeler, dinî yapıda mistik havadan çok renkli ve yer yer eğlenceli bir ortam oluşturmaktadır. Yapının giriş kapısı, minberi ve tavanında görülen ahşap süslemelerden ayrı olarak iç mekândaki duvar ve tavanlar, renkli kalem işi kompozisyonlarla süslenmiştir. Mimari tasvirler bitkisel motifler ve yazılar gibi üç başlık şeklinde ele alınan kalem işi süslemelerde daha çok mavi, kahverengi, kavuniçi, yeşil ve gri renkler kullanılmıştır.

Kalem işi süslemelerde gördüğümüz mimari tasvirlerin bir bölümü manzara resimlerinin içinde ya da bağımsız olarak tek panolar halinde karşımıza çıkmaktadır. Yapının kuzeydoğu köşesinde girişler üzerindeki manzara resimlerinin arasında camilerin yanında ev, saray ve yalaklı çeşme tasvirleri yer almaktadır. Buradaki cami tasvirleri genellikle kubbeli, revaklı avlulu ve tek minarelidir. Ev ve saray tasvirlerinde kırma çatılı üst örtü ile avlu ve pencereli cephe uygulamaları dikkati çeker.

Duvarlardaki tek panolarda mimari tasvir olarak genellikle camiler görülmektedir. Perspektifin kısıtlı olduğu, küçük bitki öbekleriyle zeminin verilmeye çalışıldığı bu anlatımlar minyatür üslubuna daha yakın gözükmetedir. Bunlardan batı duvarın ortasındaki panoda, üçer şerefeli dört minarenin köşelere yerleştirildiği cami tasviri dikkat çekicidir. Tonozlarla kapatılan harim ve merdivenle çıkılan son cemaat yeri olduğu anlaşılan orta bölüm ile gerideki kubbelerle kapatılan avlunun ters yerleştirildiği görülmektedir. Normal yerleşimde son cemaat yeri, avlu cephesinde bulunmalıdır. Gerideki minarelerin verilışindeki derinlik nedeniyle avlunun, son cemaat yerinden zıt yönde, geriye doğru devam ettiği anlaşıl-

maktadır. Panonun sağ tarafında yalaklı bir çeşme, avlunun arkasında ağaçlar ve en üstte gurup vakti anlatımıyla kompozisyon tamamlanmaktadır. Bu panodaki kompozisyon ve genel düzenleme, cami tasvirinin yer aldığı diğer panolarda da bazı farklılıklarla tekrarlanmıştır. Bunlardaki değişiklikler minarelerin sayısı, son cemaat yeri-avlu düzenlemeleri, ağaç ve bitki düzenlemelerindedir.

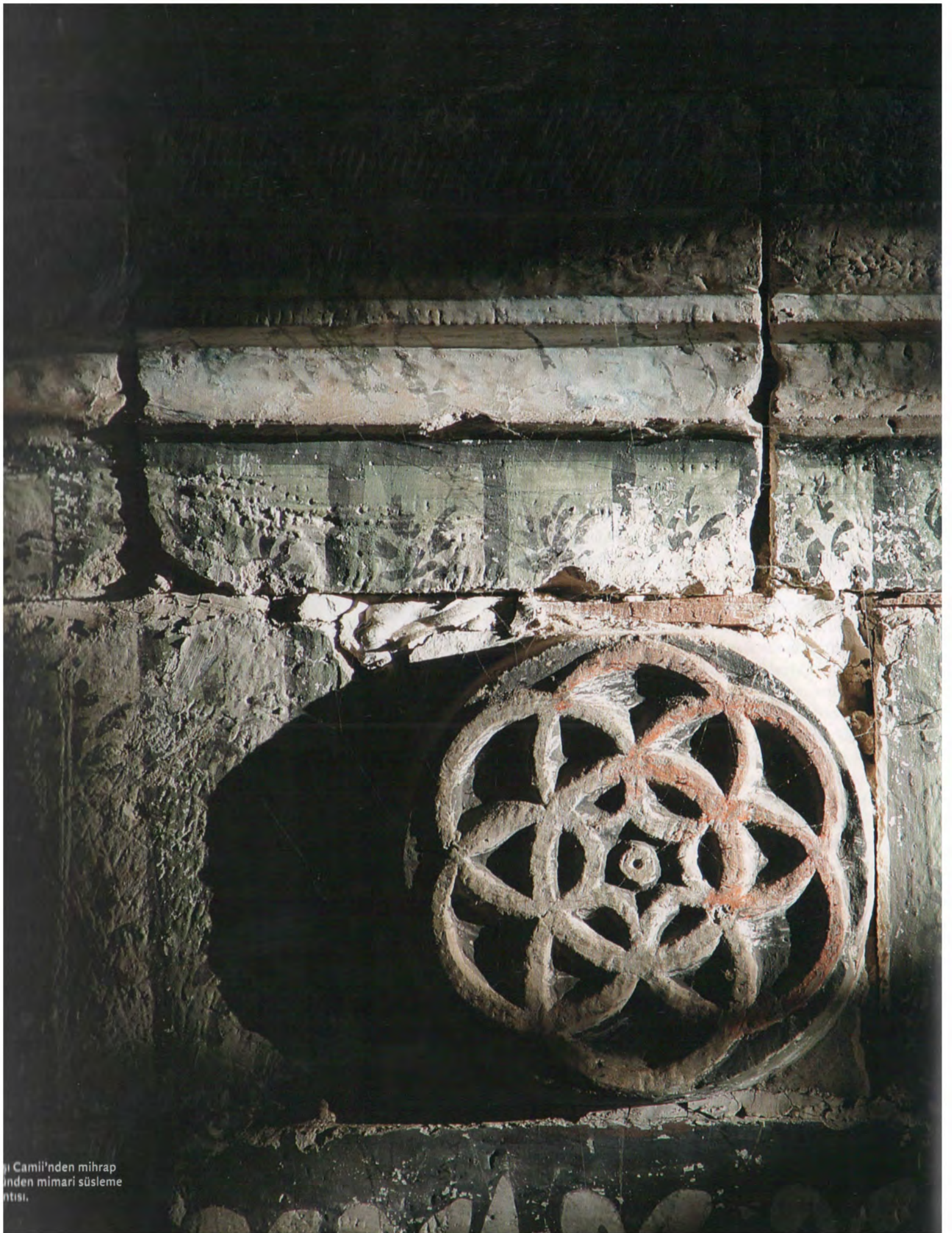
Duvarlar ve tavanın bütün yüzeylerinde kalem işi süslemelerde bitkisel motifler de yoğun olarak karşımıza çıkmaktadır.

Renkli şeritlerin oluşturduğu karelerin içinde gülçeler, kuzey tarafı taç yapraklı çiçeklerle süslenen tavanda kırmızı, kahverengi, siyah ve beyaz renkler yoğun olarak tercih edilmiştir. Tavanın sahninlerin ortasına denk gelen yerlerinde boyamayla yapılmış daire göbeklerden ortadaki tam olarak seçilebilmektedir. Göbeğin ortasında "Maşallah", dört yönde aynalı sülüsle "Muhammed" yazılarıyla üçlü gül demetleri, ibrik ve vazoda güllerin meydana getirdiği kompozisyonlar işlenmiştir.

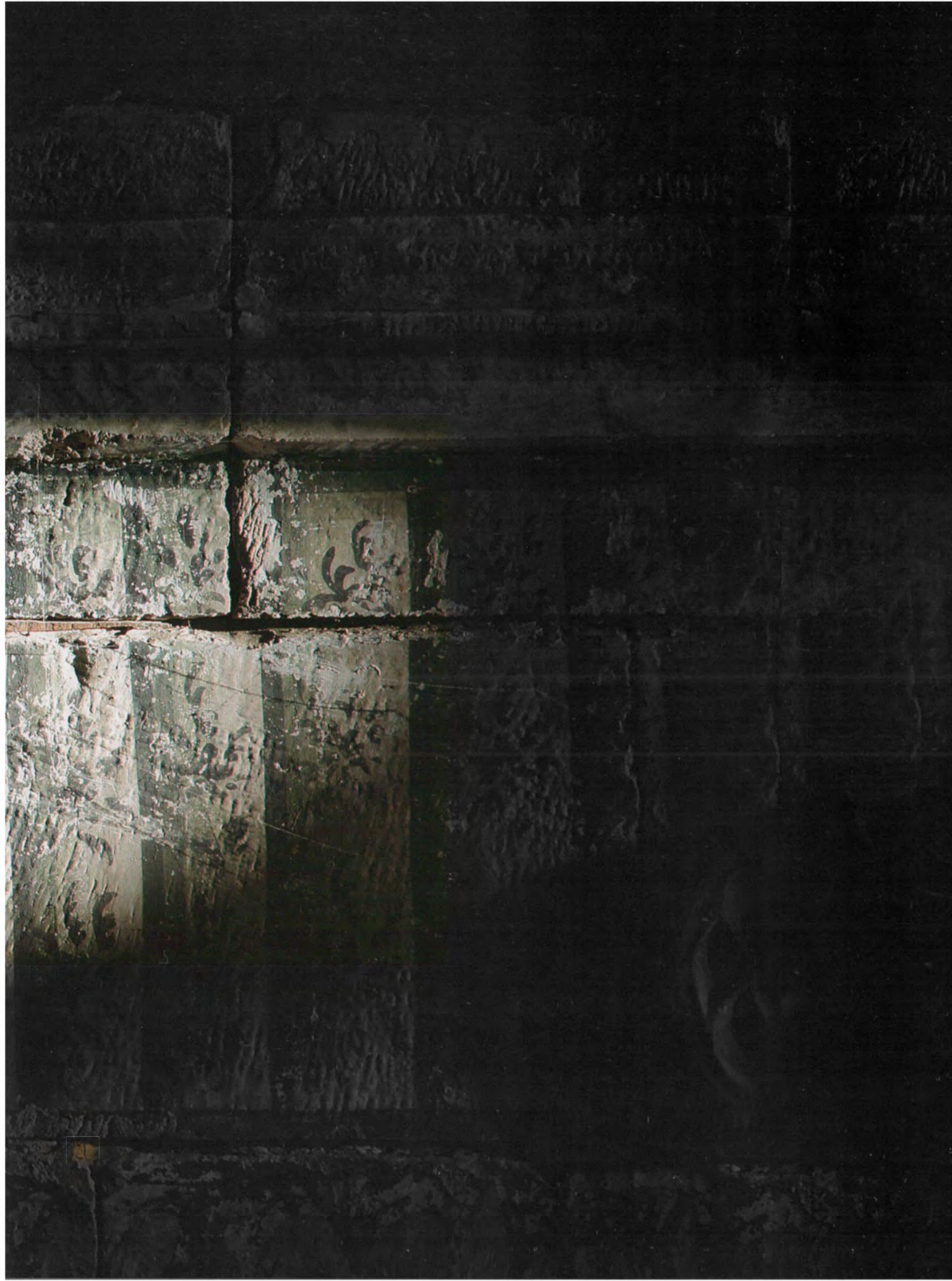
İç mekânda kuzey yöndeki direklerin üzerindeki kirişlere ve mahfil tavanlarına, aralarında mimari tasvirlerin de serpiştirildiği manzara resimleri işlenmiştir. Mihrapta perde kompozisyonunun üzerindeki çiçek süslemesi ve birkaç servi ağacı ile duvarların üst kısmında birbirine bağlanmış gülçelerden başka duvarlardaki panolarda görülen natürmortlar, kalem işi süslemelerin en güzel örnekleri arasındadır. Natürmortlarda genellikle vazo içinden çıkan çiçekler ve altlıklar üzerinde tabaklar yada kâseler içinde meyve kompozisyonları ele alınmıştır.

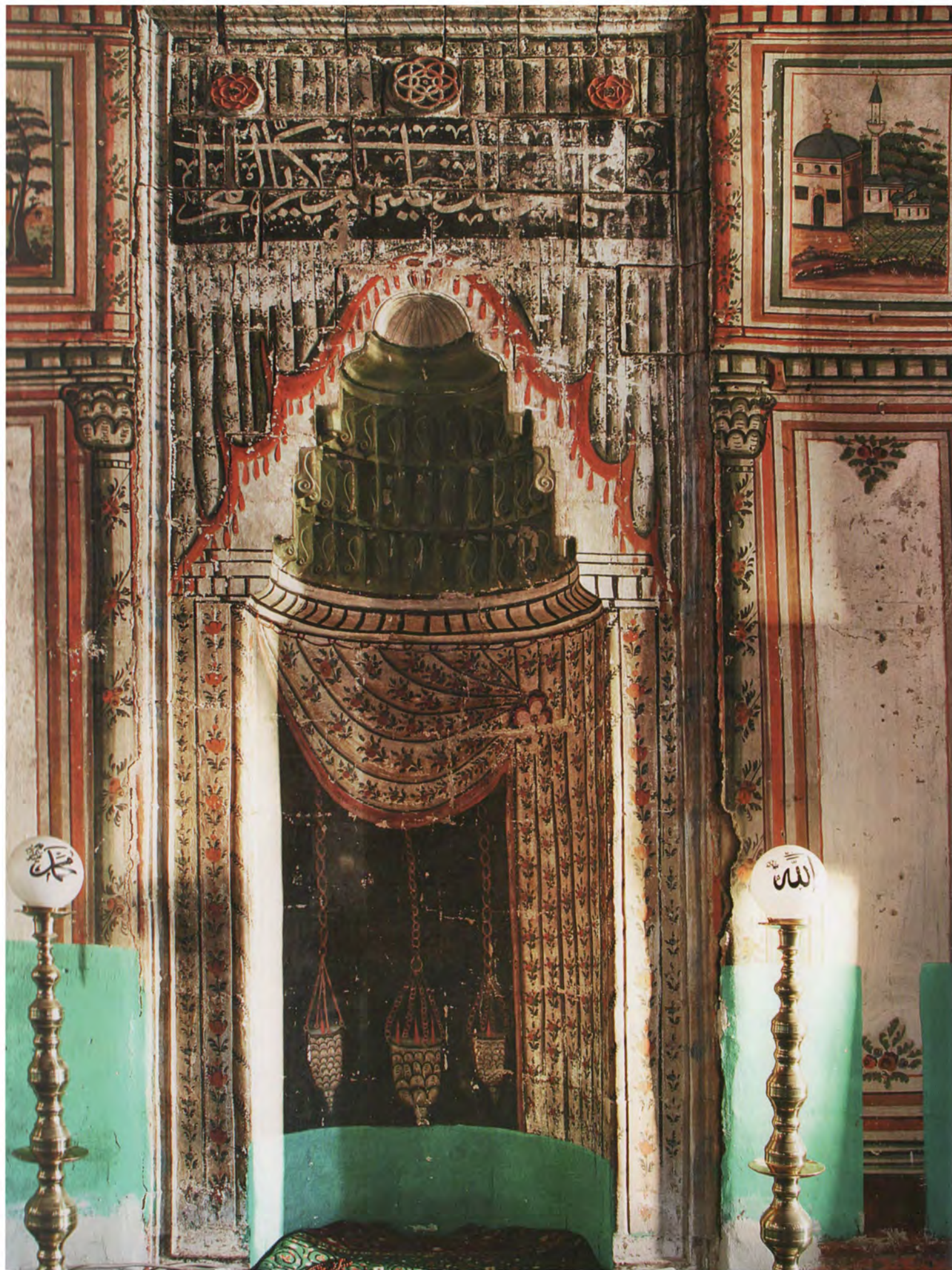

Çarşı Camii, minber altı.

ı Camii'nden mihrap
nden mimari süsleme
ntisi.

Bazısı iki kulplu olan vazolarda gül, lale ve karanfillerin yer aldığı çiçekler ile kâseler içinde üzüm, armut, karpuz, nar ve elma gibi meyveler resmedilmiştir.¹²

Güney ilçesinin yaklaşık 20 km güneyindeki Belenardıç Köyü Camii, plan düzenlemesi ve süslemeleriyle ahşap direkli diğer camilere benzemektedir.¹³

Caminin tarihini veren iki kitabe bulunmaktadır. Bunlardan ilki son cemaat yerinde yer almaktadır. Boyayla yazılan kitabeden caminin H.1300 (1884) yılında inşa ettirildiği ve kitabeyi yazan kişinin Denizlili Hafız Ağazadelerden Ali oğlu Mehmed olduğu öğrenilmektedir. Yapıda tarih veren diğer kitabe, harimin güney duvarının üst kısmında yer almaktadır. Yine boyayla yazılan bu kitabe, H.1301 (1885-1886) yılı geçmekte olup bu süslemelerin tamamlandığı tarih olmalıdır. Boğaziçi köyündeki Eski Cami'de 1876 tarihinde tamamlanan süslemelerle benzerliği ve tarihsel yakınlığı göz önüne alınarak bunların aynı sanatçının eseri olabileceği ileri sürülmektedir.¹⁴

Enine dikdörtgen planlı harim, son cemaat yeri, sonradan eklenen kuzeybatı köşeye yakın minareden meydana gelen cami, moloz taş malzemeye inşa edilmiştir. Son zamanlarda yapının kuzey yönüne, minareyi de içine alacak şekilde bir mekân eklenmiştir. Kuzey yönündeki son cemaat yeri yanlardan duvarlarla kapalı olup dört ahşap direk taşıyan düz örtülü bir mekândır. Doğuya kaydırılan harim girişinin iki yanında pencereler, sağda mihrap nişi ve doğu duvarda bir nişin yer aldığı son cemaat yerinde duvarlarda kalem işi süslemeler görülmektedir.

Yuvarlak kemerli kapıyla girilen harim, kareye yakın dikdörtgen bir alanı kaplamaktadır. Girişin tam karşısına denk gelen mihrap nişi güney duvarın doğu yönüne doğru kaydırılmıştır. Mihrap alçı malzemeye yapılmış olup iç kısmında perde kompozisyonu işlenmiştir. Girişin sağında ahşaptan kadınlar mahfiline çıkan merdivenler bulunmaktadır. Düz üst örtü üçü serbest, diğerleri duvara bitişik 14 ahşap direk taşınmaktadır. Serbest direkler mekânın tam ortasında değil, kuzeye yaklaştırılmıştır. Duvara bitişik direkler kare, diğerleri sekizgen kesitlidir. Serbest direklerin üzerindeki profilli yastıklara oturan kuzey-güney yönündeki girişlerle iç mekân mihraba dik uzanan dört sahna ayrılmıştır.

Yapının yıkılıp yeniden yapılan batı duvarı dışında bütün duvarları içten kalem işi süslemelerle bezenmiştir. Doğuya kaydırıldığını söylediğimiz mihrap nişi, güney duvardan çıkıntı yapan çerçeve içine alınmış çeyrek daire kavsaralıdır. Mihrap nişi yarım daire planlıdır. Güneybatı köşeye yerleştirilen minberin herhangi bir özelliği görülmemektedir.

Camideki kalem işi süslemeler, Denizli çevresindeki di-

Güney ilçesindeki Belenardıç Köyü Camii, çeşme kitabesi.

ğer camilerde olduğu gibi bitkisel ve geometrik düzenlemelerin yanında mimari ve sembolik tasvirlerden meydana gelmektedir. Zikzaklarla yatay olarak ikiye bölünen duvarlarda mavi şeritlerin ayırdığı panolar içine kalem işi kompozisyonlar yerleştirilmiştir. Aralara, yer yer koyu renkle yazılmış din büyükleri, Ashab-ı Kehf'in isimleri, ayetler ve dua kitabele-

Belenardıç Köyü Camii'nde yuvarlak kemerli kapıyla girilen harim, kareye yakın dikdörtgen bir alanı kaplamaktadır.

ri işlenmiştir. Süslemelerin büyük bölümünü meydana getiren bitkisel motifler sarmaşık, lale, sümbül ile vazo ya da ibrikler içinden çıkan natürmortlardan meydana gelmektedir. Bitki kompozisyonlarının arasında gördüğümüz çarkifelek, altıgen ve çokkollu yıldız motifleriyle temsil edilen geometrik süslemeler diğerlerine göre daha azdır.

Mimari tasvirler son cemaat yeri ve harimde karşımıza çıkmaktadır. Son cemaat yerindeki cami tasviri üzerindeki yazıdan, bunun Edirne'deki Selimiye Camii örnek alınarak yapıldığı tahmin edilmektedir. Üçer şerefeli dört minarenin ortasında kubbe ve yanlarda daha alçak çeyrek kubbelerle basit bir anlatım dikkati çekmektedir. Harimde güney duvarın ortasındaki Kâbe tasvirinde; revaklı avlunun ortasındaki Kâbe, yarım daire şeklinde hatim, çevrede kubbeli altı adet yapı, kuyu, minber ve ağaçlar görülmektedir. Üzeri kubbelerle kapatılan revakların gerisindeki ikişer ve üçer şerefeli yedi minare, kısa kenardaki iki büyük çiçekle kompozisyon tamamlanmaktadır.

Belenardıç Köyü Camii, kalem işi süslemeleri içinde sembolik tasvirlerin önemli bir yeri vardır. Bu süslemeler son cemaat yeri ve harim duvarlarında görülmektedir. Son cemaat yerinin doğu duvarında, biri büyük üç tüfek, birer keşkül, teber, mızrak, sancak, barutluk, heybe, matara ve büyükçe bir tespihin içinde sarık tasvirlerinin yer aldığı kompozisyon görülmektedir. Bunlardan keşkül ve teberin dervişlerin kullan-

Belenardıç Köyü Camii'nde ahşap bir merdivenle kadınlar mahfiline çıkılır.

dığı malzemelerden olması bu tasvirlerin tarikatla ilgili olabileceğini akla getirmektedir.¹⁵ Bu kompozisyonun bir bölümü günümüzde ortadan kalkmıştır. Keşkülün üzerinde "Yâ Hû", heybenin üstünde "Sâhib Halil Ağa" yazıları okunmaktadır. Bunun, camideki süslemeleri yapan ya da yazıları yazan kişi olabileceği düşünülmektedir.¹⁶

رضي الله تعالى عنه

عجل

Harimin doğu duvarındaki terazi, cehennem ve cennet tasvirleri.

Belenardıç Köyü Camii'nden kalem işi süslemeler.

Harimin doğu duvarına, yan yana üç pano halinde terazi, cehennem ve cennet tasvirleri işlenmiştir. Direğe yakın olan ilk panoya adaleti ve kıyamette yapılacak hesabı anlatan mi-zan-terazi, bunun bitişiğine, iki yanda ateşlerin resmedildiği cehennem en sona da büyük bir perdenin içinde sekiz farklı renkte gösterilen cennet tasviri yerleştirilmiştir.¹⁷

Denizli çevresinde Türk Dönemi'nden kalan tarihî yapılar içinde önemli bir yere sahip olan camilere bakıldığında genel olarak iki farklı planın uygulandığı görülmektedir. Bunlar

Belenardıç Köyü Camii'nin mihrabı alçı malzemeyle yapılmış olup iç kısmında perde kompozisyonu işlenmiştir.

Harimde güney duvarın ortasındaki Kâbe tasviri.

tek kubbenin kapattığı kare planlı uygulama ile kuzey-güney yönünde dikdörtgen planlı, ahşap direklerle taşınan düz örtülü, üç sahınlı düzenlemedir. Bununla birlikte ahşap di-

reklerin taşıdığı, yine ahşap düz tavanlı camilerin daha fazla tercih edildiği anlaşılmaktadır. Bu yapıların aslında dıştan toprak damlı olduğu, daha sonra kiremit kaplı kırma çatılı hale getirildiği belirtilmektedir.

Bu konuda söylenmesi gereken diğer bir husus da camileri süsleyen bezemelerdir. Hırka köyü ve merkezdeki Kayalık Camii gibi tek kubbeli yapılarda Batılılaşma döneminin süsleme özelliklerini yansıtan stilize yaprak, çiçek ve kıvrık dal kompozisyonları karşımıza çıkmaktadır. Ahşap direkli ve düz örtülü camilerde bezemeyi oluşturan kompozisyonlarda soyut bitki süslemelerinin yanı sıra, daha natüralist tarzda ele alınan bitkisel motifler, vazo içinden çıkan çiçekler ya da kâse veya tabak içindeki meyvelerin işlendiği natürmortlar, perde tasvirleri, Kâbe, cami ve bazen sivil yapılar gibi tek yapı ölçeğinde mimari tasvirler, cennet, cehennem ve mizan gibi sembolik tasvirlerin yoğun olarak uygulandığını görmekteyiz. Renk, teknik ve kompozisyonlarda gördüğümüz genel benzerlikler, bu süslemelerin gezici usta grupları tarafından gerçekleştirildiğini düşündürmektedir.

Belenardıç Köyü Camii'nden, harimin doğu duvarı.

Kale, Cevher Paşa Camii.

Tavas, Kale'den.

Kale, Cevher Paşa Camii süslemeleri.

İç kubbesiyle Akköy Camii (inşa tarihi 1877-1878 ve 1909 arası).

Minberden ayrıntı.

Vaaz kürsüsü.

Kaynaklardan elde ettiğimiz bilgiler¹⁸ yanında çevre incelemelerimizde halkla yaptığımız diyaloglardan ahşap direkli, renkli kalem işi süslemelerin yer aldığı camilerin daha önceden çok sayıda olduğunu, mevcutların da yıkım ve değişimlerden kurtulabilenler olduğunu öğrenmekteyiz.

Camilerin dışında benzer kalem işi süslemelerin görüldüğü diğer bir yapı da Ortaköy'deki Sait Mehmet Ağa Konağı'dır.¹⁹ Kalem işi süslemeler arasında verilen H. 1202 tarihinden hareketle, yapının M.1787-1788 yıllarında inşa edildiği anlaşılmaktadır.

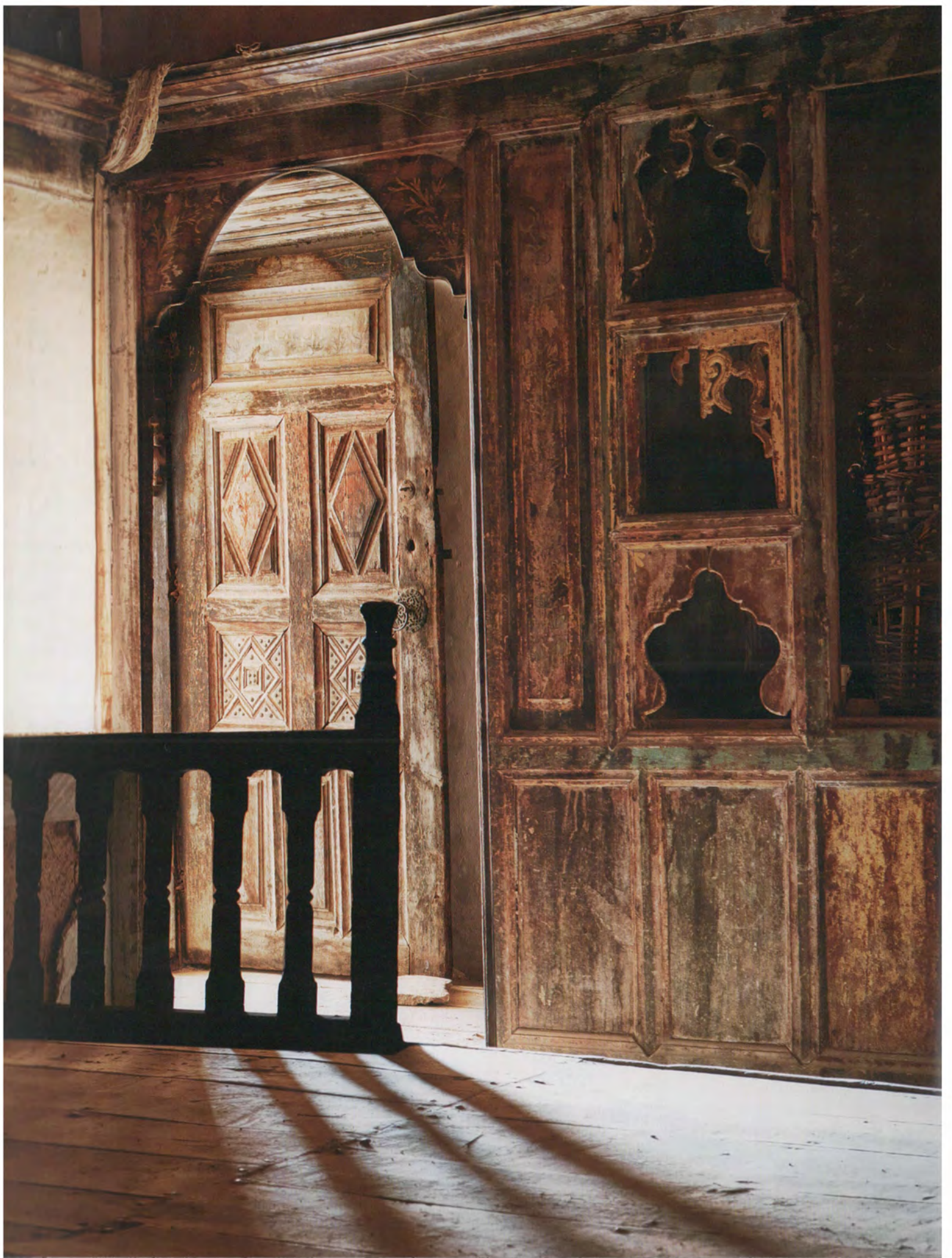
Günümüzde çok harap durumdaki konak, kalan bölümlerinden dış sofalı bir düzenleme göstermektedir. İki katlı konağın alt katında daha çok depo amaçlı, üst katında da kalma amaçlı mekânlar görülmektedir.

Yapının asıl önemi kalem işi süslemelerinden kaynaklanmaktadır. Üst kattaki iki odada kalan süslemeler, Denizli çevresindeki sivil yapıların süslemeleri konusunda önemli ipuçları vermesi yönüyle önem taşımaktadır. Burada duvarların üst kısmındaki daha çok çiçek ve meyve kompozisyonlarına dayanan natürmortlar, kıvrık dallara bitişen çeşitli çiçek-

Sait Mehmet Ağa Konağı'nın asıl önemi kalem işi süslemelerinden kaynaklanmaktadır.

ler, cami ve yelkenli tasvirleri kaliteli işçilikleriyle 19. yüzyıl Osmanlı süsleme sanatının Denizli'de güzel bir örneği olarak değer kazanmaktadır.²⁰ Süslemeler renk ve kompozisyon açısından Yazır ve Boğaziçi Köyü Eski Camii'ne daha yakın görünmektedir.

Kalem işi süslemeler yanında yuvarlak kemerli kapılar, tavan ve dolaplarda, oyma ve boyama yoluyla yapılmış kalem işi süslemeler yine kaliteli bir işçiliğin eseridir.

Denizli’de Türk Dönemi tarihî kalıntıları ele alındığında üzerinde durulması gereken diğer bir konu da mezar taşlarıdır. Denizli’nin il merkezi ile birçok ilçe ve köyündeki mezarlıklarda sanatsal değere sahip mezar taşları bulunmaktadır. Bunlar içinde özellikle Denizli il merkezindeki İlbadı Mezarlığı, –ki son yıllarda mezarlığın yer aldığı mahallenin adı İlbadı olarak değiştirilmiştir– Anadolu Selçuklu Dönemi’nden son zamanlara kadar kesintisiz süren gömülerle Denizli’nin tarih ve sanat hafızası durumuna gelmiştir.

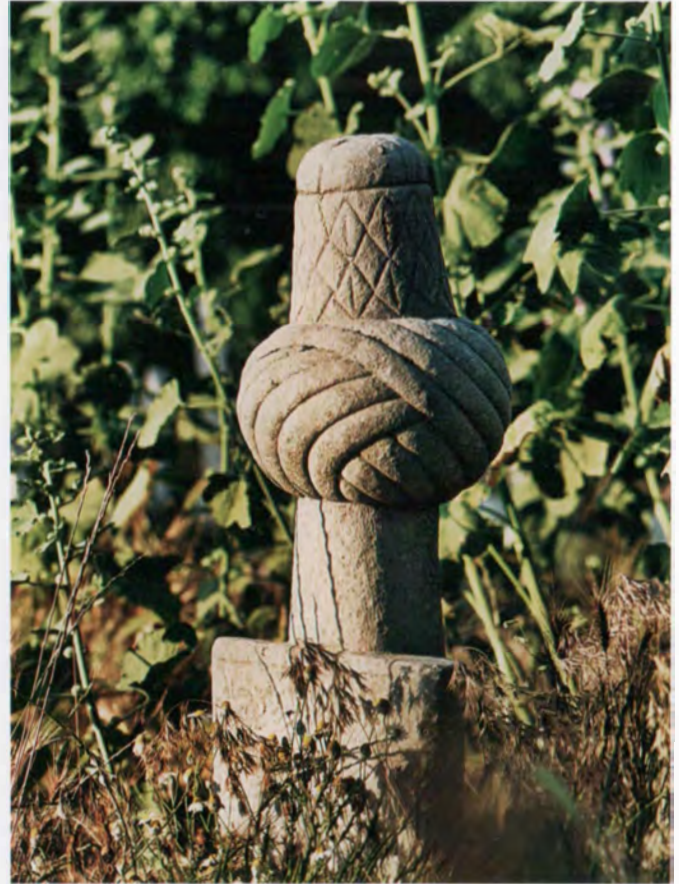
Şehrin batı yönünde yer alan İlbadı Mezarlığı (Eski Mezarlık), fazla yüksek tutulmayan duvarlarla kuşatılan geniş bir alana yayılmıştır. Burada, Denizli Müze Müdürlüğü’yle birlikte kazı ve envanter çalışması yapılmıştır. Buna göre asfalt veya taş döşemeli yolların ayırdığı alanlar pafta olarak belirlenmiş, buradaki çalışmaların 3. paftadan başlatılmasına karar verilmiştir. 3. paftada yapılan kazılarda, 14.-15. yüzyıllarda yapıldığını düşündüğümüz aile mezarları ile namazgâh olabileceğini tahmin ettiğimiz yapı ortaya çıkarıl-

mıştır. Harap durumda gün yüzüne çıkarılan aile mezarları ve namazgâhın konservasyonları yapılmıştır.

Yapılan kazılar sonrasında 14.-15. yüzyıllara tarihlenen aile mezarlarının, büyük ölçülü taş blokların çevrelediği dikdörtgen bir alana kurulduğu, dikdörtgenin kısa kenarlarının ortasına, baş ve ayak şahideleri yerleştirildiği anlaşılmıştır. Aile mezarlarının, İlbadı Mezarlığı’nın diğer paftalarında da yapıldığı tespit edilmiştir. Buradaki kazılar sırasında toprak altından çıkarılan ve çevreye dağılmış durumda bulunan mezar taşları orijinal yerlerine dikilmiş, kırık durumdaki mezar taşları yapıştırılmıştır. Kazı çalışmalarında ele geçen yeşil ve mavi sırlı seramik parçaları, sırsız seramik parçaları çeşitli kaplara ait kulp, gövde, dip parçalarının yanı sıra Germiyanlı ve Ladik Beylikleri ile Osmanlı dönemlerine ait çok sayıda sikke ve ok uçları gün ışığına çıkarılmıştır.

İlbadı Mezarlığı’nda envanteri yapılan mezar taşlarının yaklaşık 1/10’unu Selçuklu ve Beylikler Dönemi örnekleri oluşturmaktadır. Bunlarda altı farklı uygulamayla karşılaşılmaktadır:

Bu dönem mezar taşları içinde en gösterişli olanları ve en çok uygulananları, üzeri dilimli kemerli olarak düzenlenenler-

İlbadı Mezarlığı’ndan...

dir. Genellikle her iki yüzü de işlenen bu tip mezar taşlarının da Selçuklu sülüsüyle yazılan kitabeler, yanlarda görülen sürunçeler ile kıvrık dal, palmet ve rumî motifleri dikkat çeken unsurlardır. Süslemenin az uygulandığı, sülüs kitabelerin yer aldığı üzeri kemerli mezar taşları ile ortalarında nişlerin yer aldığı dikdörtgen mezar taşları burada rastlanan diğer şahide örnekleridir. Bununla birlikte üzerinde Mühr-ü Süleyman, altıgen, çarkifelek, kandil, palmet ve rumî motifleri yer alan dikdörtgen ve üçgen prizma ile tek parça sandukalar Selçuklu ve Beylikler Dönemi mezar taşlarında zengin bir çeşitlilik meydana getirmektedir.²¹

Osmanlı Dönemi örnekleri genellikle tek şahideler şeklinde karşımıza çıkmakta, bazen baş ve ayak taşları ile bunların arasındaki yan kapak taşlarından meydana gelmektedir. Erkeklerle ait mezar taşlarının üzeri sarık, kavuk ya da fes biçiminde sonlanırken, kadın mezar taşlarının üzeri genellikle uzun boyun biçiminde düzenlenmiştir. Özellikle 18.-19. yüzyıl kadın mezar taşlarında bitkisel motiflerin yanında takılının da işlendiği görülmektedir.

Notlar

- 1 I. Hakkı Uzunçarşılı, *Kitabeler*, İstanbul, 1929, s. 210-211; Kurt Erdmann, *Das Anatolische Karavansaray des 13. Jahrhunderts*, Berlin, 1961, s. 59-61; M. Kemal Özergin, "Anadolu'da Selçuklu Kervansarayları", *Tarih Dergisi*, S.20, İstanbul, 1965, s. 146-147; Gönül Öney, "Anadolu Selçuklu Sanatında Balık Figürü", *Sanat Tarihi Yıllığı*, S. II, (1966-1968), İstanbul, 1968, s. 142; Gönül Öney, "Anadolu Selçuklu Mimarisinde Boğa Kabartmaları", *Belleten*, S. XXXIV, Ankara, 1970, s. 98; Tuncer Baykara, *Denizli Tarihi İkinci Kısım 1070-1429*, İstanbul, 1969, s. 50; Oktay Aslanapa, *Türk Sanatı I-II Başlangıcından Beylikler Devrinin Sonuna Kadar*, Ankara, 1990, s. 282; Joachim Gierlichs, "Mittelalterliche Tierreliefs in Anatolien und Nordmesopotamien", *Istanbul Forschungen*, Band 42, Tübingen, 1996, s. 153-154; Kadir Pektaş, "Çardak Han", *Anadolu Selçuklu Dönemi Kervansarayları*, Ankara, 2007, s. 160-173.
- 2 Erdmann, *age*, s. 67; Özergin, *agm*, s. 144; Baykara, *age*, s. 50; Semavi Eyice, "Ak Han", *İslam Ansiklopedisi*, C. 2, İstanbul, 1989, s. 236; Aynur Durukan, "Ak Han'ın Süsleme Programı", *Sanat Tarihinde İkonografik Araştırmalar*, Güner İnal'a Armağan, Ankara, 1993, s. 143-160; Aysıl Tükel Yavuz, "Anadolu Selçuklu Dönemi Kervansaraylarının Tipolojisi", IV. Milli Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Bildirileri, (25-26 Nisan 1994, Konya), Konya, 1995, s. 185; Gierlich, *agm*, s. 167-169; Ahmet Ali Bayhan, "Ak Han (Goncalı Han)", *Anadolu Selçuklu Dönemi Kervansarayları*, Ankara, 2007, s. 287-303.
- 3 Ayda Arel, "Ege Bölgesi Ayanlık Dönemi Mimarisi: 1989 Dönemi Yüzey Araştırmaları", VIII. Araştırma Sonuçları Toplantısı, (28 Mayıs-1 Haziran 1990, Ankara), Ankara, 1991, s. 5; Şakir Çakmak, "Denizli İl'indeki Türk Anıtları (Camiler)", (Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji ve Sanat Tarihi Anabilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İzmir, 1991, s. 6-14; Ferruh Toruk, "Denizli-Çivril-Emirhisar Kasabası'ndaki Yapılar", *Ortaçağ'da Anadolu Prof. Dr. Aynur DURUKAN'a Armağan*, (8-9 Mayıs 2000, Ankara), Ankara, 2002, s. 431-432; Kadir Pektaş, "Denizli Çevresindeki Türk Dönemi Tarihi Eserleri Üzerine", *Uluslararası Denizli ve Çevresi Tarih ve Kültür Sempozyumu Bildirileri 2*, (6-8 Eylül 2006, Denizli), Isparta, 2007, s. 145.

- 4 Çakmak, *agt*, s. 15-18; Pektaş, "Denizli Çevresindeki...", s. 145; Ahmet Ali Bayhan, "Denizli/Honaz'daki Tarihi Kalıntılar Üzerine Birkaç Söz", XIII. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri, (14-16 Ekim 2009, Denizli), İstanbul, 2010, s. 95-97.
- 5 Pektaş, "Denizli Çevresindeki...", s. 145; Kasım İnce, "Tavas ve Çevresindeki Osmanlı Mimari Eserleri", *Uluslararası Denizli ve Çevresi Tarih ve Kültür Sempozyumu Bildirileri 2*, (06-08 Eylül 2006, Denizli), Isparta, 2007, s. 165-166.
- 6 Pektaş, *agm*; Güliz Özbek, *Denizli (Merkez) Hatipoğlu, Kayalık ve Un Pazarı Camileri*, Pamukkale Üniversitesi Sanat Tarihi Bölümü Lisans Tezi, Denizli, 2008, s. 13-16.
- 7 Çakmak, *agt*, s. 28-45; Şakir Çakmak, "Boğaziçi Kasabası Eski Camii (Baklan/Denizli)", 9. Milletlerarası Türk Sanatları Kongresi, (23-27 Eylül, İstanbul), C. I., Ankara, 1995, s. 529-540; Arel, "Ege Bölgesi...", s. 6; Ayda Arel, "18. ve 19. Yüzyıl Ege Dünyasında İkonografik İzlek ve Kalıplar", *Sanat Tarihinde İkonografik Araştırmalar*, Güner İnal'a Armağan, Ankara, 1993, s. 27; Feryal Beykal, *Denizli İlinde 19. Yüzyılda Yapılan Duvar Resimli Yapılar*, (P.A.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Resim İş Eğitimi Anabilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Denizli, 1996, s. 21-29.
- 8 Kadir Pektaş, "Denizli-Çivril-Savran Köyü'ndeki Tarihi Eserler ve Çorbacızâde Ailesi Hakkında Notlar", *Uluçam Armağanı*, Ankara, 2008, s. 242-244.
- 9 Beykal, *agt*, s. 30-36; Pektaş, "Savran...", s. 242-244.
- 10 Çakmak, *agt*, s. 55-61.
- 11 Çakmak, *agt*, s. 56-61; Bahri Yıldırım, "Denizli/Bozkurt-Baklan Kuyucak Köyü Osmanlı Dönemi Eserleri ve Çal-Kocaköy Camii", (Pamukkale Üniversitesi Sanat Tarihi Bölümü Yayınlanmamış Bitirme Tezi), Denizli, 2010, s. 5-9.
- 12 Metin Sözen ve Grubu, *Türk Mimarisinin Gelişimi ve Mimar Sinan*, İstanbul, 1975, s. 316; Günsel Renda, *Batılılaşma Döneminde Türk Resim Sanatı (1700-1850)*, Ankara, 1977, s. 152; Rüçhan Arık, *Batılılaşma Dönemi Anadolu Tasvir Sanatı*, İstanbul, 1988, s. 42-46; Arel, "Ege Bölgesi...", s. 7-8; Arel, "18. ve 19. Yüzyıl ...", s. 27; Beykal, *agt*, s. 37-47; Kadir Pektaş, "Acıpayam ve Çevresindeki Türk Dönemi Eserlerinden Bir Kesit", I. Acıpayam Sempozyumu Bildirileri, (1-3 Aralık 2003, Denizli), Denizli, 2007, s. 422-424.
- 13 Arel, "18. ve 19. Yüzyıl ...", s. 27.
- 14 Çakmak, *agt*, s. 94.
- 15 "Hoş Gör Yâ Hü" Osmanlı Kültüründe Mistik Semboller Nesneler, (Haz.: Ekrem Işın-Selahattin Özpabıyıklar), YKY, İstanbul, 1999, s. 72-79.
- 16 Çakmak, *agt*, s. 88-94.
- 17 Arel, *age*, s. 27.
- 18 19. yüzyılda Denizli çevresine gelen Avrupalı seyyahlar, duvar resimli camilerden bahsetmektedir. Bkz. C. Texier, *Asie Mineure*, Paris, 1862, s. 438; A. Choisy, *L'Asie Mineure et les Turcs en 1875*, Paris, 1876, s. 253. Ayrıca, Denizli il merkezinde, bugün bulunmayan 1872 tarihli Toprak Camii'nde duvarlarında manzara resimlerinin olduğu kaydedilmektedir. Bkz. Renda, *age*, s. 247.
- 19 Komisyon, *Denizli Kültür Değerleri 2001*, (Denizli Valiliği Yay.), Denizli, (Tarihsiz), s. 59'da yapı bu şekilde adlandırılırken, Beykal, *agt*, s. 48-52'de yapıyı, yöre halkının deyimiyle Saray Ev olarak tanıtmaktadır.
- 20 Buradaki süslemelerin benzerleri için bkz. Arık, *age*, s. 129-133; Renda, *age*, s. 124-137; İnci Kuyulu, "Çakırağa Konağı-Sandıkeminoğulları Evi", *Birgi Tarihi, Tarihî Coğrafyası ve Türk Dönemi Anıtları*, (Yayına Hazırlayan: Prof. Dr. Rahmi Hüseyin Ünal), Ankara, 2001, s. 142-153.
- 21 Kadir Pektaş, "Denizli-İlbadi Mezarlığı'ndaki Selçuklu ve Beylikler Dönemi Mezar Taşları Üzerine", XIII. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri, (14-16 Ekim 2009, Denizli), İstanbul, 2010, s. 545-550.

1193
هو الخلفاء والمجاهدين
ومغفور لما السيد
اجري لا راعى السيد
عاجي عبد الرحمن راجح
ايكون فاجي من...

1193
عاشت الحجة
جدا في وفاء
وتعاقب
...
...
...

KAZIM
HUSA
ARICAN
1917
3. 73

İnanc Mezarlığı duvarından Hicazpolis Örenyeri
üzeline getirilen, İnanc Bey'e ait kitabe.

Evliyâ Çelebi Seyahatnâme'si'nde Denizli

İDAR-I MÂ [SU YURDU] KALESİ DENİZLİ ŞEHRİNİN ÖZELLİKLERİ

Bu şehrin dört tarafını nice bin akarsular ve nice göller kuşattığı için Denizli ismi verilmiştir. Yoksa denizden doğu tarafına dört merhale uzaktır. Kütahya Sancağı toprağındadır, ama eski zamanda başka sancak idi. Sonra () tarihinde Bağdad fatihi Gazi Sultan Murad fermanla kızı Kaya Sultan'a ebedî ve mülk olarak hayat boyu çocukların çocuklarına her türlü vergiden muaf ve müselleme hâs etmiştir.

Halâ başka hâkimi var, 300 asker ile 40 yük akçe iltizamını tahsil edip 20 bin gurus da kendine tahsil eder. Bir sene zaptımızda olmuştur, oradan biliyoruz. Hükmi altında 5 kaza yerdir. Evvelâ Denizli kazası, Ezineâbâd kazası, Çarşambaâbâd kazası, Gököyük kazası ve Honaz kazası. Bu 5 kaza birbirlerine yakın olmakla Denizli hâssı hududundadır.

Denizli şehri kadılığı 300 pâyesiyle yüksek kadılıktır. Ve nahiyesi (---) köydür. Şeyhülislâmı, nakibüleşrafi, ayanı eşrafi, kethüdayeri, yeniçeri serdari, dizdari, neferleri ve şehir subaşı vardır.

Kalesi, bir düz yerde dört köşe yalın kat taş bina güzel bir kaledir. Ama sulu yerde olmakla dört tarafında hendeği yoktur, ancak Yeni Cami tarafında biraz hendeği vardır, o da bir adam boyu kadar alçacık hendeğidir. Başka yerinde hendek yoktur. Çepçevre büyüklüğü 4.070 adımdır.

Ve 4 kapısı vardır. Kuzey tarafında Boyacılar Kapısı, doğuya bakan Semerciler Kapısı, gayet küçük kapıdır, iki adam yana giremez ve atlı girip çıkamaz. Kible tarafında Yeni Cami Kapısı ve batı tarafta Bağlar Kapısı, bazıları Hızırlık Kapısı derler.

Bu kale Rum kayseri binasıdır. Nice devletler eline girip sonunda 607 tarihinde Selçuklu şehzadelerinden Mukim

Şah oğlu Keyhusrev oğlu Keykavus Şah fethidir. Daha sonra Osmanlı'dan Koca Sultan II. Murad eline girmiştir.

Bu kale içinde asla çoluk çocukla sakin olacak hane ve hanedanlar yoktur, baştan başa dükkânlardır. 370 mamur ve şenlikli dükkânlı çarşıdır. Bir kârgir duvarlı, çatısı kiremitli ve iki kapılı bir sağlam ve müstahkem binalı bedesten var, tamamı 70 dolap dükkândır. Ve bir toprak örtülü minaresiz eski cami var.

Kalenin tam ortasında üstü kiremitli bir geniş Tahıl Pazarı meydanı var. Ve birkaç çeşmesi var. Bu yapılardan başka kale içinde bina yoktur, bir hanı var, ancak onda gelen geçen yolcular konuk olamaz. Güvenip bildikleri adamları korlar. Ve bekçiler her gece han kapısını üzerlerine dışarıdan kapatırlar. Bu kale içinde her gece 50 adam silâhlı olarak gözcülük ve bekçilik ederler, gayet güvenlidir.

Bu kale içinde haftada büyük bir pazar olur ki sanki insan denizi Denizli şehrinde dalgalanır. Pazardan sonra kalede akşam olunca bekçilerden başka bir can kalmayıp herkes bağlarında hanelerine gidip sabah olunca kale muhafızları davullarına tokmaklarını vurup nöbet beklerler, zira bu kale bedestenin zemini altında nice Mısır hazinesi tüccar malı vardır.

Bu kaleden dışarıda 44 mahalle vardır. Hepsi bağ ve bahçeler içinde gül ü gülistanlı, bağ ve bostanlı akarsular içinde 3.600 direkli İrem gibi haneleridir.

Tamamı 57 mihraptır. Bunlardan kalabalık cemaate sahip Kale Camii, sonra taşra Yeni Cami derler, kible kapısı üzere yazılan tarihi budur:

“Fî eyyâmi Sultanü'l-a'zam Gıyâsü'd-dünyâ ve'd-dîn Keyhusrev bin Kılıc Arslan halledallâhu mülkehû, sene seb'in ve seb'a mie.” [770]

Saray Cuması eski yapıdır. Kurşunlu Cami hoş ve güzel yapıdır. Ulu Cami, bu da kurşunludur ve eski yapı Sıddîk

makamıdır. Tabaklar Camii yakın zamanda yapılmıştır. Çömlekçiler Camii, başka bir tarz mamur camidir. Kaleden taşra meşhur camiler bunlardır. Başka 37 adet mescit vardır.

Ve 7 medrese vardır. Bunlardan Saray Cuması Medresesi (---) adet ulemalarına meşruta yüksek pâveli medresesidir.

1 dârülhadis ve 7 sıbyan mektebi vardır. Ve 11 derviş tekkesi vardır. Bunlardan mamur ve meşhurları Ulu Cami önünde Ahi Duman Baba Tekkesi, Ak Sinan Sultan Tekkesi, Kara Oğlan Baba Sultan Tekkesi ve Cem Baba Sultan Tekkesi bâbullah fukaralarına nimetleri bol derviş tekkesidir.

Ve 6 hamamı vardır. Hoca Ömer Hamamı'nın suyu ve havası hoş eski yapı bir hamamdır. Alaca Hamam da hoş havalıdır. Küçügenoğlu Hamamı, Yeni Hamam, Tabakhane Hamamı ve Şengül Hamamı. Bunlar herkes için hamamlardır. Ama 100 hamam da bahçeler içinde hane hamamları vardır.

Bu şehrin bağ ve bahçesi mahkeme sicillerinin yazdığına ve şehbenderinin söylediğine göre toplam 10.070 bahçe ve 7 bin dönüm hakkı verir voyvoda defterinde kayıtlı bağlar vardır. Bütün ayan, eşraf ve küçük büyük herkes bahçelerinde sakinlerdir. Vilâyet ayanı,

“Şehrimizin dört tarafında 20 binden fazla kaynak sular vardır” diye övünürler. Gerçekte yine sözlerinde doğrulardır. Hayat sularının çokluğundan bu şehre Denizli derler. Zalim şehir ağaçlık içinde olmakla sivrisinek gayet çoktur, ama yayla bağlarında sinek yoktur.

Bütün halkı bağlarında oturduklarından çoluk çocukları, aileleri birbirlerinden kaçmak yoktur, zira hepsi birbirlerine akraba gibi olmuşlardır.

Yer yer mahbûb ve mahbûbeleri çoktur. Genellikle halkı mavi ve beyaz bez ferace giyerler. Kadınları da beyaz çarşaf ve muhayyer ferace giyerler.

Halkın misafirlerle ilişkisi biraz yapmadır. Zira şehirleri Anadolu diyarının bir köşesinde bulunduğundan insanların uğrak yeri değildir. Onun için kimse ile hüsn-i ülfet etmeyi bilmez bir alay Etrak tüccarıdır.

Beğenilenlerinden, pamuğu, pamuk ipliği, beyaz, ince ve temiz sadelik bezi, Acem bezinden hoş olur, nice bin yük bezi Anadolu vilâyetine dağılır, başka bezirgânları vardır. Bütün halkının işleri ve kazançları beyaz bezdir.

[...]

İbretlik ağaçlar: Bu hanın dört tarafında çam ağaçları var ki varlıkları yaratan Allah kuvvet ve kudretini göstermek için yaratmıştır. Bu yüksek ağaçların benzerini bir diyarda yaratmamıştır. Her biri göklere doğru baş uzatmış servi

gibi uzun olup güzel kokusundan gelen geçenin dimağları kokulanır.

Bunlardan biri çardaklı çam namıyla meşhur benzersiz bir çamdır. Gölgesinde bin atlı konaklasa mümkündür.

Biri de adam çamı, bu da ibretlik güzel çamdır. Sanki Allah'ın emriyle insan gibi elleri, kolları, ayakları ve başı var, beli ince, gövdesi iri, acayip sırlı garip çamdır.

Başka biri kuru çam, göklere doğru uzanmış asla yeşil yaprakları yok, kuru çam görünür, ama yine taze dalları gayri çamlardan fazladır. Dibinden devamlı olarak nice yüz kantar katranı kaynar.

Biri de semiz çamdır, Allah'ın yarattığı ağaçların adeti bu şekilde yürür ki, servi ve çam ağaçları uzun ola, ama bu semiz çam gayet alçaktır ve gövdesini 10 adam ancak kucaklar. Gövdesi ve yaprakları bir vadiyi gölgeleyip altında 10 bin koyun gölgelenir bir cihan çamıdır.

Diğer biri kemerli çamdır, ana yolun iki tarafında birer çam Yaratıcı'nın kudretiyle hâsıl olup birbirine kavuşup zamanla tek parça olup yol üzerinde kemer gibi olmuşlar. Bütün yolcular o kemerin altından geçerler bir seyirlik çamlardır.

Biri de kırk kardeş çamı. Hurma ve çamın yaratılışı tek tek yetismektir, ama bu çam bir kökten 40 adet çam yetişip hepsi göklere doğru uzayıp gitmiştir. Gölgelerinde 40 adet şehit gömülü olduğu için kırk kardeş çamı derler.

Diğer biri de çatallı çamdır. Bütün zamanda çam ağacı hurma ağacı gibi uzun dallı olur, ama bu çam çınar gibi dallı ve budaklı hâsıl olmuştur.

Biri de Kanlı Çam'dır. Yaz kış kanı kızıl kızıl akar. Edhemî tarikatından Selim Dede adlı bir halim selim zatı haramiler bu çam altında yaralayıp soyup giderler. Ölüm anında Edhemî dervişi,

“Ey çam! Benim kanım yere senin sayende düştüğüne sen de kan akıtıp tanıklık eyle” diye dua edip Selim'in ruhu Hakk'a yürüyüp kanı düşüp şehit olduğu çamın dibinde bir set üzerinde gömülüdür. Hâlâ o zamandan beri bu çamdan kan akmaktadır. Onun için kanlı çam derler, yol üzerinde halkın ziyaretgâhıdır.

Bu yukarıda yazılan ibretlik çamlar hepsi yol üzerindedir. Bu ibretlik çamların her birisinin birer hikâyeleri vardır. Ve nice kere yüz bin ibretlik garip ağaçlar vardır ki gören insanlar hayran kalır.

Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi,
cilt 9'dan

Sadeleştiren: Seyit Ali Kahraman

Denizli Sancağı

1890'lardan Denizli Panoraması

Vital Cuinet

Konum, sınırlar Denizli Sancağı, Aydın vilayetinin doğusunda 26°7' ve 27°15' boylamları ile 37°10' ve 38°25' enlemleri arasındadır. Kuzeyinde Saruhan Sancağı'yla çevrilidir. Doğusunda Bursa ve Konya vilayetleri, güneyinde Menteşe Sancağı ve batısında yine Menteşe Sancağı ve Aydın vardır.

Yüzölçümü Toplam yüzölçümü 7816 km²'dir ve yüzölçümünün dağılımı şu şekildedir:

Ekili alan	1927 km²
Otlaklar	674 km²
Dağlar	4178 km²
Ormanlar	137 km²
Toplam	7816 km²

İdari bölümler Sancak, idari olarak 6 kaza ve 4 nahiye'den oluşur. Bunlarda da toplamda 385 köy bulunur.

Kazalar	Nahiyeler	Kaza başına düşen köy sayısı
Denizli (merkez kaza)	Honaz	91
Sarayköy	Kadıköy	31
Çal (Demirci'nin merkezi)	Baklan (Dedeköy)	61
Tavas (Yarengöme'nin merkezi)		78
Buldan		38
Karaağaç (Acıbadem'in merkez)	Aberle	86
6 Kaza	4 Nahiye	385

Sivil otorite Sancağın idarecisi mutasarrıftır. Kazaları kaymakamlar, nahiyeleri de müdürler yönetir.

Askeriye Sarayköy ve Buldan kazaları Aydın Sancağı askerî bölgesinin 3. ve 4. bölümlerine dahildir. Denizli Sancağı Milas askerî bölgesine dahildir ve bu bölgenin 3. ve 4. bölümlerini oluşturur. Şöyle ki:

Milas Askerî Bölgesi (muvazzaf ihtiyat)

3. Bölüm: Yarengöme, Tavas ve Kale-Tavas'tan meydana gelir.
4. Bölüm: (Denizli) Denizli, Honaz, Karaağaç ve Aberle'den meydana gelir.

Bu birliklerin komutanı Menteşe Sancağı'na bağlı Milas'ta mukimdir.

Özet olarak, Denizli'nin iki kazası Aydın askerî bölgesinin 3. ve 4. bölümlerini, dört kazası da Milas askerî bölgesinin 3. ve 4. bölümlerini oluşturur.

Mahkemeler Denizli'de sivil, bidayet veya modern hukuk mahkemeleri bulunur. Bir şer'i ve bir ticaret mahkemesi de vardır. Her kaza merkezinde bir naip bulunur ki, duruma göre şer'i hükümleri veya bidayet mahkemesi hükümlerini uygular. Şer'i hükümlerin yorumlanması için her Müslüman köyünde bir kadı, bir imam ve bir molla bulunur.

Jandarma, polis Denizli Sancağı'nda kamu düzeni jandarma tarafından sağlanır. Jandarma atlı ve piyade olmak üzere ikiye ayrılır. Atlı jandarmaların sayısı 45'tir ve bir subay, 12 astsubay ve 32 erattan meydana gelir. Piyadelerin sayısı ise 153'tür ve 2 subay, 23 astsubay ve 128 erattan meydana gelir. Piyade ve atlı jandarmaların sayısı 198'dir. Merkez kazada ikinci dereceden 1 polis komiseri ve 7 polis memuru vardır.

Osmanlı Düyun-ı Umumiyesi Düyun-ı Umumiye idaresinin bu sancakta Denizli, Sarayköy ve Buldan'da olmak üzere üç bürosu vardır.

Tütün Rejisi Bu sancakta Tütün Rejisi'nin Denizli'de bir merkez bürosu; Çal, Buldan, Tavas, Sarayköy ve Acıbadem'de de beş şubesi vardır.

1 Mart 1890 ile 28 Şubat 1891 tarihleri arasında gerçekleştirilen satışlar 2.603.243 kuruş yani yaklaşık 598.745 frank olarak kaydedilmiştir.

Posta ve Telgraf Posta ve Telgraf İdaresi'nin Denizli Sancağı'nın her kazasında bir şubesi vardır ve bu altı şubede haberleşme dili Türkçedir.

Sancağın Nüfusu Sancağın toplam nüfusu 213.987'dir ve nüfusun cemaatlere göre dağılımı şu şekildedir:

KAZA	Müslüman	Ortodoks Rum	Gregoryen Ermeni	Toplam
Denizli	35.696	1200	430	37.326
Sarayköy	18.200	450	-	18.650
Çal	42.882	420	-	43.302
Tavas	52.376	400	-	52.776
Buldan	25.481	-	-	25.481
Karaağaç	36.062	390	-	36.452
Cemaatlerin toplamı	210.697	2860	430	
Genel toplam				213.987

Gelenek, görenekler Vilayet bölümünde farklı halkların gelenek ve görenekleri için söylenenler Denizli Sancağı sakinleri için de geçerlidir.

Mektepler Bu sancaktaki mektep sayısı 22'dir. Bunun altısı orta mektep, on altısı ilk mekteptir. Bu mekteplerde 1765'i oğlan, 140'ı kız olmak üzere toplam 1905 öğrenci okumaktadır. Öğrencilerin tabi oldukları cemaatlere göre dağılımları şöyledir:

Cemaatler	Orta Mektep			İlk Mektep		
	Mektepler	Oğlan Öğrenci	Kız Öğrenci	Mektepler	Oğlan Öğrenci	Kız Öğrenci
Müslümanlar	6	625	-	8	775	-
Ortodoks	-	-	-	6	320	100
Rumlar	-	-	-	2	45	40
Ermeniler	-	-	-	-	-	-
Toplam	6	625	-	16	1140	140
Genel Toplam: 22 Mektep, 1905 Öğrenci						

Müslüman öğrencilerin gittiği 6 mektep, Maarif Nazırlığı tarafından merkez kazalarda kurulmuştur ve masrafları vergiler yoluyla yine Maarif Nazırlığı tarafından karşılanmaktadır. Bu mekteplerden sekizi cami müstemilatıdır ve şeyhü'l-islama bağlıdır; masraflarını bu dinî kurumlar karşılar.

Ortodoks Rumların ve Gregoryen Ermenilerin ilk mektepleri bu cemaatler tarafından kurulmuştur ve bağışlarla idare edilir.

İklim Denizli Sancağı'nın iklimi büyük ölçüde çok sağ-

lıklıdır, sadece Sarayköy ve Denizli kazalarında rutubetli bir hava görülür ki, bu da bazen rahatsızlıklara sebep olur. Buna mukabil, Tavas kazasının merkezi olan Yarengüme sakinleri yazları çoğunlukla susuzluktan mustarip-tir.

Tarım Ürünleri Denizli Sancağı'nın tarım üretimi, resmî rakamlara göre yıllık olarak toplam 65.341.300 kuruş, yani yaklaşık 15.028.499 frank olarak kaydedilmiştir. Ürünlerin dağılımı şu şekildedir:

Ürün	Miktar Kile	Maddi Değeri	
		Kuruş	Frank
Buğday	1.580.000	31.600.000	7.268.000
Arpa	1.680.000	16.800.000	3.864.000
Çavdar	30.000	300.000	69.000
Yulaf	30.000	180.000	41.400
Mısır	378.000	3.785.000	870.550
Darı	10.400	90.400	20.792
Susam	24.300	437.300	100.579
Pancar Küspesi	37.800	453.600	104.328
OKKA			
Nohut	69.300	69.300	15.939
Mercimek	17.500	17.500	4025
Fiğ	32.500	455.000	104.650
Pelit	2.165.000	2.165.000	497.950
Mazı	3600	108.000	24.840
Pamuk	513.000	1.026.000	235.980
ÇEKİ			
Afyon	31.500	2.500.000	575.000
OKKA			
Meyankökü	4.000.000	800.000	184.000
Ceviz	29.200	29.200	6716
Badem	14.000	28.000	6440
Üzüm	2.560.000	2.560.000	588.800
İncir	60.000	90.000	20.700
Zeytin	22.000	22.000	5060
Koza	10.000	50.000	11.500
Yün	345.000	1.725.000	396.750
Bal	12.500	50.000	11.500
TOPLAM		6.5341.300	15.028.499

Kaynak suları Denizli Sancağı kaynak suları bakımından çok zengindir.

Hayvancılık Denizli Sancağı, yüzölçümüne göre, her ırktan ve her türden evcil hayvan açısından zengindir. Özellikle çok sayıda keçi ve koyun bulunur.

Aşağıdaki tablo, sancakta bulunan toplam 895.340 hayvanın türlerini, ırklarını ve kazalara göre dağılımını göstermektedir:

İkkan	Türler	Denizli Sancağı'nın Kazaları						Tür Toplamı
		Denizli	Sarayköy	Çal	Tavas	Buldan	Karaağaç	
Buğugiller	Öküz	3455	989	5094	700	3362	843	14.443
	İnek	200	752	3300	500	3000	400	8152
	Manda	366	1284	72	70	75	2326	4193
Atgiller	At	543	562	509	1300	551	238	3903
Eşekgiller	Eşek	2096	1137	3537	2500	3108	2318	14.696
	Katır	220	143	231	100	219	584	1497
Deveçiller	Deve	454	168	68	350	257	55	1352
Koyunçiller	Koyun	144.803	9970	30.837	14.601	17.517	39.587	257.315
	Keçi Domuz	302.985	7845	30.146	99.120	65.814	83870	589.789
Domuzçiller		-	-	-	-	-	-	-
Kaza başına toplam		455.122	2850	73.794	119.450	93.903	130.221	
Baş Olarak Genel Toplam								895.840

Akarsular Denizli'nin belli başlı akarsuları, yaklaşık 110 km'lik kuzey kısmında doğudan batıya akan Maiandros (Büyük Menderes) ve Maiandros'un kolları olan sağ tarafındaki Banazçayı ile sol tarafındaki Çürüksu ve bu sancakta Akçay adı verilen Arpasu'dur (Harpas). Maiandros da dahil olmak üzere bu akarsuların Denizli Sancağı'nda katettiği toplam mesafe 230 km'dir.

Yollar İzmir-Aydın demiryolu batı-doğu istikametinde 80 km boyunca bu sancaktan geçer. 9 km'lik bir demiryolu hattı Denizli'yi **Guçeli** istasyonuna bağlar.

Ayrıca Denizli Sancağı'nda, toplamda 152 km 520 m'lik karayolu vardır. Bu yolların uzunlukları şöyledir:

Denizli Buldan şosesi	46 km 330 m
Denizli Çal şosesi	58 km 690 m
Denizli Davas şosesi	32 km 500 m
Kezil istasyonu-Keklik şosesi,	15 km 000 m
İzmir-Aydın yolundan Çal'a,	
Denizli-Çal şosesi üzerinden	
TOPLAM	152 km 520 m

İlk iki şose tamamlanmış, diğer ikisi yapım aşamasındadır.

Dağlar Denizli Sancağı'nın belli başlı dağları şunlardır: 1-Denizli'nin yakınında, kuzey doğuda bulunan Babadağ (Kadmos). Karasu, kaynağını, bu dağın diğer yamacından alır, Arpasuyu'nun kaynaklarından biri de burada bulunur. 2-Bozdağ (Salbakos) Denizli Sancağı'nın güneyinde yarım bir yay çizerek sancağın Menteşe Sancağı'yla olan sınırını oluşturur. Denizli Sancağı'nda Akçay adıyla bilinen Arpasu'nun ikinci önemli kaynağı Bozdağ'ın eteklerinden çıkar. Çine Çayı'nın doğu kolunun kaynağı da buradadır.

Sanayi Üretimi Bu sancaktaki en önemli sanayi, değir-

menciliktir. Merkezi de Denizli'dedir. Bu şehirde su gücüyle çalışan 60 çift değirmen vardır. Bu değirmenler günlük asgari 55.000 okka (yani 70.559 kg) her tür un üretir ve Maiandros'un yukarı havzasının un ihtiyacını karşılar.

Sarayköy'de buhar gücü kullanılarak çırçır temizlenen 2 fabrika vardır. Ayrıca bu şehirde "alaca" adı verilen, güzel ve sağlam pamuklu kumaşlar da üretilir ve bunlardan giysiler yapılır.

Buldan'da bez ve ipekli kuşak atölyeleri vardır. Bunlar büyük ölçüde ihraç edilir. Tavas, çamaşır bezi üretiminde öne çıkar. Nihayet, Çal ve Denizli çevresindeki göçebe topluluklar halı dokurlar. Bu halılar şüphesiz "Smyrna" türü denilen halılar kadar güzel değildir ama değersiz oldukları da söylenemez.

Vergiler Denizli Sancağı'ndaki vergiler:

Vergiler	Türk Lirası	Harcamalar	Türk Lirası
Emlak vergisi	27.839	Hükümet idaresi	2948
Temettü	16.611	Maliye	2059
Bedel-i askeriye	450	Kadı ve Müftü	
Ağnam rüsumu	19.357	maaşları	945
Tahıl Vergisi	43.262	Emekli	109
Orman rüsumu	794	Adalet	2321
Maden rüsumu	-	Maarif	391
İntikal ve alım-satım		Orman idaresi	237
vergileri	3310	Çeşitli	424
Mahkeme harçları	1706	Jandarma	5640
Tömbeki rüsumu	-	Polis	309
Çeşitli vergiler	2049		
İlave vergiler	5898		
Toplam	121.276	Toplam	15.373

DENİZLİ SANCAĞI'NDAKİ KAZALAR

Denizli Merkez Kaza

Konum, sınırlar Denizli Merkez kaza aynı adlı sancağın kuzey doğusunda, merkez kısmına doğru ve vilayetin doğu-

sunda bulunur. Kuzeyinde Buldan kazası vardır. Doğusunda Çal, güneyinde Tavas ve Karaağaç kazaları bulunur. Batısında ise Sarayköy kazası vardır.

Yüzölçümü Toplam yüzölçümü 1014 km²'dir ve yüzölçümünün dağılımı şu şekildedir:

Ekili alan	277 km ²
Otlak	173 km ²
Dağlar	429 km ²
Ormanlar	135 km ²
Toplam	1014 km ²

Otorite Sivil otorite, âdet olduğu üzere, sancağın mutasarrıfı ve impartorluğun bütün idari bölümlerindekine benzer bir idare kurulu tarafından uygulanır.

Askerî Bölümler Burası, askerî bakımdan Milas bölgesinin 4. bölümüne aittir. 4. bölümün karargâhı Denizli'dedir. İki taburun bulunduğu bu birliğin başında bir yarbay ve iki tabur komutanı bulunur. Diğer subaylar şunlardır: İki binbaşı, on altı yüzbaşı, otuz iki teğmen ve asteğmen. Aynı şehirde yirmi askerin koruduğu bir de askerî depo vardır.

Nüfus Denizli merkez kazanın toplam nüfusu 37.326'dır ve nüfusun cemaatlere göre dağılımı şu şekildedir:

Müslüman	35.696
Ortodoks Rum	1200
Gregoryen Ermeni	430
Toplam:	37.326

Merkez Mutasarrafin ve sancağın bütün merkez idari kadrolarının ikamet ettiği, ayrıca askerî otorite, jandarma, polis, kamu kurumları, mahkemelerin vs bulunduğu Denizli, verimli bir ovanın kenarında yer alır. Babadağ'ın uç etekleri, burada, Çürüksu'nun (Lykos) çok sayıdaki küçük kolunun suladığı güzel bahçelerin ve ekili tarlaların kıyısında hafif bir eğimle son bulur. Denizli Babadağ'ın (Kadmos) 10 km kuzeydoğusundadır. Çukursu'nun 11 km güney batısında ve İzmir-Aydın demiryolunun 9 km güneyindedir ve bu demiryoluna Eski Hisar (Laodikeia) harabelerinin yakınındaki Goncalı istasyonuna uzanan özel bir hatla bağlıdır. Denizli istasyonu İzmir garına 260 km mesafededir. Rakımı 425 m'dir.

Merkezin nüfusu Denizli'nin nüfusu, merkez kazanınki de dahil edildiğinde 16.917'dir ve nüfusun cemaatlere göre dağılımı şu şekildedir:

	Erkek	Kadın	Toplam
Müslüman	7850	7020	14.870
Ortodoks Rum	855	762	1617
Gregoryen Ermeni	230	200	430
Toplam	8935	7982	16.917

Denizli ili kendisine Kabasa (kapalı, korunaklı şehir) adını kazandıran surlarla çevrilidir, öyle ki eski sakinleri Laodikeia'dan gelip buraya sığınmışlardı. Burası günümüzde ıssızdır, zira yaklaşık 80 sene önceki bir zelzelede bütün evler yıkılmış, taş taş üstünde kalmamıştır. Buranın sakinleri de bir kilometre uzağa, bahçelerin çevresine taşınmıştır. Ahşaptan sıra sıra sütunların çevrelediği, parlak renklerle güzelleştirilmiş ahşap kır camileri muhteşem bir manzara oluşturur. Bu camiler, sıcakların bastırıldığı dönemde halkın gece gündüz gölgesinde oturduğu sık meyve ağaçlarının arasında yükselir. Yollarla bahçeleri toprak duvarlar ayırır. Yolların kenarında açılmış kanallardan akan bol miktardaki su bütün bu yerleşim birimine dağılırarak buraya tatlı bir serinlik getirir.

Mektepler Bu şehirde biri orta mektep, yedisi ilk mektep olmak üzere toplam 8 mektep bulunmaktadır. 815'i öğrenci, 10'u kız toplam 925 öğrencinin gittiği bu mekteplerin dinî cemaatlere göre öğrenci sayısı şöyledir:

Cemaatler	Mektep	Öğrenci
Müslüman	1 orta mektep	1 470
	3 ilk mektep	3 100
Ortodoks Rum	1 ilk mektep (oğlanlar için)	1 200
	1 ilk mektep (kızlar için)	1 70
Gregoryen Ermeni	1 ilk mektep (kızlar için)	1 40
	1 ilk mektep (oğlanlar için)	1 45
Toplam:	8	925

Maarif Vekâleti'nin kurup idare ettiği, Müslümanların orta mektebinin tek gelir kaynağı mektebin masrafını karşılamak üzere toplanan ilave vergiler değildir. Dokuz öğretmenin ders verdiği bu mektebin yıllık gideri 1900 mecdiye, yani yaklaşık 8700 franktır. Gelir kaynağı öğrencilerden alınan eğitim ücretidir ki bu da 1000 mecdiyedir. Giderin 900 mecdiyelik kısmı ilave vergiler tarafından karşılanır. Bu tür istisnalar, özellikle Müslüman mekteplerinde çok nadiren görülür. Türkiye'deki bütün cemaatlerde esas alınan ilke, eğitimin parasız olmasıdır. Askerî mekteplerde ve hükümetin özel öğretim kurumlarında öğrenciler gelişme düzeylerine göre aylık küçük bir harçlık bile almaktadır.

Denizli’de, yukarıdaki tabloda belirtilen mekteplerin dışında 20 adet de medrese vardır. 4 ila 500 öğrenci bu medreselerde medrese gelirleri sayesinde, eğitilir, beslenir, giydirilir, barındırılır vs.

Parasız eğitim ilkesi gereği Ortodoks Rumlara ait, iki erkek öğretmen idaresindeki oğlan mektebi ile iki kadın öğretmenin idaresindeki kız mektebinin bütün giderleri bu cemaat tarafından karşılanır.

Gregoryen Ermenilerin mekteplerinin istisnai bir durumu vardır. Bir kadın öğretmen ile bir erkek öğretmenin idaresindeki kız ve oğlan mektepleri öğretim ücreti olarak bütün öğrencilerden toplamda 400 meci diye alır, bu paranın 375 meci diyesi harcanır ve yıllık yaklaşık 115 frank kâr elde edilir. Yeni inşa edilen hükümet konağı, askerî kışla ve askerî depo, mezkur 20 medrese ve 6 tekke, 4 taş cami ve 20 ahşap mescit, bir Ortodoks Rum kilisesi ve bir Gregoryen Ermeni kilisesi haricinde Denizli’de 3300 hane bulunur. Ayrıca 985 dükkânlı, çevresi duvarlarla çevrili bir pazar yeri; çevresi açık 65 dükkânlı Delikli Çınar, 28 dükkânlı Kayalık ve 29 dükkânlı Kahveönü adlı 3 tane pazardakilerle birlikte toplam 1105 dükkân vardır. Ayrıca 10 adet han, 4 hamam, 1 eczane ile bahçelerin civarında bulunan, suyla çalışan 33 çift değirmen taşı olan 10 değirmen ve ayrıca yine suyla çalışan 26 başka değirmen vardır.

Dördü aynı zamanda üretici de olan beş büyük tüccar dışında şehrin ve kazanın bütün sakinleri zanaatkâr, küçük tüccar ve çiftçidir.

Denizli’ye demiryolu hattı bağlandıktan sonra Bank-ı Osmanî Şahane burada bir şube açmıştır.

Sanayi Denizli’ye 10 km uzakta bulunan küçük Manastır köyü çanta ve at örtüleri üretimiyle ünlüdür. Merkezin civarında kamp kuran göçmen aşiretler nadir bulunan bir yünden halı dokurlar, ayrıca Denizli’nin alaca adı verilen kumaşı, Türk kadınları tarafından çok beğenilir ve giysi, kuşak, masa örtüsü ve bilumum mobilya örtüsü olarak kullanılır.

Tarım ürünleri Denizli Merkez kazanın belli başlı tarım ürünleri tahıllar ve zeytindir. Buranın buğday ve arpa ile unu, İzmir’de olduğu kadar bütün vilayette beğenilir.

Hayvanat Bu Merkez kazada yıllık olarak ortalama her ıktan 455.122 baş hayvan yetiştirilir. Denizli’nin yünü Doğu ve Batı pazarlarında özellikle beğenilir.

İlgi çekici mekânlar Denizli’nin birkaç kilometre uzaklığında, İzmir-Aydın demiryolunun ana hattının yakınında ve Denizli’nin bu hatta bağlandığı kavşakta bulunan Eski Hisar, şehre karısının adını veren II. Antiokhos’un kurduğu eski Laodikeia şehridir. Bu, Tiberius döneminde Phrygia’nın en gü-

zel şehirlerinden biriydi. Her türlü seyyahın ziyaret ettiği kâlintıları, özel bir araştırmaya konu edilmemiş gibi görünmektedir.

Pavlus’un Korintlilere mektubunda zikrettiği bu şehir Asya’daki yedi büyük kiliseden biridir. İmparator İoannes Kommenos şehrin surlarını onartır. Ortaçağ’ın felaketlerle dolu savaşları sırasında, tam olarak hangi tarihte şehrin sakinlerinin burayı terk edip Denizli’ye sığındıkları bilinmemektedir.

Honaz Denizli’nin 18 km doğusunda, Çürüksu’nun sol tarafında, Çukursu’nun da sağ tarafında bulunan Honaz, eski Kolossai’dır. Honaz aynı Laodikea gibi Asya’nın en büyük kiliselerinden biridir ve Aziz Pavlus’un ilgisine nail olmuştur. Harabeleri, antik şehrin yerini ilk kez bulan Hamilton tarafından tasvir edilmiştir.

Pamukkale Pamukkale, Çürüksu’nun (Lykos) sağ tarafında, Denizli’nin 20 km kuzeydoğusunda, Sarayköy’ün de 20 km doğusunda, bu iki kazanın sınırının yakınındadır. Antik Dönem yazarları tarafından hayranlıkla sözü edilen Hierapolis’in burada büyük ve güzel harabeleri vardır, ne ki bu harabeler sıklıkla ama hak ettikleri kadar iyi tasvir edilmemişlerdir. Şehrin kuruluş tarihi bilinmemektedir. Cassius Dio’nun, Ammianus Marcellinus’un ve şehirden uzun uzun bahseden Strabon’un ilgisini özellikle çeken, şehrin kendisinden ziyade, sıcak su kaynakları ve bilhassa da bugün hiç izi kalmamış olan Plutonium’udur. Her ne kadar Cockrell burasını sıcak su kaynakları ile tiyatro arasında keşfettiğini söylemiş olsa da, işaret ettiği bulgular doğrulanamamıştır.

Her halükârda, İzmir’deki Avusturya Macaristan elçisi Charles Scherrer’e göre, bölgenin özel çekim merkezi olan sıcak su kaynaklarının halihazırdaki durumu şöyledir:

Daha Antik Dönem’de meşhur olan Hierapolis ve Pamukkale’nin sıcak su kaynakları bugün bütünüyle terk edilmiş durumdadır. Bu suların ısı 80°C’dir, berraktır, içilebilir, hafifçe sert bir tadı vardır, ki bu da bileşiğinde karbonik asit olduğunu gösterir. Zengin kalker tuzları sayesinde bu sular o denli kireç katmanları oluşmuştur ki, sıra sıra kalker tüflü bütün bir tepe oluşmuştur. Bu şekilde yüzyıllar boyunca meydana gelmiş kristallerin güzelliği ve çeşitliliği Avrupa’da hayranlık duyulan benzerlerinden daha üstündür.

Sarayköy Kazası

Konum, sınırlar Sarayköy kazası, batıda ve Denizli Sancağı’nın kuzeyinde, İzmir vilayetinin doğusunda yer alır. Kuze-

yinde Buldan, doğusunda Denizli, güneyinde Tavas ve batısında Aydın Sancağı bulunur.

Yüzölçümü Toplam yüzölçümü 616 km²'dir ve yüzölçümünün dağılımı şu şekildedir:

Ekili alanlar	250 km ²
Otlaklar	100 km ²
Dağlar	250 km ²
Ormanlar	16 km ²
Toplam	616 km ²

İdari bölümler Bu kazada bir nahiye bulunur, Kadıköy adlı bu nahiyede 31 köy vardır.

Otorite Kazanın idaresi kaymakamdır. Askerî bakımdan Aydın bölgesinin 4. bölümü olan Karasu'ya dahildir.

Nüfus Toplam nüfus 18.650'dir ve nüfusun cemaatlere göre dağılımı şu şekildedir:

Müslüman	18.200
Ortodoks Rum	450
Toplam	18.650

Merkez Kaymakamın ikametgâhının, kamu kurumlarının ve kazadaki askeriye'nin merkez kışlasının bulunduğu yer olan kazanın merkezi Sarayköy, İzmir-Aydın demiryolu üzerinde bulunur. Rakımı 170 m'dir. Denizli'nin demiryoluyla 20 km kuzeybatısında, Aydın'ın 101 km doğusunda bulunur. İzmir'e 231 km mesafededir. Maiandros bu şehrin 4 km kuzeyinden geçer. Bu ırmak ve Çürüksu 8 km yukarıda birleşir.

Nüfus Sarayköy'ün nüfusu 4850'dir ve nüfusun cemaatlere göre dağılımı şu şekildedir:

Cemaatler	Erkek	Kadın	Toplam
Müslüman	2295	2215	4420
Ortodoks Rum	220	210	430
Toplam	2515	2335	4850

Sarayköy'ün demiryolu hattı üzerinde, iki güzel ve verimli vadi olan Denizli ve Nazilli vadilerinin arasında bulunması, büyük bir ırmağa ve önemli bir nehre yakın oluşu Sarayköy'e tarım ve ticari açıdan avantaj sağlamanın yanı sıra kazaya pitoresk bir hava da verir.

Aydın ve İzmirli tüccarlar buraya gelerek kazada yetişen ürünleri satın alır. Kazanın önemli yerleşim yerlerinden biri de 3000 nüfuslu küçük bir köy olan, sakinleri çiftçilik ve do-

kumacılıkla iştigal eden Kadıköy'dür. Bu köy, Sarayköy'ün ve demiryolu hattının 8 km güney batısında, bu iki yerleşim biriminden geçerek topraklarını sulayan, Maiandros'un kollarından, adı olmayan küçük bir derenin kaynağının yanında bulunur.

Sarayköy'de 940 hane, 120 dükkân, buhar gücüyle çırçır temizlenen iki fabrika, 20 alaca kumaşı dokuma atölyesi, 3 han, 10 kahvehane, 2 askerî kolluk, 1 hükümet konağı, 2 cami, 4 mescit, 1 Ortodoks Rum kilisesi, 1 hamam ve 4 çeşme vardır.

Babadağı'ndan gelen sular, sel halinde Sarayköy'ün içinden geçer. Yolları su taşkınlığından korumak için 1,5 m yüksekliğinde setler örülmeye başlanmıştır. Ağırıklı olarak karma ahşap ve kerpiçten yapılmış evlerinin koyu renkli olması nedeniyle Sarayköy'ün hüzünlü bir atmosferi vardır. Hükümet konağı da bu türde, sıradan bir bina: Kireçle boyanmış, geçirdiği ciddi tamiratlara rağmen eskiliği belli olan bir yapı. Yine de uzaktan bakıldığında Sarayköy'ü çevreleyen bahçelerdeki çok sayıdaki meyve ağacı evleri gizler, bu nedenle manzara iç açıcıcıdır ve Sarayköy'e yaklaşıldığında ilk izlenim olumludur. Sarayköy'de sokaklar geniş ve düzdür; gaz lambasıyla aydınlatılır.

Şehre 1 km mesafedeki demiryolu istasyonu Denizli karayoluyla buraya bağlanmıştır. Bu şehir eski hareketliliğini kaybetmiştir. Çünkü eskiden buraya kadar olan demiryolu hattı Dinar'a kadar uzatılmıştır. Ülkenin iç kısımlarından mal taşıyan çok sayıdaki karavanın ve dört bir yandan yolcu getiren at arabalarının günlük hareketliliğinden mahrum kalan Sarayköy tren istasyonu, bugün yalnızca kazanın ürünleri için kullanılmaktadır, ki bu ürünler de önemli miktardadır.

Mektepler Sarayköy'de 3 köy vardır. Bunlardan biri orta mektep, ikisi ilk mekteptir. Bunlara devam eden toplam 185 öğrencinin 155'i oğlan, 30'u kızdır. Öğrencilerin tabi oldukları cemaatlere göre dağılımı şöyledir:

Cemaat	Mektep	Öğrenci
Müslüman	ilk mektep	30
	orta mektep	95
Ortodoks Rum	ilk ve orta mektep	185

Tarım ürünleri Sarayköy kazasının tarım ürünleri, Denizli Merkez kazanınki gibi boldur. Kaza, özellikle tahıl ve zeytin bakımından zengindir. Önemli miktarda meyankökü yetiştirilir. Pamuktan iyi hasat alınır. Sarayköy'ün sakızı meşhurdur.

Hayvanat Bu kazada her yıl, her ırktan toplam 22.850 baş hayvan yetiştirilir.

Sanayi Sarayköy kazasının en önemli sanayii çırçır temizleme ve çırçır sıkmadır. Merkez’de ve Kadıköy’de alaca adı verilen kumaştan çok miktarda dokunur.

Çal Kazası

Konum, sınırlar Çal kazası, Denizli’nin kuzeydoğusunda bulunur. Kuzeyinde Sarukhan Sancağı, doğusunda Bursa vilayeti, güneybatısında Denizli ve Buldan kazalarıyla çevrilidir.

Yüzölçümü Toplam yüzölçümü 1995 km²’dir ve yüzölçümünün dağılımı şu şekildedir:

Ekili alanlar	500 km ²
Otlaklar	101 km ²
Dağlar	1260 km ²
Ormanlar	1995 km ²

İdari bölümler Bu kazanın Baklan adlı tek bir nahiyesi vardır. Bu nahiyede 61 köy bulunur.

Otorite Kaza, kazanın merkezi olan Demirciköy’de ikamet eden bir kaymakam tarafından yönetilir.

Kazanın nüfusu Kazanın toplam nüfusu 43.302’dir ve nüfusun cemaatlere göre dağılımı şu şekildedir:

Müslüman	42.882
Ortodoks Rum	420
Toplam	45.302

Merkez Kazanın merkezi, kaymakamın ikamet ettiği yer ve kamu kurumlarının bulunduğu Demirciköy, Maiandros’a 3 km mesafede, Maiandros havzasını Çürüksu havzasından ayıran sıradağların uç eteklerinde bulunur. Bu küçük şehir, kendisini aynı zamanda Denizli’ye bağlayan 58.690m’lik bir karayoluyla Aydın demiryolu hattına bağlıdır. Bursa vilayetinden geçen İzmir-Aydın demiryolunun bir hattının son istasyonu olan Işıklı istasyonunun 40 km güneybatısında ve Kezil-Keklik istasyonunun 25 km kuzeyindedir.

Nüfus Demirciköy’ün nüfusu, aşağıda belirtilen kazanın nüfusuna dahil olmak üzere 4940 kişidir ve nüfusun cemaatlere göre dağılımı şu şekildedir:

Müslüman	4520
Ortodoks Rum	420
Toplam	4940

Mektepler Bu küçük şehirde, bir orta mektep ve iki ilk mektep olmak üzere toplam 3 mektep vardır. Bunların hepsine 220 oğlan öğrenci devam etmektedir. Öğrencilerin tabi oldukları cemaatlere göre dağılımı şöyledir:

Cemaat		Mektep	Öğrenci
Müslüman	1 orta mektep	1	20
	1 ilk mektep	1	150
Ortodoks Rum	1 ilk mektep	1	50
	Toplam	3	220

Demirciköy’de hükümet konağı ve bir karakolun dışında 1 cami, 4 mescit ve 30 dükkân bulunur. Tüccarlar Ortodoks Rumlar arasından çıkar ve kökenleri Isparta’ya uzanır.

Tarım üretimi Çal kazasının belli başlı tarım ürünleri üzüm ve afyondur.

Hayvancılık Her ırktan yıllık olarak ortalama 73.794 baş hayvan yetiştirilir.

İlgi çekici yerler Kazanın Bursa vilayetiyle olan kuzeydoğu sınırında Süleymanlı köyü bulunur. Süleymanlı, Göbek’in 10 km güneybatısında, Banazçayı’nın bir kolunun sağ tarafındadır. Bu köyde, İskender’in halefleri olan Yunan kralları tarafından kurulmuş Blaundus şehrinin ilginç harabele-ri görülür.

Tavas Kazası

Konum, sınırlar Tavas kazası Denizli Sancağı’nın güneybatısında bulunur. Kuzeyinde Denizli Merkez kaza ve Sarayköy kazasıyla çevrilidir. Doğusunda Karaağaç, güneyinde Menteşe Sancağı, batıda ise Aydın Sancağı ile çevrilidir.

Yüzölçümü Toplam yüzölçümü 2629 km²’dir ve yüzölçümünün dağılımı şu şekildedir:

Ekili alanlar	400 km ²
Otlaklar	200 km ²
Dağlar	1509 km ²
Ormanlar	520 km ²
Toplam	2629 km ²

İdari bölümler, otorite Burada nahiye bulunmaz. 78 köy vardır. Buranın yöneticisi kaymakamdır.

Nüfus Toplam nüfusu 52.776 kişidir ve nüfusun cemaatlere göre dağılımı şu şekildedir:

Müslüman	52.376
Ortodoks Rum	400
Toplam	52.776

Merkez Kaymakamın ikamet ettiği, askeriyenin merkezi ve kamu kurumlarının bulunduğu Tavas kazasının merkezi olan Yarengöme, Karaağaç Dağı'nın bir uzantısının batı yamacının dibinde, Akçay'ın sağ kıyısının 2 km güneyinde, Akçay vadisinde bulunur. Kale Tavas'ın 20 km kuzey doğusunda, Yarengöme'nin Babadağı'ndan ayrıldığı Denizli'nin güneyine doğrudan bir hatla 20 km mesafede bulunur. Yarengöme'nin rakımı 960 m'dir. Bu şehri Denizli'ye bağlayacak olan halihazırdaki inşa aşamasındaki karayolu, yolculuk süresini kısaltmakla birlikte iki yerleşim birimi arasındaki mesafeyi artırarak 32 km 500 m'ye çıkaracaktır.

Nüfus- Buranın nüfusu toplamda 9830'dur ve nüfusun cemaatlere göre dağılımı şu şekildedir:

Cemaatler	Erkek	Kadın	Toplam
Müslüman	4950	4480	9430
Ortodoks Rum	250	150	400
Toplam	5200	4630	9830

Mektepler Yarengöme'de 1 orta mektep, 2 ilk mektep olmak üzere toplam 3 mektep vardır ve bunlara 260 oğlan öğrenci devam etmektedir. Öğrencilerin tabi oldukları cemaatlere göre dağılımı şöyledir:

Cemaat	Mektep	Öğrenci
Müslüman	1 orta mektep	1 40
	1 ilk mektep	1 200
Ortodoks Rum	1 ilk mektep	1 20
	Toplam	3 260

Yarengöme'de 1900 hane vardır. Bunların dışında 1 hükümet konağı, 2 karakol ve bir merkez karakol, 4 cami ve 6 mescit, öğrencisi olmayan 1 medrese, 105 dükkân, 2 han ve 1 hamam bulunur.

İki büyük Türk tüccar sayılmazsa, bu küçük şehrin bütün sakinleri küçük tüccar, zanaatkâr, çiftçi ve özellikle de Tavas kazasından Denizli'ye ve Denizli'den Tavas'a mal taşıyan katırcıdır. Yarengöme'de salı ve cuma günleri civardaki yerleşim yerlerinden getirilen çok sayıdaki ürünün satıldığı büyük bir pazar kurulur.

İklim Buranın iklimi bütün Tavas kazasının ikliminden daha sağlıklıdır ve temiz havasıyla meşhurdur. Her

ne kadar Yarengömeliler yazın susuzluk sorunuyla yüz yüze kalacak olsa da, 2 km mesafedeki Akçay bu sorunu ortadan kaldırır.

Sanayi Bu kazanın tamamında ve özellikle de Tavas'ta çamaşır için bez ve diğer türde kumaşlar dokunur. Bunlar özellikle Türkler tarafından çok rağbet görür.

Tarım ürünleri Akçay vadisi verimliliğiyle ünlüdür. Burada yetiştirilen belli başlı ürünler üzüm ve tahıl ürünleridir. Vadi çok güzel bağlara ev sahipliği yapmaktadır.

Hayvancılık Tavas kazasında yıllık ortalama her ırktan 119.450 baş hayvan yetiştirildiği tahmin edilmektedir.

Buldan Kazası

Konum, sınırlar Buldan kazası Denizli Sancağı'nın kuzey-batısında bulunur. Kuzeyinde Saruhan Sancağı, doğusunda Çal kazası, güneyinde Denizli ve Sarayköy, batısında ise Aydın Sancağı vardır.

Yüzölçümü Toplam yüzölçümü 682 km²'dir ve yüzölçümünün dağılımı şu şekildedir:

Ekili alanlar	300 km ²
Otlaklar	50 km ²
Dağlar	288 km ²
Ormanlar	44 km ²
Toplam	682 km ²

İdari bölümler Bu kazada nahiye bulunmaz. 38 köy vardır.

Otoriteler Sivil idareci, kaymakamdır; kaza askerî olarak Aydın askerî bölgesindedir ve Nazilli'nin bir parçasıdır.

Kazanın nüfusu Kazanın toplam nüfusu 25.481'dir ve tamamı Müslümandır.

Merkez Kaymakamın ikamet ettiği, askeriyenin merkezi ve kamu kurumlarının bulunduğu kazanın merkezi olan Buldan 26° 37' enleminde ve 38° 3' boylamında, Maiandros nehrinin küçük kollarından birinin üzerinde, Maiandros'a 11 km mesafede, Akdağ'ın doğu yamacının eteklerinde bulunur. Bu şehir Sarayköy'ün ve İzmir-Aydın demiryolunun 15 km kuzey batısında, aynı yönde, sancağın merkezi olan Denizli'nin 36 km ötesindedir.

Merkezin nüfusu Nüfusu 9700'dür ve tamamı Müslümandır. Nüfusun cinsiyetlere göre dağılımı şöyledir:

Erkek	4800
Kadın	4900
Toplam	9700

Mektepler Buldan'da 220 oğlan öğrencinin devam ettiği 1 ilk mektep, 1 orta mektep vardır. Öğrencilerin tabi oldukları cemaatlere göre dağılımı şöyledir:

Cemaat	Mektep	Öğrenci
Müslüman	1 orta mektep	50
	1 ilk mektep	170
	Toplam	220

Buldan'da, hükümet konağı ve askeriyenin yanı sıra 1950 ev vardır. Ayrıca, her birinde medrese bulunan 3 cami, 140 dükkânlı bir Pazar, önemli bir ticaret üretimi olan 50 kumaş ve ipek kuşak dokuma atölyesi, 2 han, 3 kahvehane ve 1 hamam vardır.

Maiandros'un küçük bir kolu olan Buldan Çayı, dağın gölgesindeki şehrin içinden geçer. O bölgede pek yüksek olmayan dağın zirvelerinin yeşil ve verimli bir görünüşü vardır. Evler genelde kerpiçtendir, ancak bazılarının birinci katı molozdan yapılmış, bunun üzerine de ahşaptan bir kat çıkmıştır. Sokaklar dar ve dolambaçlıdır. Hükümet konağı kötü durumdadır. Elden geçirilmesi gerekmektedir.

Buldanlılar çiftçilik, ticaret ile ipek ve pamuklu kumaş dokuma işiyle iştigal ederler, ama dokumacılık uzmanlık alanlarıdır. Dokunan kumaşlar temel olarak yatak ve masa örtüsü olarak kullanılır. Müslümanlar feslerini bu kumaşlarla sarıp sarık yapar. Bu kumaşların pamuğu değişmez şekilde beyaz ve ipeği sarıdır. Bu ipekler desenlidir, ki bu özelliği onu diğer kumaşlardan ayırır.

Bir karayolu iki saat veya en fazla iki buçuk saatlik bir yolculukla Buldan ile Sarayköy'ü birbirine bağlar. Alaşehir, Inegöl ve Buldan arası, karavan yoluyla 10 ila 11 saat sürer, ancak bu yerleşim noktaları arasındaki bağlantı önemli değildir.

İklim Buldan'ın iklimi pek sağlıklıdır.

Sanayi Bu kazanın yegâne sanayii kumaş ve ipek kuşak dokumacılığıdır.

Tarım ürünleri, ipekçilik Belli başlı tarım ürünleri tahıl ve pamuktur. İpekçilik için dut yetiştiriciliği yeterli miktarda yapılır.

Hayvancılık Kazada her yıl, her ırktan ortalama 93.903 baş hayvan yetiştirilir.

Karaağaç Kazası

Konum, sınırlar Karaağaç kazası Denizli Sancağı'nın güneyinde ve Aydın vilayetinin doğusunda bulunur. Kuzeyinde Denizli Merkez kaza, doğusunda Konya vilayeti, güneyinde Menteşe Sancağı ve batısında da Tavas kazasıyla çevrilidir.

Yüzölçümü-Yüzölçümü 880 km²'dir ve yüzölçümünün dağılımı şu şekildedir:

Ekili alanlar	200 km ²
Otlaklar	50 km ²
Dağlar	442 km ²
Ormanlar	188 km ²
Toplam	880 km ²

İdari bölümler Karaağaç kazasının Aberle adlı bir nahiyesi vardır. Burada 86 köy vardır, bunların 43'ü merkez kazada, 43'ü de Aberle'dedir.

Otorite Kazanın idaresi kaymakamda, nahiyeninki ise müdürdedir.

Askerî bölüm Burası askerî bakımdan dördüncü bölgenin Milas (Menteşe Sancağı) ihtiyat bölümüne aittir.

Kazanın nüfusu Toplam nüfus 36.452'dir ve nüfusun cemaatlere göre dağılımı şu şekildedir:

Müslüman	36.062
Ortodoks Rum	390
Toplam	36.452

Merkez Kazanın merkezi, kaymakamın resmî ikametgâhı ve kamu kurumlarının bulunduğu yer olan Acıpayam, bir tepenin 890 m rakımlı batı yamacının yakınında bulunur. Eskiden Konya vilayetine bağlıydı, ancak üç yıl önce Denizli Sancağı'na bağlanmıştır.

Acıpayam 1250 m rakımlı dağdan geçen bir katır yoluyla Denizli'ye bağlıdır. Benzer türde bir yol Acıpayam'ı sancağın eski merkezi olan Burdur'a bağlar, ancak Burdur'un sancaktan ayrıldıktan sonra Acıpayam'la hiçbir bağı kalmamıştır.

Acıpayam'daki ve kendisine bağlı 43 köydeki ekim alanları Denizli Sancağı'nı Konya vilayetinden ayıran iki sıradağ kolunun arasında kuzey, doğu ve güney istikametine uzanır. Bu iki sıradağ kolu, kazanın kuzeydoğusundan, adını aldığı Karadağ'dan gelir ve birbirlerinden ayrılarak güneybatı istikametine yönelirler. İşte birbirlerinden en çok uzaklaştıkları –yaklaşık 20 km– yer, Karaağaç ovasıdır. Bu kollar daha ötede birbirlerine yaklaşıp ilerler ve bu kazayı

Menteşe Sancağı'ndan ayıran sınırın bulunduğu Bozdağ'da buluşurlar.

Nüfus Acıpayam'ın nüfusu 1195'tir ve nüfusun cemaatlere göre dağılımı şu şekildedir:

Cemaatler	Erkek	Kadın	Toplam
Müslüman	400	405	805
Ortodoks Rum	200	195	390
Toplam	600	595	1195

Acıpayam'da, hükümet konağı dışında, 3 mescit, küçük bir Ortodoks Rum şapeli, iki küçük han, 10 dükkân, 1 halk hamamı, 2 çeşme, 2 kahvehane ve 190 ev vardır.

Denizli ile Acıpayam arasında bir karayolunun inşa edilmesi düşünülmektedir. Bu yolun inşası kolay olmayacaktır. Ama inşa edilirse Denizli pazarında satılan tahılların nakliyesi son derece kolaylaşacaktır.

Mektepler Karaağaç kazasında biri orta, diğer ikisi ilk mektep olmak üzere toplam 3 mektep vardır. Bunlara 95 oğlan öğrenci devam etmektedir. Öğrencilerin tabi oldukları cemaatlere göre dağılımı şöyledir:

Cemaat	Mektep	Öğrenci
Müslüman	1 orta mektep (15 öğ.)	
	1 ilk mektep (60 öğ.)	2 75
Ortodoks Rum	1 ilk mektep	1 20
Toplam	3	95

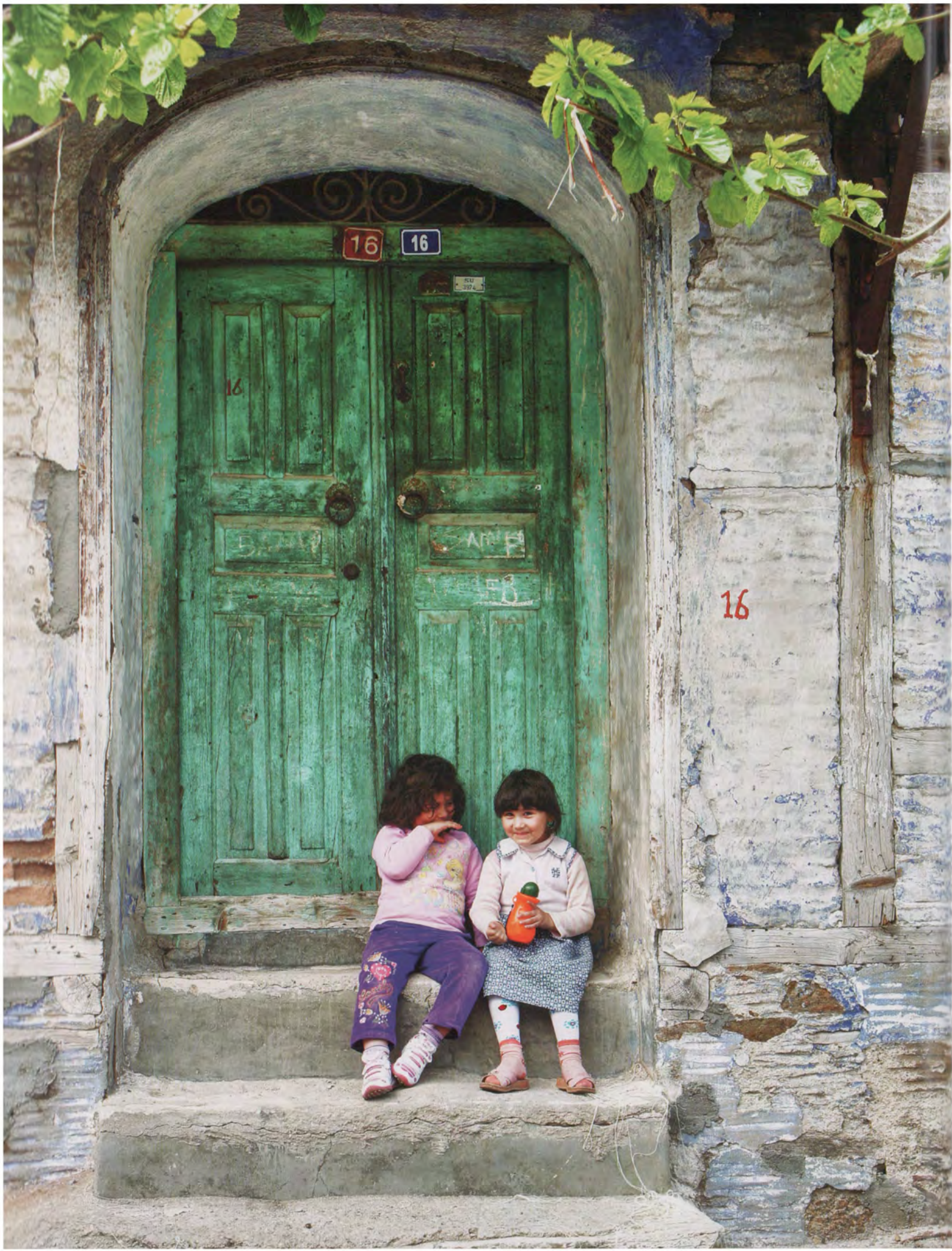
Reji İdaresi Reji İdaresi'nin Karaağaç'a bağlı Acıpayam'da bir şubesi vardır. Bu şubenin 1 Mart 1889 tarihinden 28 Şubat 1890 tarihine kadar olan toplam satışları 648.205 kuruşa, yani 159.087 franka yükselmiştir.

Tarım ürünleri Bu kazanın belli başlı tarım ürünleri tahıl, üzüm ve zeytindir.

Hayvancılık Karaağaç kazasında yıllık hayvan üretiminin ortalama 130.221 baş olduğu tahmin edilmektedir. Bu sayıya her tür hayvan ırkı dahildir. Bölge dağlık olduğu için özellikle keçi yetiştirilmektedir.

La Turquie d'Asie, İsis Yayınları

Çeviren: Ersel Topraktepe

Denizli’de Sivil Mimari

Necati Inceoğlu

Prof. Dr., Yıldız Teknik Üniversitesi,
Mimarlık Bölümü.

Geleneksel ve zengin bir yapı stokuna sahip olan Denizli’nin kentsel dokusu 1960’lı yıllardan sonra bozulmaya, eski konutlar yok olmaya başladı. Endüstrileşme, kente göç ve hızlı nüfus artışı bilinen bir süreci, kentin geleneksel dokusunun bozulmasını Denizli’de de başlattı. 1950’lere kadar 20.000 dolayında olan kent nüfusu günümüzde 400.000’in üzerine çıkarken kentin sosyal ve kültürel yapısı da büyük ölçüde değişti. Bir zamanlar içinden akarsuların geçtiği, içinde hâlâ bazı tarımsal faaliyetlerin sürdüğü bahçelere sahip Denizli evleri, topraktan kopmakta olan yeni kullanıcıların gereksinimlerini karşılamaktan uzaktı. Yeni kuşaklar biraz da modernleşme göstergesi olarak algılanan betonarme apartmanları seçtiler.

Geleneksel Denizli evleri ise kırsal kesimden kente göçenler tarafından kullanılmaya başlandı. Ama, yıpranmaya yüz tutmuş olan bu konutların bakım ve onarımının yeni sahipler tarafından üstlenilmesi güçtü. Kaldı ki bu evlerdeki yapı tekniği, ahşap karkas ve kerpiç dolgu gibi daha kolay yıpranan malzemelere dayanıyordu.

Koruma kurullarının verdikleri çaba yetmedi, çünkü kentteki koruma kültürü ve bilinci mimarlar odasının özel ilgisiyle sınırlı kalmıştı. O yılların kamu yöneticileri, otomobillerin rahatça geçişine engel olan dar sokakları ve bu binaları “hasım” gibi gördüler. 1980’li yıllarda Koruma Kurulu tarafından korunması gerekli tarihî eser olarak tescil edilmiş Çaybaşı Caddesi’ndeki bir ev, yol genişletmeye engel diye bir hedef gibi gösterilmiş ve üzerine yerel yönetim tarafından şöyle bir ilan asılmıştı. “Bu bina Koruma Kurulu kararı nedeniyle yıkılamamaktadır.”

1975 yılı depremi zaten yıpranmış olan konutların bir bölümünü daha yıktı ya da hırpaladı. O yıllarda uygulamaya konulan imar planının önündeki “geleneksel konutların korunması engeli” (!) de böylece ortadan kalktı. Artık merkez dokuda çokkatlı apartmanlar inşa edilebilir ve otomobiller için 20 metre genişliğinde yollar açılabilirdi.

Günümüzde sivil mimarinin güzel bir örneğinin yıkımı olumlu bir amaç olarak görülüyor, ama artık Denizli’de geleneksel sivil mimarinin pek az örneği kaldı. Gelecek kuşaklar eğer merak ederlerse kentlerinin mimarlık geçmişini kitaplardan öğrenecekler ya da bir masal gibi dedelerinden dinleyecekler.

YERLEŞME ÖZELLİKLERİ - KENTSEL DOKU

Bin Yıllık Bir Serüven: Laodikeia’dan Ladik’e, Ladik’ten Denizli’ye

Denizli Ege, Akdeniz ve İç Anadolu bölgelerinin kesim alanında yer almıştır. Bu üç bölgenin iklimsel, topografik ve kültürel özelliklerini birlikte yansıtır. Antik Lydia, Phrygia, Karia bölgelerinin sınırları Denizli’de birleşir. Bu ortaklıklar ve

farklılıklar geleneksel yapı sanatına, yaşama kültürüne, hatta konuşma dilinde yerel aksanlara yansımıştır. Karşılıklı etkileşim yanında, kapalı havzalar kendi özgün kültürlerini geliştirmişlerdir. Bu özellik yörede kültürel bir zenginlik yaratır.

Döneminin geçerli kent planlama anlayışına göre rasyonel bir düzende, bir ızgara sisteme göre planlanmış olan antik Laodikeia'nın stadyumu, tiyatrosu ve kamu binalarının kalıntılarının bir kısmı hâlâ ayakta. Laodikeia'dan Ladik-Denizli'ye taşınma uzun yıllar almış olmalı. Laodikeia ve Denizli'nin içinde oluştukları ekonomik ve kültürel yapı çok farklıdır. Bu nedenle antik Laodikeia ile Ladik-Denizli'nin kentsel strüktürleri arasında, Kaleiçi'nin ızgara yol sistemi dışında, bir benzerlik kurulamaz.

Antik Laodikeia bugünkü Denizli'ye taşınmadan önce, daha Bizans Dönemi'nde, eski kenti terk etme ve Karıcı Dağı eteklerindeki köylerde yerleşme olgusu başlamıştı. Bu zanaat kökenli üretim ve ticaret toplumundan kırsal bir düzene dönüştü. Laodikeia'dan göç süreci boyunca, Ladik-Denizli büyük olasılıkla hepsi birkaç saatlik yürüyüş uzaklığında olan çevre köylerin belirli günlerde toplanılan bir pazar yeri idi.

Antik Laodikeia'dan bugünkü Denizli'ye taşınmanın başladığı 7. yüzyıldan bu yana geçen uzun sürede, ilk yerleşme yeri olan Kaleiçi defalarca yanmış ve depremlerle yıkılmış olmalı. Ancak Kaleiçi'nin yerleşim dokusu kuzey, batı ve doğudan kente ulaşan kervan yollarına açılan kale kapılarını birbirine bağlayan akslar boyunca gelişmiştir. Günümüzde de bu akslar korunmuştur, bugünkü ızgara sistem dikkate alınırsa, Kaleiçi'ni planlayanların Laodikeia planından esinlendikleri söylenebilir.

Bir yerleşmenin sur duvarlarıyla çevrilmesi, onun kırsal bir yerleşmeden örgütlü bir kent yerleşmesine geçtiği anlamını taşır. Bu yönden Denizli Kalesi'nin ne zaman yapıldığı önemlidir, fakat bu konuda farklı görüşler bulunmaktadır. Vryonis "Bizans İmparatoru Manuel (1143-1180) köylere dağılan halkı bugünkü Denizli'nin olduğu yerde yaptırdığı bir kentte toplamıştır" demektedir. Bu, daha önceden burada bir yerleşme olmadığı anlamına gelmez; zira Laodikeia'nın 7. yüzyılı sonu ile Denizli'nin 11. yüzyılı arası belirsizliklerle dolu, karanlık bir dönemdir.

Kent 12.-13. yüzyıl boyunca Türkler ile Bizanslılar arasında defalarca el değiştirmiştir. 1236 yılında yaşanan Moğol işgalinin yerli halka ve yerleşme aşamasının başlangıcındaki çevrede tutunmaya çalışan Türklerle büyük zarar verdiği bilinmektedir. Cunbur, "Tonguzlu (Denizli) tarafına giden Moğol Ordusu şehri muhasara etti. Şiddetli hücumlardan sonra alınan Denizli, Moğol Ordusu'nun üç gün yağma ve katliamına uğradı" demektedir. Moğol işgalinden yüzyıl

sonra, kent ekonomisi düzelmiş, belirli bir refah düzeyine ulaşılmıştı. 1332'de Denizli'ye gelen ünlü gezgin İbn Battûta Denizli Beyi İnanç Bey ve oğlu Murat Aslan'la görüşmüştür. Murat Aslan'ın mezarı Denizli'de bugünkü Devlet Hastanesi'nin yakınındaydı. Murat Tepesi, Murat Baba adıyla anılan bir ziyaret-mesire yeri. Baharın gelişi burada kutlanır, yeni evliler, nişanlılar ilk gezilerini buraya yaparlardı. Murat Tepesi'nin yeşil bir piknik yeri olma ötesinde, kent kültüründe önemli bir yeri vardı. Kültürel bir yeşil alan olarak korunması gereken bu tepeye bugünkü hastane binaları yapılmıştır.

İbn Battûta Ladik'e geldiğinde kenti refah içinde bulduğunu, bölgenin en güzel, en büyük kentinin Ladik olduğunu, "burada dünyada eşi emsali bulunmayan altın işlemeli pamuklu kumaşlar dokunduğunu, bu kumaşların dokundukları kent adıyla anıldıklarını, şehirde Rum nüfusun çokluğu nedeniyle bu işi yapanların çoğunun Rum kadınlar olduğunu" yazar. Bu dönemde antik Laodikeia terk edilmişti. Yeni kurulmuş olan kentte Türkler ve Rumlar birlikte yaşamaktaydılar.

Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi'nde "Kalesi düz zeminde dörtgen şeklindedir. Hendeği yoktur, etrafı dörtyüz adımdır, dört kapısı vardır, içinde ev yoktur, ama dükkânlar çoktur" demektedir. Evliyâ Çelebi'nin Denizli'ye geldiği dönemde (17. yüzyıl) Kaleiçi yalnızca ticari işlevlere ayrılmıştı. Kaleiçi, Evliyâ Çelebi döneminde olduğu gibi 1950'li yıllara kadar İzmir, İstanbul ve Muğla-Antalya yönünde uzanan yollara açılan kapılarıyla varlığını sürdürdü.

Kuban, göçebelerin atları, arabaları, sürüleri için geniş alanlara ihtiyaçları nedeniyle sur dışında yerleştiklerini belirtmekte ve "Osmanlı İmparatorluğu'nun Batı'da patlama şeklinde olan yayılması, 15. yüzyıldan sonra savunma zorunluluğu kalmamış olan Batı Anadolu'daki kentlerin çok çabuk ve sur dışında büyümelerine yol açmıştır" demektedir. Bu olgu çadırli göçebe hayatından yerleşik düzene geçişin başlangıcıdır. Denizli 14. yüzyıldan itibaren sur dışına taşmış, seyrek ve kırsal bir yerleşme görünümü kazanmaya başlamış olmalı. Bu bağ bahçe düzeni Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi'nde de anlatılır. Korunma gereksinimi azalmış kentin sur duvarlarının güçlendirilmesi gerekmemiştir. 1950'li yıllara kadar varlığını sürdüren bu duvarlar antik dünyanın kilerle karşılaştırıldığında çok zayıftı.

18. yüzyılın başında Denizli'de, bir söylentiye göre 12 bin kişinin ölümüne sebep olan bir deprem olmuştur. Denizli'yle ilgili bilgi veren kaynaklar depremden sonra Denizli halkının harap olan şehri terk edip bağ ve bahçelerin arasında evlerini inşa ettiklerinden söz eder. Bu sayılar bir yandan o yıllarda kent nüfusunun 1900'lü yıllardaki düzeyde olduğunu, diğer yandan böylesine büyük bir deprem kay-

bının konutların yapım sistemindeki zayıflıktan kaynaklandığını göstermektedir.

1866'da inşasına başlanan İzmir-Aydın demiryolunun Denizli'ye ulaşmasından sonra kentte köklü bir ekonomik değişim gözlenir. Bu tarihten sonra kentte tarıma yönelik küçük zanaatların ekonomideki payı azalmış, bunun yerini makineleşmiş un üretimi ve ticaret almıştır. Kentin yerleşme düzeni ve sivil konut mimarlığı da, öncelikle azınlıklar arasında yeni oluşan bir sosyal sınıfın başını çektiği yeni bir biçim kazanmıştır. Bu gelişmelerle birlikte sokak-cadde biçimlenişinde İstasyon Caddesi'nde olduğu gibi geometrik bir düzen, plan ve planlama kavramları, ilk toplu konut örnekleri ortaya çıkmaya başlamıştır.

Kentin eski mahalleleri bir cami etrafında neredeyse birbirinden kopuk birer ünite olarak gelişmiştir. İlk yerleşenler kişiler değil, bir önderin çevresinde ortak inançlarla birleşmiş aşiret ya da oymaklardır. Kuşkusuz Denizli'ye göç yoluyla

Sarayköy İstasyonu

Çivril'deki istasyon binalarından.

Sarayköy'den Kapancıoğlu Evi.

İsa Bey köyünden Çal ovasına bakış

gelenlerin tümü çadırdaki yaşayan, yalnızca hayvancılık yapan göçerler değil, çeşitli zanaatla uğraşan yerleşik düzen kültürü olan kişilerdir; yerleşik düzene geçmenin öncülüğünü bunlar yapmış olmalı.

Denizli'de kentsel dokuyu oluşturan üç temel öğeden söz edilebilir. Ulaşımı sağlayan kent sokakları, kentsel mekânı oluşturan evler, duvarlar ve ağaç, su gibi kent peyzajı elemanları. Evlerden, mahallelerden kent merkezine giden yollar, bir zamanların arsa mülkiyetinin hudutlarını, tarlaların sınırlarını yansıtır. Eski kentin dokusu, bu tarlalar etrafında dolanan yollar ve bu tarlaların aile içinde parçalanıp dağılması

sonucu inşa edilmiş evlere uzanan dar çıkmaz sokaklardan oluşurdu. Bu dönem Anadolu kentlerinde olduğu gibi sokaklar ancak at ve arabaların geçebileceği genişlikteydi. Parseller başlangıçta tarımsal alan-tarla iken giderek küçülmüş, yoğunluk artmıştır. Kent bu görünümünü 19. yüzyılın ikinci yarısına, bazı mahallelerde 1950'li yıllara kadar korumuştur. İmar planının yoğun olarak uygulanmaya başlandığı 1970'li yıllara kadar kent içinde böylesine parçalanmadan kalmış birkaç dönümlük arsa-tarlalara rastlanırdı. Kent merkezindeki bugünkü Vergi Dairesi arsası 1950 yılında bile kentin ortasında tarımsal ürün yetiştirilen bir yerdi.

1899 yılı büyük depreminden sonra kentin yeniden kurulması için on, on beş yıl geçmiş olmalı. Bunu izleyen yıllarda önce Balkan, ardından I. Dünya Savaşı (Seferberlik) ve Kurtuluş Savaşı kentin ekonomik gücünü ve erkek nüfusunu azaltmıştır. 1929 Dünya Ekonomik Krizi ve II. Dünya Savaşı'nın ekonomik sıkıntıları kentsel strüktürün 1950'lere kadar, neredeyse köklü bir değişikliğe uğramadan kalmasına neden olmuştur.

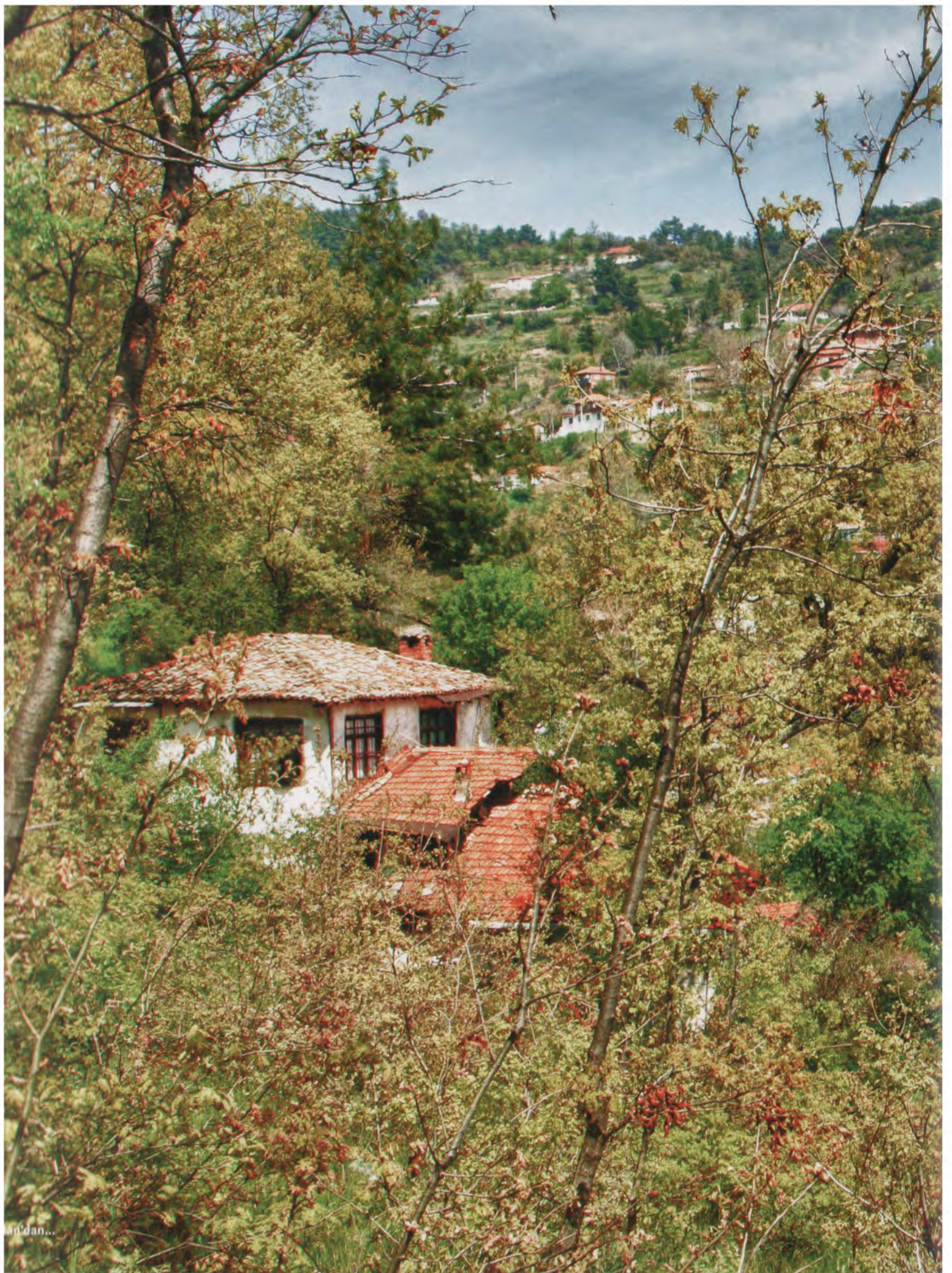
Geleneksel pazaryeri olan Kaleiçi, konutların bulunduğu mahallelerden kopuktu. Eski Denizli'de ticaret sur içine yerleşmişken demirciler, keçeciler gibi üretim yerleri hemen sur dışındaydı. 1960'lı yıllara kadar kale kapıları her akşam kapanır; Kaleiçi bekçilerce korunurdu. Kaleiçi iş bölgesi ile

Vakıf köyünden bir pencere mimarisi.

Ortaköy'den bir sivil mimari örneği.

Günümüzde yerel tekstil ürünleri için satış yeri ve kafe olarak hizmet veren Evliyaoğlu Konağı'ndan...

konut alanlarının kopukluğu 1950'li yıllara kadar sürmüştür. Mahallelere bağlantıyı sağlayan Çarşı-Delikliçinar aksının ilk bölümünde, bugün Erkek ve Kız Sanat Okullarının olduğu bölgede, kentin ekonomik hayatında önemli bir yer tutan bir un fabrikası ve tabakhaneler vardı.

Tabakhaneler 1930'lu yıllarda İstasyon altına taşınmıştır. Bir üretim faaliyeti olarak deri işlemeciliği Denizli'nin ekonomik geleneğinde önemli bir yer tutar. Laodikeia'nın önemli bir iplik, kumaş ve boya üretim merkezi olduğu bilinmektedir. Ancak dericilikle ilgili bu ölçüde bilgi yoktur. Tabakların kentteki en iyi örgütlenmiş esnaf-zanaatkar gruplarından biri olması ve çok yakın zamana kadar seçimle başa getirilen "yiğitbaşılık" teşkilatları, bu işkolunun kente Türklerle birlikte geldiği ya da onlarla birlikte geliştiği izlenimini vermektedir.

Kaleiçi uzun süre kentin tek merkezi olarak kalmıştı. Burası yönetsel ve kültürel olmaktan çok, ticari bir merkezdi. Alt merkezler mahalle camilerinin önünde, birkaç dükkân, çınar ağacının gölgelediği bir kahvehane ve bir küçük meydan oluşur. Bu küçük meydanların vazgeçilmezi olan çınar ağaçları birer simgeydi. Bu alt merkezlerin bazılarının izi günümüze kadar sürmüştür.

Kentin merkezinden çeperlere doğru konut yoğunluğu azalır ve sonunda kırsala dönüşürdü. Bu nedenle kentin girişi, çıkışı ya da başladığı-bittiği bir nokta ya da alan yoktu. Büyüme ise önceden verilmiş kararlara, bir plana bağlı olmadan, örf, âdet ve karşılıklı saygı ilişkileri çerçevesinde, merkezden dışarı doğru yoğunluk azalmasıyla ve çeperdeki kırsal yerleşmelerin kente katılmasıyla organik bir biçimde olurdu.

Geleneksel mahalle birbirini tanıyan, belirli sorumlulukları paylaşan kişilerden oluşan sosyal bir ünedir. Aralarında

dinsel ya da mesleki bir bağ olan bu kişiler bir dayanışma sistemi oluştururlar. Bu nedenle mahallenin ve kentin büyümesi rastlantısal değil, paylaşılan sorumluluklardan kaynaklanan örf ve âdetlere bağlıdır. Toprağa ve üretime saygı nedeniyle yollar için arazi bütünlüğü bozulmaz ve arazi parçalanmaz. Yollar da aynı düzen içinde yeni konut gruplarına doğru parsel sınırlarına uyarak ilerler. Bu canlı gelişme ve değişme süreci içinde geleneksel Denizli evi kalıcı bir görünüm sergilemez ve ev bir sosyal statü sembolü değildir.

Denizli merkezine göre daha yoğun yerleşmeler olan Buldan ve Güney'de üst katları düzgün bir geometriye getirmek için üçgen çıkımlar kullanılmıştır. Geleneksel Denizli evi, geniş bahçeler içinde bağımsız ünitelerdir. Bu nedenle düzgün olmayan yolların biçimi evlere yansımamıştır.

1908 yılı sonrası, İkinci Meşrutiyet Dönemi'nde, bugünkü Merkez Bankası'nın yerinde Milli Mimari üslubunun izlerini taşıyan bir Hükümet Konağı, Adliye binası ve daha sonra bir Özel İdare binası yapılmıştı. Bu üçlü bir küçük meydan oluşturuyor, aynı zamanda ikinci bir merkez oluşumunu başlatıyordu.

Çarşının iskân alanlarından alışılmadık şekilde uzak olması Delikliçınar'da yeni bir alışveriş merkezi gereksinimini doğurmuştur. Bu iki merkez arasındaki ulaşım at araba-

Buldan'dan bir çeşme.

Buldan'dan...

Buldan, Dörteylül İlköğretim Okulu.

Çal'daki Gazi Paşa Mektebi.

Denizli merkezdeki Gazi Mustafa Kemal İlk Mektebi.

Çivril'deki 30 Ağustos İlköğretim Okulu.

Çivril, eski Hükümet Konağı.

Tavas Ovası

larıyla yapıldı. Birbirinden kopuk olan bu iki merkez arası 1930'lu yıllardan itibaren dolmaya başlamıştır. Üzerinde Himaye-i Etfal Sineması, Gazi İlkokulu, Halkevi, Belediye Binası, Hükümet Konağı, Cem Sineması, SSK Binası ve Otel, Kapalı Spor Salonu olmasına karşın bu kopukluk 1960'lı yıllara kadar sürdü. Bu yıllardan sonra Kaleiçi-Delikliçınar aksının dolmasıyla yeni kent merkezi doğrusal bir nitelik kazanmaya başlamıştır. Günümüzde de bu özelliğini sürdürmektedir. Mahallelerdeki cami önü çınarlı meydanlardan ancak bir ikisinin izi kalmıştır. Yeni kentin alt merkezleri ise AVM'lerde oluşmaktadır.

KONUTLAR

Çivril yakınındaki Beycesultan antik yerleşmesindeki konutlar dışa kapalı ve yoğunur. Burada yapılan kazılarda bulunan Megaron tarzı konutlar İÖ 5000 ile İÖ 1800 yılları arasında tarihlenmektedir. Bunların bir bölümünün temelleri taş, üst yapı kerpiçtir. Çatı hakkında bilgi olmamakla birlikte evlerin düz çatılı olduğu tahmin edilmektedir. Yapım tekniği ve plan şeması yönünden bu tür evlere kırsal yörelerde hâlâ rastlanır. Benzer iklim koşulları, malzeme ve paylaşılmış olan kırsal kültür bu sürekliliği sağlamıştır.

Laodikeia'daki sivil mimari üzerine araştırmalar yeni yapılmaktadır. Kazılarda ortaya çıkan konutlar iç avluludur. Aynı dönemde kurulmuş ve gelişmiş olan Hierapolis antik kentinde bir ızgara sisteme göre düzenlenmiş, yol boyunca sıralı evlerin oluşturduğu konutlar Laodikeia'dakiler gibi iç avluludur. Her iki yerleşme kanalizasyon sistemleri, yol kaplamaları ve su dağıtım şebekeleriyle konforlu kentler görünümünü vermektedirler. Sur içi kentlerinin tipik özelliklerini taşıyan Laodikeia ve Hierapolis'te yerleşme yoğundur. Bu yönden bakıldığında sur dışında, daha geniş alanlarda, göçer izler taşıyan farklı bir kültürel ortamda ortaya çıkmış geleneksel Denizli evinin, Laodikeia'daki iç avlulu evlerden bir hayli farklı olması doğaldır.

Konut formundaki köklü değişimler, 7. yüzyılda, Laodikeia'dan kırsal yörelere göçün başladığı, kent ekonomisinden kırsal tarım ekonomisine dönüldüğü dönemde başlamış olmalı. Karcı Dağı eteklerinde köy yerleşmelerinin başladığı 7. yüzyıl ile, Türklerin Denizli surları dışında 13.-14. yüzyılda yerleşmeye başlamaları arasında geçen altı, yedi yüzyıllık sürede nasıl bir konut tipolojisi geliştiği konusunda bilgimiz yok. Sivil mimari açısından bu süre karanlık bir dönemdir. Ancak Çivril Beycesultan, Boğazköy ve aynı dönemin an-

tik yerleşmelerinde, evin önünde hayatı çağrıştıran yarı açık bir ara mekânın olduğunu biliyoruz. Bu gelenek, Helenistik dönemde sur içi kentlerde devam etmese bile kırsal yerleşmelerde varlığını sürdürmüş olmalı. Bu anlamda Laodikeia'dan kıra göçenler, köylerde yarı açık mekânlı bir tiple karşılaşmış ve onu kullanmış olmalı. Türkler Denizli yöresine gelip kentin çevresinde yerleşmeye başladıklarında, o günün Denizli'sinde yaşayan yerli Rum halk, olasılıkla bin yıllık geleneğe dayalı dokuma işini bu tür evlerde sürdürüyordu. Yarı atölye olan böyle bir evin tipleşmemiş olması ve yeni gelenlere örnek teşkil etmemesi beklenemez.

7. yüzyılda Laodikeia'dan göç kentten kırsala iken, 14. yüzyılda Türklerinki göçerlikten kentleşmeye doğrudur ve aralarında yerleşimciler açısından bir kültürel fark vardır. Laodikeia'dan göç bir anda ortaya çıkmış bir olgu değildir. Birkaç yüzyıla yayılmış olan bu taşınma, boşalma süreci boyunca büyük olasılıkla Laodikeia'nın kendisi kırsal bir niteliğe bürünmüş ve altyapısı kullanılamaz hale gelmişti. Kent de bugünkü Eskişehir köyünün olduğu yerde bir küçük yerleşmeye dönüşmüştü.

Yaylaya çıkma olgusu hayvanlara yeni otlak bulmaya yönelik göçer geleneğine bağlıdır. Denizli'de yaylaya çıkma gele-

neği yoktu. Bu olgu Denizli'de yerleşik düzene geçişin, kentleşmenin eskilere dayandığı ve gelenlerin çoğunluğunun hayvancılıkla uğraşan göçerden çok zanaatkârlar olduğu şeklinde yorumlanabilir.

Laodikeia'nın mirasçıları olduklarını varsaydığımız kişilerin Karcı Dağı eteklerindeki köylerde inşa ettikleri konutlar 1970'li yıllara kadar varlığını sürdürdü: Bu yapılar günümüzde, geçmişten bir iz kalmadan apartmanlaşarak, Denizli kentinin birer mahallesine dönüştüler. Laodikeia antik kentinin hemen yanına-üstüne yerleşmiş Eskişehir'daki konutların bir bölümü ise geleneksel özelliklerini korumaktadır.

Ayrıntılarda bazı farklılıklar göstermekle birlikte geleneksel Denizli evi, ortak coğrafya, iklim ve kültürün oluşturduğu, geçmiş 15.-16. yüzyıla uzanan Türk Hayatlı Evi'nin genel özelliklerini taşır, ancak malzeme, teknoloji ve renk kullanımı gibi özelliklerde bazı farklılıklar gösterir. Aynı tür farklılıklar Denizli'nin ilçeleri arasında; Buldan-Güney, Acıpayam-Tavas, Çal-Çivril yörelerindeki evler arasında da ortaya çıkar. Bunun yanında Akalan gibi dış etkilere kapalı yörelerde, alt kat kerpiç yığma, üst kat ahşap karkas-kerpiç dolgu-çamur sıvalı özgün tipler de gelişmiştir.

Geleneksel Denizli evinin önemli özelliği hayatlı-açık sofalı olmasıdır (Denizli Merkez, Necdet Bilge Evi).

Geleneksel Denizli evinin önemli özelliği hayatlı-açık sofalı olmasıdır. Yaz ve uzun bahar aylarında yaşantının büyük bölümü bahçeyle odalar arasında kalan hayatta, bu ara mekânda geçer.

Yerel iklim koşulları, malzeme ve yerli teknolojilerin kullanımına bağlı olarak bazı farklılıklar göstermekle birlikte,

hayatlı evler Anadolu'da ve Osmanlı yayılmasının etkilediği Balkanlar'da da yaygın bir tiptir. Hayatlı evlere kışın daha sert geçtiği, buna karşın nem oranının daha düşük olduğu Ankara, hatta Toros yaylalarında da rastlanmaktadır. Buna karşın deniz seviyesinden 1000 m yükseklikteki bir platoda yerleşmiş olan Denizli'nin ilçesi Tavas'ta, hayatlı evler yalnız-

Denizli Merkez'den Necdet Bilge Evi.

ca, yazlık kullanımı olan Bağlar Bölgesi'nde yaygındır. Bu tür gözlemler çok geniş bir coğrafyaya yayılmış ve farklı iklim koşullarında bulunan Hayatlı Ev tipinin iklimsel faktörler yanında, özellikle işlevsel ve kültürel etkenlere bağlı olarak ortaya çıktığını göstermektedir.

Hayatlı Ev'le ilgili araştırmalar genellikle Orta Asya göçer kültürüyle ilişkilendirilir. Ama Hayatlı Ev ile çadır arasında kullanıma yönelik benzerlik olmakla birlikte aralarında biçimsel bir ilişkiden söz edilemez. Odanın işlevsel yönden çadırdaki kullanımı sürdürmesinin altında, her odanın evli bir çift tarafından oda-ev gibi kullanılması gerçeği yatar. Oğullardan her biri evlendikçe, en azından ekonomik yönden özgürleşip büyük aileden kopuncaya kadar, bir odaya yerleşir. Bu nedenle oda bir çekirdek ev gibi kullanılmıştır. Evin ahır, mutfak, bahçe gibi elemanları ortaktır.

Denizli'de feodal bir yapı olmadığı bilinmektedir. Bu nedenle Denizli merkezinde görkemli, zengin, gösterişli bey evi, ağa evi gibi konutlara rastlanmaz. İlçelerin birkaçında bulunan konaklar ise, örneğin Süller'deki Çalgüner Evi (Meh-

met Kınık Evi), Ortaköy'deki Sait Ağa Konağı, Çivril Iğdır'da Baltaoğlu Evi yine görkemden uzak ahşap karkas ve kerpiç dolgudur. Denizli'de 1900'lerde yapılmış Pandozoplu Kimon Evi ise bir sanayi patronunun eviydi. Art Nouveau izler taşıyan bu evin mimarını bilmiyoruz, mimar olasılıkla o sırada İstanbul'da bulunan ünlü mimar Raimondo D'Aranco'dan esinlenmiş olmalı. Bu bina uzun süre vali konağı olarak kullanıldı, daha sonra yıkılarak yerine bugünkü Özel İdare İşhanı yapıldı.

1950'li yıllardan önce, Denizli'nin güneyinde, Karcı Dağı eteklerinde bağlar bulunmaktaydı. Bu bağ alanları yakın zamana kadar yazlık olarak kullanılırdı. Bağ ve bağcılık kentin bütün kazalarında önemli bir tarımsal etkinliktir. Özellikle Tavas'ta ve Buldan'da bağ evleri özgün bir tipoloji içinde inşa edilmişlerdir. Denizli bağ evleri direkler üzerinde yükseltilmiş, kırma çatılı, zemini üç yönde kerpiç duvarla çevrili basit bir konstrüksiyondur; geçici çardaklar niteliğindedir. Bu bağlardaki çardak evler, geleneksel Denizli evinin en yalın ve ilkel örnekleri gibidir. Bağ evlerinin kısa sürede kurulmaları

Buldan'daki eski bir evden ahşap tavan.

Süller'deki Müftü Ahmet İzzet Efendi Konağı'nın viran haldeki ve halen oturlan kısımları [Çalgüner Evi (Mehmet Kınık Evi)].

ve geçici malzemeykle inşa edilmeleri, göçerlerin kale dışında ilk yerleşmelerinin de bu biçimde olduğu düşüncesini çağrıştırmaktadır. Bu bağ evlerinin yolla doğrudan bir ilişkisi yoktu. Çardak yola yönelmez, yol eve doğru uzanır, bağın uy-

gun bir yerinden girilerek çardağa ulaşıldı. Denizli'nin eski yerleşmesine bakıldığında da evin yolun konumuna göre değil, yolun evin konumuna ya da arsanın şekline göre biçimlendiğini söyleyebiliriz. Bağ evleri ve yerleşmelerinin bu dü-

Süller'deki Müftü Ahmet İzzet Efendi Konağı'ndan ayrıntılar [Çalgüner Evi (Mehmet Kınık Evi)].

zeni Denizli kentinin 600 yıl önce biçimlenişinin güncel bir modeli gibiydi.

Kuşkusuz bu veriler geleneksel Denizli evinin geçmişiy-
le ilgili yeterli ipucu vermemektedir. Ama gene de, karanlık
dönem diyebileceğimiz 7. ve 13. yüzyıllar arasındaki o 600
yılda Anadolu'da, bahçeyle bütünleşen, önünde gölgeli bir
ara mekân olan bir kırsal konut kültürü oluştuğunu, gele-
neksel Denizli evinin biçimsel ve kullanım yönünden bun-
dan etkilendiğini, bu nedenle geçmişinin, ahşap konstrük-
siyon, kullanılan taş ve kerpiç malzeme ve özellikle kırsal
kültür yönünden 13. yüzyılın çok gerilerine uzandığını

Acıpayam'dan, Eymüroğlu Evi'nden oda.

Denizli Merkez, Necdet Bilge Evi'nden yüklüklü oda.

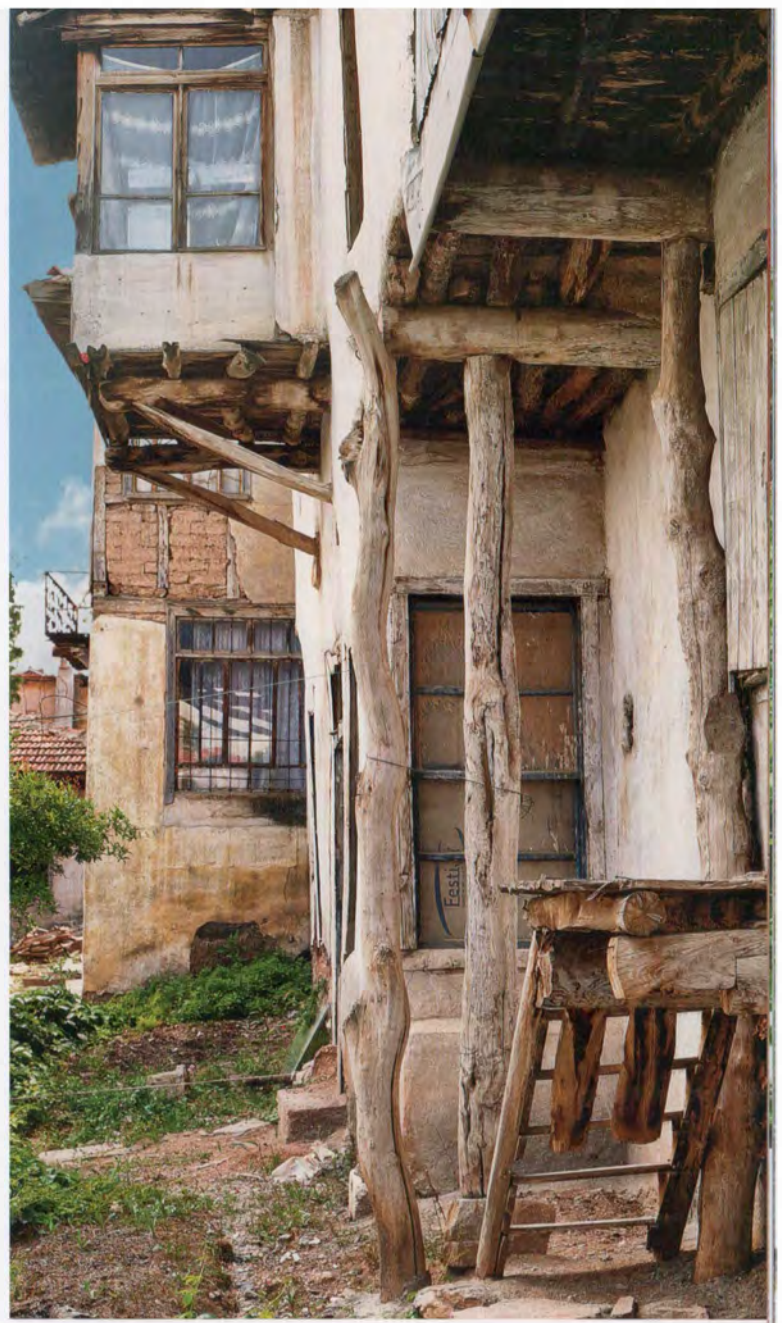

varsayabiliriz. Bu anlamda geleneksel Denizli evi, Hayatlı Türk Evi'nin bir kolu olarak, Anadolu ve Ortadoğu yapı kültürleriyle Türklerin getirdiği, geçmişi göçebelige uzanan yaşam biçiminin bir sentezi olarak düşünülebilir. Kuban da, yarı açık mekân kültürünün Hititlerden beri varlığını sürdürdüğünü, İran'da ve Mezopotamya'da da bilindiği belirtir. Günümüzde dış etkilere ve değişimlere kapalı, geleneksel tarımsal üretim biçimlerine bağlı kalmış Orta Anadolu köylerinin bazılarında bu tür yarı açık mekânlı evlere rastlanır.

Geleneksel Denizli evinin temel ögesi hayatla birlikte odadır; iklim yönünden uygun olmadığı halde odanın doğrudan yarı açık hayata açılması ve oturma gruplarının duvarlar boyunca pencere önüne yerleştirilmesi göçebe çadır kültürüne bağlanır. Pencere önüne konulmuş olan, Denizli'de maket denilen sedir, evin oturmaya, uzanmaya uygun sabit eşyasıdır. Yataklar ise gündüzleri yüklük denen dolaplara kaldırılır. Odalarda bulunan ocak kışın ısınma ve pişirme için kullanılır. Uzun yaz ve bahar aylarında ise yaşam dışarıda geçer ve açıkta bir ocak vardır. Odalardan biri diğerlerine göre daha iyi döşenmiş ve özenle süslenmiştir. Bu misafir odasıdır. Denizli'de diğer yörelerde kullanılan başoda sözcüğü kullanılmaz, misafir odası olarak en iyi odanın kullanılmadan tutulması geleneği bir ölçüde günümüzde de sürmektedir.

Her odada gece yatakların kaldırılacağı yüklük, ocak üzerinde kapacak konulan lambalık, çanaklık bulunur. Bunlar odaların sabit donatı elemanlarıdır. Raflar çocukların ulaşamayacağı bir yükseklikte odayı çepeçevre dolaşır. Oda da bulunan gusulhane küçük bir banyodur. Denizli evi genellikle iki katlıdır. Alt kattaki odalar depo ve kışık oda olarak kullanılır. Başlangıçta belki de evin alt katında olan ahır, daha sonra dışarı çıkarılıp evden uzaklaştırılmıştır. İki seviyeli bazı örnekler olmakla birlikte, hayat genellikle tek seviyelidir. Alt kat duvarları dıştan ahşap direklerle destekli kerpiç yığma, üst kat ise ahşap karkastır. Karkas elemanlar arası kerpiç dolgu ya da bağdadi olabilir. Pencere düşeydir. Ahşap karkas strüktür geniş açıklıklara olanak vermez, Denizli evinde kemer bulunmaz.

Konutların biçimleniş, büyüklük ve görkemiyle kullanıcıların ekonomik gücü arasında, günümüzdekine benzer, belirgin bir ilişki yoktur. Zengin ailelerin evlerinin sadeliği, az gelirli ailelerin kendi kendine yeterliliği dikkati çeker. Kentte zengin mahallesi, yoksullar mahallesi diye bir ayrım da yoktur. Zira başlangıçta mahallelerin biçimleniş, ekonomik varlık durumundan çok, aşiret, boy gibi sosyal ilişkilere bağlı olmuştur. Her mahallede varlıklılar ve daha az gelirli bir dayanışma içinde yaşarlar. Kentte feodal bir sistem ve büyük

Ortaköy'den bir ev.

arazi sahipliği olmadığı için toprağa dayalı bir ekonomik sınıf da oluşmamıştı.

Denizli'de mübadele öncesi bugünkü İstiklal Mahallesi'nde yaşayan Rum azınlıkların ticaretle uğraştıkları bilinmektedir. Kentin yakınındaki birkaç bostan dışında azınlıkların tarımla ilişkileri sınırlıdır. Farklı bir yaşam kültürüne sahip olmalarına karşın azınlıkların yaşadığı evler de hayatlı evdir, bu evler bahçelerinin daha küçük ve yolla ilişkilerinin daha güçlü olması dışında kentin diğer yerlerindekilerden ayrılmaz.

Denizli ve çevresinde bulunan sivil mimari örneklerinin yaşları yüzün altındadır. Bunda 1899 depreminin yıkımı kadar, kavak ağacı karkası arası kerpiç dolgu tekniğinin kısa ömürlülüğü etkilidir. 1899 büyük depreminden çok az bina

Merkez'de bir evden pencere ayrıntısı.

Muhittin Ünlü Evi, Sıgmacöy.

İbrahim Çallı Evi, Merkez.

Cıvık Evi, Denizler.

Belediye'ye ait, kafeterya olarak kullanılan ev, Merkez.

Merkez'de ev.

kurtulmuş olmalı. Deprem sonrası fotoğraflara bakıldığında geleneksel Denizli evinin plan şemasının ve yapım tekniklerinin değişmediği görülmektedir. Büyük olasılıkla yıkıntı binanın malzemesinin bir bölümü kullanılarak aynı yerde benzer bir ev yapılmıştı. Daha önceki depremler sonrası bazı ailelerin yıkıntı bölgesini terk ederek yakındaki bağ ve bahçelere

göçmüş oldukları biliniyor. Ancak 1899 depreminden sonra böylesine köklü bir yer değiştirme olmamış gibi görünüyor.

Geleneksel Denizli evinde duvar ve çatıyı bütünleştiren kaz göğsü saçaklar yaygındır. Bunun en güzel örneklerinden biri Çaybaşı Camii arkasındaki sokaktaki, şimdi yıkılmış olan evdeydi.

Nüzhet Sürcü Evi'nden cephe süslemesi.

Merkez'de ev.

Sokakla ilişkisi sınırlı olan, duvarlar arkasındaki Denizli evinde kafes kullanımı yok gibidir, Cumhuriyet döneminde ise kafes kalmamıştı. Belki de yarı kırsal kökenine bağlı olarak Denizli evinde, harem ve selamlık ayrımı da yoktur. Denizli evi geniş bir bahçe içindedir, sokak kapısından ağaçları, çeşme ya da kuyusu, üzüm çardağı (talvar) olan bir bahçeye girilir. Üzüm çardağı, altındaki gölgeli alanıyla yaz aylarında en çok kullanılan mekândır.

Denizli evinin tipik özelliği, örneğine başka kentlerde de rastlandığı gibi, tarımsal üretimle ilgili işlevlerin, konutta yoğun olarak yer almasıdır. Ev bir üretim merkezi gibidir. Üst kat hayata açılan çok işlevli odalara ayrılmışken, alt katta, daha alçak tavanlı pencereci kış odası, samanlık, mutfak bulunur. Hayatın altı, bahçenin uzantısı gibidir. Yağmurlu ve serin havalarda bu alan ekmek yapma, çamaşır yıkama, sebze meyve kurutma, tarhana, bulgur, makarna, salça yapma ve çocukların oyun yeridir. Bahçe gerektiren bu eylemler tarımsal ekonominin ürünleridir ve kadınlar tarafından yapılır. Dokumacılığın yaygın olduğu Buldan, Güney ve Babadağ'da bu yarı açık alan dokuma tezgâhlarının bulunduğu bir atölyeye dönüşür.

Denizli Merkez'de,
Ahmet Kutupoğlu Evi'nden.

Kapı örnekleri.

Atların, büyükbaş hayvanların girmesine de elverişli olan çift kanatlı sokak kapısı-dışkapı, üzerindeki geniş saçağıyla evin ana girişidir. Kapı sade bir giriş olmanın ötesinde ahşap işçiliği ve detaylarındaki özenle gelişmiş bir mimari eleman-

dır. Evin ise tek bir girişi yoktur, odaların girişleri hayata; kışlık oda, ahır ve samanlık hayat altındaki korunmuş yarı açık alana açılır. Zemin katta içinde “şarpına” denilen üzüm ezme teknesinin ya da dokuma tezgâhlarının bulunduğu bir

Denizli’de, aile bütçesine katkıda bulunmak için evlerin bahçelerinde çiçek yetiştirilirdi.

işlik bulunur. Hayatın altındaki bu yarı açık alanın önünde üzüm çardağı-talvar vardır. Kapalı, yarı kapalı, gölgeli, açık olan mekân kurgusu ışığın değişimi yönünden evlere büyük bir mekânsal zenginlik kazandırır. Denizli evinin belki de vurgulanması gereken en önemli özelliği, kapalıdan açığa bu olağanüstü mekânsal kurgudur.

Denizli evinde ailenin gereksinimi için sebze ve meyve yetiştirmeye elverecek ölçüde bir bahçe bulunurdu. Bu bahçelerin bazılarında aile bütçesine katkıda bulunmak üzere çiçek yetiştirilirdi. 1940’lı, 50’li yıllarda Gürcan Mahallesi’ndeki “Sümbülcü Teyze”den çiçek alıp öğretmenine götürmemiş çocuk yok gibiydi.

Evden eve arklar içinde akan sular açık bir sulama şebekesi idi. Arazi meyline ve doğal akışa uygun olarak oluşmuş su sistemi günlük gereksinimler dışında bahçe sulama için de kullanılırdı. Bu su kirletilmez, kirletilmesi düşünülemezdi. Bahçeden bahçeye dolaşan bu arklar daha 50-60 yıl öncesine

Serincehisar’dan bir evin bahçe girişi.

kadar içilmese bile günlük kullanım için yeterince temizdi. Bu evler çevreye, bağlama uyum, rasyonellik, işlevsellik, ekonomi, estetik gibi mimarlık bilgisi derslerinde öğretilen kuramsal bilgilerin sentezi gibidir.

SİVİL MİMARİNİN DİĞER ÖRNEKLERİ

Denizli’deki sivil mimari örneklerinin çoğu konuttur. Bunun yanında, hanlar, değirmenler, mahalle kahveleri, Kaleiçi dükkânları, atölyeler ve un fabrikaları gibi endüstriyel üretim tesisleri sözü edilmeye değer örneklerdir. Günümüzde örneği kalmamış olan hanların tümü geceleri kapıları kapanan iç avlulu kent içi kervansaraylardı. 1940’lı yıllara kadar han avluları deve kervanlarının, araba ve atların güvenli konaklama yeri idi. Denizli’deki hanların, önü çınar ağaçlı mahalle kahvelerinin ve Kaleiçi dükkânlarının sadelikleri ve işlevsellikleri dışında özgün bir mimarileri olduğu söylenemez.

Karaköy'den bir su şebekesi.

Bugün Konservatuvar olarak kullanılan eski un fabrikası.

Konutlar dışında önemli diğer sivil mimari örnekleri un fabrikalarıydı. Denizli'nin eğimli arazisi elverdiği için akarsu bir enerji kaynağı olarak kullanılmış, bu yönde kentte bir enerji kullanma geleneği oluşmuştu. Denizli'deki endüstrinin temelinde bu enerji kullanma kültürü yatar. 1900 yılında bunların sayısının 16 olduğu bilinmektedir. Bu un fabrikalarından en büyüğü Pandozoplu Un Fabrikası savaş yıllarında terk edilmişti. Binası ise 1940'lı yıllarda yıkılarak yerine Prof. Paul Bonatz yönetimindeki Teknik Okullar Proje Dairesi'nin tipik tasarımlarından biri olan ve Paul Bonatz'ın taş işçiliğindeki gelenekçi yaklaşımının izlerini taşıyan Erkek Sanat Enstitüsü yapılmıştı.

Bu fabrikaların plan tipleri ve yığma taş duvar, tuğla friz, ahşap döşeme olan yapı sistemleri benzerdir. Büyük olasılıkla İzmir'den gelen bir örnek projeye göre inşa edilmiş olmalı. Bu fabrikalardan günümüze üç örnek kalmıştır.

Bunlardan biri restore edilerek konservatuvar olarak kullanılmaktadır. Biri Gökpınar Deresi üzerinde, Tekkeköy'de harap halde (Hacı Şam Un Fabrikası), diğeri İstasyon altında, Eski Çal Yolu üzerindedir (Karabacak Un Fabrikası).

SİVİL MİMARİDEKİ DEĞİŞMELER

Sivil mimarideki değişimler 1839 yılında ilan edilen Tanzimat Fermanı'ndan sonra başlamıştır. Tanzimat Fermanı, Osmanlı toplumuna hukuk, ekonomi, sanayileşme, vatandaşlık hakları yönünden önemli değişiklikler sunuyordu. Özellikle azınlıklara hukuk ve ticarete sağlanan yeni imkânlar kentte ticaretin hızını artırmış ve sanayileşmeyi başlatmıştı. Bunun yanında 1888'de Denizli'ye ulaşan İzmir-Aydın Demiryolu da ekonomik hayatın canlanmasında kentin dış dünyayla daha sıkı ilişkiler kurmasına olanak sağlayarak etkili olmuştur.

Denizli'de geleneksel mimaride kullanılan iç ve dış süsleme öğeleri.

Denizli'de geleneksel mimaride kullanılan çeşitli süsleme öğeleri.

Günümüz teknolojilerine yakın bir teknikle, su ve buhar gücüyle çalışan un fabrikalarının ürünleri yeni açılmış olan demiryolu ve deve kervanlarıyla bütün Ege Bölgesi'ne dağıtılmaktaydı. O yıllarda bir un patronunun kendisi için Art Nouveau bir köşk, ustası için milli mimari izleri taşıyan bir konut ve un fabrikasının işçileri için onlarca sosyal-toplu konut yaptırabildiği düşünülürse, bu ekonominin gücü daha iyi anlaşılır. Köşk Erkek Sanat Enstitüsü'nün karşısında, bugün iş merkezi olan üçgen alandıydı. Fabrika ustası için yapıldığı söylenen bina ise İstasyon Caddesi'nin sonundadır; günümüzde müze olarak kullanılmaktadır.

O güne kadar binlerce yıllık bir geleneğin devamı olan deve kervanlarına bağlı ulaşım ve ekonomi, demiryolunun kente ulaşmasıyla yeni ve farklı bir ivme kazanmaktaydı. Bu yıllarda kentteki Rum nüfusun hızla arttığı bilinmektedir. Gelişen ekonomi, özellikle azınlıklar arasında zengin bir sınıf yaratmış olmalı. Bu kişilerin İstasyon Caddesi'nde aynı örneğe göre yapılmış olan konutlarının artık Denizli yöresel mimarisiyle ve tarımsal üretimle ilgisi yoktu. Bu İzmir'den ithal edilmiş, ilişkilerini bahçeyle değil, yolla kuran, sokağı ortak bir yaşam alanı, geçit yeri olmanın ötesinde kamusal bir alan olarak gören bir mimariydi. Bu evlerde hayat yoktur, saçaksız çatı birkaç kat silmeyle biter, benzerleri demiryolunun gittiği Sarayköy ve Çivril kazalarında da bulunmaktadır.

Yeni evlerin plan şeması sadedir; bir hole açılan dört hacimden oluşur, bu hacimlerden biri mutfak olarak kullanılır, hela bir holün bir köşesine sıkıştırılmıştır. Bu evlerde geleneksel Denizli evinde olmayan süs kemerleri, pencere silmeleri vb dekoratif elemanlar bulunmaktadır. Denizli sokaklarının yatay kerpiç duvar-düşey kavak ağaçlarından oluşan geleneksel peyzajının yerini bitişik nizam ev dizilerinin oluşturduğu sokak perspektifleri almaktadır. Biçimsel olarak da, İzmir gibi büyük liman kentlerindeki eklektik mimarinin esintisi, üçgen alınlıklar, pencere silmeleri, süslemeler, yalancı kemerlerle Denizli'ye ulaşmıştır.

Bu yeni kurgu, günümüz apartman yaşantısının habercisi gibiydi. Bununla birlikte İstasyon civarında başlayan mimarideki bu değişimler kentin diğer bölgelerini bir süre etkilememiş, Türklerin yaşadığı mahallelerde geleneksel Denizli evi, varlığını bir süre daha sürdürmüştür. Günümüzde az örneği kalmış olan Denizli evleri, büyük deprem sonrası, kentin ekonomik yönden zengin olduğu 1900 ile 1950 yılları arasındaki, kısa sayılabilecek bir dönemden kalmadır.

Diğer yandan kentte oluşmaya başlayan Türk eşraf sınıfının da İzmir'le ilişkileri artmış, toprakla ve tarımla ilişkiyeriyse azalmıştır. Helası, mutfağı bina dışındaki geleneksel evler, yeni zenginlerin konfor koşullarını karşılamaktan uzak-

tı. Bu nedenle ilk olarak hayat kapatılarak hole dönüşmüş, sonra da mutfak ve hela binanın içine alınmıştır. Yeni yapılan evlerde yolla ilişki daha güçlüdür. Değişimin ilk örneklerinde, üçgen alınlıklı eklektik bir mimarlık ürünü olan evlere geleneksel hayat eklenmiş gibidir. Ama bu hayat yola cephe vermektedir ve sokaktan yalıtılmışlığı kalmamıştır. Bu tür evler 20. yüzyıl başında olasılıkla modernleşme-Batılılaşma göstergesi olarak yerli eşraf arasında Türk ya da Rum azınlık ayırımı olmadan yaygınlaşmıştır.

Demiryolunun kente ulaştığı yıllara kadar evlerdeki mekânsal kurgu oda, hayat, asma çardağı, bahçe, sokak şeklindedir. Kapalı hacimlerden yarı açık ve açık mekânlara doğru olan bu özgün mekânsal kurgu, aynı zamanda özel alanlardan kamusal kullanım alanlarına kademeli ve zengin bir geçiştir. Demiryolunun kente ulaşmasına ve bunu izleyen ekonomik gelişmelere bağlı olarak değişmeye başlayan evin yeni mekânsal kurgusu ise; oda, kapatılmış sofaya dönüşmekte olan hayat, sokak şeklindedir. İstasyon caddesinde ortaya çıkan toplu konut, işçi konutlarında ise bu düzen; oda, sofa, cadde şeklinde basite indirgenmiş, konut bütün görsel ve işlevsel zenginliğini kaybetmiştir.

Konutlardaki değişimin öncülüğünü çoğu Rum azınlıktan olan sanayi patronları yapmış olmalı. Bunun yanında Denizli'nin orta sınıf yerli Rum esnafın evlerini, 1899 depremi sonrasında, İstiklal Mahallesi'nde geleneksel hayatlı ev tarzında inşa etmiş olmaları ilginçtir.

Kentin 1900'lerdeki varlıklı dönemi kısa sürmüş, ekonomi Balkan savaşlarıyla önce yavaşlamış, ülkemizde "seferberlik" olarak adlandırılan I. Dünya Savaşı'yla durma noktasına gelmişti. Kurtuluş Savaşı'nın başlangıcında, Yunan Ordusu'nun Büyük Menderes Vadisi boyunca ilerleyerek Sarayköy'de Menderes Nehri'nin yanına kadar gelmesiyle, işgal güçlerinin eline geçer korkusuyla Pandozoplu Un Fabrikası sökülmüş, Anadolu'nun iç kesimlerine taşınmaya çalışılmış, zaman içinde makineler yollarda yok olup gitmişti. Cumhuriyet'in ilanından sonra, un endüstrisini yürüten yerli Rum azınlığının mübadele sonucu kenti terk etmesiyle yerel üretim yavaşlamıştı. Ama gene de yedi sekiz fabrikanın varlıklarını sürdürdüğünü biliyoruz. 1929 Dünya Ekonomik krizi o günün ölçülerıyla önemli bir endüstriyel ve tarımsal üretim merkezi olan Denizli'yi de etkilemiş, sözü edilen fabrikaların neredeyse tümü üretimlerini azaltmış ya da durdurmuştu. II. Dünya Savaşı yılları tekrar yokluk yıllarıydı. Sözü edilen bu sivil mimari örneklerinin oluşumu refah dönemi denilebilecek 1890 ile 1940 arasındaki elli yılla sınırlıdır. Bu gözle bakıldığında, plan şemalarındaki, yapım tekniklerindeki ve detaylardaki sadelik daha iyi anlaşılır.

Bu evlerin bir bölümünde sözü edilen Batı etkisi yanında

Birinci Milli Mimari Akımı'nın etkileri de görülür. Örneğin İstiklal Caddesi'nin başındaki Hacı Baki Evi kapatılarak hole dönüştürülmüş hayatı, cephe süslemeleri, caddeden doğrudan girişiyle geleneksel Denizli eviyle, ithal üsluplar arasında hibrit bir tür gibidir. Aynı şekilde Hulusi Oral Evi de bir yandan milli mimari üslubunun izlerini taşıırken, diğer yandan kulesiyle bir Art Nouveau örneği olan Pandozoplu Kimon evinden etkilenmiş olmalı.

Mimarideki köklü biçimsel değişimlerin genellikle işlevlerdeki değişimlere bağlı olarak ortaya çıktığı düşünülür. Denizli'de üçgen alınlıklı, kapalı hollü ikiz evlerin yapıldığı dönemde, 1900'lerde ekonomide bir iyileşme olduğu bilinir. Fakat yerli halkın yaşam kültüründe kısa sürede, yarı kırsaldan kentsel bir geçiş olduğu düşünülemez. Yeni evlerin kış aylarında konfor sağladığı bellidir, buna karşılık hayatın yaz aylarındaki işlevsel konforu da ortadan kalkmış-

tır. Odalar küçülmüş, aralarında yatak, oturma gibi işlevsel ayrım başlamıştır. Ev ocak yerine sobayla ısıtılmaktadır. Daha önce az olan eğitim, sağlık, hukuk, yönetim gibi hizmet sektörü farklı beklentileri olan bir sınıf yaratmaktadır. Ailenin yetişkin erkekleri baba mesleği dışında farklı alanlarda bağımsız iş kurabilmekte, ev tek bir aile tarafından kullanılmaktadır. Bu nedenlerle değişimin nedeni bir arada yaşama kültüründen tek aile evine doğru bir geçiş ve Batılılaşma göstergesi sayılan yeni ithal mimari üsluplara bağlanabilir.

1960'lardan sonra evlerde ve kentte yeni ve köklü bir değişim yaşanır. Bu yeni mimarinin geleneksel yapı anlayışıyla bir ilgisi yoktur. Betonarme kolay ve dayanıklı bir teknolojiyi beraberinde getirmiştir. Ülkenin her yerinde görülen modern mimari akımının basit ve yüzeysel bir yorumu yeni mimarinin belirleyicisi olmuştur. Kırsal yörelerden kente akan ve

Merkez'de Hulusi Oral Evi.

Necip Ağa Evi, Çal.

Tavas'tan bir sokak.

kente uyum sağlamaya çalışan genç nüfus da artık sanayi, ticaret ya da hizmet sektöründe çalışmaktadır. Kırsalla ilişkileri tatillerde ziyaret edilen köy evleriyle sınırlıdır.

Küçülmekte olan ailede çalışan ve ekonomik olarak özgürleşen kadının rolüne bağlı olarak aile içi hiyerarşi de değişmekte, üç kuşak bir arada yaşama, çocukları birlikte yetiştirme geleneği kaybolmaktadır. Yeni kuşakların hep olan, ama aile reisi tarafından bastırılan aile içi gerginliklere de tahammülleri yoktur. Sonuçta eski geleneksel Denizli evi tarımsal kökenli ve hâlâ bu tür üretimi evlerinde de sürdürmekte olan ve kente yakın çevreden göç eden kişilerin ilk durağıdır. Ama bu göreceli yoksul kesim evlerin bakımını sürdürecektir güçte değildir. Bu evlerin sınırlı gelirli yeni sahiplerinin arsa rantına dayalı spekülatif baskıya dayanmaları da beklenemez.

Kamu yönetimlerinin koruma konusunda çaba ve duyarlılık gösterdikleri söylenemez. Kaldı ki 1970 sonrası imar planı bu evleri gözden çıkarmıştır. Sokakların iki yanı yerel yönetimlerin meclis kararlarıyla sürekli yükselir. Koruma kurullarının kararıyla koruma altına alınan bir evin yanına sekiz, on katlı yapı izni verilir. Çok özgün bir örnek olan Kurşunlu Evi'nin saçakları bile bir apartman yapımı için kesilir. Kent imar planlarının ve bunları yükseklik, yoğunluk artışlarıyla sürekli değiştiren kamu yönetimlerinin gelenek-

sel kent strüktürünün yok olmasındaki payı büyüktür. Artan otomobil sayısına bağlı olarak sokakların da genişlemesi gerekir, çıkmaz sokaklar birleştirilir, kaldırımı bile olmayan otomobil yoluna dönüşür. İnsan ölçeği üzerinde kurulmuş olan kentsel doku artık yoktur. İnsan da unutulmuş gibidir.

YAPIM TEKNİĞİ VE YAPI MALZEMELERİ

Bir binada kullanılan yapı malzemeleri ve teknoloji mimariye kimlik kazandıran elemanların başında gelir. Yerel malzemenin ya da yerel bir teknolojinin yoğun olarak kullanılması, Çal-Dayılar Köyü'ndeki okul, Çal-Süller'deki Çalgüner (Mehmet Kınık) Evi örneklerinde olduğu gibi, mimariye yerel bir özellik katar.

Denizli merkezinde yapım tekniği, alt katlarda taş ya da kerpiç yığma, üst katlarda, ahşap karkas taşıyıcı ve bağdadi ya da kerpiç dolgudur. Kerpiç yığma alt kat duvarlarının işlevi taşıyıcı olmaktan çok bölücü olmasıdır. Üst katın yükleri bu kerpiç duvara yüklenmemiş, alt kat duvarı önündeki ahşap direklerle taşınmıştır. Bu yığma karkas karışımı bir sistemdir. Direkler arasında çarpaz bağlantı yoktur, yatay deprem yüklerini yığma kerpiç duvar almaktadır. Kerpici bağlayıcı harcı da toprak olduğu için, duvar zaman içinde daha bütüncül bir karakter kazanmıştır.

Denizli'den çeşitli sivil mimari örnekleri.

Evler kırma çatılıdır. İç Anadolu'ya komşu Çardak'ın kırsal yörelerindeyse düz çatıya da rastlanır. Binalar sıvalıdır ya da Tavas'ta olduğu gibi zemin katın yığma taş duvarı, üst katın ahşap hatıllı kerpiç duvarıyla birlikte sıvasız bırakılır. Akalan'da ise kırmızı toprak sıva peyzaja özel bir nitelik katmaktadır.

Çevre ilçelerde de yaygın olarak kerpiç kullanılmıştır, Tavas'ta yığma taş üzerinde ahşap karkas arası taş dolguya da rastlanmaktadır. Kerpiç kullanımı azalmakla birlikte çevre köylerde kullanımı hâlâ sürmektedir.

Denizli sivil mimarlığının kimliğinin oluşmasında kerpicin yeri önemlidir. Her şeyden önce kerpiç çok iyi bir ısı yalıtımı sağlamıştır. Alt kattaki kış odası kalın kerpiç duvarlarla çevrilidir. Kerpiç ebatları her köyde hatta yapıda biraz farklı olabilir. Kerpiç inşaat alanında üretilir, kerpiç yapımına "kerpiç kesmek" denir. Önce üsteki humuslu toprak bir kenara ayrılarak bir çukur açılır, bu çukurdan alınan kerpiç toprağı samanla karıştırılır, her evde bulunan kerpiç

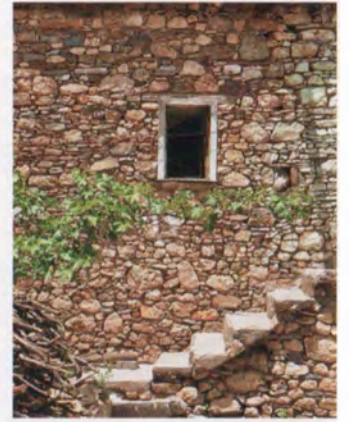
kalıbına dökülür. Dört gözlü ahşap kerpiç kalıbının büyük olan iki gözüne "ana", küçük olan iki gözüne de "kuzu" denir. 1899 yılı depremi sonrası çekilmiş fotoğraflara bakıldığında ahşap karkas, kerpiç dolgu geleneğinin deprem sonrasında değişmediği anlaşılmaktadır. Evin erkekleri yıkılan bahçe duvarı gibi küçük onarımlar için kerpiçlerini kendileri üretirlerdi. Bahçe duvarları ise kerpiçten çok, iki ahşap kalıp arasına dökülerek sıkıştırılan toprakla yapılırdı.

Denizli-Çamlık dolayındaki taş ocakları geç dönemlerde açılmış olmalı, zira Denizli'de temel dışında taş duvar çok az kullanılmıştı. Denizli merkezinde taş duvar tekniğinin gelişmemiş olması depremlere de bağlanabilir. Üst kattaki, ahşap karkas arası bağdadi dolgu üst katı hafifletmekte ve depremde daha büyük bir esneklik sağlamaktadır.

Sivil mimaride yığma kerpiç, ahşap karkas, bağdadi kaplama, kerpiç dolgu gibi karma bir yapım tekniğine hangi nedenlerle ve ne zaman geçildiğine dair elimizde yeterli bilgi yok. Yapım kolaylığı, hafiflik, ekonomi, iyi yalıtım ve

Denizli'den çeşitli pencere örnekleri.

Buldan'da bir evden seyirlik.

Denizli'den çeşitli pencere örnekleri.

iklim özellikleri, malzemelerin çevreden kolay temini gibi faktörler bunda etkili olmalı. 80-100 yılda bir yıkıcı olan depremin bu yapım sisteminin gelişmesindeki etkisini bilmek için ise elimizde yeterli veriler bulunmamaktadır.

KIRSAL MİMARİ VE PEYZAJ

Denizli antik Lydia, Phrygia ve Karia bölgelerinin kesiştiği alanda yer almaktadır. Kırsal, yöresel mimari örneklerinde Ege, Akdeniz ve İç Anadolu bölgesinin iklimsel özelliklerinin etkisi görülür. Denizli yöresinde kırsal mimarinin oluşmasında binlerce yıllık yapı geleneğinin izleri vardır. Kerpiç formunda toprağın kullanılması tekniğinin Kalkolitik Dönem'e

kadar uzandığı, yakınlardaki Beycesultan kazılarında bilinmektedir.

Denizli, Güneybatı Toros Dağları'nın bir uzantısı olan Karcı Dağı'nın eteklerindeki az meyilli bir araziye yerleşmiştir. 1970 yılı öncesi kentsel peyzajın temel ögesi, tepelerinden karın hiç eksik olmadığı bu dağlardı.

İmar planları ve kat artışlarıyla sürekli yükselen binalar nedeniyle bu peyzaj günümüzde sınırlı olarak ancak Çamlık semti dolaylarında etkindir. Güneydeki dağlardan çıkıp Çürüksu Vadisi'ne doğru akan çok sayıda dere, Denizli'nin yerleştiği az eğimli araziye evden eve geçerek sulardı. Yeraltı su seviyesi yüksektir. Bu nedenle söğüt ve kavak gibi ağaçlar

kolay yetişir. Söğüt kır peyzajının, kavak ise kentin simgesidir. Kentin hızlı büyümesine ve yapılaşmasına karşın kavaklar peyzajdaki yerlerini korumaktadır. Tarlaların kenarına, yolların kıvrımına göre dikilmiş kavak ağaçları kente ayrı bir görünüm kazandırır. Kent peyzajında önemli bir yeri olan İncirlişar Parkı da kavak ağaçlarıyla ünlüdür.

Denizli'de kavağa selvi, selviye karaselvi, çınara kavak denir. Çocukluğu Denizli'de geçip başka yerde yaşamak zorun-

da kalanlar neyin selvi, neyin kavak, neyin çınar olduğunu uzun süre karıştırırlar.

Geleneksel yerleşmede evler içe, bahçelerine dönüktü. Sokakların ağaçsız ve bakımsızlığına karşın bahçelerin büyük bir bölümü çiçeklere ayrılırdı. Evlerin birçoğu gülleri, sümbülleri ve yıldız çiçekleriyle ünlüdür.

1960'lara kadar kentsel yoğunluğun komşu iller, örneğin Aydın ve Muğla'ya göre daha düşük olması, yollar boyunca

Baklançakırlar köyü.

uzun duvarlar gerektirmiştir. Buralarda sokak perspektiflerini, üzerleri kiremitle kaplanmış uzun bahçe duvarları belirlerdi. Buna karşılık Çaybaşı gibi merkeze yakın mahallelerde yerleşme daha yoğun ve sokak dokusunun belirleyicisi evlerin cepheleriydi.

Sıcak yaz aylarında duvarlar yeterince gölge sağlamazdı; gölge sağlayıcı elemanlar bu duvarların gerisindeki, bahçedeki ağaçlardı. İki kanatlı geniş, boyasız ahşap kapılsa soka-

ğa bir ritim kazandırır. Yollar iri yuvarlak taşlarla kaplanmıştı. Granit parke sadece anayollarda kullanılırdı, asfaltın kente gelmesiye 1960 yılı sonrasındır. Sokakların genişleyen köşelerinde ya da küçük meydanlardaki çeşme, su tulumbası ve dibektaş sokağın donanımlarıydı.

Değişime uğramış olmakla birlikte, geleneksel Denizli evi temel özelliklerini 1960'lı yıllara kadar Denizli merkezi ve ilçelerinde korudu. Geleneksel evlerin daha önceki ev-

Buldan'dan bir sokak.

Sığmaköy'den bir sokak (Muhittin Ünlü Evi).

Tavas'tan bir sokak.

Tavas'tan bir bağ evi.

Tavas'tan çesmeli bir sokak.

relerine köylerde rastlanmaktadır. Bu anlamda Denizli'deki geleneksel evlerin geçmişteki örneklerinin çevre köy ve kasabalarda yaşamakta olduğu, örneğin en yakın köy olan Laodikeia-Eskihisar'da, Denizli'nin bugününden geçmişine, Laodikeia'ya uzanan bir geleneğin sürdüğü varsayılabilir.

Yayla karakteri ve sert geçen kışları Tavas yöresinde taş işçiliğini gerekli kılmıştır. Burada taş, kerpiçle ve ahşapla bir-

likte uyum içinde kullanılır. Batı ve kuzeybatı yörelerinde, örneğin Buldan ve Güney dolaylarında binalar ahşap karkas ve kerpiç dolgudur. Kuzeydoğu bölgesi, İç Anadolu'nun iklimsel özelliklerini gösterir. Bu yönden soğuk ve uzun kış ayları ve Orta Anadolu kerpiç geleneği burada yığma kerpiç kullanımını yaygınlaştırmıştır; kalın yığma kerpiç duvarlar kırsal mimarinin temel özelliği olmuştur.

Tavas'tan bir sokak.

İlçelerin her birinde üretilen ürünler, buğday, pamuk, şekerpancarı ya da hayvancılık, farklı mekânsal gereksinimleri ortaya çıkarır. Kırsal mimarinin oluşmasında konut içinde yer alan işlevler de etkili olmaktadır. Hayvan beslenen Çardak köylerinin duvarlarla çevrili büyük avlularına başka yerde ratlanmaz.

Malzeme ve yapım tekniği farklılıklarına karşın, Anadolu'da binlerce yıl değişmeden kalan, oda ve önündeki ahşap direkli, yarı örtülü plan şeması kırsal mimaride varlığını sürdürmektedir.

GÜNÜMÜZDE SİVİL MİMARİ

Sadeliği, süslerden arınmışlığı, işlevselliği, rasyonelliği öne çıkaran modern mimarlık hareketinin Ankara'da ve İstanbul'da etkin olduğu dönemde, 1950 yılı öncesinde, Denizli'de halkevi binası (daha sonra belediye binası) ve postane karşısındaki kitaplık binası modern çizgiler taşıyordu. Dönemin bu iki modern ve güzel örneği daha sonraki yıllar-

da yıkıldı. İstasyon Caddesi'nde o yıllarda inşa edilen yeni konutların modernle ilgisi ise sadece büyük yatay pencereleriyle sınırlıydı. Modern mimarlığın klasik dönemi, bugün hiçbir olmayan, bu birkaç binayla sınırlıdır.

II. Dünya Savaşı sonrası, beton ve camı öne çıkaran kübik formları kullanan uluslararası mimari üslubun kentteki güzel bir örneği postane binasıydı. Bu binanın yerine şimdi ki çok katlı bina yapıldı. Himaye'i Etfal Sineması ile Çocuk Esirgeme Kurumu binası arsasında Sosyal Sigortalar Kurumu tarafından otel ve işhanı olarak 1960 yıllarında yaptırılan bina petekli cephesiyle uluslararası üslubun izlerini taşır. Buna karşın gene aynı yıllarda çarşıda inşa edilen Emlak Kredi Bankası Binası ise 1940'lardaki İkinci Milli Mimari Dönemi üslubunu çağrıştırır.

Denizli'de yapılaşma, endüstrinin hız kazanmasına bağlı olarak, 1970 yılı sonrası bir artış gösterdi. Kent merkezinde arsaların değer kazanması, az katlı konutların apartmanla-

ra dönüşmesiyle sonuçlandı. Bu dönemde Ziya Tıkıroğlu'nun tasarımı olan Zümrüt Evler uzun süre bahçeli evlerin tek örneği olarak kaldı.

O yıllarda yapılmış olan imar planlarında az katlı bahçeli konutlara çok az yer verilmiş olması düşündürücüdür. Binlerce yıllık geleneğe, örf ve âdetlere dayalı bahçeli evler yaşantısı, bir ya da birkaç kişinin kısa sürede yaptıkları planlarda unutturulmuş gibiydi.

Yapılan binaların çoğu yalnızca işlevi dikkate alan, iklim, topografya, manzara yönü gibi mimarlığın temel verilerini görmezden gelen, ülkemizin her yerinde rastlanan türden, birbirinin benzeriydi. Bu arada Karcı Dağı eteklerinde bahçeli, iki katlı olarak tasarlanan konutların, imar haklarının zorlanması ve yasadışı yapılaşmayla niteliksiz çok katlı apartman yığınlarına dönüşmesi önlenemedi.

Mimarların tekil ve olumlu çabalarının da unutulmaması gerekir. İstasyon Caddesi'nin sonundaki Babadağlılar Çarşısı orta mekâna getirdiği zenginlik ve strüktürüyle Cengiz Bektaş'ın özgün bir tasarımıdır. Modern çizgileriyle Halil Bektaş İlkokulu, Esat Sivri Evi ve Karcı Dağı yamaçlarında inşa edilmiş olan Başöz Evi de kentin çağdaş mimarisinde önemli örneklerdir.

1950 yılı öncesi Denizli'nin nüfusu yirmi bin dolayındaydı. 2010 yılına gelindiğinde nüfus yirmi beş kat artarak beş yüz bine ulaşmış durumdadır ve kent yarı kırsal bir ekonomiden bir endüstri toplumuna evrilmektedir. Endüstri bölgeleri ve buralardaki üretim, geleneklere ve alışkanlıklara değil, bir planlamaya dayanmaktadır. Bu üretim modellerinin geçmişin örf ve âdetlere göre biçimlenmiş zanaatkar anlayışıyla yürütülmesi artık mümkün değildir. Kaldı ki pazar da değişmiş, bir zamanların İzmir'den öteye geçmeyen pazarlama olanakları günümüzde bütün dünyaya yayılmıştır. Bu nedenle bir endüstri kenti olan Denizli'de fabrikaların yapı sektörü içindeki yeri konutlar kadar önemlidir. Endüstri yapılarının kimliğiniyse üretim teknolojileri, uluslararası standartlar ve çelik, cam gibi malzemeler belirlemektedir.

Pamukkale'de, Karahayıt bölgesinde toplanan otellerin belirli ve yöresel bir üslup ya da anlayış içinde tasarlandıkları söylenemez. İşlevsel çözümlerin öne çıktığı bu otellerin benzerlerini Akdeniz sahillerinde de yaygın olarak bulmak mümkündür.

Pamukkale'nin bir doğal ve tarihî varlık olarak korunmasıyla ilgili ilk çalışmalar bir sempozyumla 1990 yılında Denizli Mimarlar Odası tarafından başlatılmıştı. O yıllarda ha-

Özgün yapım tekniğine uygun olarak restore edilmekte olan Abdüloğlu Evi gelecek uygulamalar için yol gösterici olacaktır.

zırlanmakta olan koruma planının temel ilkeleri de oda tarafından düzenlenen bir sempozyumda belirlenmişti. İzleyen yıllarda Pamukkale Üniversitesi organizasyonu ile hazırlanan koruma planının uygulanması ve travertenler üzerindeki otellerin kaldırılması kent için büyük bir başarıdır. Bu uzun ve kapsamlı çalışmada kamu yöneticileri ve başta mimarlar odası, sivil toplum örgütlerinin katkıları övgüye değer.

Denizli'de sivil mimarinin bu dönemi endişeler ve arayışlar dönemi gibidir. Arayışların bir bölümü cephelerde yöresellik veya da postmodern türdendir. Bununla birlikte pek çok genç mimarın yaklaşımları biçimsel ve üslupsal sınırları aşmakta, Ahmet Yoldaş'ın çevreci bir yaklaşımla tasarladığı Çevre Köy ve Arda İnceoğlu, Deniz Aslan tasarımı Denizli Tenis Kulübü gibi çevreci yaklaşımları da içermektedir.

2000 yılına gelindiğinde çok sayıda genç mimar günümüz mimari akımları doğrultusunda önemli tasarımlara imza atmaktadır. Kentin gelişme bölgelerinde artık apartmanlar kadar, az katlı bahçeli evler de aranmaktadır.

Mimarlar Odası öncülüğünde savunulmakta olan koruma düşüncesi sivil mimariye yansımaya başlamıştır. Özgün yapı tekniğine uygun olarak restore edilmekte olan Atalar İlkokulu karşısındaki Abdüloğlu Evi gelecek uygulamalar için yol gösterici olacaktır. Bunun yanında kalmış olan az sayıda sivil mimari örneği de korunmaktadır.

Kentin yeni alt merkezlerini oluşturmakta olan alışveriş merkezlerininse mimari yönden çevreci ya da mimari üslup yönünden özel endişelerle tasarlandığı söylenemez.

Mimarlıkta yaşanmakta olan bu yarı kaotik dönemin endüstrileşme ve hızlı nüfus artışı gibi etkenlerin kaçınılmaz bir sonucu olduğu düşünülmelidir. Bu olgu örf, âdet ve dar çevrelerde paylaşılan sorumluluklar, duygusalılıklar toplumdandan, rasyonel ilişkiler ve planlanmış bir toplum hayatına geçişin sıkıntılarıdır. Bu geçiş döneminde çevreye duyarlılık, geleneksel yapı mirasının korunması gibi konularda ciddi endişeleri olan genç mimarların, sıradan olmayan, daha kimlikli bir kent yaratmak için göstermekte oldukları çabalar önemlidir. Bu nedenle kentin mimari geleceğine umutla bakabiliriz.

Kaynaklar

- Aktüre, S., 19. Yüzyıl Sonunda Anadolu Kenti Mekânsal Yapı Çözümlemesi, ODTÜ Mimarlık Fakültesi, Ankara 1981.
- Bektaş, C., Halk Yapı Sanatından Bir Örnek Babadağ, Bileşim Yayınevi, İstanbul 2005.
- Bektaş, C., Kuşadası Evleri, Bektaş Mimarlık Mühendislik, İstanbul 1987.
- Bektaş, C., Türk Evi, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1996.
- Cunbur, M., "Denizli Kültür Tarihinde Gaziler ve Ahiler", Türk Kültür Tarihinde Denizli Sempozyumu, 27-30 Eylül 1988, Denizli 1988.
- Eldem, S. H., "Türk Evi", Osmanlı Dönemi, TAÇ, İstanbul 1984.
- Erpi, F., Buca'da Konut Mimarisi, ODTÜ Yayınları, Ankara 1987.
- Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi, Çev.: Zuhuri Danışman, Zuhuri Danışman Yayınevi, İstanbul 1971.
- Gökçe, T., XVI ve XVII yy. Lazıkıyye (Denizli) Kazası, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2000.
- Günay, R., Türk Evi Geleneği ve Safranbolu Evleri, YEM Yayınları, İstanbul 1998.
- İbn Batuta, İbn Batuta Seyahatnâmesi'nden Seçmeler, Milli Eğitim Gençlik ve Spor Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1986.
- İnceoğlu, N., Geleneksel Türk Mimarisi, Denizli, Tasarım Yayın Grubu, İstanbul 1998.
- Kömürcüoğlu, E., Ankara Evleri, İTÜ Mimarlık Fakültesi, İstanbul 1950.
- Kuban, D., Türk Hayatlı Evi, Eren Yayıncılık, İstanbul 1995.
- Kuban, D., Türk ve İslam Sanatı Üzerine Denemeler, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 1974.
- Naumann, R., Eski Anadolu Mimarlığı, Atatürk Dil Tarih Yüksek Kurumu, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1991.
- Sakabaşı, G., Ormana Evleri, Yıldız Üniversitesi, İstanbul 1977.
- Sözen, M.-Erzurum, C., Anadolu'da Ev ve İnsan, Creative Yayıncılık, İstanbul 1992.
- Vryonis, S., Jr., The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth Century, University of California Press, Berkeley 1971.
- Yenen, Z., Vakıf Kurumu-İmarat Sistemi Bağlamında Osmanlı Dönemi Türk Kentlerinin Kuruluş ve Gelişim İlkeleri, İTÜ Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul 1987.
- Yerasimos, S., "Tanzimat'ın Kent Reformları Üzerine", Modernleşme Sürecinde Osmanlı Kentleri, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1996.
- Yürekli, H., F., Türk Evi, YEM Yayın, İstanbul 2005.

Geçmişten Günümüze Denizli Folkloru

Mustafa Arslan

Doç. Dr., Pamukkale Üniversitesi,
Türk Dili ve Edebiyatı.

Denizli, coğrafi konum bakımından Ege, Akdeniz ve İç Anadolu bölgeleri arasında bir geçit görevi üstlenir. Bu yönüyle de güneybatı Anadolu bölgesinde kavşak bölge durumundadır. Antik dönemlerden beri önemli yerleşim bölgelerinden biri olan Denizli'nin bugünkü siyasi sınırları, Cumhuriyet Dönemi sınırlarıdır. Tarihî süreçte değerlendirildiğinde Denizli merkez, Honaz, Akköy, Bozkurt, Çardak Çal, Çivril, Be-killi, Baklan, Buldan, Sarayköy, Babadağ ilçeleri, bir dönem Kütahya'ya bağlı bir idari yapıya sahiptir. Beylikler Dönemi'nde Denizli merkez ilçe, İnançoğulları Beyliği'nin merkezidir. Denizli merkez ilçe ve Sarayköy bir dönem de Aydın'a bağlı bir idari yapıdadır. Buldan ve Güney ilçelerinin Manisa'ya bağlı bir yapılanmasının söz konusu olduğu dönemler bulunmaktadır. Acıpayam, Çameli ve Serinhisar ilçeleri Hamidoğulları; Tavas, Kale ve Beyağaç ilçeleri Menteşeoğulları sınırları içerisindedir. Yakın zamanlara kadar bölge nüfusunun tamamına yakını Yörük-Türkmen olan Denizli, özellikle son yıllardaki tekstil, sanayi ve turizm alanlarındaki atılımıyla göç alan bölgelerden biri konumuna gelmiştir.

Bu tarihî, sosyal ve ekonomik gerçeklik, bölgenin kültürel dokusunun ve yerleşim haritasının oluşmasında birinci etken olarak karşımıza çıkmaktadır. Denizli folkloru bu bağlam içinde zenginleşmiş yapısıyla dikkat çekmektedir.

KENTSEL İMGELER

Pamukkale-Tekstil-Horoz: Geleneksel imgeler, kentleşme ve kent kimliği oluşumunda, insanların kentle bütünleşmesinde önemli işlevsel değerlere sahiptir. Kentler içlerinde barındırdıkları imgelerle daha da anlamlı hale gelmektedir. Denizli denin-

Laodikeia'daki duvar
kabartmalarında ünlü Denizli
Horozu. (Laodikeia kazı bulguları)

ce de hemen akla gelen ve kentle bütünleşmiş görünen birkaç unsurdan söz etmek mümkündür. Pamukkale, tekstil ve horoz bunların başında gelmektedir. Bunlardan dünyada eş bulunmaz bir doğa harikası olan Pamukkale ve tekstil, yörenin tanıtımında önemli katkılar sağlamanın yanında, turizm geliri açısından da bölge insanının kalkınmasında önemli pay sahibidir.

Kentliliğin sanayie bağlı olarak oluştuğu düşünüldüğünde, Denizli'nin bu sürecini hızlandıran en etkili iki faktör, Pamukkale ve tekstildir. Çeşitli kurum ve kuruluş ad veya amblem olarak Pamukkale'yi kullanmaktadır. Örnek olarak başta kentteki üniversitenin adı ve amblemi, ilk kurulan otobüs işletmelerinden birinin adı ve amblemi Pamukkale ve travertenlerden oluşmaktadır. Tekstil konusunda Denizli kendine has üretimlerle "Denizli işi" tabirini bu alana yerleştirmiştir. Kent ve imge ilişkisi açısından ele alındığında bu iki unsurun özellikle modern dönemlerin ortaya çıkardığı bir imgelemin sonucu olduğu söylenebilir. Buna bağlı olarak da Pamukkale ve tekstil, kent olarak Denizli'yle bütünleşen, fakat kentlilik bağlamında daha nesnel boyutta kalan simgelerdir. Sosyal ve kültürel boyuttan ziyade bu unsurlarla olan ilişkinin ekonomik faaliyet boyutuna sıkıştığı ve bir anlamda modern bilincin oluşturduğu imgeler oldukları görülür. Denizli'de yaşayan ve kendini Denizlili olarak ifade edenlerin ise kentleşme açısından bu unsurlardan bir şekilde faydalanmakla beraber, bunları içselleştiremediği ve kendini ifade etme vasıtalarından biri olarak kullanmadığı görülmektedir. Kent imgesi olmasının yanında kentlilik bağlamında da öne çıkan ve bölge halkı tarafından içselleştirilmiş unsur ise horozdur. Kentle bütünleşmiş imgeler ait oldukları bölgenin ve bölge yaşayanlarının kültürel imgeleri haline gelerek kültürel, sosyal, siyasal ve ekonomik etkileşimin temel belirleyicileri olagelmışlerdir. Horoz da, Denizli yöresinde kentlilik ve kent kültürel belleğinin anlamlandırma ve şekillendirme bağlamındaki temel belirleyicilerinden biri olmuştur. Denizli horozunun nesnel özellikleri toplum tarafından öznelleşerek kazandığı zihinsel anlam ve şekille Denizli'ye ait oluşun bir ifade vasıtası haline gelmiş ve geleneksel bir imge olarak ortaya çıkmıştır. Horoz imgesi, modernleşmeyle birlikte gelişen kent ve kentlilik bilinci içinde de etkisini devam ettirmiş ve yaygın bir kullanım alanına sahip olmuştur. "Her horoz kendi çöplüğünde / Denizli horozu her çöplükte öter" şeklinde kalıplaşan ve yöre insanının özgüvenini yansıttığı ifade biçiminden manilere, masallara, türkülere, efsanelere uzanan geleneksel halk kültürü üretimlerinin yanı sıra, kentleşmenin oluşturduğu kurum ve kuruluşlarda horoz imgesi bir temsil ve ifade vasıtası olarak kullanılmaktadır. Denizli Valiliği, Denizli Belediyesi, Belediye Gençlik Meclisi, İl Sağ-

lık Müdürlüğü, Denizlispor Kulübü, Belediyespor Kulübü, Sanayiciler ve İşadamları Derneği, Kentgaz, Cumhuriyet Lisesi Mezunları Derneği, Pamukkale Üniversitesi Spor Kulübü, çeşitli öğrenci kulüpleri ile Uluslararası Halk Dansları, Uluslararası Amatör Tiyatrolar Festivali, 3. Ege Tarım-Sera ve Hayvancılık Fuarı veya Horoz Medya Grubu kendilerini temsil konumunda horoz imgesinden faydalanmaktadır. Horozun kentlilik bilincinde ve kurumsal yapılanmada görülen bu kullanımları kültürel kalıplaşmayı ve imgenin yayılma boyutlarını açıkça ortaya koymaktadır.

GEÇİŞ TÖRENLERİ ÖMRÜN ÜÇ TOYU: DOĞUM-EVLENME-ÖLÜM

Doğum Âdetleri

Yörede doğum öncesinden başlayıp doğum sonrasında devam eden gelenekler, genel olarak Türk kültüründe ortak olan örneklerdir. Bununla birlikte çevre özelliklerinden kaynaklanan bazı farklılıklar da mevcuttur. Çocuğu olmayan veya çocuk isteyen kadınların bir dedeyi (yatırı) ziyaret etmesi, adak adaması ve dua etmesi yaygındır. Ayrıca "karın çek-tirmek, üzüm ve inciri pişirip karna sürmek, muska yaptırmak" gibi bazı uygulamaların beklentiyi karşılayacağına inanılır. Çocuk beklenirken doğum ânında ve sonrasında kullanılacak bazı eşyalar yakın akrabalar tarafından hazırlanır. Eskiden, doğum ebe adı verilen yaşlı kadınlar tarafından yaptırılırdı. Günümüzde ise genellikle hastanelerde yapılmaktadır. Eskiden ebeler kırkı çıkıncaya kadar geleneğe ilişkin kuralları uygulayan kişilerdi. Doğan bebeğin göbeği kesilerek sağına konur, göbek bağından akan kan bebeğin alınına sürülür. Bebek ılık suyla yıkanarak kundaklanır. Nazar, al basması gibi inançlara bağlı olarak giysiye nazarlık takılır, yatak-yastık altına makas, bıçak konur. Doğumdan sonra "gövet" veya "beşik düzmesi" geleneği vardır. Hediyelerle ziyaretçiler gelir, munasip biri tarafından çocuğun kulağına ezan okunarak ad verilir. Çocuk ve annenin üçüncü, yedinci ve kırkınıcı günlerde yıkanması da geleneksel kurallara bağlıdır. Kırk çakıl taşı ve bir yüzük bir tülbentte sarılır, kırk fincan su konur ve süzülerek banyo suyuna karıştırılır. Ayrıca doğumun on üçüncü günü tuz, karanfil ve esans karışımıyla bebek tuzlaması yapılır. Çocuğun tez yürümesi için "köstek kesme", ilk dişi çıktığında "diş bulguru, köle, dirlime, tuzlama" adları verilen gelenekler uygulanır. Tanındıklar "tuz aşısı"na davet edilir. Acıpayam ve Çameli yörelerinde zayıf çocukların gelişmesi için "aydaş" töreni yapılır. İki kazan içinde ısıtılan suya çocuğun ayakları sokularak aydaş pişirilmiş olur.

Sünnet

Erkek çocuklar beş-altı yaşlarına gelince sünnet ettirilir. Sünnetten bir hafta önce hazırlıklar başlar, eş-dost davet edilmek üzere “oku” dağıtılır. Bir gün önce sünnet ekmeği ve baklavası hazırlanır. Sünnet günü davul-zurna veya “debildekçi” (defçi) eşliğinde sünnet yemeği hazırlanır, davetlilere ikram edilir, Kur’an ve mevlit okutulur. Eskiden sünnet olacak çocuk bir ata bindirilerek dolaştırılırdı. Günümüzde daha çok ilahiler okutularak fayton veya otomobille dolaştırılmaktadır. Çocuk sünnet edilirken horoz kesilmesi, annenin elinde oklava çevirmesi gibi uygulamalar vardır. Sünnetçiye havlu, sabun, horoz hediye etmek âdettendir.

Evlenme Âdetleri

Kız İsteme ve Söz Kesme: Düğünler yörede geleneklerin en çok uygulandığı törenlerdir. Evlenme çağı erkeklerde genelde askerlik sonrası, kızlarda ise 17-18 yaşlarıdır. Kız çocukları küçük yaştan itibaren çeyizlerini hazırlamaya başlar, sandıklar nakış, örgü ve el işleriyle doldurulur. Eskiden görücü usulü evlilik olurdu. Fakat günümüzde sosyal yaşantının getirdiği gelişmeler neticesinde evliliklerin kız ve oğlanın birbirlerini tanımaları ve anlaşmaları sonrası gerçekleşmesi daha yaygın hale gelmiştir. Evlenecek çağa gelmiş oğlanlar, evleneceği kızları çoğunlukla yörede yapılan eğlence ve törenlerde görerek belirler. Talep, uygun bir üslupla büyüklere iletilir. Kız tarafıyla aracılar, görücüler vasıtasıyla iletişim kurulur. Maddi durumlar, çevrede iyi olarak bilinme, kızın ve oğlanın tertip düzeni, güzelliği gibi karşılıklı araştırmalar olumlu ise haberleşilir ve görüşmeler başlar. Oğlan evinin, kız evine istemeye gitmesine “dünürçülük” denir. Oğlan tarafının söz keseni geleneksel üslupla kızı ister, kız tarafı da ya düşünmek için süre ister ya da “büyüklerimizin uygun bulduğunu biz de uygun bulduk” diyerek sözü keser. Âdet üzere lokum yenir ve “Tutu, Söz mendili, Belirti, Bellek” adıyla bilinen işlemeli mendil oğlan evine verilir. Oğlan evi de Tavas yöresinde “Şase”, diğer yörelerimizde “Bohça” denilen mendil, çorap, kolonya gibi eşyaların bulunduğu hediyeleri kız evine bırakır. Böylelikle söz resmen kesilmiş olur.

Nişan: Söz kesilmesinin ardından uygun bir zaman belirlenerek nişan töreni yapılır. Her iki taraftan yakınlar bir araya gelerek “pusat-keten kesmeye, harç görmeye” gidilir. Kıza ve oğlana giysiler, takılar, yakın akrabalara da hediyeler alınır. Kız evi ve oğlan evi kendi aldıklarını evlerine götürür. “Dürü” adı verilen bohçalar hazırlanır ve karşılıklı olarak gönderilir. Alınanlar eşe, dosta, komşulara gösterilmek üzere sergilenir. Nişan günü için kız evinde hazırlıklar yapılır. “Okucular” tarafından akraba ve komşular davet edilir. Keşkek dövülür, çerezler hazırlanır, kız evinin oğlan evine göndereceği

baklavalara yaptırılır. Akşam namazından sonra kız evine gelir. Erkekler ayrı odaya, kadınlar ayrı odaya alınır. Dua eşliğinde nişan için alınanlar takılır. Kadınlar kendi aralarında çalgılı eğlence yaparlar. Günümüzde açık ya da kapalı bir salon tutularak tören herkesin katılımıyla gerçekleştirilir.

Nişan Ertesi: Nişandan sonra taraflar birbirlerini ziyaret ederek hoş tutmaya çalışır. Kız ile oğlanın görüşmesi kırsal yörelerde hoş karşılanmaz. Nişan ile düğün arası Kurban Bayramı’na rastlıyorsa oğlan evi kız evine kurbanlık koyun gönderir. Ramazan Bayramı’nda ise iki aile karşılıklı hediye bohçalarını birbirine gönderir. Bazı yörelerimizde ise “Nişan ertesi” denilen tören düzenlenir. Komşular ve akrabalar davet edilerek oğlan evinin gönderdiği eşya ve hediyeler “kesim” adı verilen bir törenle sergilenir. Alınan kumaşlardan kıza “üç etek” denilen giysi hazırlanır. Oğlan evinden gelen yiyecekler komşulara dağıtılır. Kız evi de karşılık olarak siniler içine hazırladığı ve üzerinde işlemeli ipek örtülerin bulunduğu yiyecekleri, baş üzerinde taşıyan kadınlarla oğlan evine gönderir. Çivril yöresinde yiyecekler arasında pekmezli baklava da bulunur. Oğlan evi “el öpüsü” için davet edilir. Kız evinde toplanılır ve gelin, konukların ellerini öperek akraba ve komşulara saygısını gösterir. Daha sonraki görüşmelerde kız evinden gün alınır ve düğün hazırlıkları başlar.

Düğün: Düğün faaliyetleri Türk kültüründe yaygın olduğu gibi “oku” göndermeyle başlar. Mendil, havlu, kibrit, gömlek, kumaş gibi eşyalar “oku” olarak verilir. Oku işini genelde genç kız ya da delikanlılar yapmaktadır. Düğünde ağırlık oğlan evindedir. Düğün süresince düzenin sağlanması ve damada yardımcı olmak üzere, damat kendisine sağdıç seçer. Sağdıç düğün boyunca damadın en büyük yardımcısı ve akıl hocası olarak görev yapar. Sağdıçlık, ölünceye kadar sürecek özel bir dostluk ve birliktelik anlamına gelmektedir. Benzer durum gelinler için de geçerlidir. Çal yöremizde gelin sağdıç (ahretlik) seçilmektedir. Oğlan evi hem kız evinin hem de kendilerinin vereceği düğün yemeği için gerekli malzemeleri temin eder. Düğün yemeği olarak genellikle pirinç çorbası, keşkek, kuru fasulye veya nohut, pilav, dolma, kavurma yapılır. Tatlı olarak da baklava, irmik helvası, hoşaf yapılmaktadır. Düğün keşkeği gençler tarafından dibekte dövülerek çalgı eşliğinde kız ve oğlan evine götürülmektedir. Eskiden düğünde kullanılacak odunlar da imece usulüyle temin edilmekteydi. Köyün delikanlıları kararlaştırılan bir günde düğün evinde toplanır, merkep ve atlarla toplu olarak dağa oduna gidilirdi. Düğün odunundan dönenler çalgılarla karşılanır, oğlan evine kadar eşlik edilir, daha sonra da kız evinde ağırlanırlardı.

Bayrak Günü: Düğünler genellikle sonbahar ve kış aylarında üç gün boyunca yapılır. Düğünlere “tam çalgı” denilen yöre-

Gelin odası. (Kızılcaözlük Kültür, Tekstil, El Sanatları Müzesi)

sel müzik grupları eşlik eder. Çalgılı düğünlerde genellikle içki ve yemek verilir. Çalgı üç gün boyunca gece geç saatlere kadar sürmekte, eşliğinde çeşitli oyunlar ve eğlenceler tertip edilmektedir. Düğünün ilk gününe bazı ilçelerde “küçük meydan”, bazılarında “kapma günü”, bazılarında da “bayrak günü” denilmektedir. İlk gün oğlan evine “toyрак, dorlak veya torlak” denilen “bayrak asma” töreni yapılır. Bayraktar olarak seçilen kişi ve davul zurna eşliğinde koruluklardan çam dalı kesilir, oğlan evine getirilir. Kumaş ve çerezlerle süslenen dala bir bayrak asılır. Uzunca bir sırığın ucuna bağlanarak evin çatısına dikilir ve düğünün başladığına işaret eder.

Maşala: İkinci gün sabah erkenden çalgılarla başlar ve hem kız, hem oğlan evinde davetlilere yemek verilir. Öğleden sonra çalgı eşliğinde oyunlar oynanarak kız evine “Bayraklık” almaya gidilir. Kız evinde bir süre oğlan evinden gelenler oynarlar. Daha sonra topluca köyün meydanında bazı yörelerimizde “Güvey donatması”, bazı yörelerimizde “Sağdıç durması” denilen tören yapılır. Yere serilen bir halı veya hasırın önünde güvey ve sağdıç yan yana dururlar. Misafirler de çevrelerine sıralanırlar. Hocanın dualarını okumasının ardından köylüler güvey ve sağdıca para takarlar. Akşam ise kız evinde kına gecesi, oğlan evinde “maşala” veya “tomgavi” tertip edilir. “Maşala”, ortasında “söven” adı verilen üç dikili ağaç

direk üzerine konmuş bir saç üzerinde çıralı odunların yakılmasıyla oluşturulan bir ateşin bulunduğu aydınlatılmış alandır. Düğünün başladığı gün yakılır ve düğün sonuna kadar devam eder. Eskiden alanın kenarlarına oturmak için hasırlar serilirken, günümüzde sandalyeler konmaktadır. Bu alan aynı zamanda düğünlerde erkeklerin oyun çıkartma dışında oturma, yemek yeme gibi faaliyetlerinin de alanı olarak kullanılır. Davul zurna eşliğinde yöreye has zeybek oyunlarının “bayraktar” gözetiminde gençler tarafından oynanmasıyla başlar, ilerleyen saatlerde seyirlik oyunlar oynanır.

Kına: Kız evinde kadın ve kızların katıldığı kına eğlenceleri yapılır. Burada da yöresel oyunlar oynanır. “Kız kaçırma” gibi seyirlik oyunlar sergilenir. Gecenin geç saatlerinde kına türküleri ve maniler eşliğinde oğlan evinden gelen kınanın gelinin eline yakılmasına geçilir. Ortaya oturtulan gelinin duvağı örtülür ve etrafı kadın ve kızlarla çevrilir. Burada “gelin okşaması” ya da “gelin ağlatması” denilen mani, türkü ve ağıtlar söylenerek gelin ağlatılmaya çalışılır. Daha sonra gelinin eline ve ayaklarına kına yakılır. Tavas yöresinde kına çanağının içine para konulmaktadır. Saklanan bu para kına yakılırken çıkınca gelin duvara yapıştırır. Duvara yapıştırılan bu parayı ertesi gün en erken kalkan bulmaktadır. Çameli ve Acıpayam yörelerimizde oğlanlara da kına yakılmaktadır. Geceye katılan gençler halka haline gelerek damadı ortalarına alırlar. Damadın eline kına yakılması esnasında kına türküleri söylenir. Damat kinasında misafirler damadın eline yardım amacıyla para koyarlar.

Düğün Eğlenceleri: Düğünler halkın eğlenmesi ve kaynaşması bakımından önemli törenlerdir. Bu sebeple her yerde olduğu gibi Denizli yöresinde de düğün süresince çeşitli eğlenceler düzenlenmektedir. Bu eğlenceler eskiden daha yaygındı, son yıllarda ise gelişme ve değişimlere paralel olarak ya tamamen ortadan kalkmış veya değişime uğramış görünmektedir. Bunlar arasında “at yarışları, karakucak güreşleri, kapma, koşu, atıcılık” en gözde eğlencelerdir. Yarışma niteliğindeki bu eğlencelerde başarılı olanlara para, giyecek, altın, horoz, kuzu, halı, kilim gibi armağanlar verilir.

Gelin Alma: Düğünün üçüncü günü gelin alma günüdür. Gene erken saatlerde davulların çalmasıyla düğün başlatılır. Bazı yörelerimizde çeyiz alınması düğünün bu günü bir gün önce yapılmaktadır. Oğlan evinden damadın arkadaşları gelinin çeyizini almak üzere çalgıyla kız evine giderler. Kız evinden çeyiz alınarak taşıtlara yüklenir. Burada bir süre davul önünde oynanır. Ayrıca oğlan evinden bahşiş alınmadan çeyiz verilmez. Çalgılar eşliğinde gelin evine getirilir. Kız evinden gelen kadınlar gelinin çeyizlerini eve yerleştirirler. Bazı yörelerimizde ise köylülerin çeyize bakması için birkaç gün sergilenir. Kız evinden birkaç kadın, damadın giyim, kuşam

Denizli, Atatürk Etnografya Müzesi'nden geleneksel hayat tarzını yansıtan ayrıntılar.

ve eşyalarını oğlan evine götürür. Oğlan ve arkadaşları toplu olarak hamama gider. Burada yıkanıp eğlenerek damadı giydirirler. Daha sonra damat tıraşı için berber çağrılır. Bazı yörelerde tıraştan önce damada içine para saklanmış un ele-tirler. Damat unun içindeki parayı bulana kadar unu eler. Bu işlem-den sonra damada tıraş yapılır. Gelin alma günü, “ka-ranfil dizme” denilen âdet de uygulanır. İpe bir dizi karanfil dizilerek gelinin boynuna asılır. Öğleden sonra oğlan evin-den gelin alayı düzülür. Eskiden atlarla yapılan bu gelin alayı günümüzde arabalarla yapılmaktadır. Gelin alayı bayrak-tarın önderliğinde, çalgılar eşliğinde zaman zaman durup oyunlar oynanarak kız evine gelir. Kız evinin önünden oyun-lar oynanırken damat ve kayınbaba gelini almak için içeri gi-rer. Kız evine kapı açılması için bahşişler verilir. Yörede kız evinden horoz alınması âdettendir. Alınan gelin ata ya da arabaya bindirilir. Gelin alayı geldiği yönün aksi istikametin-den çalgı eşliğinde oyunlar oynayarak gelin gezmesi yapar. Bu arada yörede uğur kabul edilen yerlere uğranılır ve gelin

yeni evine getirilir. Bahşiş verildikten sonra damat veya ka-yınbaba gelini indirir. Bu arada gelinin başından şeker, para, nohut, üzüm gibi çerezler bereket getirmesi amacıyla “saçı” olarak serpilir. Gelinin eve girmesi sırasında bazı uygulamalar yapılır. Kapının eşiğine bir oklava ve bir çanak su konur, gelinin eğilip alması iyi geçimine işaret sayılır. Eşikte kesilen horozun kanına gelinin ayak basması istenir. “Yağ gibi ge-çinsinler” inancıyla kapı eşiğine yağ sürülür. Eşikte bardak, testi kırılması âdetten sayılır.

Gelin Ertesi: Gelin alımının ertesi günü “gılıman, gılvan, baş düzme, gelin ertesi, duvak, kız ardı” denilen el öpme âdeti yerine getirilir. Gelin ertesine akraba, komşu ve kadınları, gelinin arkadaşları katılmaktadır. Gelin gelinliğini giyerek süslenir. Kadınlar kendi aralarında eğlence yaparlar. Gelinin çeyizlerine bakarlar. Bu arada kadınlar geline hediyelik eşya-lar getirirler. Bazı yörelerde “Seyitmecik, Koşmaca” denilen bir âdet uygulanmaktadır. Kız evinden gelen kadınların eş-liğinde, genç kızlar ve taze gelinler ellerinde tutarak gelini

Üzüm bağları.

geniş bir bahçede birkaç kez koştururlar. Bu koşturma “baş düzme” uygulamasının ardından giydirilen gelinlikle yaptırılmaktadır. Ayrıca bir çeşme başına getirilerek, çeşme altına bir leğen, içine de tarak ve bıçak konulur. Gelinin bıçağı alması oğlu, tarağı alması ise kızı olacağı şeklinde yorumlanır. Damadın arkadaşları tarafından ise “sağdıç asma” âdeti uygulanır. Daha sonra “gelin gezdirmeye” denilen âdet yerine getirilir. Kaynana gelinle birlikte bütün akraba ve komşulara el öpmesine gider. Daha sonra damat ile gelin birlikte gelinin anne ve babasının evine el öpmeye gider. Sonra oğlan evi, kız evini yemeğe davet eder; karşılığında da kız evi oğlan tarafını davet eder ve düğün sona ermiş olur.

Ölüm Âdetleri

Denizli yöresinde ölüm öncesine ve sonrası bir kısım uygulamalar yapılmaktadır. Bu uygulamalarda genellikle dini kaideler ağırlık taşımaktadır. Kişi rahatsızlanıp öleceği anlaşıncaya kişiye tövbe, istiğfar ettirilir, kelime-i şahadet getirtilir, vasiyeti sorulur. Eğer ölüm gece olursa sabah, gündüz vuku bulmuşsa hemen defin hazırlıklarına başlanır. Eş, dost, akrabasına ha-

ber verilir. Ölünün gözleri kapatılarak çenesi çekilir, ayakları bağlanır. Elbiseleri çıkarılarak, ölünün üzerine şişmemesi için demir konur. Cenazenin bulunduğu oda, cenaze kokusu olmasın diye tıtsülenir. Eskiden cenazeler evin bahçesinde çağrılan kadın veya erkek imamlar tarafından yıkanır. Günümüzde yaptırılan gasilhanelerde görevli kadın veya erkek imamlar tarafından yıkanmakta ve kefenlenmektedir. Erkek kefeni üç parçadan, kadın kefeni beş parçadan oluşur. Ölüm halinde “Alt üst” denilen malzemeler ve masraflar genellikle kişi tarafından sağlığında hazırlanır. Serinhisar ve Acıpayam yörelerinde “Devir” denilen bir âdet bulunmaktadır. Kişinin yaşından ergenlik çağı çıktıktan sonra kalan yaşı üzerinden yemin ve oruç kefareti devir yapılır. Devir işlemi yapıldıktan sonra cenaze, sala alındıktan sonra camiye götürülür. Camide kılınan cenaze namazından sonra omuzlara alınarak mezarlığa taşınır. Daha önceden hazırlanan kabre, yüzü kibleye dönecek şekilde yatırılarak geleneksel ve dinî kurallar çerçevesinde gömme işlemi tamamlanır. Acıpayam Yeniköy’de görüldüğü gibi bazen ölü temiz elbiseleriyle defnedilir. Yakınları kabir çıkışında dizilerek cenazeye katılanların başsağlığı

dileklerini kabul ederler. Burada “Başın sağ olsun” diyenlere “Dostlar sağ olsun” diyerek karşılık verilir. Mezarlıktan topla luca ölü evine gelir. Burada komşuların hazırladıkları yemekler yenir, dua edilir. Bu olay üç gün devam eder.

Cenazenin yedinci günü yöremizde “yedinci” denilen mevlit okutulması ya da “Yasin” okutulması işlemiyle birlikte yemek verilir. Kur’an ve mevlit okuma, yemek verme uygulaması “elli ikisi” adıyla da yapılmaktadır. Ölünün ardından her zaman hayır ve dua edilmektedir. Kabir ziyaretleriyse her gün olabildiği gibi, özellikle arife günlerinde ve cuma günlerinde muhakkak yapılmaktadır. Yörede ölümle ilgili bazı inanışlar şöyledir: 1) Ölenin gözlerinin açık olması halinde “Gözleri arkada kaldı” denilmektedir. 2) Cenazenin yıkama suyu bir çömleğe konulur, su o çömlekte buharlaşıncaya kadar çömlek alınmaz. 3) Cenaze üzerine seccade örtülür. Ancak bazı gelinlik kızların ölümünde çeyizinden bazı eşyalar cenazenin üstüne konulup “Gelin oldu” denilir. 4) Cenaze yumuşak, sıcak olursa “İyi ameli varmış” denilir. 5) Ölü çıkan mahallede bir süre düğün yapılmaz, muhakkak yapılacaksa çalgı çalınmadan yapılır. 6) Ölünün giysi ve eşyaları fakir fukaraya dağıtılır.

Zamana Bağlı Geçiş Törenleri

Bağ Bozumu: Özellikle bağcılığın yaygın olduğu Buldan, Çal, Tavas, Acıpayam yörelerinde “Bağ Bozumu” törenleri yapılmaktadır. Sergi zamanı ve pekmez kaynatma zamanı herkes bir çalışma içinde olur. Kadın ve genç kızlar asmalardan kestikleri üzümleri kelterlere doldururlar. Erkekler ise kelterleri sergi yerine taşır. Eğer taşınan bu üzümler serilecekse ilaçlı suya bandırılır ve teknede süzülerek sergi yerindeki gazetelerin üzerine serilir. Eğer pekmez yapılacaksa kadınlar tarafından çiğnenerek sırası çıkarılır. Uygun mekânlara yapılan ocaklara konulan koca pekmez kazanlarına kovalarla taşınarak doldurulur. Şıranın içine ak toprak konularak kevgirle karıştırmak suretiyle sabahlara kadar kaynatılmaktadır. Sabahlara kadar eğlence ve muhabbet ederek kazanların başında beklenilmektedir. Son ürünlerin toplanıp pekmez ya da sergisinin yapılmasından sonra bağ bozulmuş sayılmaktadır. Bağcılıkla geçimini sürdüren yöreler sergi zamanında “Bağ Bozumu Şenlikleri” adıyla festivaller düzenlemekte, ürünlerini ve yöreyi tanıtmaya çalışmaktadırlar.

Hıdrellez: Hızır inancı bütün Türklerde baharın gelmesi me-

Bayram hazırlığı.

rasimiyle ilgilidir. Türk inancına göre Hızır sıcaklığı, İlyas suyu temsil etmektedir. Baharda bolluk, bereket ve güzellikler için sıcak hava ve su gereklidir. Tabiatın canlanması için gerekli olan bu unsurları birleştirerek baharın karşılanması için törenler, eğlenceler düzenlenmektedir. Bu eski Türk inancı İslamiyetin kabulünden sonra Hızır-İlyas (Hıdrellez) inancı olarak karşımıza çıkmakta ve mayıs ayının ilk pazar günü kutlanmaktadır. Hıdrellezde evler, sokaklar temizlenmekte, kırlara çıkılıp piknik yapılmakta, dilekler dilenip eğlenceler tertiplenmektedir. Bu eğlenceler arasında "Gül bahtiyarı açma" dikkat çekicidir. Hıdrellez'den bir gün önce genç kızlar bir küp ya da bakraçla ev ev gezerler. Bütün evlerden bakracı küçük eşyalar atıldıktan sonra içine su ve tomurcuk gül konarak bir gül ağacının altına gömülür. Hıdrellez günü herkes kendi yöresindeki mesire yerinde toplanır. Bahtiyar açacak genç kızlar, kadınlar ertesi gün bakracı (küpü) gülün dibinden alır ve topluca mesire yerine gelirler. En güzel mani söyleyenler küpün başında yerini alır. Küpten çıkarılan her eşyaya (küpe, yüzük, tarak vb) bir mani söylenir ve o mani onun bahtiyarı, şansı olur. Mani söyleme şu iki maninin karşılıklı söylenmesiyle başlanmaktadır: "Bahtiyarım var olsun, / İçi dolu gül olsun, / Yıldı bahtiyar açanın, / Muradı hasıl olsun. // Hey bahtiyar bahtiyar, / Bahtiyarın vaktivar, / Bir güzelin çirkine, / Sarılmaya hakkı var."

Çörek Üleşme Derilmesi: Bayram arifelerinde çocuklar kuşluk vaktinde meydana toplanıp önlerine tabakları sıralarlar. Kadınlar kendilerince hazırladıkları yiyecek ve hediyeleri bir tepsi üzerinde getirip çocukların tabaklarına dağıtırlar. Genellikle tahinli yufka, yoğurtlu ekmek, pekmezli çörek, helva, lokum, şeker, börek dağıtılır. Çocuklar her kadının hediye getirişinde koro halinde maniler söyler. Sonra bu yiyecekler topluca yenir, kalanlar evlere götürülür. Bu tören bazen çocukların ellerinde sepet, tabak vb olduğu halde evden eve dolmasıyla da yapılır.

Yayladan...

Yaylaya Çıkma: Eskiden baharın başlangıcıyla birlikte yaylaya çıkılır, sonbaharda dönülmüş. Fakat hayvancılığın azalması ve yerleşik hayatın yaygınlaşması yaylaya çıkma geleneğini sadece bir kutlama merasimine dönüştürmüştür. Yörede genellikle mayıs ayı sonu ve haziran ayı başlarında Kefe, Eşeler, Topuklu, Yüglük, Süleymanlı, Akdağ ve Babadağ gibi yaylalara “köy sığırı, hergele, davar sürüsü”yle birlikte çıkılır. Yaylalarda kara çadır yanında “alacık” adı verilen barınaklar hazırlanır. Çeşitli eğlenceler ve ziyafetler düzenlenir. Pilav günü, uluları ziyaret günü gibi özel günler düzenlenir.

Eren Dede Günü: Beyağaç ve çevresinin en önemli sosyal ve kültürel etkinliğidir. Her yıl Ağustos ayının son perşembesi yapılır. Bu etkinliğe “Çiçekbaba”nın doğusu, batısı, güneyi ve kuzeyindeki yerleşim alanlarında yaşayanlar katılır. Tarihi geçmişi kesin olarak bilinmemektedir. Eren günü hazırlıkları birkaç gün önceden başlar ve kutlama gününden bir gün önce konaklama alanı olan Kartal Gölü’ne çıkılır. Eskiden insanlar, hayvanlarla veya yaya olarak buraya ulaşırlardı. Günümüzde yol yapıldığı için ulaşım motorlu araçlarla yapılmaktadır. Çadır ve yatak yerleri hazırlanır. O akşam diğer çadırlara ve obalara ziyaretler yapılır, akşam eğlenilir. Ertesi gün sabah şafak vakti yaya olarak Eren yerine çıkılır. Şafakla başlayan

yolculuk, patikanın dahi olmadığı taş ve kayalıklar arasından yaklaşık bir saat sürer. Kutsal kabul edilen Eren yerinde adaklarla dolanılıp dilekler tutulur, dualar edilir. Adak ya orada kesilir ya da su bol olduğu için konaklama alanında. İnanış odur ki adak kanı toprağa akacak, eti pişirilip kokusu ve dumanı da havaya savrulacaktır. Adaktan bir kısmı geri döndüğünde gidemeyenlere ve komşulara dağıtılacaktır. Bölgenin “toprağından alınıp tarlaya, taşından alınıp ambara atılmasının bolluk ve bereket” getireceğine inanılır.

Koyun Kakişması: Koyun sürülerinin toplu olarak ve düzen içinde Büyük Menderes nehrinden yüzdürülerek geçirilmesi şeklindeki hayvancılığa dayalı törenlerden biridir. Her yıl baharın ilk günlerinde yapılmaktadır. Sürü çobanı nehrin karşı tarafına geçer ve “el koyunu, öncü koyunu” kaval veya ıslıkla çağırır. El koyun çobanın çağırısına uyarak suya girer, arkasından bütün sürü onu takip eder. Koyunları uzaktan idare etmek yönünden çobanın başarısı sergilenmiş olur. Karşıya geçirme işini en iyi yapanlara ödülleri verilir.

Kaleiçi Keşkek Günü: Muharrem ayının ilk on günü içinde Kaleiçi esnafları tarafından düzenlenen ve Ahilik geleneğine bağlı olarak çok eskiden beri devam eden bir gelenektir. Malzemeler ortak temin edilerek keşkek, üzüm sırası ve şerbet

hazırlanır. Birlikte dua edilerek dağıtım yapılır. Daha sonra camide mevlit okutulur ve şerbet dağıtılır. Sosyal dayanışma ve yardımlaşmaya yönelik bir gelenektir.

Sıyrat: Karahöyük Avşarı'nda dinî bayramların ikinci günü köy mezarlığına yakın alanda düzenlenen bir gelenektir. Kurban Bayramı'nda her aile tarafından, kesilen kurbanın özellikle boyun kısmını getirilir, kazanlarda pişirilir ve topluca yenir. Ramazan Bayramı'nda ise haşhaşlı ekmek, katmer, lokma, üzüm, peynir, pekmez, yoğurt, domates, biber getirilerek topluca yenir. Mezarlık ziyaret edilerek dualar okunur. Geleneğin eski "Atalar Kültü"ne ilişkin olduğu düşünülür.

Arık Arıtma: Baharın ilk günleri Gerzeli bölgesinde bolluk, bereket ve şükran dilekleriyle düzenlenen geleneksel bir törendir. İmece usulü hazırlıklar yapılır, adaklık boğa alınır ve bölge insanı davet edilir. Sabahın ilk ışıklarıyla dağdaki suyun pınarına doğru yola çıkılır. Adak pınarın başında kesilir, kanı imamın duasıyla su arkına akıtılır. Sonra pişirilen yemekler topluca yenir ve dualar okunur.

HALK EDEBİYATI

Maniler

Denizli yöresinde bilgive duygu aktarımı, kutlama, eğlenme, ders verme maksatlı sohbetlerde ve törenlerde mani söyleme geleneği devam etmektedir. Her konuyla ilgili mani mevcuttur. Maniler ve diğer halk edebiyatı ürünleri, yörenin ağız özelliklerini yansıtan örnekler olması bakımından da önemlidir. Yöreden derlenen manilere şu örnekler verilebilir: "Bulgur yardım taş ile / Gözüm doldu yaş ile / Ben nereye gideyim / Bu sevdalı baş ile.", "Hey gül dibi gül dibi / Gül gibi kızılmış gibi / İnce bele şal kuşak / Haktan yazılmış gibi.", "Çam dalından su damlar, / Geri gidin adamlar, / Bana bir kız çok mudur? / Denizli'de yok mudur?", "Atıma biniverdim, / Dizgini salıverdim, / Dün sabah yârı gördüm, / Şaşırdım kalıverdim." "Yaş ağaç köklenir mi? / Dibinden eklenir mi? / Kör olası askerlik, / Dört sene beklenir mi?", "Bu dağdan aşan gelin, / Al yeşil guşan gelin, / Gocan çirkin sen güzel, / Bayrak ver boşan gelin."

Masallar

Denizli yöresi, masal anlatma geleneği bakımından önemli bir kültür çevresine sahiptir. Yörede anlatıcılar, masal anlatmak eylemini "dey vermek" veya "okumak" kelimesiyle karşılamaktadırlar. Yörenin Acıpayam, Çameli, Kelekçi, Beyağaç, Kale, Tavas, Çal gibi bazı bölgelerindeki köy ya da mahallelerde masal anlatımı eskisi kadar olmasa da canlı bir şekilde yaşamaktadır. Bu bölgelere mensup olup Denizli merkeze veya ilçe mer-

kezlerine yerleşmiş olanlarda bile, geleneğe ilişkin bilgilerin gerektiğinde hatırlandığını görmek mümkündür. Bu tip kişiler, karşısında masal dinlemeye meraklı dinleyiciler buldukça gelenekten aldıklarını sergilemeye ve aktarmaya hazır gibidirler. Özellikle masal türünün kendine has yapısı, olayların kısa ve ayrıntısız tasviri, bu tür anlatımların gerçekleşmesini kolaylaştırmaktadır. Söz dışında başka bir vasıta gerektirmemesi, kısa oluşları, genellikle tek çizgiden ibaret olay örgüsü içinde eğlendirirken düşündürme gibi işlevlere sahip oluşu, masalı her türlü sohbet ortamında anlatılabilir kılmaktadır. Yörede masal anlatımı belirli bir zamana ve mekâna bağlı değildir. Genellikle akşam saatlerinde herkesin evde toplandığı anlarda büyükler tarafından anlatılmakla birlikte, gündüz saatlerinde ev işleri, işyeri sohbetleri, hayvan otlatma gibi işler sırasında da masal anlatılır. İl ve ilçe merkezlerinin genelinde ise yazılı ve elektronik kültürel ortamların tesiriyle masal anlatma geleneği zayıflamıştır. Yörede masal anlatma geleneğinin zayıflamasına etki eden bir başka faktör ekonomik ve sosyal sebeplerden dolayı küçülen aile yapısıdır. Geçmişte büyükanne, büyükbaba ile birlikte aynı evi paylaşan aile üyelerinin son yıllarda genellikle anne, baba ve çocuklardan oluşan çekirdek aile yapısına dönüşmüş olması, aile içi sohbet ortamının yitirilmesine, dolayısıyla özellikle çocuklara geleneksel anlatımların aktarılmasına zemin oluşturmuştur. Denizli yöresindeki masal anlatımlarında kullanılan sözel dokunun genellikle Türk masal anlatma geleneğiyle aynı olduğunu söylemek mümkündür. Aynı zamanda yöreye has ifade özellikleri anlatıları da yöreye has hale getirmektedir. Anlatıcılar anlatımlarına "bir varmış bir yokmuş" gibi geleneksel ifadelerin dışında genellikle şu kalıp sözlerle başlamaktadırlar: "Masal maşla moniki. Dırnakları on iki. On ikinin yarısı. Yumurtanın sarısı. Suyu düşdü beyazı. İyi dinle masalı...", "Gazan gazan gulpu. Yediremedin turpu. İle arpa ekmeni yutturu. Sen yağlı gatmeri yutturamadın. Varıymış yoğumuş...", "Evelen beriken deve dellehikan tosba azayıkan garınca mıhtarıkan", "Bi yüzüne yaşlayalım, Şeytan geldi, daşlayalım, Besmele çekip masalımıza başlayalım..." Bitiş kalıp sözleri de yöreye has ifade özellikleriyle zenginleşmiştir. Bunlara; "Hindi (şimdi) yanından geldim, kedi hâlâ yalanıpbörü", "Belki adamın sesi bure gada duyuluyodur, bi gulak ve", "İkisi gari geçinip durula, hindi ordan geldim selamları va", "İkisi mutlu bi hayat sürüpatıla, hindi yanlandan geldim", "Üçü de üstlerinde allananlardan sabah buradan geçcek mi bakam", "Yarın buradan geçceklerimiş, biz yola çıkam bakam gari" şeklindeki örnekler verilebilir.

Efe Hikâyeleri

Efeler/zeybekler etrafında oluşan hikâyeler, özellikle Ege Bölgesi'nde yaygın olarak anlatılır. Bu anlatmalar, kökü eski Türk kültüründe görülen çobanlık mesleği ve onun kurumsallaşan şekli diyebileceğimiz çoban birliklerine dayanan ve tarihî süreç içinde farklı sosyo-kültürel zeminlerde akıncılık, Ahilik, yârenlik gibi kurumlar halinde varlığını farklı biçimlerde sürdüren ve birkaç yüzyıldır bir dünya görüşünün ve yaşam biçiminin şekillendirdiği “zeybeklik” kurumu içindeki örgütlenmede, bir lider, bir başkan konumunda bulunan “efe” ile onun yardımcıları olan “kızan”lar etrafında teşekkül etmiştir. Anlatmalarda genellikle bir halk kahramanı şeklinde karşılaştığımız “efe” veya “zeybek” tipi, toplumsal yapı içinde yaşanan haksızlıklar karşısında isyan ederek dağa çıkan, etrafında toplananları geleneksel bir biçimde örgütleyen, bir yandan zalim ve adaletsiz yerel yöneticilere karşı savaşırken öte yandan zenginden alıp fakire verme esasına dayalı kültürel yapının ürünüdür. Onlar bazen bir esnaf teşkilatı gibi iş görmüş, bazen köyleri ve bölgeyi koruyan muhafız birliği olmuş, normal zamanlarda adı birer eşkiya iken savaş zamanlarında halk muhayyilesinde efsaneleşmişlerdir. Denizli yöresindeki halk arasında “Yörük Ali, Demirci Mehmet, Kamalı Zeybek, Zurnacı Ali, Bağalı Efe, Gümüşdiş Efe, Tilki İbrahim, Koca Osman, Kara Hasan, Selcenli Hüseyin, Köpekçi Nuri Efe, Çopur Musa, Molla Bekir, Dokuzun Mehmet, Postlu Mestan Efe, Koca Mustafa Efe, Gılim Efe, Alikurtlu Dede” adlı efeler hakkında çeşitli hikâyeler anlatılmaktadır. “Fakir olandan almamak ve ona yardımda bulunmak, ırza-namusa dokunmamak, askere kurşun sıkmamak, merkezî otoriteye saygılı olmak” efeliğin ahlaki değerleri arasında sayılmaktadır. Bu değerlere uymayanlar “çalıkakıcı” şeklinde adlandırılır ve halkın gözünde bir değer taşımaz. Efeler etrafında oluşan anlatmalarda zaman ve coğrafi zemin, genellikle geçmişe aittir ve belirlidir. Olayların yaşandığı yer ve tarih açısından bu anlatmalar bir anlamda, yaşananı belli olan veya olaylara şahitlik etmiş olanlardan dinlenen hatıralara dayanması bakımından “sözlü tarih” özelliği göstermektedir. Başka bir deyişle, geçmişte yaşanan olayların toplum hafızasında meydana getirdiği yansımaların, sohbet ortamlarında şahsi ve içinde olağanüstü bir unsur bulunmayan normal

bir tecrübenin hikâyesi veya hatırası şeklindeki sunumudur. Anlatmalar, oluşturulan sohbet ortamlarında, dinleyenleri güldürme, eğlendirme, onlara hoş vakit geçirme işlevine de sahiptir.

Efsaneler

Yöre efsaneler bakımından da çeşitli ve zengin özelliklere sahiptir. Antikçağ'dan yakın tarihimize kadar pek çok olayla ilgili bilgi, bu anlatıların içinde yer almaktadır. Bölgedeki efsaneler aynı zamanda inanışlar, anlatan ve dinleyenlerin yaşam biçimleri, meslekleri, içinde bulundukları coğrafi yapı, dünyayı algılamaları hakkında da bilgiler verir. Yöredeki efsaneler arasında "Pamukkale", "Acıgöl", "Keloğlan Mağarası", "Gelin Kayası", "Koca Kız", "Çiçek Baba", "Bayram Burnu", "Musaölen", "Akıl Tepesi", "Çökelez Dağı", "Gecek Çeşmesi", "Büyük İskender'in Hazinesi" sayılabilir.

Bilmeceler

Denizli'de çeşitli toplantılarda eğlenmek, düşündürmek amacıyla bilmece geleneği de sürmektedir. Örneğin; "Ağzı açık alamet / İçi kızıl kıyamet" (Ocak), "Aldır abbası / Yeşildir kubbası / Bunu bilmeyen / Eşeğin sıpası" (Domates), "Bizim evde deli var / Tepesinde gülü var" (Horoz), "El kadar mezar / Dünyayı gezer" (Ayakkabı).

Atasözleri

Toplumsal değer ve yargıların yansıtıldığı atasözleri bölgeye has özelliklerle kullanılmaktadır. "Ana gezer kız gezer, aladana ev bozar", "Acemi nalbant mesleği gâvur eşeğinde öğrenir", "Bir çamdan hem ahıra kürek, hem dama direk olur", "Adam sanıp eşeği kaba serer döşeği".

Fıkralar

Yöre fıkra kültürü yönünden de zengindir. Çal, Tavas, Acıpayam ve Çameli çevresine ilişkin fıkralar dilden dile aktarılmaktadır. Özellikle Acıpayam ve Çameli civarında "Salih Çavuş" bir fıkra tipi olarak kalıplaşmıştır. "Avrupa'dan Çameli'ne inceleme yapmak üzere gelen mühendisler Salih Çavuş'a 'Yol yapmak için ne yaparsınız?' diye sormuşlar. Salih Çavuş, Eşeği salarız, onun gittiği güzergâhı yol olarak açarız' demiş. Mühendislerden biri 'Eşeğiniz yoksa ne yaparsınız?' demiş. Salih Çavuş da 'O zaman Avrupa'dan mühendis çağırırız!' diye cevap vermiş."

"Şair Eşref Acıpayam'da kaymakamlık yapıyormuş. Bir gün yörenin en büyük pazarı olan Karahöyük pazarına gitmiş. Dolaşırken biraz da alaycı bir ifadeyle, 'Burada ne kadar çok eşek varmış!' demiş. Salih Çavuş bunu duyunca 'En irileri hep taşradan gelir efendim!' demiş."

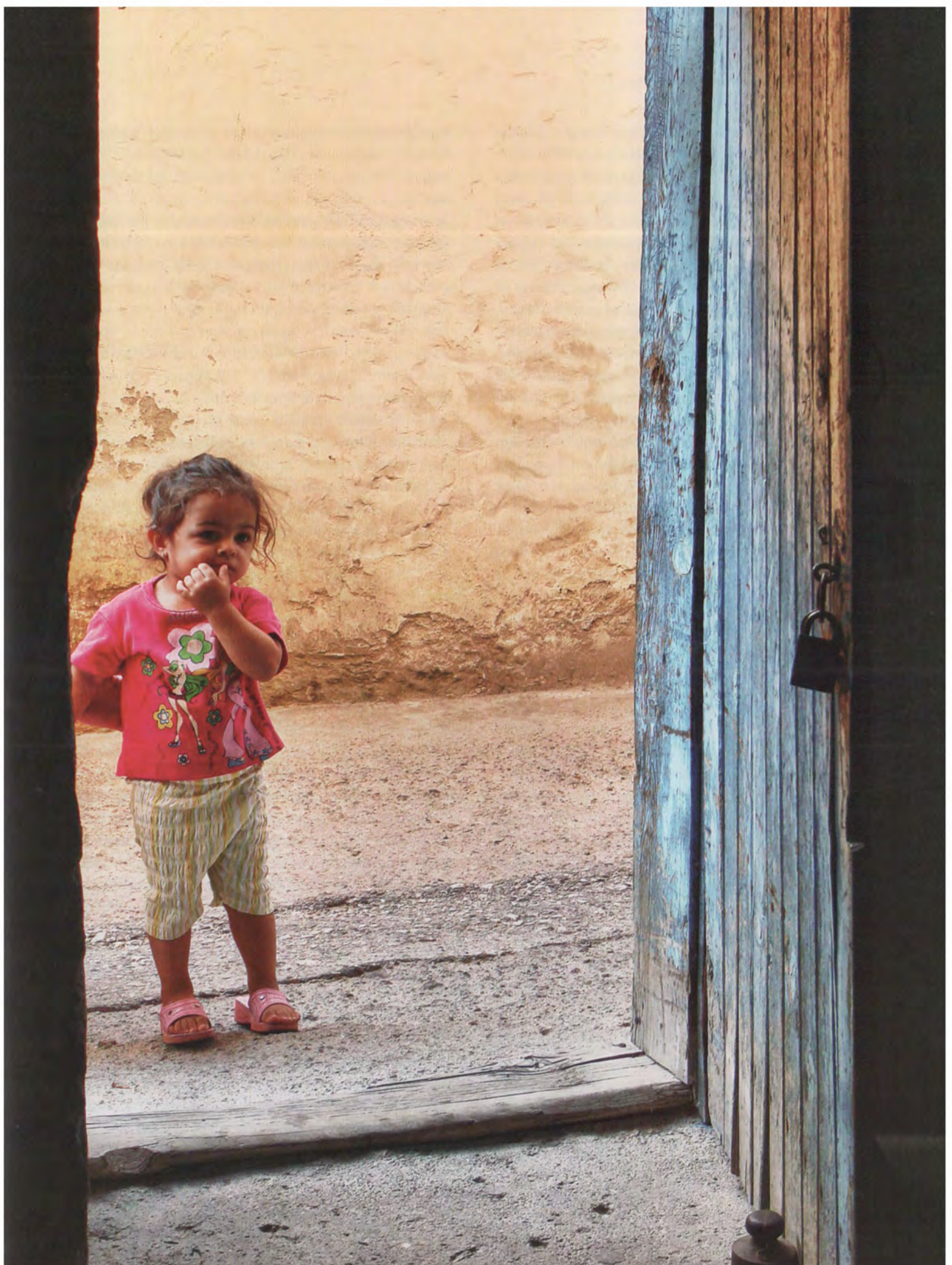
Tekerlemeler

Yörede büyükten küçüğe herkes tarafından çeşitli durumlarla ilgili olarak tekerlemeler de söylenmektedir. Dokuma tezgâhı başındaki bir ustadan derlenen "Lakkak lukkak, Akbak Mehmet, Şahbaz Çavuş, Endizi elli, Haftıda kelli, Üsküp fistan, Kıvırcık hırka, Mes kundura, Lakkak lukkak" şeklindeki tekerleme, sosyo-kültürel hayatın folklor ürününe yansımaları kadar, şartların, meydana getirilen folklor ürününü yapı bakımından nasıl etkilediğini açıkça ortaya koymaktadır.

GELENEKSEL OYUNLAR

Seyirlik Oyunlar

Denizli yöresi geleneksel seyirlik oyunlar yönünden zengin bir birikime sahiptir. Yakın zamanlara kadar şehir merkezi başta olmak üzere kasaba ve köylerde hem halk tiyatrosunun hem de seyirlik oyunların icra edildiği bilinmekle birlikte, bunların özellikle şehir merkezinde ortadan kalktığı, kasaba ve köylerde ise azaldığı görülmektedir. Meddah, Karagöz ustası gibi halk tiyatrosu geleneğini icra eden profesyonel temsilcilerin, yirmi yıl öncelerine kadar icralarına devam etmelerine rağmen, ilgisizlik ve imkânsızlıklar yüzünden bu faaliyetlerini bıraktıkları, yörede yaşayanlar tarafından ifade edilmektedir. Profesyonel olmayan meraklı temsilciler tarafında sergilenen seyirlik oyunların ise, kasaba ve köylerde çeşitli amaçlarla oluşturulan toplantılarda "oyun çıkarma" adıyla oynanmaya devam ettiği görülür. Bunlar arasında "Tura Oyunu", "Çiğne Çıkmanı (Omuza Çıkma) Oyunu", "At Oyunu", "Davar Kesme Oyunu", "Yüzük Oyunu", "Çarık Atmaca Oyunu", "Zeyne (Zenne) Oyunu", "Gezekçi Oyunu", "Mumcu Çörekçi Oyunu", "Karabüber Oyunu", "Desti-Bardak (Gelin-kaynana) Oyunu", "Süt Pişti Oyunu", "Arap Oyunu" daha yaygın olarak bilinmekte ve oynanmaktadır. Bu oyunlardan bazıları aynı veya farklı adlarla başka bölgelerde de bilinmektedir. Fakat sözlü kültür ortamında her icranın kendi bağlamı içinde değerli olduğu düşünüldüğünde, temelde aynı yapı ve işlevlere sahip olmalarına rağmen, bu oyunların icra edildikleri bölgenin sosyal ve kültürel birikimiyle şekillenen kendine has özelliklere de sahip olduklarını söylemek mümkündür. Yöredeki seyirlik oyunlar, kadınlar ve erkeklerin ayrı ayrı oluşturduğu gruplar içinde sergilenir. Hem oyunları çıkaranlar hem de izleyenler aynı homojen yapıya aittir. Denizli yöresinde "Zenne", "Süt Pişti", "Desti-Bardak", "Mumcu-Çörekçi", "Mercimek" adlarıyla bilinen oyunlar tamamen kadınlar arasında, "Çiğne Çıkmanı", "Çarık Atmaca", "Topal Oyunu", "Gezekçi", "Davar Kesme", "At Oyunu", "Arap Oyunu" adlarıyla bilinenler de tamamen erkekler arasında oynanmaktadır. Her iki sosyal ta-

banda da oyuncular meraklı olanlar, oyunun yapısını bilenler arasından seçilmektedir. Kendine güvenen herkes bu oyunlarda görev alabilir. Fakat daha çok genç ve orta yaşlı olanların oyunlarda rol aldıkları görülür. Bazen izleyenlerin de oyuna dahil edilmeleri söz konusudur. Kadınlar arasında oynanan oyunlar genellikle kapalı mekânlarda oynanmaktadır. Daha çok düğünlerde kına geceleri gibi toplantılarda görülmekle beraber, farklı amaçlarla oluşturulan sohbet ortamlarında da bazı oyunların oynandığı kaynak kişilerce ifade edilmektedir. İler zamanlarının da gece ve gündüz olmak üzere değişkenlik gösterdiği görülür. Oyunlarda kullanılan kıyafetler yöreye özgün özellikler taşımakla birlikte, bazı rolleri üstlenen oyuncuların kıyafetlerinde yöre halkı tarafından tasvip edilmeyen unsurlar kullanılmakta ve bu sayede eleştirel mesajlar iletilmektedir. Erkekler arasında oynanan oyunlarda ise hem kapalı hem de açık mekânlar kullanılmaktadır. Önceleri kapalı mekân olarak kullanılan oyun alanı, köy odaları olarak bilinen ortak mekânlardır. Genellikle yöredeki köylerde ihtiyarlar odası ve kızan odası olmak üzere iki tip oda bulunmaktadır. Bekâr erkekler ihtiyar odalarına, evli olanlar da davet edilmedikçe kızan odalarına giremezler. Seyirlik oyunlar ve eğlenceler genellikle kızan odalarında icra edilir. Bu odalarda “saz, cura, çam düdüğü, zilli def, zilli maşa” gibi musiki aletleri de bulunmaktadır. Günümüzde bu odalar dışında, belirlenen bir evde de toplantılar yapılmaktadır. Erkeklerin oyunlarını çıkardıkları açık mekân ise, daha çok düğünlerde oluşturulan “maşala” ortamıdır. Maşala alanında çıkarılan oyunlar “maşalama” adıyla anılmaktadır. Bu oyunlar bazen çatı, balkon, pencere veya uzak bir köşeden kadınlar tarafından da izlenmektedir. Düğünlerde daha çok gece oluşturulan maşala ortamı, hoşça vakit geçirmek üzere toplanan meraklı grup tarafından gündüz vakitlerinde de görülebilmektedir. Açık ve kapalı mekânlardaki bütün faaliyetler, “kabadayı başı” ve “bayraktar” adı verilen kişiler tarafından yönetilir. Erkek oyunlarındaki kıyafetler daha çeşitlidir ve rollere göre uygun kostümler kullanılır.

Çocuk Oyunları

Denizli yöresinde yaygın olarak oynanan oyunlar: Atlama / sekme, değnek, şaşırtma, sessiz, dramatik, kapma, saklama / saklanma, taş ve top oyunları şeklinde sınıflandırılabilir.

Atlama, sıçrama, sekme oyunları: İlimizde en çok bilinen oyunlar “Seksek”, “Uzun Eşek”, “Güvercin taklası”, “İp Atlama” oyunlarıdır.

Değnek oyunları: Yaygın olarak “Çelik-çomak”, “Kakız”, “Kozalak” oyunları gelir.

Şaşırtma oyunları: Çocuklar arasında en çok oynanan oyunlardır. Oyun, yapılan hareket ya da söylenen sözün her oyuncu

tarafından doğru yapılması ya da söylenmesi üzerine kurulmuştur. İlimizde en yaygın olanları “Dev-Cüce”, “Hızlı Düşünme”, “Bom”, “Bir Bir”, “İki İki”, “Üç Üç” gibi sayı oyunlarıdır.

Sessiz oyunlar-Taklit oyunları: Ebenin veya oyuncunun konuşmadan yaptığı hareket ya da şekilleri tanımaya, bilmeye dayalı oyunlardır. Taklidini yapma, sessiz anlatma, kulaktan kulağa, hemen tekrarlar en çok oynananlarıdır.

Dramatik oyunlar: Çocukların hayal dünyalarının canlandığı, taklide dayalı ve sözlü oyunlardır. Taklidi yapılan veya canlandırılan, insan olabildiği gibi hayvanların da taklidi yapılmaktadır. “Bezirgânbaşı”, “Tilki Oyunu”, “Kurt Geliyor” oyunları yöremizde oynanmaktadır.

Kovalama, kapma oyunları: Yaygın olarak görülen bu oyunlar genellikle kovalama, yakalama veya yer kapma, eşya kapma üzerine kurulmuştur. “Elim Sende”, “Eşli Kovalamaca”, “Memiş Oyunu”, “Mendil Kapmaca”, “Köşe Kapmaca”, “Tavşan Kaç Tazi Tut” gibi oyunlar oynanmaktadır.

Saklanma ve saklama oyunları: En çok oynanan oyunlardır. Oyunların temelinde oyuncuların, eşyaların ya da hareketlerin bulunması istenmektedir. “Saklambaç”, “Dedektif Oyunu”, “Nesi Var” gibi oyunlar oynanmaktadır.

Taş oyunları: İlimizde en yaygın oyunlardır. “Beştaş”, “Dokuztaş”, “Yedi Kiremit”, “Dokuz Kiremit”, “Kayrak” gibi çeşitleri oynanmaktadır.

Top oyunları: Yaygın olarak oynanmaktadır. “Can”, “İstop”, “Avel”, “Kurtaran Top” gibi türleri oynanmaktadır.

Zeybek Oyunları: Zeybek oyunları geleneksel Türk halk oyunları içinde eski dönemlerden beri süregelen örneklerden biridir. Taşıdığı dinî ve ritüelistik motiflerle zamanla eğlenceye dönüşmüş olan zeybek oyunları Denizli yöresinde çok yaygındır. Zeybek oyunları adeta bölge insanının kimliğini ifade etmedeki simgelerden biri olmuştur. Bu yönüyle zeybek oyunları, bölgenin karakteristik kültürel özelliklerini, müzik, kıyafet ve davranış biçimlerini en iyi yansıtan geleneksel örneklerdendir. Bu oyunlar yörenin geçiş özelliğinden dolayı çeşitlilik gösterir. “Ağır Zeybek”, “Teke Zortlatması”, “Kaşıklı” ve “Kaşıksız Kırık Zeybek” oyunları yanında “Boğaz Gaydası”, “Sürme” havaları şeklindeki sınıflandırma bu çeşitliliğin göstergesidir. Oyunlar gibi ezgiler ve çalgılar da tını, renk ve çalım tekniği bakımından çeşitlilik gösterir. Bu, Yörük-Türkmen kültüründen kaynaklanmaktadır. Zeybek oyunları arasında “Tavas Zeybeği”, “Yağar Yağmur Zeybeği”, “Abaz Zeybeği”, “Alyazmam Zeybeği”, “Acıpayam Zeybeği”, “Grandağı Zeybeği” ağır zeybek havalarından sayılır ve genellikle erkekler tarafından oynanır. “Sarı Çamın Dalları”, “Et Aldım”, “Evlerine Ben Varamadım”, “Siyah Makarada İpliğim”, “Cemilem”, “Damardı”, “Azimem”, “Ardıç

Arasında Biter Naneler”, “Ardıçlıktır Evleri”, “Testi İçinde Pekmez”, “Masıt Kırığı” kadınlar tarafından da kaşıklı ve kaşıksız olarak oynanan kırık zeybekler olarak bilinir. Çeşitli dernek ve kurumların yanında özellikle Pamukkale Üniversitesi kurulduktan sonra zeybek oyunları sahne adına önemli değişim ve gelişim göstermiş, Ramazan Teğiz tarafından kurulan topluluklar ülke içinde ve dışında pek çok başarı elde etmiştir.

HALK MÜZİĞİ VE ÇALGILARI

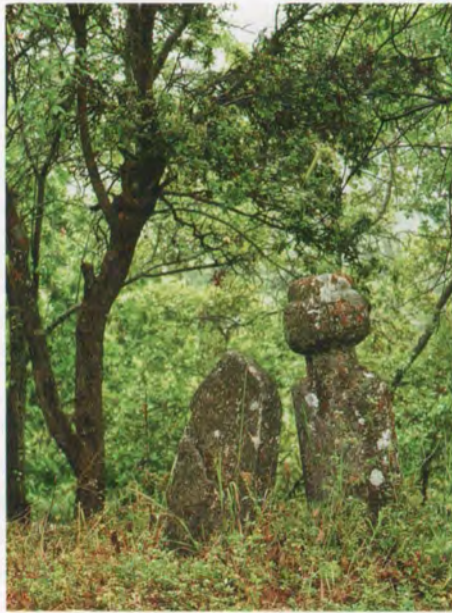
Denizli yöresi geleneksel halk müziği ve çalgıları, genel olarak Türk Halk Müziği’nin ve Ege bölgesi örneklerinin izlerini taşımakla birlikte farklı tavır ve icra özellikleriyle kendine özgü bir yapı oluşturmaktadır. Bu yapı içinde Kerem çeşitlemeleri, garipler, misket ezgileri, oyun havaları, ağır havalar, kırık havalar, boğaz havası, gurbet havası, kabaardıç çeşitlemesi, pehlivan gezinnemesi denilen zengin ve çeşitli örnekler yer almaktadır. Bunlarda ozan-baksı geleneğinden çobanlık kültürüne ve çiftçiliğe, epik destan geleneğinden beşeri ve dinî-mistik duygusallığa, âşıklığa kadar pek çok motif iç içe bulunmaktadır. Özellikle “Avşar Beyleri” türküsü, tarihî, siyasi, sosyal, kültürel ve sanatsal yönlerden tam bir “senfoni” niteliğindedir. Yöre müziğinin ritmik özelliği “dokuz zamanlı” oluşudur. Bu yönüyle Yörük-Türkmen müziği ve “Teke” yöresi ezgileri içinde önemli bir yere sahiptir. Yapılan alan araştırmalarında bölgeden derlenen iki yüz civarında örnek TRT repertuarında yer almıştır. Yöre müziğinin tespit edilmesi, ulusal ve evrensel boyutta temsil edilmesi, tanıtılması ve yaşatılması bağlamında özellikle Talip Özkan, Özay Gönülüm, Mansur Kaymak, Hale Gür, Şinasi Uslu gibi sanatçıların da önemli katkıları olmuştur. Yöreyle ilişkin geleneksel halk müziği icracıları düğün, sohbet gibi çeşitli toplantılarda toplu olarak çalıp söylemenin yanında yöreye has oyunları da oynamakta ve müzikal-teatral bir gösterim sunmaktadırlar. Bu gösterimler eskiden özellikle kış aylarında “oda geleneği” içinde “Yâren” meclisleri şeklinde gönüllü katılımlarla gerçekleşen en kurallı toplantı ve eğlenceleri oluştururdu. Günümüzde bu gelenek daha

çok kahvehanelerde, panayırarda, festivallerde, şöenlerde, düğünlerde ve az da olsa evlerde sürdürülmektedir. Ayrıca yörede “Âşıklık Geleneği” de varlığını sürdürmektedir. Geleneği temsil etme ve sunma noktasında Ozan Nihat, yurtiçinde ve yurtdışında yöredeki en önemli âşıklardan biridir. Onun dışında Âşık Ali, Âşık Kul Ali, Âşık Süllü, Ozan Fethi, Âşık Halim, Âşık İbrahim, Âşık Egeli, Âşık Muzo gibi temsilciler bu geleneği, gerek Yâren meclislerinde gerekse Alevi-Bektaşî cemlerinde yaşatmaktadırlar. Yörede kullanılan çalgılar da çeşitli ve zengindir. Bunlar: Bağlama, parmak cura, üç telli, kabak kemane, cümbüş, tambura, sipsi, çam düdüğü, dilli ve dilsiz çoban kavalı, dümbelek-darbuka, tef (def), zillimaşa, kaşık, davul, zurna, borazan, klarnet şeklinde sıralanabilir. Ayrıca bölgede, çift davul ve çift zurna kullanımının tercih edildiği yerler de vardır. Kadınlar arasındaki toplantılarda ve kına gecelerinde ise leğen, bakraç, tepsi, güğüm, tencere gibi bazı ev eşyaları müzik aleti olarak kullanılmaktadır.

Zeybek oyunu.

Yukarı Tekke, Dedîği Ali Yater Sultan Türbesi.

ALEVİ-BEKTAŞI KÜLTÜRÜ

Denizli yöresi folkloru içindeki çeşitlilik ve zenginliklerden biri de Alevi-Bektaşî kültürüdür. Erken dönemlerden itibaren Türkmen topluluklarının yerleşim bölgelerinden olan Denizli, özellikle bölgelerarası geçiş noktalarından biri olması se-

bebiyle Türkmen dervişlerinin uğrak ve iskân merkezi olmuş, bu velî şahsiyetler etrafında oluşan kültüre mekân teşkil etmiştir. Alevi-Bektaşî zümrelerin saygı duyduğu bu şahsiyetler, günümüzde de yörede mit, menkıbe, efsane gibi sözlü anlatılar yanında çeşitli gelenek ve uygulamalarla yaşatılmakta, ortak kültürel belleğin sürekliliğine katkı sağlamaktadırlar.

Yukarı Tekke, Sarı Kazak Abdal Türbesi.

Bu önemli şahsiyetlerden biri Sarı İsmail Sultan'dır. Adı Denizli tarihiyle özdeşleşen Türkmen dedesi Sarı İsmail Sultan, Türk iskânının batıya doğru devam etmesinde önemli görevler üstlenmiş, Denizli-Tavas yöresine gelerek Türk tasavvuf hareketinin örgütlenmesine ve gelişmesine katkı sağlamış derviş-velilerdendir. Hacı Bektaş Veli'nin müridi ve çağdaşı olarak tanıtılır. Velâyetname'de hakkında pek çok menkıbe bulunur. Yöre Alevi-Bektaşîlerinin günümüzde de saygı duyarak ziyaret ettikleri Sarı İsmail Sultan'ın türbesi, Tavas Tekkeköy'de bulunmaktadır.

Denizli yöresinde adına bir makam-türbe bulunan önemli Türkmen erenlerinden biri de Koyun Baba'dır. Anadolu eren geleneği ve Alevi-Bektaşî rivayetleri içinde önemli bir yere sahip olan Koyun Baba'nın 15. yüzyılda yaşadığı, türbe ve zaviyesinin Çorum Osmaniye'de bulunduğu belirtilir. Ancak bu tür şahsiyetlerin halk muhayyilesinde oluşturduğu algı ve kalıplaşmalar, onları bir yere bağlı olarak ifade etmeyi zorlaştırır. Pek çok yerde bulunan türbe ve makamları çevresinde oluşan kültürel yapı sayesinde kült haline gelirler. Koyun Baba da Orta Asya'dan Balkanlar'a kadar çeşitli rivayet ve uygulama örnekleriyle kültleşen veli dervişlerden biri olmuştur. Denizli'nin Kale ilçesi Çamlarca köyündeki türbe de bu kültürel yansımanın bir örneğidir. Koyun Baba'ya ait olduğuna

Yukarı Tekke, Bababalım Türbesi mihrap kısmı.

inanılan eski bir sancak, ağaçtan yapılmış topuzlar, kandiller, şamdanlar ile donatılmış bulunan ve türbe olarak kabul edilen mekân, yöre insanları tarafından ziyaret edilen, adak ve kurban törenlerinin gerçekleştirildiği kutsal bir merkez konumu kazanmıştır. Öte yandan Batı Anadolu Alevi zümreleri arasında “Koyun Baba Demi” veya “Koyun Baba Cemi” olarak adlandırılan bir tören bulunduğu kaynaklarca belirtilmektedir.

Denizli yöresi kültürünün zenginleşmesine katkı sağlayan ve Alevi-Bektaşî zümreleri arasında saygı gösterilen derviş-mutasavvıflar arasında Teslim Abdal ile Kazak Abdal’ı da saymak gerekmektedir. Alevi-Bektaşî şiirinin 17. yüzyıldaki önemli temsilcileri olan bu şahsiyetlerin Denizli’de türbeleri/makamları bulunmaktadır. Her iki dervişin nefes ve duvazları cem ayinlerinde icra edilmekte, türbeleri çeşitli ritüellere ve uygulamalara mekân teşkil etmektedir.

Denizli yöresi yukarıda adı geçen şahsiyetler dışında tekke ve dergâhların da faaliyet merkezlerinden biri olmuştur. Araştırmacılara göre, bu kurumlar şöyle sıralanabilir: Kayserili Ali Baba Tekkesi, Edirneli Kâzım Baba Dergâhı, Hacı Şen Dergâhı, Kaba ağaç Tekkesi, Kepenekli Baba Dergâhı, Dedeği (Dediği) Sultan Dergâhı, Mustafa Baba Yatırı, Çalçakırlar Tekkesi.

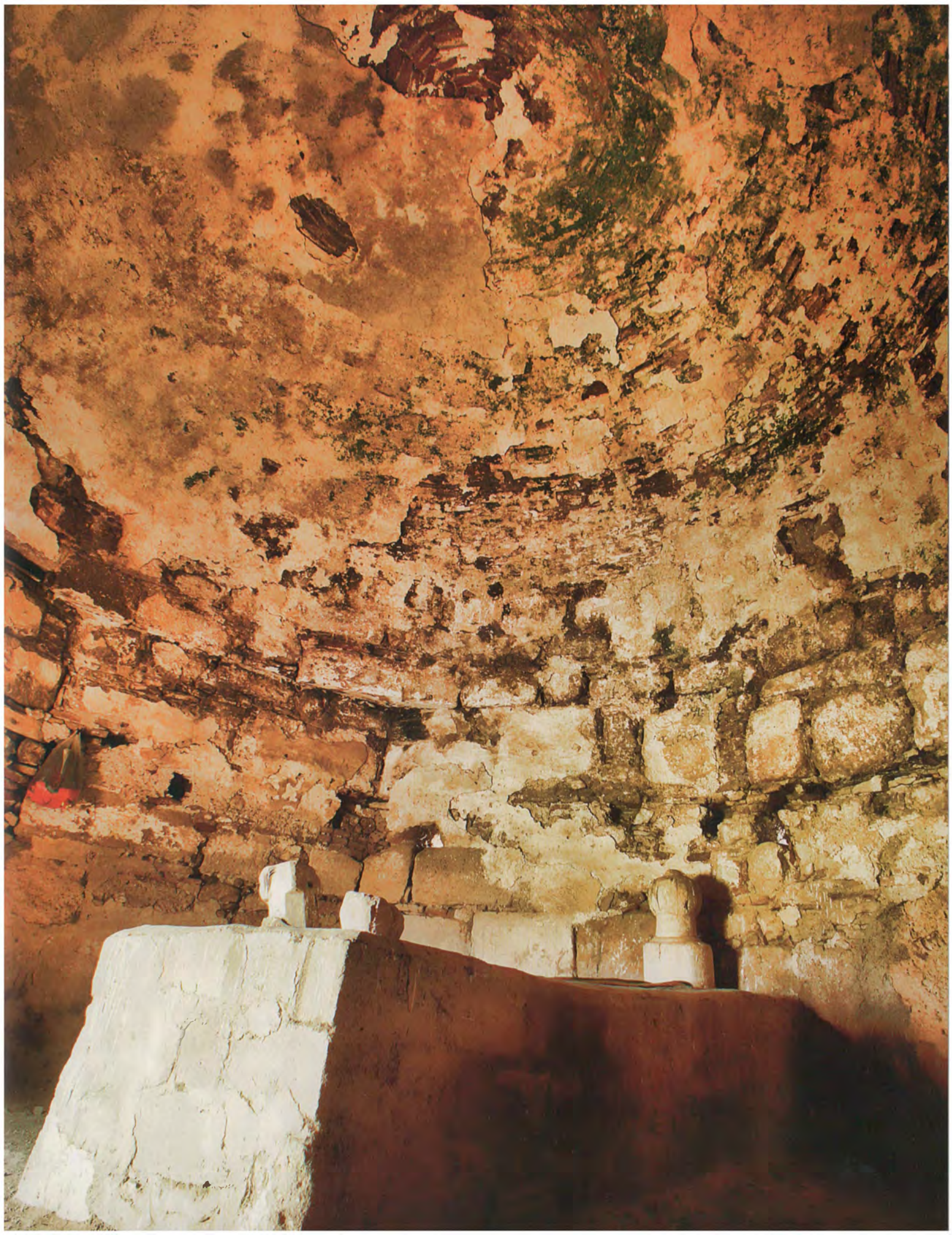

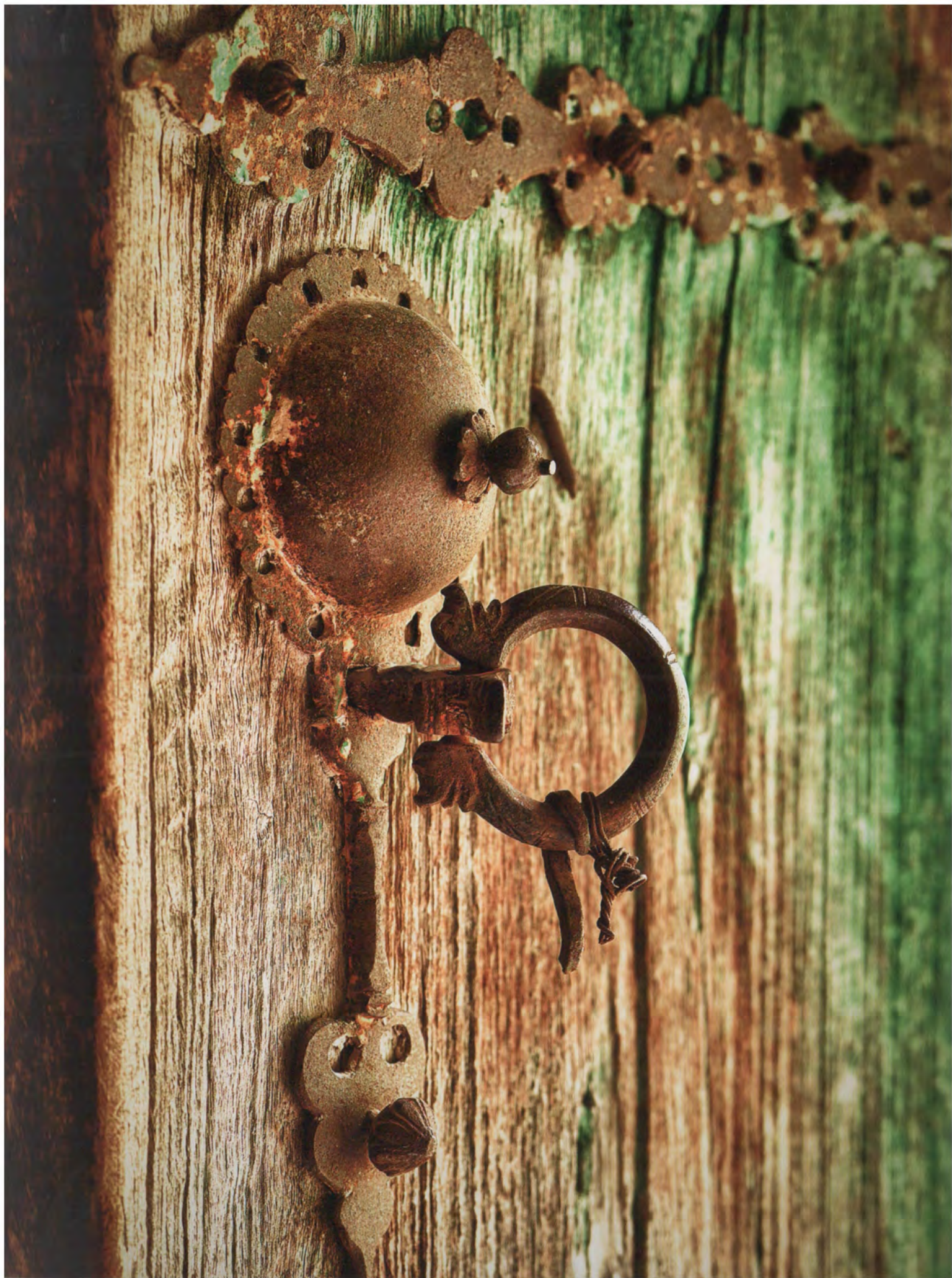
Sarı Baba Türbesi

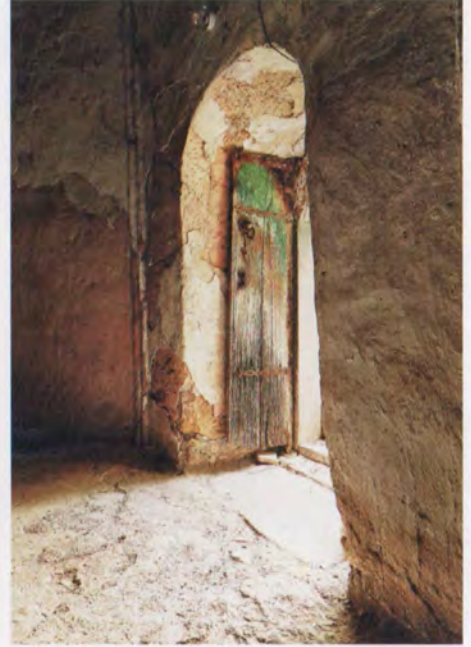
Denizli yöresinde bütün bu şahsiyetler ve kurumlar etrafında şekillenen Alevi-Bektaşî kültürü, “Dedegân-Ocak sürekliliği Aleviler” ve “Babagân Bektaşîler” olmak üzere iki temel yolla temsil edilmiş ve aktarılagelmiştir. “Ocak-Dede-Talip” sistemine bağlı olarak düzenlenen Alevi yapılanması Tahtacılar ve Evcî Türkmenler alt yapılanmalarına sahiptir.

“Ağaçeri” adıyla da anılan Tahtacılar, dağlık bölgelerde yaşamakta ve ağaç işleriyle uğraşmaktadırlar. Çoğunluğu Yan-yatır Ocağı’na bağlı olan Denizli Tahtacıları, “musahiplik” ile başlayan, “aşına, peşine, çingildaz” ile tamamlanan ritüel zincir halinde bir sisteme sahiptir. Musahip olan dört can, aşına olmaya karar verdiklerinde, önce öz kurbanı tıglamak-

Yenicekent, Büyüktekke Türbesi.

tadırlar. Öz kurbanın ardından musahipli çiftler aşına olurlar. Devamında aşinalı çiftler kendileri gibi aşinalı olan çiftle “bir elma dualatarak” peşine mevkii kazanırlar. Peşine olan taliplere yedirilen elma, bir nevi kansız kurban kabul edilir.

Evcî Türkmenleri ise Honaz ilçesine bağlı Dereçiftlik kö-

yünde bulunmaktadır. Evcî adını Türkmen boy yapılışı içinde meslek haline getirdikleri ve yaptıkları evlerden almaktadırlar. Yörüklerin keklik kafesi şeklinde keçeden yaptıkları evlere benzer meskenler inşa ederler. Tahtacı ve Evcî Türkmenleri inanç kimliği ortaklığının yarattığı toplumsal

ve sosyal yapılanmayla ilişkili olarak sosyo-kültürel bağlar kurmuşlardır.

Babagân Bektaşiler, Denizli yöresinde Alevi-Bektaşî kültürünün üçüncü önemli temsil alanını oluşturur. Günümüzde Tavas ilçesi Tekkeköy ve Çal ilçesi Çalçakırlar köyünde inanç merkezli kültürel algı ve uygulamaların yaşandığı ve yaşatıldığı görülür. Giyim-kuşam kültürü başta olmak üzere kurban, türbe-yatır ziyareti, müzik, yılın belli zamanlarında yapılan tören ve uygulamalar, bir yandan genel anlamda Alevi-Bektaşî kültürünün temel değerlerine ve davranışlarına, diğer yandan özel anlamda Denizli Yöresi bağlamında şekillenene değer ve davranışlara uygun bir şekillenme gösterir. Özellikle eski Türk inanç sisteminde önemli bir yere sahip olan “atalar kültü” ile “ağaç kültü”nün yöredeki

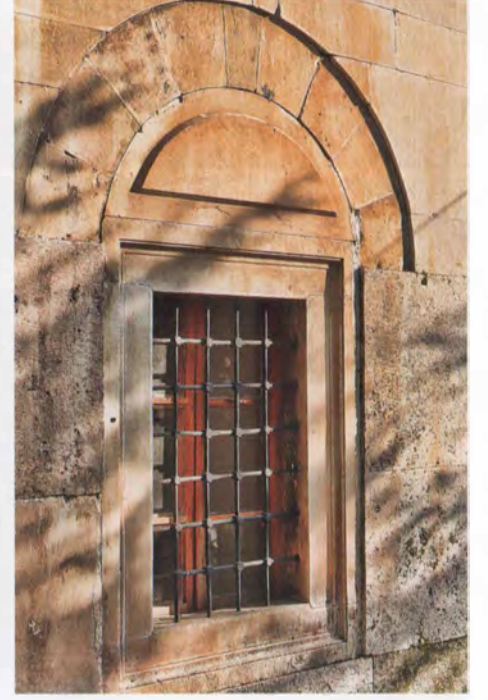
Işıklı Türbe

Hüsamettin Dede Türbesi'nden...

Alevi-Bektaşî kültürünün merkezinde yer aldığını söylemek mümkündür. Türbe, ağaç ve dağ merkezli kutsal kabul edilen mekânlarda adaklar kesilir, dualar edilir. Bu çerçevede gerçekleştirilen törenlerle Alevi-Bektaşî bağlamında oluşturulan ve aktarılan kültürel bellek, yörede sözlü kültürün ve gelenekselliğin etkinliği kadar Türk kültürünün zenginliğine ve ortak belleğinin aktarımına da önemli katkılar sağlamaktadır. Örnek olarak Buldan tahtacıları günümüzde bile “Bakacak Dede” türbesine ve onun bulunduğu tepeye adak adamakta, mekânı kutsamaktadırlar. Alevi-Bektaşî törenlerinde icra edilen “semah”lar yöreye ilişkin bazı motifleri

de içine almış, özellikle şehir merkezinden uzak olan köylerde (Karaköy) “semah-zeybek” karışımı bir icra da ortaya çıkmıştır. Öte yandan Acıpayam Yeniköy gibi bazı çevrelerde “cenazelerin temiz giysilerle defnedilmesi”, eski Türk inanç sistemindeki ölüm törenlerinin bir uzantısı olarak düşünülebilir.

Sonuç olarak Denizli yöresi folkloru, Alevi-Bektaşî kültür çevresinin geleneksel değer ve uygulamalarıyla daha zengin bir görünüm kazanmış, yöreyi Türk kültür mirasının yaşanan ve yaşatılan doğal müzesi haline getirmiştir.

Bir adak ağacı.

EL SANATLARI

Tabaklık-Debbağlık

Dericilik sanatı çok eskiden beri sürdürülmektedir. Honaz, Yeşilyuva (Kaysar) ve Narlıdere kasabaları bu sanatın merkezi olarak gösterilir. Ayakkabıcılık, saraçlık, kitap cildi, hayvan koşumları, silah aksesuarları gibi ürünler ile değişik renk ve kalitede deri üretilmekteydi. Dericilik sanatı, Ahilik kurumunun devamı şeklinde yapılanmasını sürdürmüş köklü bir geleneğe sahip olmuştur. Bu çerçevede usta-çırak ilişkisi içerisinde sürdürülen sanat kendi içinde bazı uygulamaları da yaşatmıştı. Bunlardan en dikkat çekici olanı ustalık yapabilecek olanlara “Peştamal Kuşatma” töreniydi. Halkın ve esnafın katıldığı bu törenlerde kazanlarda yemekler hazırlanır, helvalar karılır ve büyük sofralar hazırlanırdı. Yemeklerin yenmesinin ardından topluca öğle namazı kılınır, namazdan sonra merasime başlanırdı. Günümüzde bu törenler sadece “Ahilik Haftası” kapsamında ve dar çerçevede yapılmaktadır.

Demircilik

Yörede devam eden köklü sanatlardan biridir. Kaleiçi çarşısındaki demirciler arastası ve Yatağan kasabası demirciliğin

Demircilik yörede devam eden köklü sanatlardan biridir.

merkezidir. Buralarda tarım, ev ve savaş aletleri yapımından el sanatı ürünlerine kadar çok çeşitli üretimler yapılmaktadır. Demircilik özellikle Yatağan kasabasında bir iş kolu olarak devam ettirilmektedir. Osmanlı Dönemi'nde ordunun silah, barut, kılıç ve "Yatağan" diye bilinen eğri palaları bu kasabada imal edilmiştir. Günümüzde ise daha modern şartlarda tarım ve ev aletlerinden; bıçak, çakı, tahra, balta, makas, koyun kırklığı, saban demiri, çan, halı kirkiti gibi çok çeşitli ürünler yapılmaktadır. Eski ustaların boynuz saplarından bıçak sapı yaptığı bilinir. Günümüzde ise bu örnekler çok nadir bulunmaktadır. Mesleki yapılanma bakımından kendine has gelenekleri bulunmaktadır. Ustalık törenlerinde geleneksel ifade ve davranışlar sergilenmektedir. En yaşlı usta peştamal bağlarken "Ustalığınız hayırlı, uğurlu olsun. Ulu Tanrı işinize kolaylık versin. Tuttuğunuz altın, başınız pınar, ayağınız göl olsun. Peygamber hepimizden razı olsun, Pirimiz Davut peygamberin ruhu şad olsun..." der. Sonra şöyle nasihat eder: "İşinize hile karıştırmayın, doğruluktan ayrılmayın, büyüklerinizi sayın, onların önünden kestirip geçmeyin, küçüklerinizi koruyun, her gün dükkânlarınızı açarken ve kaparken Pirimizin ruhuna Fatiha okumayı unutmayın, böylelikle kazancınızda bereket bulursunuz."

Yöreden elde edilen kırmızı topraktan testi, bardak, saksı, güveç türü kap kakak sırsız olarak imal edilmektedir.

Dokumacılık

Denizli dokumacılığının kökeni çok eski dönemlere dayanmakta ve bugün de sürdürülmektedir. Hemen her köyde kaba dokuma işleri yapan “cullahlar” bulunur. Kent ve kasabalarda ise büyük tüccarlar için pamuklu kumaş ve iplik üretimi yapılır. Yörede yetiştirilen pamuklar işlenerek bitkilerden elde edilen kök boyalarla boyanır. Dokunan kumaşlar incelikleri ve kaliteleriyle “Denizli İşi” adıyla büyük üne kavuşmuştur. Dokuma işinde ailece çalışılır, ana-baba ipleri hazırlar, tezgâhta işler, gençler malların dikim ve paketlemesini yapar, denikleri pazara taşır. Çok uzun bir süre De-

nizli için büyük bir uğraş halinde olan dokumacılık Denizli merkezi dışında Buldan, Babadağ, Kızılcabölük, Sarayköy gibi yörelerimizde ünlü el dokumaları üretmiştir. El dokumaları ilkel tezgâhlarda dokunur, mekikler elle atılır ve tefe elle çekilir. Son yıllardaki sanayileşmeyle birlikte dokuma otomatik tezgâhlarda ve seri üretim şeklinde yapılmaktadır. Yörede dokunan pamuklu ve ipekli ürünlerin yüz kadar çeşidi bulunmakta, yurtiçi ve yurtdışına pazarlanmaktadır. Ayrıca “İstar” denilen yatay ve da dikey kurulmuş el dokuma tezgâhlarında yünden, pamuktan ve deve yününden halı ve kilim; Yörük tipi keçi kılından çul, aba, heybe, çuval veya

Urgancılık Denizli’deki geleneksel işlerden biridir.

zilli, cicim türünde kilim, sofra altı, heybe, torbalar da üretilmiştir. Dokumacılığın en karakteristik örneklerinden biri “çarpana” dokumacılığıdır. Deri, ince ağaç levha gibi malzemelerden dörtgen veya çokgen şeklinde, köşelerinde birer delik delinmiş dokuma aracına çarpana denir. Çarpınaların deliklerinden birer iplik geçirip levhaların 90-180 derece döndürülmesiyle ve araya atkısı atılmasıyla elde edilen şerit şeklindeki dokumalarda, koçboynuzu, tarak, yılan ve leylek, ibrik, saz, pencere, çiçek, kirkir, makas, övendir, karasaban, kama-bıçak motifleri kullanılmış, sosyal hayat sergilenmiştir.

Urgancılık

Hammaddesi kenevir olan ip yapımıcılığı Serinhisar ilçemizde geçmişten günümüze sürdürülmektedir. Her sokakta birkaç kadının urgan büktüğünü görmek mümkündür. En incisinden kalınına kadar değişik ebatta urgan imal edilmektedir.

Testicilik

Topraktan imal edilen bardak, testi, saksı Serinhisar ilçesinde uzun yıllardan beri devam etmekte olup en yaygın dönemlerinde 40'tan fazla atölye çalışmaktaydı. Günümüzde

İse ancak birkaç atölye çalışmaktadır. Yöreden elde edilen kırmızı topraktan testi, bardak, saksı, güveç türü kap kacak sırsız olarak imal edilmektedir. Çivril'in İğdir köyünde de toprak işleri yapılmaktadır. Halen sürdürülmekte olan üretim son yıllarda turistik eşya ve süs eşyası üretimine yönelmiştir.

Tarakçılık

Yatağan kasabamızda camız ve koç boynuzlarından kadın tarağı yapılmaktadır. Boynuz körüklü ocakta ısıtılarak işlenmekte ve tarak üretilmektedir. Boynuzlardan yapılan tarağın insan saçındaki elektriklenmeyi aldığı bilinmektedir. Günümüzde plastiğin daha yaygın olması ve boynuzların bulunamaması nedeniyle meslek yok olmaktadır.

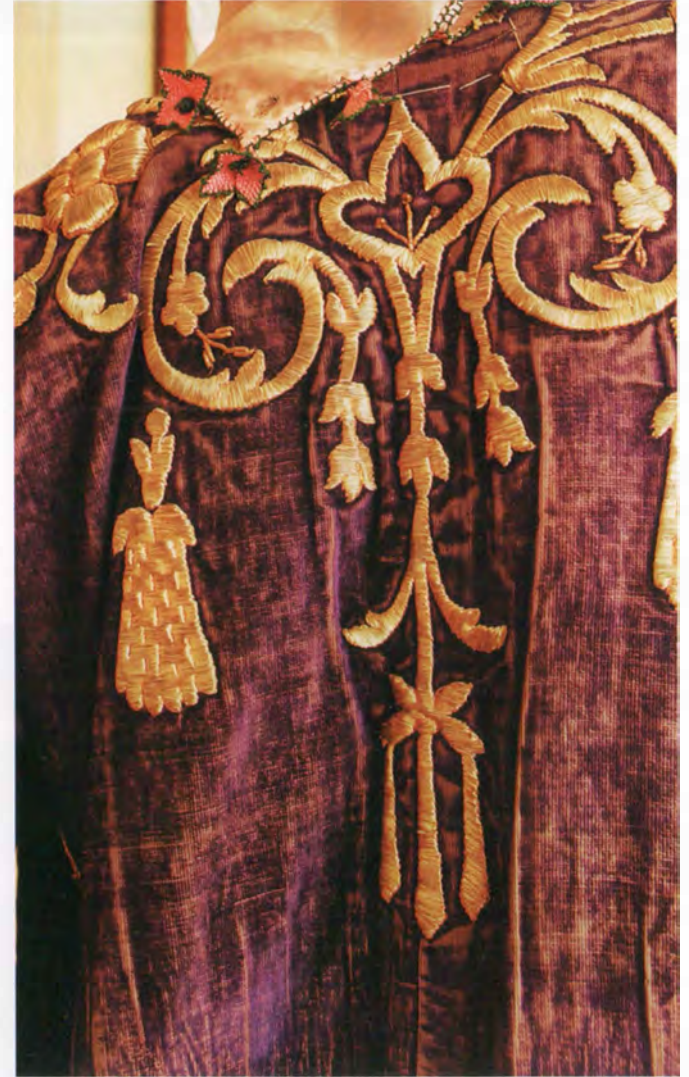

Tel Kırma

Tavas, Kızılcabölük ve Buldan ilçelerinde görülen el sanatlarındandır. Gümüş ve simli tellerin kadınlar tarafından gergefle tül ya da tülbende işlenmesi işidir. Oldukça ince ve pahalı olan bu işlemenin mihraplı, makaslı, sepeleme, muskalı, yıldızlı, yapraklı, tırtıl sarmalı gibi motif türleri vardır. Yörede tel kırma adı verilen bu işlemeli ürünlere rağbet çoktur. Gelinlerin çeyizlerinde bulunan bürgü ya da örtülerde muhakkak bir tel kırma işi bulunmaktadır.

HALK İNANÇLARI

Denizli yöresi halk inançları bakımından da çeşitlilik göstermektedir. Uğurlu-uğursuz sayılan davranış biçimleri, olaylar ve nesneler karşısında neler yapılması gerektiğine işaret eden

Gümüş ve simli tellerle yapılan değerli işlemlere rağbet çoktur. (Denizli, Atatürk Etnografya Müzesi)

inançlar, şehirleşmenin tesirine rağmen devam etmektedir. Bunlardan bazıları şöyledir: 1) Ay tutulmasında, tüfek atılır, teneke çalınır, kötü güçler defedilir. 2) Akşam ezanından sonra soğan, sarmısak, turp ve acı yiyecekler evden çıkarılmaz ve eve getirilmez. 3) Atla getirilen gelin, kız çıkmazsa eşeğe ters bindirilip evine iade edilir. 4) Hıdrellez günü kadınlar hamur yoğurarak olması istedikleri dilekleri, hamura şekillendirirler. Nişanlanmak isteyen kızlar, hamurdan yüzük yapar. Ev sahibi olmak isteyenler, hamuru ev şeklinde yoğurur. Mayanın tutulması beklenir. Maya tutarsa dileğin kabul edileceğine inanılır. 5) Baykuş ötmesi uğur getirmez, kimin damında öterse, o evden ölü çıkacağına inanılır. Baykuş öten ev virane olur. 6) Bebeklere maşallah yazılı altınlar, nazar değmesin diye nazarlıklar takılır. 7) Cuma günü, dünürcü gezmek uğurlu sayılır. 8) Cuma vakti yola anahtar atılıp dilek tutulur. 9) Çocuğu olmayanlara tekke ve yatırlarda dua edilir. Adaklar adanır. 10) Çörtlen ve bulaşık altına küçük su dökülmez, oturulmaz, şeytan çarptığına inanılır. 11) Dinî bayramlarda tüfek, tabanca gibi silahlar dolu bulundurulmaz. İçindeki barut, mermi boşaltılır. 12) Dinî ve resmî nikâh kıyılırken parmaklara kına çalınır. 13) Ev temellerine perşembe ve pazar günleri başlanır. 14) Ev yapılırken temelene çörekotu, şeker atılır. 15) Evin, kapısının eşiğine basılmaz, oturulmaz. 16) Evin, kapı direği yontulursa, borçtan kurtulmak mümkün olmaz. 17) Ekmek kırıntısına basmak kıtlık getirir. 18) Ömrün kılacağına inanıldığı için gece aynaya bakılmaz, tırnak kesilmez. 19) Gelin kınası uğur getirir, bekâr kızların şansı açılır. 20) Gelin ata binince başının üstünden para, şeker, buğday atılır. Bolluk bereket getireceğine inanılır. 21) Gece karanlıkta kapıdan dışarı tencere çıkarılması uğursuzluk sayılır. 22) Gök-mavi gözlülerin nazarının değdiğine inanılır. 23) Gece sakız çiğnemek, ölü eti çiğnemek sayılır. 24) Gece sokağa kül dökmek uğursuzluk sayılır. 25) Hacılara, hacıda kestikleri kurban etinden getirilerek altını ıslatan çocuklara, içki içenlere, huylarından vazgeçsinler diye yedirilir. 26) Hata neticesi kırılan bir bardak yerine bir bardak daha kırılarak uğursuzluğun giderildiğine inanılır. 27) İmam nikâhı yapılmadan, gelinin yüzünün açılması uğursuzluk sayılır. 28) Kadının erkek önüne geçmesi uğur getirmez. 29) Kumru kuşlarını öldürmek uğursuzluk getirir. 30) Kundaktaki bebeğin üzerinden geçmek, meleklerin üzerinden geçmek sayılır. 31) Loğusa kadınlar, sütüm kesilir diye "sütüm yok" demezler. 32) Kapıda oturulursa kapıda kalındığına inanılır. 33) Nazar değen ineğin alnına yumurta çarpılır, kırılır. 34) Oğlan doğuran kadının üzerine kız doğuran kadın getirilmez. 35) Aynı mahallede oğlan doğuran kadını ölünün önünden geçirmek kırk basmasına sebep olur. 36) Ölünün arkasından daima iyi konuşmak sevap sayılır. 37)

Süt sahibi anneler, sütlerini birbirlerine göstermezler, nazar değer. 38) Süpürge'nin üstüne oturulursa iftiraya uğranır. 39) Salı günü yola çıkılmaz, uğursuzluk getirir. 40) Yürüyen çocuklar emeklerse, eve misafir gelir. 41) Yemek sofrasına basmak günah'tır. 42) Yeni doğan çocuk nazar değmesin diye hane dışındakilere pek gösterilmez. 43) Yolcunun yolunu tavşan keserse uğursuzluk olur. 44) Yeni doğum yapan iki kadın arasında boncuk, çatal, iğne, bez gibi eşyalar, kırk basmasın diye birbirleriyle değiştirilir. 45) Ölünün ardından tüfek atılır, uğur getireceğine inanılır. 46) Ekmek kırıntısı aptestlik veya ayakyollarına atılmaz, şeytan çarpar. 47) Mal sahibinin, ürünün ilk tadına bakması (öşüre bakmak) bereket getirir. 48) Bebeklerin göbeği hayvanlara iyi baksın diye dama gömülür veya okuyup büyük adam olsun diye cami, okul avlusuna gömülür. 49) Gece bardak, ayna gibi şeylerin kırılması uğursuzluktur. 50) Koyun, inek, at gibi hayvanlara nazar değmesin diye mavi boncuk takılır. 51) Geç yürüyen çocuğun ayağını şeytanın bağladığına inanılır.

GELENEKSEL KIYAFETLER

Kadın Kıyafetleri

Geleneksel kadın kıyafetleri, yöremizde, bayramlarda ve özel günlerde giyilmekteydi. Genç kızların, gelinlerin, yaşlı hanımların kıyafetlerinde ve takılarında renk ve işleme bakımından farklılık bulunurdu. Genellikle yaşlılarda daha az ve sade takılar tercih edilirdi. Eskiden giyilen kadın kıyafetlerini şöyle sıralanabilir:

Başa giyilenler: Başa genellikle fes giymekte, yalnızca Çivril yöremizin bazı bölgelerinde "takke" denilen başlık giyilmektedir. Fesin alın kenarları bir sıra altınla (tura, urbiye, gramise) sıralanmakta ve kulak hizasına gelen kısmından Çivril yöresinde "süğümlü altını", Çal yöresinde "şabbak" denilen "sekizenlik" altın dizisi sarkıtılmaktadır. Feste sıralanana tuların tam ortasında biraz daha büyük tura (alın altını) yer almaktadır. Fesin üzerine "oyalı yazma, bürgü, pullu ipek, erbi tel kırma" örtülmekte, fesin üstüne koza tepelik takılmaktadır.

Bedene giyilenler: Yöremizde bedene genellikle "üç etek" ve "entari" olarak adlandırılan kıyafet giyilmektedir. Bu kıyafet yörelerimizde desen ve dikiş özelliğine göre değişik isimler almaktadır. Çal yöresinde "morlu kaşık sapı", "aklı hacı basması", "morlu yün basma", "boncuklu kutlama" gibi entari isimleri karşımıza çıkarken; Çivril'de "buzlu fistan", "gutma entari", "kadife entari", "kadife fistan", "güllü basma"; Babadağ yöresinde, "boncuklu en-

tari", "paralı entari"; her yöremizde ipekli, simli kadife, üç etekler ve bindallılar giyilmektedir. Üç eteğin içine Buldan, Babadağ, yöresinde "Buldan bezi göynek", Tavas'ta bürümcük kumaştan gömlek, Çal ve Çivril yöresinde "zı-bın göynek" veya "keten göynek" giyilir. Bu gömleğin üzerine Tavas yöresinde "goncalı işlik" adı verilen içlik giyilmektedir. Diğer yörelerimizde genelde işlemeli keten gömlek giyilir.

Üç eteğin üzerine "ibade" veya "kepe" denilen kadifeden yapılmış geniş kollu, V yakalı işlemeli kırmızı, mavi, yeşil renkli ceketler giyilmektedir. Üç eteğin altına, üç etekle aynı kumaştan dikilmiş, bilekleri boğumlu şalvar giyilebildiği gibi kadife kumaştan ipekli ya da simli kumaştan yapılmış şalvar da giyilmektedir.

Bele dokuma kuşak ya da şal kuşak sarıldığı gibi, Çivril yöremizde "dolu kuşak" denilen gümüşten yapılmış kuşak da kullanılmaktadır. Babadağ yöremizde ise şal kuşak üstüne, halkalı paralı kemerler takılmaktadır.

Bütün yörelerimizde entarinin üzerine peştamal denilen desenli, çizgili, yöremizdeki el tezgâhlarında dokunan ipek kumaş veya "önücek" denilen kadife, basma, sade veya desenli kumaştan yapılan giyecek, beldeki kuşağa sarılarak kıyafetin belden aşağısını örtmektedir.

Ayağa giyilenler: Ayaklara yünden örme, karışık renkli, "karanfilli", "tayyareli", "taraklı" denilen Türk desenli, işlemeli çorap giyilir. Çorabın üzerine "yuvalı ayakkabı" denilen ayakkabı veya çarık giyilmektedir.

Bedene, kola ve ele takılanlar:

Boyna: 1) Sarı boncuk dizisi 2) Beşibiryerde, armalı, sekizlik altın dizisi 3) Altın ya da gümüş kolye 4) Gümüş gerdanlık 5) İnci kolye 6) Zincir 7) Kulağa gümüş veya altın küpe.

Kola: 1) Gümüş bilezik ya da altın bilezik 2) Gök boncuk dizisi 3) Altın ya da gümüş yüzük. **Bedene:** 1) Bele gümüş kemer 2) Şal kuşak renkli işlemeli kuşak.

Erkek Kıyafetleri

Yörede eskiden giyilen erkek kıyafetleri geleneksel özellikler ve anlamlar taşımaktaydı. Bugün efe / zeybek kıyafeti olarak da bilinir ve oynayanlar tarafından giyilir.

Geleneksel erkek giyimi.

Başa Giyilenler: Başa vişneçürüğü, narçiçeği renginde kozalı fes takılır. Fesin üzerine çeşitli renklerde çiçek motiflerinin işlendiği iğne oyalı "dalıburuz" sarılır. Fesin tepesine takılan siyah koza, dalıburuzun altından geçirilerek sarkıtılır. Boyna kozalı boyun bağı (dolağı) dolandır.

İçe giyilenler: Hâkim yakalı, kilim desenli gömlek "zıbın" giyilir. Zıbının üzerine "kuskun" adı verilen yastık giyilir. Bu efeyi, arkadan gelecek darbeye karşı korumak içindir. Bunun üzerine delmenin altına gömlek veya mintan giyilir.

Bedene giyilenler: Zıbın ve gömlek üzerine mavi veya siyah çuhadan yapılmış üzerine kaytan işlemeler bulunan kolsuz "delme" (camadan) giyilir ve çapraz olarak düğümleir. Delmenin üzerine kollu kaytan işlemeli, Çivril ve Çal yörelerimizde sim ve sırma işlemeli cepken giyilir. Altına mavi çuhadan yapılmış dize kadar olan "şalvar" potur giyilir. Şalvarın uçkuru işlemeli olup belin arka tarafında "firdöndü"yle bele bağlanır. Bunun üzerine bele "şal kuşak" olarak adlandırılan dokuma kilim desenli kuşak dolandır. Şal kuşak üzerine yörede dokunan desenli "golan" sarılır. Beldeki şal kuşağa "çevre" denilen işlemeli mendil sokulur. Delmeye kancayla tutturulan köstekli saat kuşağın içine yerleştirilir. Şal kuşağın üzerine deriden yapılan "silahlık" takılır. Silahlığın içine Yatağan kaması, tabanca yerleştirilir.

Ayağa giyilenler: Efeler ayaklarına diz kapağına kadar uzanan işlemeli yün çorap giyerler. Yün çorabın konçlarında koza yer almaktadır. Çorabın üzerinde "bodim" denilen siyah kürüklü çizme giyilir.

Aksesuarlar: Kama, tespih, tabanca, gümüş tütün tabakası, kehribar ağızlık, mendil, taşlı yüzük, göğüste çapraz fişeklik, kışlık kolsuz palto (aba), Musaf torbası.

HALK HEKİMLİĞİ

Yörede sağlıkla ilgili geleneksel teşhis ve tedavi uygulamaları da görülmektedir. Bu uygulamaların çok eski devirlerden beri süregeldiği, bazılarının tabiatın bazılarının da inanç sisteminden kaynaklandığı söylenebilir. Ayrıca Denizli yöresi kaplıcalar ve şifalı sular bakımından da zengin kaynaklara sahiptir. Araştırmalar bu kaynakların farklı kimyasal özelliklere sahip olduğunu ve çeşitli hasta-

lıkların tedavisinde kullanılabileceğini ortaya koymuştur. Pamukkale'deki beyaz ve kırmızı sıcak sular yanında pek çok kaynak ve maden suyu, termal ve şişeleme tesisleriyle hizmete sunulmuştur. Bu sular içme, buğu ve banyo yollarıyla tedavi amaçlı kullanılmaktadır. Yöredeki hekimlikle ilgili diğer inançlardan bazıları şöyledir: 1) Yörede "Punta" (Zatürree) denilen göğüs hastalıklarında damardan kan alınır. 2) Ateşli hastalıklarda hasta, yeni kesilmiş erkeç veya dana derisine konur. 3) Vücudun çeşitli yerlerindeki ağrıları sülük yapıştırılır ve pis kan emdirilir. 4) İshal durumunda somak üzümü suyu, kekik suyu veya yağı içirilir. 5) Memeli basur durumunda daldıran otu lapası ve suyu içirilir. 6) Bağırsak çıbanı teşhisi olursa tavşancık ağacının yaprakları kaynatılıp suyu içilir. 7) Dolama, donatma gibi cilt hastalıklarında yedi çeşit ot kaynatılıp suyu sürülür. 8) Uyuz hastalığında andız katranı sürülür veya içilir. 9) Karın ağrılarında bulgur lapası sarılır. 10) Her yerin sızlaması ve ağrımada afyon yaprağı kaynatılır, su ılıkken içine oturulur. 11) Baygınlık durumunda başından soğuk su dökülür veya soğan koklatılır. 12) Kısmi felç durumlarında okumak ve boy hamaylısı yapmak gerekir. 13) Kum sancısında maydanoz kaynatıp içilir, çiğ yenir, yoğurt suyu içilir. 14) Öksürük durumunda 10 tane incir, 4 bardak suda kaynatılır, içilir. 15) Göz kapaklarının şişmesi durumunda peygamberçiçeği saf suda demlenir, gül suyu katılır ve şiş üzerine konur. 16) Baş ağrılarında, çiğ soğan ezip sarmak, çeki çekmek, nane sarmak, çiğ patates dövüp sarmak, gerdime otunu yeşil olarak başa sarmak, kekik suyu sürmek gerekir. 17) Diş ağrısında, kepek yağı, papatya çiçeği, ıhlamur ile kaynatıp gargara yapılır. 18) Mide bozukluğunda kekik yağı, nane suyu içilir. 19) Mide soğuklamasında havlıcanotu ve acı kabuk suyu içilir, sıcak tuğla sarılır. 20) Mide sancılarında turp suyu içilir, lapası sarılır. 21) Dalak büyümesinde balta ile kesiyormuş gibi korkutmak gerekir ve bol tatlı yedirilir. 22) Cilt yarısında gök taşı ile yakılır, sütleğen otunun sütü yaranın üzerine sürülür. Yara azarsa bıtrak dikeninin kaynatılmış suyu sürülür. 23) Güneş çarpmasında sirkeli gömlek giydirip terletilir. 24) Sarılık durumunda özellikle cumartesi günleri bu-run ucunu, göz pınarını veya üst dudağı kanatmak iyi gelir. Bal, süt, tatlı şeyler yenilir, eşek sütü içilir. Bu hastalık için genellikle berberler tarafından (hacamat) sarılık kesmesi yapılır. Çıkan kan gözbebeği içine veya dile sürülür. 25) Bel ağrılarında katran sürmek, sülük yapıştırmak, kupa-bardak çekmek gerekir. 26) "Topalan" denilen hazımsızlık durumunda karın bölgesi ocakotu ile ovulur. 27) Yanık durumunda gazyağı veya yumurta beyazı sürülür. İleri derecede yanıklar için yumurta sarısından yumurta yağı çıkarılarak

sürülür. 28) Kekemelik durumunda kanarya veya bülbülün içtiği sudan içilir. Güvercin yumurtası içirilir. 29) Saçkıran olduğunda sarmısak sürülür. Cehennem taşı ezilip sulandırılır ve sürülür. 30) Çıbanlara karabiberli lokum sarılır.

GELENEKSEL YEMEK KÜLTÜRÜ

Denizli mutfağı genel olarak geleneksel Türk mutfağının ortak özelliklerini yansıtmaktadır. Çevre şartlarının tesiriyle yemek kültürü, sofraya düzeni, pişirme teknikleri, kış için hazırlananlar, araç gereçler ve yemek türleri bakımından bazı farklılıklar yanında çeşitlilik ve zenginlik de göstermektedir. Yöre yemeklerini şöyle gruplandırabiliriz:

Çorbalar: Kedi börülcesi, kuru börülce, mercimek, şehriye, öğme tarhana, gındıra çorbası, yoğurtlu pirinç, un çorbaları. **Et Yemekleri:** Keşkek, top tarhana, ciğer sarma, ciğer kavurma, işkembe söğüş, kapama, kavurma, kol dolması, kumbar dolması, nohutlu et, saçta işkembe, sirkeli et, tandır kebab, tas kebab.

Sebze Yemekleri: Boranı, tuzlama, sarma, bakla sıyırması, börülce sıyırması, çeşitli patlıcan gözlemeleri, hoplatma patates, etli bamya, kıymalı kuru börülce, kuru patlıcan dolması, yumurtalı patates kavurması, yumurtalı patlıcan, zeytinyağlı patlıcan, arapsaçı, semizotu, ıspanak, şevketi bostan, turp otu.

Unlu Yiyecekler: Arap aşısı, tutmeç aşısı, akıtma, kıymalı tepsi böreği, mantar böreği, puf böreği, saç böreği, sade katmer, tahinli katmer, pişi, erişte, gömbe.

Salatalar: Ebegümeci salatası, filiz salatası, pekmezli marul, gelin turşusu, taratorlu börülce salatası, yumurtalı patates.

Kızılcabölük Kültür, Tekstil, El Sanatları Müzesi'nden, yeme içme kültürüne dair ayrıntılar.

Kızılcaözü Kültür, Tekstil, El Sanatları Müzesi'nden, mutfak kültürüne dair ayrıntılar.

Tatlılar: Baklava, titremiş (bulamaç), ezme helva, lokma, ırmik helvası, kaşık helvası, saraylı, şam tatlısı, tel helva, un helvası, pelte, güllaç, pekmezli pelte, pekmezli baklava, aşure. **Ekmekler:** Darı (mısır) ekmeği, mayalı ekmek, haşhaşlı yufka, şipit, haşhaşlı çörek.

YÖREDE YAŞAYAN İNSAN HAZİNELERİ

UNESCO'ya bağlı ülkelerin 2003 yılında imzaladığı "Somut Olmayan Kültürel Miras" anlaşması çerçevesinde hazırlanan "Yaşayan İnsan Hazinesi" listesine Türkiye'den teklif edilen adaylar arasında Denizli yöresinden de iki geleneksel kültür temsilcisi bulunmaktadır.

Hayri Dev: 1933 yılında Çameli ilçesi Gökçeyaka köyünde doğmuştur. Hayatını çobanlık yaparak geçirmiş, çobanlarla birlikte dağda veya evlerdeki yâren sohbetlerinde geleneksel müzik ve oyunlar icra etmiştir. Yüzyıllardır süregelen "çam düdüğü" ve "üçtelli" adı verilen cura benzeri çalgıyı hem yapım, hem icra yönünden büyüklerden öğrenmiş, yeni nesillere başarıyla aktarmış, yurtiçinde ve yurtdışında geleneğin tanıtımına katkı sağlamıştır. Hakkında Sorbonne Üniversitesi'nde tez hazırlan-

mış, konservatuarlarda usta öğreticilik yapmıştır. 2008 yılında “Yaşayan İnsan Hazine” listesinde yer almıştır.

Halime Özke: Yörede yaygın bir üflemeli çalgı olan “sipsi” yapımında ve icrasında ustadır. Küçük yaşlardan beri büyüklerden öğrendikleri yanında kendi kabiliyetiyle geliştirdiği geleneksel sanatı, çobanlık yaparken ve düğünlerdeki eğlencelerde icra etmeye ve yeni nesillere aktarmaya devam etmektedir. 2010 yılı “Yaşayan İnsan Hazine” listesine aday gösterilmiştir.

Kaynakça

- Arslan, Mustafa, “Şartlar ve Çevre İçinde Babadağ Folkloru”, I. Tarihte Günümüzde Babadağ Sempozyumu Bildirileri, Denizli 1989.
- Arslan, Mustafa, “Sosyo-Kültürel Hayat İçinde Tavas Yöresi Folkloru”, Tavas Yöresi I. Kültür ve Üretim Festivali Bildirileri, Denizli 2002.
- Arslan, Mustafa, “Acıpayam Yöresindeki Kaçak Hikâyelerinde Kahraman Tipolojisi”, I. Acıpayam Sempozyumu, Denizli 2003.
- Arslan, Mustafa, “Sosyo-Kültürel Değişme Bağlamında Acıpayam Halk Kültürünün Müzelenmesi”, I. Acıpayam Sempozyumu, Denizli 2003.
- Arslan, Mustafa, “Yapı, İşlev ve Yeniden Sunum Açısından Efe Hikâyeleri”, Mitten Meddaha Türk Halk Anlatıları Uluslararası Sempozyumu Bildirileri, Ankara 2004.
- Arslan, Mustafa, “Küreselleşme ve Yerellik İkileminde Buldan Halk Kültürü”, Buldan Sempozyumu Bildirileri, Denizli 2006.
- Arslan, Mustafa, “İçra Unsurları Açısından Denizli Seyirlik Oyunları”, Halk Kültüründe Tiyatro Uluslararası Sempozyumu, İstanbul 2008.
- Arslan, Mustafa, Denizli Yöresinden Derlenmiş Masallar, Zirve Yayınları, Denizli 2008.
- Avraroğlu, Osman Zeki, Buldan ve Yöresinin Tarihçesi, Önder Matbaacılık, Ankara 1997.
- Baykara, Tuncer; Denizli Tarihi, İstanbul 1969.
- Baykara, Tuncer, Selçuklular ve Beylikler Çağında Denizli, İstanbul 2007.
- Bayoğlu, Ayhan, Ekonomik ve Sosyal Açından Tarihte Buldan, Buldan Belediyesi Kültür Yayınları, Ankara 2006.
- Binyazar, Adnan, Halk Anlatıları, Can Yayınları, İstanbul 2003.
- Bozdemir, Hilmi, Adım Adım Denizli Türküleri, Denizli Ticaret Odası Kültür Yayınları, No: 2. Denizli 2006.
- Cillov, Haluk, Denizli El Dokumacılığı, İsmail Akgün Matbaası, İstanbul 1949.
- Çal Sempozyumu Bildirileri, 01-03 Eylül, Çal Yöresi Yardımlaşma ve Dayanışma Derneği Yayınları, Denizli 2007.
- Çetin Muzaffer, Abdurrahman Yarar, Ekrem Sırma, Hüseyin Bakırcı, Tarihi Kaynaklarda Beyağaç, Beyağaç Köyleri Kültür ve Dayanışma Derneği Kültür Yayınları, İstanbul 2009.
- Çetin, Muzaffer, İz Bırakanlar, Denizli Print, Denizli 2005.
- Çölgeçen, Kenan, “Tavas Halk Kültürü”, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Denizli 1997.
- Denizli I. El Sanatları Kongresi; 10-12 Mayıs, Denizli Ticaret Odası Kültür Yayınları, Denizli 2006.
- Denizli Kültür Değerleri, Denizli Kültür Müdürlüğü Yayınları, Denizli 2001.
- Ekici, Metin, “Çal Folkloru ve Halk Edebiyatı”, Merkez Efendi Sempozyumu Bildirileri, Denizli 1988.
- Ertaş, Mehmet Yaşar, Süleyman Tüzün, Eskiçağdan Cumhuriyet’e Homa Tarihi, Gümüşsu Belediyesi Kültür Yayınları: 1, Fakülte Kitabevi Baskı Merkezi, Isparta 2009.
- Ertaş, Mehmet Yaşar (2007), XV.-XVI. Yüzyıllarda Karaağaç-ı Gölhisar (Acıpayam Kazası), Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2007.
- Gökçe, Mehmet, Horzum Oymağından Gökçeler, Tarihleri-Gelenekleri-Görenekleri, Bilal Ofset, Denizli 1996.

- Gökçe, Turan, XVI ve XVII. Yüzyıllarda Lazıkıyye (Denizli) Kazası, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2000.
- Haytoğlu, Ercan, Denizli’de Tabaklık (Dünden Bugüne), Fakülte Kitabevi, Isparta 2006.
- İnan, Süleyman, Necip Ali Küçüka, Bilge Yayınları, Ankara 2007.
- Kahvecioğlu, Habibe, “Denizli Kocadere Köyü Kolan Dokumacılığı”, II. Uluslararası Türk El Dokumaları Kongresi, 14-15 Mayıs, Konya 2009.
- Kaptan, Şükrü Tekin, Denizlili Meşhurlar, Bilal Ofset, Denizli 2002.
- Kaptan, Şükrü Tekin, Denizli’nin Halk Kültürü Ürünleri, Bilal Ofset, Denizli 2003.
- Kaptan, Şükrü Tekin, Denizli Halk Türküleri ve Oyun Havaları, Nur Basım Yayımları, Denizli 2006.
- Kılıç, Filiz, Turgut Tok, Coşkun Kökel, Tuncay Bülbül; Horasan’dan Anadolu’ya Alevilik-Bektaşilik ve Denizli Oğuz Yerleşimine Genel Bakış, Gazi Üniversitesi Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2007.
- Kodal, Tahir, Atatürk Döneminde Denizli, Denizli Ticaret Odası Kültür Yayınları, Denizli 2007.
- Kodal, Tahir, Denizli Nüfus Tarihi, Divan Kitap, Ankara 2009.
- Kurgun, Levent, (1997), “Denizli İli Yerleşim Yerleri Adları”, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Denizli 1997.
- Kurgun, Levent, “Denizli İli Yer Adları”, Basılmamış Doktora Tezi, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Denizli 2002.
- Kutludağ, Şerif, Denizli’nin Güney İlçesi ve Havalisi Folkloru, Yüksek Lisans Tezi, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Denizli 1997.
- Merkez Efendi Sempozyumu Bildirileri; 27-29 Haziran, Türk Ocağı Denizli Şubesi Yayınları, Şafak Matbaası, Manisa 1988.
- Milli Mücadelede Denizli ve Müftü Ahmet Hulusi Efendi Sempozyumu, Bildiriler. 24-25-26 Haziran, Türk Ocağı Denizli Şubesi Yayınları, Denizli 1992.
- Osan, Mustafa, “Kuzeydoğu Denizli Yöresinde Anlatılan Efsaneler”, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Denizli 2006.
- Öncül, Kürşat, “Denizli Yöresinde Anlatılan Efe Hikâyeleri”, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Denizli 2004.
- Önder, Mehmet, Efsaneleri ve Hikâyeleriyle Denizli, Türk Ocağı Denizli Şubesi Yayınları, Denizli 1988.
- Önder, Mehmet, Efsane Destan ve Öyküleriyle Anadolu Kentleri, İstanbul 1989.
- Sağlam, Mustafa Kemal, 20. Yüzyıl Ortalarında Babadağ, Bilal Ofset, Denizli 2006.
- Şemsioğlu, Cevdet, 20. Yüzyıl Başlarında Denizli, Sanatsevenler Derneği Yayınları No: 3, Denizli 2004.
- Tarihte ve Günümüzde Babadağ, I. Babadağ Sempozyumu, Pamukkale Üniversitesi, Denizli 1999.
- Tavas Yöresi I. Kültür ve Üretim Festivali Bildirileri 8-12 Ağustos, Tavas Köyve Belediyelere Hizmet Götürme Birliği Yayını, No:3, Denizli 2001.
- Tegiz, Ramazan, “Denizli İli Ağır Zeybek Oyunlarının İncelenmesi”, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Denizli 1998.
- Tok, Turgut, “Denizli İli Güney ve Güneybatı Bölgesi Ağızları”, Basılmamış Doktora Tezi, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Denizli 2002.
- Türk Kültür Tarihinde Denizli Sempozyumu Bildirileri, Denizli 1988.
- Türkmen, Fikret, “Ege’de Efe Hikâyeleri”, Milli Kültür dergisi, S. 56, 1987.
- Uğur, Fidan, “Denizlili Aşık Ozan Nihat”, KTÜ, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Trabzon 2008.
- Uluslararası Denizli ve Çevresi Tarih ve Kültür Sempozyumu, Bildiriler I-II, Fakülte Kitabevi Baskı Merkezi, Isparta 2007.
- Vehbi, Ali, Acıpayam, Ankara 1951.

Denizli'nin Müzik Kültürü

Melih Duygulu

Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Devlet
Konservatuarı Öğretim Görevlisi.

Her şehrin kendine özgü bir sosyal yaşam tarzının varlığından söz etmek ne kadar mümkünse, her şehrin kendine özgü bir ses kültürünün varlığından bahsetmek de o kadar mümkündür... Şehirlerin ses kültürünü belirleyen ve etkileyen pek çok unsur vardır: Coğrafi karakter, yaşayan toplulukların etnik özellikleri, ekonomik ilişkiler vs... Hiç kuşkusuz ses, insanın konuşarak iletişim kurmasından, müzik yaparak sanat aracılığıyla iletişim kurmasına kadar geniş bir kullanım alanına sahiptir ve yukarıda saydığımız etmenler sesi doğrudan etkiler. Hal böyle olunca bir yörenin / şehrin ses kültürünü bu etmenlerin ışığı altında ele almak ve çözümlemek zorunlu bir hal alır.

Anadolu'nun zengin ses kültürü bazı şehirlerde diğerlerinden farklı bir biçimde karşımıza çıkar ki, bu türden şehirler "müzikal karakteristiği" olan yerleşim yerleri olarak bulundukları kültür içinde ayrıca önem kazanır. Yukarıda saydığımız etmenlerin katkısıyla kendine özgü müzik karakteri yaratabilmiş Anadolu şehirlerinden birisi de Denizli'dir.

Denizli etnik çeşitlilik bakımından diğer Anadolu şehirlerine nazaran, Türkmen / Yörük kimliğiyle özdeşleşen, nispeten daha homojen bir karaktere sahiptir. Yörede hâkim kültürel ortam Türkmen / Yörük topluluklarının sosyal hayatı ve buna bağlı olarak geliştirdikleri kültürdür. Bu bakımdan yörenin müzikal kimliğini Türkmen / Yörük kültürü şekillendirmiştir.

Türkmen / Yörük kimliği ve kültürü, tarih içerisinde sosyal yapı bakımından üç şekilde karşımıza çıkar: Göçebe / Göçer; Yarı Göçebe ve Yerleşik. Denizli'de göçer aşiret yapısı günümüzde neredeyse tamamen kaybolmuş, yerini yarı göçerlik diyebileceğimiz yaylacı ve yerleşik hayat biçimlerine bırakmıştır. Bugün az da olsa yaylacılık yapan (yazın yaylalara çıkan) topluluklar bulunmaktadır. Ancak esas olarak günümüzde yerleşik düzene geçilmiş ve toplumsal düzen bu şekilde şekillenmiştir. Buna rağmen daha yakın zamana kadar sürdürülen göçerlik, toplumsal yapılanmada ve bunun oluşturduğu kültürde hâlâ yaşatılmaya devam etmektedir. Müzik de geçmişten kalan bu izleri bünyesinde barındırmakta ve zaman içinde grubun / toplumun geçmişle kültür bağları kuran köprüsü fonksiyonunu üstlenmektedir. Açık bir biçimde söylenebilir ki, hayvancılık ve tarımla uğraşan Türkmen / Yörük topluluklarının müzik kültürleri bu sosyal hayatın biçimlendirmesiyle oluşmuştur ve bu yapı günümüzde devam etmektedir.

Şehirdeki dinsel ve etnik yapı içinde yer alan gayri Müslim cemaatlerin (Rum, Ermeni, Yahudi) Türk / Türkmen topluluğuna oranla hayli az olduğu bilinmektedir.¹ Her ne kadar bu cemaatlerin kendilerine özgü okulları, ibadethaneleri, toplumsal

örgütlenmelerinin bir göstergesi olan kurumları varsa da, bu toplulukları da kültürel bakımdan tamamen toplumun dışında ele almamak gerekir. Örneğin Rum ve Ermenilerin el sanatlarında (bilhassa dokumacılık alanında) gelişmiş oldukları bilinmektedir ki, aslında bu durum dahi adı geçen grupların tarım toplumunun uzantısında gelişen meslekleri icra ettikleri ve birlikte yaşadıkları sosyal çevreye uyum sağladıkları gerçeğini açıkça ortaya koymaktadır. Bu toplulukların köylerden çok şehir merkezinde ve kazalarda yerleşmiş olmaları ve dolayısıyla farklı sosyo-ekonomik ilişkilerde bulunmalarının, bu toplulukların ses kültürlerinde bariz farklılaşma yarattığını söylemek yanlış olmaz. Üretim ilişkilerinin ve toplumsal düzenin müzik kültürünü yakından (hatta derinden) etkilediği ve şekillendirdiği muhakkaktır. Yörede yaptığımız sözlü tarih ve kültür araştırmaları sonucundaki tespitler göstermiştir ki, 80-100 sene önce bu toplulukların birlikte yaşadıkları grupların müziğinden farklı müzikleri gramafondan dinledikleri (“sanat müziği şarkısı”) bir vakıdır.

Denizli, Cumhuriyet’in ilk yıllarından itibaren dışarıdan sürekli göç almasına rağmen yerli halkını önemli ölçüde muhafaza edebilmiş şehirdir. Kente, 1920’li yıllarda Yunanistan’dan gelen göçmen gruplar (daha çok mübadiller) şehrin çeşitli yerlerine iskân edilmişlerdir. Sonraki yıllarda Balkan ülkelerinden ve bilhassa Doğu ve Güney Anadolu’dan yapılan iç göçlerde de çok sayıda göçmenin Denizli’ye yerleştikleri bilinmektedir.

Bununla birlikte yörenin müzik karakterinde var olan üslup, müzikal formlardan zeybek havaları, kına türküleri ve oyun havalarının bu toplulukların günlük müzik uygulamalarında bir biçimde yerini almıştır ancak bunun ne ölçüde var olduğunu tespit etmek için derin araştırmalara ihtiyaç vardır.

Etnik çeşitlilik bakımından Türkmen / Yörük kültürünün etkin olduğu Denizli’de müzik kültürünü etkileyen, belirleyen önemli bir öge de coğrafyadır. Neredeyse topraklarının yarısına yakını dağlarla kaplı olan Denizli’de (göçer ve yarı göçer toplum yapısının da etkisiyle) tarımdan çok hayvancılık ekonomiyi belirler. Coğrafyanın ve toplumsal yapının bu önemli belirteçleri yörenin müzik karakterindeki türleri, çalgıların sesini, ezgilerin genliklerini, son tahlilde ses kültürünün bütününe etkisi altına almıştır.

DENİZLİ’DE HALK MÜZİĞİ (TÜRLER VE FORMLAR)

Harita üzerinde şehrin Çivril ilçesinden Beyağaç ilçesine, yukarıdan aşağıya hayali bir hat çizdiğimizde, batıda kalan kısmın Ege (İç Ege) Bölgesi’nin, doğuda kalan kısmın ise Teke Yöresi’nin kültür özelliklerini içerdiği görülür. Ege kısmında, zeybek kültürünün oyun ve müzikleri, komşu illerde görülen biçimlerine yakın şekillerde yaşatılır. Burada zeybek

oyunları ve bunlara eşlik eden zeybek havaları ağır ve orta hızda icra edilirken az sayıda da olsa hızlı zeybeklere rastlanır. Kentin batı kesiminde durum böyle olmakla birlikte Doğu kesiminde de zeybek havaları yok değildir. Ancak bu kesimde zeybek karakterindeki (birkaç örnek istisna edilecek olursa) ezgilerle birlikte Teke yöresinin kıvrak ve hızlı tempolu 9 süreli oyunlarına ve ezgilerine daha fazla rastlanır.² 2 ve 4 süreli Düz Oyun, Kız Oyunu, Karabaş Koyunu (Çöz de Al) gibi oyun türküleri de vardır.

Tavas ve yakın çevresinin, yörenin zeybek oyunlarında ve bunlara eşlik eden ezgilerde önemli bir yeri olduğunu vurgulamak gerekir. Ağır Tavas (Davaz), Eski Tavas, Kırık Tavas gibi çeşitleri olan bu zeybek oyunu şehrin diğer ilçelerinde de bilinir. Yörenin müzik ve oyun karakterinde bütün farklılıklarına rağmen tutunabilmiş bazı oyun ezgileri de vardır. Yuvarlak Zebbağ, Bengi, Kıpçak Zeybeği, Seğmen Sekmesi bunlardan bazılarıdır.

Ege'nin pek çok yöresinde yaygın zeybek oyunları ve bunlara eşlik eden ezgilere bu yörede de rastlanır, ancak yalnızca Denizli'de bilinen bazı zeybekler de vardır: Sarayköy Zey-

beği, Denizli Zeybeği, Memeli Zeybeği, Aleaddin Zeybeği, Nazoğlu Zeybeği bunlardan bazılarıdır. Ayrıca yörede zeybek formunu çağrıştıran bazı ezgiler bulunmaktadır ki, bunların ezgilerinin bir kısmında veya tamamında zeybek oynandığı görülmüştür: Cemilemin Gezdiği (geçtiği) Dağlar (yollar) Meşeli [Kadın Zeybeği], Yağar Yağmur Yer Yaş Olur, Zobalarında Guru da Meşe Yanıyor...

Denizli'nin halk müziği repertuarında zeybekler kadar yöreye has serbest tartımlı havalar (Uzun Hava) da önemli yer tutar. Batı kesimlerinde Gurbet Havaları ile Avşar Beyleri çeşitlileri en sevilen uzun havalardır. Yörenin kendine özgü ağız karakteri türkülerin söyleyiş tavrında ve ezgi karakterinde de etkili olmuştur. Bu türkülerden tipik özellik gösterenleri örnekleyebilmek için aşağıya alıyoruz:

“Cemilemin gezdiği dağlar meşeli (imanım)

Haydi üç gün oldu ben Cemilemden ayrı düşeli

Haydi de hoppak Cemilem nasıl nasıl edelim biz bu işe

(Gaydırı guppak Cemilem nasıl nasıl edelim biz bu işe)

Nikâmızı kıysın ünne gelin Hoca Memiş'e

Zeybekler

Cemilemin geydiği saman sarısı (imanım)
Aman gören sancek Cemile kız muhtar garısı
Haydi de hoppak Cemilem nasıl nasıl edelim biz bu işe
(Gaydırı guppak Cemilem nasıl nasıl edelim biz bu işe)
Nikâmızı kıysın ünne gelin Hoca Memiş'e"

"Zobalarında guru da meşe yanıyo efem
Yanıyo ya Memet Ağam da üşümüş de donuyo
Boncuklu gelin ortalıkda dönüyöru da dönüyö
Aslanım da efeler vay vay
Gar mı yağıp ba Yarengüme'nin dağına efem
Memet Ağam da oturu da vermiş efelerin sağına
Çıkam da ben de şu dağların başına da şaşına
Aslanım da efeler vay"

Daha çok zeybek türü ezgilerle söylenen bu türkülerin yanında, yine yöresel ağzın hâkim olduğu ağıtlar da bu yörenin karakteristik ezgileri arasında yer alır. Ancak bu ağıtlar diğer türküler gibi ritmik karakterde olabildiği gibi, bunların serbest tartımlı olanları da vardır. Ağıt söyleme geleneğini hâlâ bugün de yaşatan yörelerden olan Denizli'den Musa'nın Ağıtı:

Devrent Deresi'ne duman bürüdü
Yedi deve ile Musam yürüdü
Musa'nın ciğer mosmor oldu çürüdü

Zeybekler

Ağlasın ağlasın anam ağlasın
Tüylü mayaları Dudu bağlasın

Kına Ağıtı (Kız Ağıtı):
Ağ elime mar kınalar yaktılar
Kaderim yok gurbet ele sattılar
On iki yaşında gelin ettiler
Ağlar ağlar göz yaşımı silerim of of ...

Yörede az sayıda olan Alevi-Bektaşî topluluklarının arasında Semah, Nefes, Duvaz örneklerine de rastlamak mümkündür.

Sabahın seher vaktinde
Öter bülbül dile getirir
Bakmaz mısın şu feleğin ettiği işe
Gevriyi cefayı güle getirir

...

Semahların çoğu bir ya da iki bölümlüdür. Pir Sultan, Hatayî, Kul Himmet gibi ozanların şiirleri yöreye özgü nefes makamlarıyla okunur.

DENİZLİ'DE YÖRESEL HALK ÇALGILARI

Denizli ve ilçelerinde yer alan müzik repertuarına, yörenin müzik kimliğine uygun halk çalgılarıyla eşlik edilir. Çalgı icracılığı ve bilhassa düğün çalgıcılığı çoğunlukla yörenin yerli sanatkârları tarafından uygulanan bir meslektir. Profesyonel veya yarı profesyonel diyebileceğimiz müzik icracılarının³ yanında asıl işi başka olup müziği eğlence ve/veya hobi olarak yapan insanlar da vardır. Birinci grup içinde davul-zurna takımlarının çalgıcıları yer alır. Bunlar da çalgı icrasında ustalaşmış, yöre repertuarına vâkıf kişi veya kişilerdir. Bütün bu icracıların kullandıkları çalgılar kır yaşamının sesini yaşatabilecek özelliklere sahip olmakla birlikte yapısı basit ve kolay niteliktedir.

Denizli yöresindeki çalgılar üç ana bölümde ele alınabilir: Telli çalgılar, Vurmalı çalgılar, Üflemeli çalgılar.

Telli çalgılar arasında değişik boyutlardaki bağlamalar (yörede "Saz" terimi daha çok kullanılmaktadır), yöre müziğinde lokomotif görevini üstlenmiştir. Daha çok orta ve küçük boydaki bağlamalar, Tanbura, Cura, İki telli, Parmak curası isimleriyle anılır. Şehir merkezi ve ilçelerde kullanılan bağlamaların perde sayısı –bir oktav içinde– 17-20 civarında iken, kasaba ve köylerde bağlamaların perdelerinde bariz azalma görülür. Buralarda perde sayıları 6-10 arasında değişmektedir. Büyük boy bağlamaları Tezene adı verilen bir araçla, küçük boy bağlamalar ise parmakla çalınır.

Telli çalgıların yayla çalınanları arasında yörede Kabak veya Kabak kemane adı verilen çalgının öne çıktığı ve yöre-

Sipsi yapımında ve icrasında ünlü Halime Özke.
(Fotoğraf: Mustafa Arslan Arşivi)

nin müzik karakterinde bariz rol oynadığı görülür. Gövdesi su kabağından yapılan, üzerine büyük baş hayvanların yürek zannının gerildiği, üç telli, perdesiz olan bu çalgı “Sürtmeç” adı verilen ve at kılından yapılmış bir yayla çalınır. Yörede Avrupa kemanının da yaygın bir kullanımı olduğu söylenebilir. Ancak bu keman dize konularak ve tamamen yöresel müziklerin icrasında kullanılır.

Vurmalı çalgılardan Davul daha çok profesyonel icracılar tarafından zurna eşliğinde çalınırken, Zil, Tef, Zilli Tef, Kaşık, Leğen, Delbek (Darbuka) gibi vurmalılar çoğunlukla yöre kadınları tarafından çeşitli eğlencelerde sese eşlik etmek için kullanılır.

Üflemeli çalgıların bu yörede önemli bir yeri vardır. Bunlar arasında zurna, gerek boyut gerekse çalım tekniği bakımından çevre illerdekenden farklı değildir ve daima, düğün, kutlama, güreş gibi törensel nitelikli toplantılarda davulla birlikte kullanılır. Zurna daha çok profesyonel veya yarı profesyonel icracılar tarafından icra edildiği halde, zurna dışındaki üflemeli çalgılar yöre halkı tarafından icra edilir. Daha çok hayvancılığın bakiyeleri olan üflemeli çalgı kullanımı

Üçtellinin ve çam düdüğü'nün yapımında ve icrasında usta Hayri Dev.
(Fotoğraf: Mustafa Arslan Arşivi)

yöre halkı arasında o kadar yaygındır ki neredeyse her köyde kaval, sipsi, çığırta çalan birkaç kişiye rastlanabilir.

Sipsi, Çam Düdüğü, Kemik Düdük (Çığırta), Dilli Düdük, Büyük Çoban Kavalı bu yöreye özgü çalgıların başlıcalarıdır. Bunların arasında Sipsi ve Çam düdüğü Denizli yöresi halk müziğinin en karakteristik üflemeli çalgılarından. Teke yöresinin ezgi karakterini tamamen bünyesinde barındıran Sipsi bu yörede Sipsi veya Sizbi şekillerinde telaffuz edilir. 15-20 cm'lik ince bir su kamışının üzerine konulan 4-5 cm'lik bir ağızlık ile çalınan ve 5 (bazen 6 delikli) perde deliği bulunan bu çalgı, iyi icracıların elinde 10 sese kadar çıkabilen bir çalgıdır.

Çam düdüğü ise sipsinin ağızlık kısmı su kamışından bir parça koymak yerine çam ağacının ince dallarından birisinin içini boşaltarak 6-7 cm'lik bir kısmı sipsinin ağzına ekleyerek oluşturulan ve çalınan üflemeli bir çalgıdır. Denizli'nin Be-

yağaç, Çameli ve Acıpayam ilçelerinde kullanılır. Sipsi'ye göre daha pes bir sese sahiptir.

Buraya kadar sıraladığımız çalgılar tek başlarına kullanılabildiği gibi birkaçının bir araya getirilerek kullanıldığı da olmaktadır. Birkaç çalgı icracısının oluşturduğu böyle topluluklar yörede daha çok düğünlerde müzik yapmak için bir araya gelmektedirler.

MÜZİK İCRA ORTAMLARI VE KURUMLARI

Denizli'de müzik daha çok halk kültürü içinde yer alan ve/veya yaşatılan bir olgudur. Çoğunlukla düğün, sohbet toplantıları, kına eğlenceleri, asker uğurlama, ölüm gibi ritüellerin bünyesinde var olmuştur / olmaktadır. Bu türden toplantıların yapılış amacına göre yörenin türkülerinden örnekler seçilir ve icra edilir. Kadınların ve erkeklerin toplantıları, bu toplantılarda icra ettikleri müzik repertuarı çoğunlukla ayrı ayrıdır. Düğün gibi toplu yapılan eğlencelerde katılım kadınlı-erkekli olsa da müzik repertuarı erkeklere yöneliktir. Ancak kadınlara özgü toplantılarda ayrı bir repertuar bulunur ki bu yörenin kendine özgü tavrının en tipik örneklerine burada rastlamak mümkündür. Kına geceleri ve ölüm ritüelleri bu tür özel toplantılardandır. Halk müziğinin icra edildiği bu tür ortamlar Denizli'de günümüzde de yaşamaya devam etmektedir. Bununla birlikte Cumhuriyet'in ilk yıllarından itibaren, müziğin modern kurumlar aracılığıyla öğrenildiği, icra edildiği ortamlar bütün Türkiye'de olduğu gibi Denizli'de de var olmuştur.

Gitgide modernleşen bir kent olan Denizli'de bir yandan tarımsal üretimin insanların yerleşik düzene geçişini zorunlu kılması, diğer yandan değişen üretim ilişkilerinin modern toplum yapısı ve bunun sonucunda var olan sosyal kurumlar şehrin müzik kültüründe de bariz değişimleri beraberinde getirmiş. Cumhuriyet'le hız kazanan bu yeni yapılanma, öncelikle Halkevleri'nde kendini göstermiştir. 1932 yılında kurulan Denizli Halkevi bünyesinde oluşturulan, halk müziği topluluğu ve bando takımı, gelenek ile modern arasında gidip gelen bir icra ortamının da en tipik örneklerindendir. Halkevlerinde kurulan müzik takımları ve Bando'nun halk tarafından bir tür resmî zorunluluk olarak algılanması, bu kurumdaki faaliyetlerin uzun soluklu olmasını engellemiştir. Zaman içinde bando dışındaki bütün faaliyetler yok olup gitmekten kendini

kurtaramamıştır. 1950'li yıllardan itibaren çeşitli derneklerin, belediyelerin bünyesinde kurulan bazı korolar ve çalgı toplulukları, şehrin müzik kültürünü canlı tutmaya çalıştıysa da bu tür faaliyetler iyi niyetle yapılmış gayretlerin ilerisine gidememiştir.

Günümüzde Konservatuvar olarak hizmet veren eski un fabrikası.

2007 yılında Denizli Belediyesi'ne bağlı bir Belediye Konservatuarı kurulmuş, kentin yetenekli gençlerine kendilerini geliştirebilme imkânını kurumsal ve ciddi bir anlayışla tanımıştır. Ticari amaçla kurulan dershanelerin yanı sıra Halkeğitim Merkezlerindeki müzik çalışmalarını da burada ifade etmek gerekir.

DENİZLİ'DE YAPILAN HALK MÜZİĞİ DERLEMELERİ

Denizli, çok sayıda halk müziği icracısını yörenin zengin ses kültürü içerisinde çıkarıp bünyesinde barındırmasına, üstelik bunlardan bazılarını devletin icra kurumlarına göndererek resmî statüde yöre kültürünü temsil etmelerine imkân sağlamasına karşın, geniş manada şehrin müzik kültürünün ve dar manada ise yöresel halk müziğinin bilimsel metotlarla incelenip verileri etraflıca ortaya konabilmesi söz konusu olamamış talihsiz şehirlerden biridir. Buna rağmen 1920'li yıllardan itibaren yörede pek çok derleme çalışmasının yapıldığını biliyoruz. Bir kısmı resmî kurumlar tarafından, önemli bir kısmı da şahıslar tarafından yapılmıştır.

Resmî derlemelerin ilki Maarif Vekâleti'nin Hars Daire-

si tarafından 1925 yılında Batı Anadolu'nun çeşitli illerinde yaptırılmıştır. Seyfettin ve Sezai Asaf (Asal) kardeşlerin kısa süreli bu derlemelerinde Denizli'den de az sayıda ezgi (Zeybek) derlenmiştir.⁴ Resmî derlemelerin ikincisi 1932 yılında Denizli Halkevi bünyesinde yapılmıştır. Bu derleme yirmi kadar ezgi toplanmış, derlenen türkülerin metinleri ve hikâyeleri yörede çıkan dergi ve gazetelerde yayımlanmıştır. Ancak asıl önemli derleme çalışması Ankara Devlet Konservatuarı tarafından görevlendirilen bir ekip tarafından 1938 yılında yapılmıştır. Hasan Ferit Alnar'ın başkanlığında yapılan bu derlemeye Cevat Memduh Altar, Halil Bedi Yönetken, Tahsin Banguoğlu ve teknisyen Rıza Yetişen katılmışlardır.⁵ Batı Anadolu'da yer alan birçok şehirde çalışan grup başta Kütahya, Afyon, Aydın, İzmir, Manisa, Balıkesir illerinin yanında Denizli'de de halk müziği ve oyunları üzerine çalışmalar yapmıştır. Denizli'den 36 adet türkü ve oyun havası derlenmiş, bu ezgiler plaklara kaydedilmiştir.⁶

1967 yılından itibaren Türkiye'nin büyük bir kısmında folklor derlemeleri yapan Milli Folklor Araştırma Dairesi'nin, 1987-2002 yılları arasında Denizli'de yaptırdığı derlemelerde

çok sayıda halk ezgisi derlendiğini biliyoruz. Kurum, Denizli folkloru ve halk müziği alanında elde ettiği malzemeyi arşivlerinde muhafaza etmektedir.

Denizli'de halk müziği derlemelerinin şahıslar tarafından yapılanları devlet kurumları aracılığıyla yapılanlara oranla daha şanslı olmuş önemli bir kısmı yayımlanma imkânı bulmuştur. Bu derlemeler TRT kurumunun arşivinde / yayınlarında ve müzik sektörünün ticari ürünlerinde dinleyiciyle buluşma fırsatına kavuşmuştur.

Kişisel derlemelere kısaca bakacak olursak, yörede halk müziği üzerine derleme ve araştırma yapmış yerli / yabancı bilim adamı ve uzmanlardan bazıları şunlardır: Özay Gönlüm ve Talip Özkan başta olmak üzere, Mansur Kaymak, Celal Vural, Ahmet Yamacı, Nida Tüfekçi, Nihat Kaya, Melih Duygulu, Çetin Koruk, Nihan Tahtaişleyen, Sinem Yücearda, Jérôme Cler, János Sipos... Bugüne kadar yapılan resmî ve özel derlemeler yeteri kadar değerlendirilebilmiş değildir. Yörenin ses kültürüne ilişkin akademik çalışmalar hâlâ yapılmadığı gibi, bilimsel metotlarla yapılan derlemeler de maalesef yayımlanma şansını elde edememiştir.

Özay Gönlüm heykeli.

Notlar

- 1 Süleyman İnan, "Aydın Vilayeti Salnamelerine Göre Denizli (1890-1900)", Pamukkale Üniversitesi, Eğitim Fakültesi Dergisi, 1999, S. 5, s. 27-31. Bu kaynağın Denizli Sancağı'ndaki nüfus hareketlerini göstermesi ve şehirdeki etnik yapılanmayı göstermesi bakımından önemlidir.
- 2 Acıpayam ve dolayları bu türden istisnaları bünyesinde barındıran yörelerdendir. Burada hem ağır zeybek karakterli oyun ve ezgiler bulunur hem de Teke yöresinin kıvrak oyunlarına ve ezgilere sıklıkla rastlanır.
- 3 Profesyonel çalgıcıların bir kısmı Denizlili, bir kısmı da çevre illerin çalgıcılarıdır. Bunların davul-zurna çalanları "Çingene" tabir edilen topluluktur. Konuyla ilgili ayrıntı için bkz. Melih Duygulu, Türkiye'de Çingene Müziği, Batı Roman Kolunda Müzik Kültürü, İstanbul 2007, Pan Yayıncılık.
- 4 Seyfettin Asaf, Sezai Asaf, Yurdumuzun Nağmeleri, İstanbul 1926, Millî Matbaa.
- 5 Mehmet Şakir Ülkütaşır, Cumhuriyetle Birlikte Türkiye'de Folklor ve Etnografya Çalışmaları, Ankara 1973, s. 79.
- 6 Halil Bedi Yönetken, Derleme Notları II, İstanbul 1991, Orkestra Yayınları, s. 77; derlemelerde elde edilen ezgi sayısı başka bir kaynaktan 35 olarak verilmektedir ki, ezgi dökümü şu şekildedir: Vokal: 1, Enstrumantal: 10, Refakatli: 24, Uzun Hava: 2, Kırık hava: 33, Toplam: 35 İhsan Hınçer, "Devlet Konservatuarı ve Halk Melodileri Derleme İş'i", TFA, Yıl: 2, C. 1, S. 22, Mayıs 1951, s. 337.

Kaynakça

Kitap ve makaleler

- Akşakoca, F., "Denizli'de Köy Düğünleri ve Zeybek Oyunları", İnanç Dergisi, C. 1, Denizli 1937, S. 2-5.
- Demir, Zeynel, "TRT Repertuarında Bulunan Denizli Türkülerinin Makam-Ayak, Tür ve Usûl Yönünden İncelemesi", 1999, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- Erdoğan, Fehmi, "Denizli Zeybeği ve Havası", İnanç Dergisi, C. 1, S. 10, s.10.
- Süleyman İnan, "Aydın Vilayeti Salnamelerine Göre Denizli (1890-1900)", Pamukkale Üniversitesi, Eğitim Fakültesi Dergisi, 1999, S. 5, s. 27-31.
- Kaptan, Şükrü Tekin, Denizli'nin Halk Kültürü Ürünleri, C. 1, Denizli 1988.
- Ceyhan Vedat Uygur - Ramazan Teğiz, "Denizli İli Zeybek Türküleri ve Hikâyeleri", Zeybek Kültürü Sempozyumu, Muğla 2004. s. 3-9.
- Saim Uğur, Tavas Halk Kültürü Dağarcığı, Albayrak Matbası. (Tarih yok)
- Halil Bedi Yönetken, Derleme Notları II, Orkestra Yayınları, 1991, s. 74-79.

Sözlü Kaynaklar

- Özay Gönlüm - 1992 Görüşme
- Talip Özkan - 1997 Görüşme
- Hayri Dev - 1997 Görüşme/Derleme
- Zafer Dev - 1997 Görüşme/Derleme
- Mehmet Şakır - 1997 Görüşme/Derleme
- Halime Özke - 2010 Görüşme/Derleme
- Mehmet Akçay - 2010 Görüşme/Derleme

Denizli'nin Horozları

Cengiz Bektaş

Halkevleri'nin de, Cumhuriyet Halk Partisi'nin de başkanı, savunman (avukat) Kemal İybar Bey; Atilla Tokatlı ile Erdoğan Tokatlı'nın babaları, aslında kekeme olan, buna karşın savunma yaparken bülbül kesilen savunman Sait Tokatlı Bey; on parmağında on marifet, tecimen Halil Bektaş Bey, babam; savcı Naci Bey (evimizin bahçesinde duran kaptı kaçtıyı, 14-15 yaşındayken kaçırıp sokakta yürek çırpıntısından üzerine üzerine sürdüğüm Naci Bey, soluk soluğa babamı bulup, "Senin oğlan beni öldüreyazdı!" demiş. Naci Bey ile eşi Naciye Hanım öyle şişmandılar ki, dans ederken elleri, daha doğrusu parmak uçları ancak değerci birbirlerine. Naci Bey'in önümden kaçması zordu. Neyse ki durdurabilmişim aracı...); Küçükalar, Tabak Halil Beyler (Kâhyaoğlu), Karakurtlar, Kulaçlılar, Kıpık Ahmetler, Abaloğulları, Sivrililer, Özkardeşler, Denizlililer Halkevi'nin etkinlik oylumunu doldurmuşlardı. Halkevi'nin hemen yanında ki Gazi Mustafa Kemal İlkokulu'nun yıllık "müsamesesi" vardı.

Beşinci sınıf öğrencisi Atilla Tokatlı (Mustafa Kemal rolünde) dimdik ayakta duruyordu. Başından büyük kalpak yelken kulaklarına oturmıştı. İyi ki yelken kulaklıydı... Yoksa kalpak tümünden geçecekti başına... Dördüncü sınıf öğrencisi olan ben, Denizli sayısalı Yusuf (Başkaya) Bey olarak, karşıdaki sırada otuyordum. Mustafa Kemal (Atilla) diyordu ki: "Hattı müdafaa yoktur, sathı müdafaa vardır."

Denizlililer Atilla'nın kalpağına, benim üzerime uydurulabilen, boyumdan büyük golf pantolonuma gülmekten kırılıyorlardı. Nasıl tutsunlar kendilerini? Bacak

Gazi Mustafa Kemal İlk Mektebi

Denizli genel görünüm.

Tripolis antik kentinde otlayan koyunlar.

kadar çocuklar nasıl da ciddi oynuyorlar... (Cengiz 1968'de, Atilla'da 1971'de Türk Dil Kurumu ödülü aldılar. Dillerini çok sevdikleri küçük yaştan belliydi.)

Atilla ilkokulu bitirince Galatasaray'a gitti. Ben beşinci sınıfı İstanbul'da 56. ilkokulda okudum. Sonra da İstanbul Erkek Lisesi'ne gittim. İlkokulun beşinci sınıfında okurken sayrıldım. Şehzadebaşı'ndaki bir doktora göturdüler. Doktor sordu:

"Nerelisin?"

"Denizlili..."

"Sınıfının en çalışkanısın değil mi?"

"Evet, ama..."

"Sayrılanıp bana gelen Denizlili çocukların hepsi öyle..."

Sonra düşünüyorum: Gerçek mi? Gerçekse neden? Karadenizlinin toprağı yok... Yoktan var etmek için çalışkan... Peki, Denizlili neden çalışkan? Bilmiyorum...

Denizlililer hiç savaş görmemiş yüzlerce yıl. Neredeyse Haçlı çapulculardan beri... Eskil (antik) çağda üç ülkenin (Phrygia, Lydia, Karia) buluştuğı köşeyi tutmuşlar. Küçükçük Çürüksu (Lykos) Ovası'nda sürüsüne bereket kentler kurulmuş. Hierapolis'i (Pamukkale) bilmeyeniniz var mı? Ya yeryüzünün, İncil'de de anılan en önemli kiliselerinden birinin bulunduğu Kolossai'yi... Ya da eski Denizli'yi, Laodikeia'yi... Tripolis'i, Attouda'yı, Khonae'yi (bugünkü Honaz)... Akşam olup hava karardı mı, bütün tepelerin, dağların böğürleri ısıllı ışıllı olur. Yerleşmelerin ışıkları...

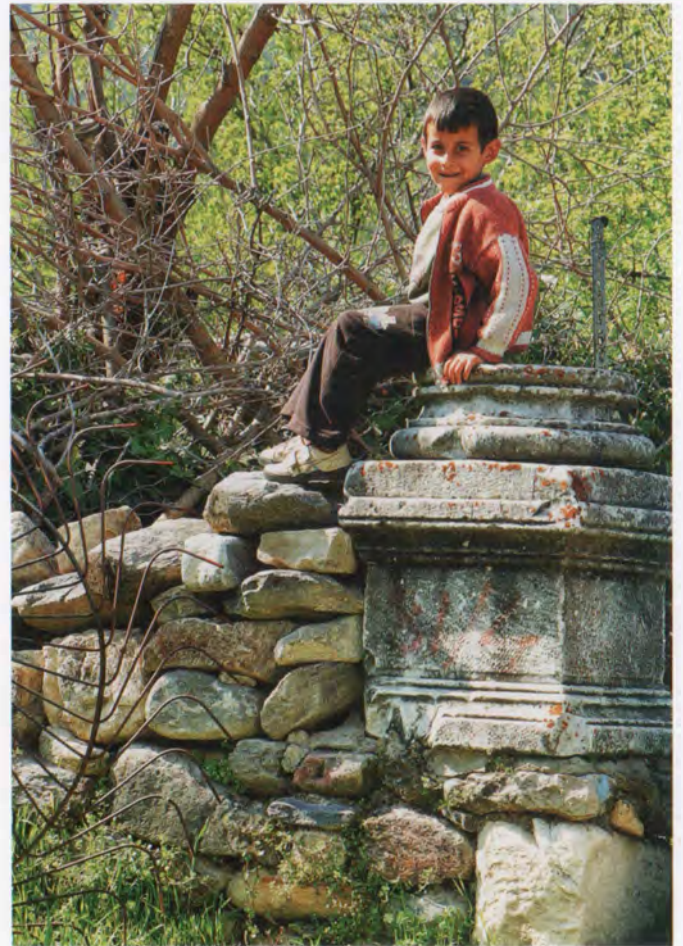
Laodikeia'da kazı yapılması için çok uğraştım yıllarca...

Denizlili bilmeliydi, dünden bugüne değildi varoluşu... Ekrem Akurgal'ı kandırmaya çalıştım uzun yıllar. Olmadı, olmadı... Sonra bir gün usuma düştü, Esat'a (Sivri) gittim: "Esat! Sen bana sormuştun bir konuşmamdan sonra... 'Bir gün gelip de bize bizim kim olduğumuzu, nereden geldiğimizi anlatır mısın?' demiştin. Yirmi beş, otuz yıl oldu mu? Ben de demiştim ki sana, 'Bunun yanıtını verebilmem için, sanırım en az 25-30 yıl bekleyeceğiz.' İşte geldi sırası..."

Denizli, dokumanın (şimdilerde tekstil diyorlar ya) ülkesi değil mi? Düşün o dokumalardan yapılan giysileri giymiş kızlar Laodikeia'nın seyirliğinde (Türkiye'deki daha doğrusu yeryüzündeki en büyüğü hem de, senin gibi bir Denizlili yaptırmış hayrına...) yapılan defilede yürüyorlar, yerli yabancı insanların önünde... Bundan iyi tanıtmamı olur? Bundan daha iyi nasıl tanıtabiliriz Denizli'yi, onun ürünlerini? Falan filan... Esat dünden yatırmış bu işe yüreğini... Hemen duyurular bastırıldı. Biz sanıyorduk ki 50-60 kişi toplayabiliriz. Dört yüz elliyi aşkın Denizlili geldi... Otobüsler, arabalar... Anlattım, daha doğrusu, kazıbilimci (arkeolog) dostlarla anlattık Laodikeia'yı gezdirerek. Tiyatrolarını, seyirliğini, hamamını... Aradan bir yıl geçti... Yeniden dellendik. Bir kez daha Laodikeia'nın insanları beklediğini duyurduk. Biliyor musunuz bu kez kaç kişi geldi? İki binin üstündeydi gelenler... Valisi, belediye başkanı, rektörü... Odaların başkanları...

Ertesi gün Ticaret ve Sanayi Odası başkanı beni aradı. Laodikeia civarında çok koyun güttüğünü söyledi. "Biz o taşlara, kara kara taşlar diye bakıyorduk. Meğer neler varmış..."

Günümüzde üzerinde Hisarköy bulunan Attouda'dan.

Laodikeia, Antik Dönem'deki Suriye Caddesi.

Laodikeia'dan tiyatro.

Hellenimsi (Hellenistik deniyor ama bana böylesi daha doğru geliyor. Hellenistik deyince Helenler gelip kuruvermişler gibi anlaşıyor çoğu kimsece nedense,) çağda kurulmuş diye biliniyordu son günlere dek. Bize de öyle öğretilmişti... Oysa kim bilir nelerin üzerine oturmuştur diye düşündüm hep...

Kazı işinin Pamukkale Üniversitesi'ne verilmesi için Sayın İstemihan Talay'ın (o günlerde kültür bakanı), Prof. Dr. Haluk Abbasoğlu'nun yardımlarını sağladım. Çiçeği burnunda doçent olan Celal Şimşek'in sorumluluğunda başladı kazılar. Ona, en azından Bakırçığ'a ulaşmalarını umut ettiğimi söyledim. Gerçekten bir süre sonra telefon geldi. Bakırçığ'a ulaşmışlardı. Böylece Denizli'nin geçmişinin, bize anlatıldığı gibi yalnızca 2200 yıla değil, 5500-6000 yıla indiği kanıtlanmış oluyordu. İstanbul'ununkin 8500 yıla indiği gibi... Bakalım çalışmalar ilerledikçe nerelere ulaşılacak daha...

Çürüksu koyağı öyle bereketli ki... Elbette böyle olacaktı... Üstelik doğal yolların kesiştiği yerde... Tecim başladığından beri bu etkinliğin Anadolu içlerine uzanan yollarını kolayca denetleyebilecek konumdaydı Laodikeia... Yünleri, dokudukları kumaşlar ünlü ta başından beri... Romalı hanım, Laodikeia'da üretilmiş giysiyi geçirdi mi sırtına, sanırsın ki bugünün Paris'inden giyinen bilmem hangi "düşsel dışsattımcının" eşi...

Bugünkü Denizli, Laodikeia'nın yalnızca 6 km kuzeyin-

Laodikeia'dan...

de... Gene Çürüksu Ovası'nın kıyıcığında... Daha dağlara doğru...

Laodikeia, bankacılığın da özeği imiş... İki tane tiyatrosu var... Nerede var böylesi? Dedim ya seyirliği (Stadyum yerine kullanıyorum seyirlik sözünü. Çünkü eski Aphrodisias'ın üzerine kurulu Geyre'nin insanları, böyle demişler.) Tür-

kiye'dekilerin en büyüğü... Üstelik bir varsıl Laodikeialının kente armağanı... Görüyor musunuz ne "kentli"ler var...

Dağlardan tepelerden taştan kanal içinde ta Başpınar'dan (6 km uzaklıktaki Denizli'nin güneyinden) su getirmişler. Bileşik kaplar ilkesini kullanarak... Uzmanlara göre büyük mühendislik becerisi... "Su terazisi" yapmışlar, evlere

Pamukkale

su dağıtmışlar. Kanalizasyonları öyle düzenli ki... Anacade altındaki, Halikarnas Balıkçısı'nın dediği gibi, iki kişi kol kola yürüyebilir. Denizlilileri gezdirirken gösterdiğimde ne olduğunu bilemediler. Dedim ki onlara, bugünkü Denizli'de bile olmayan şey, yeraltındaki ark döşemi ("kanalizasyon").

Laodikeia belki de bugünkü Denizli'den (bakmayın koca koca konut kitlelerine, apartmanlarına, varsıllarının birbirinden gösterişli konutlarına, daha bir tiyatroları bile yok) daha çok "kent" adına değer...

Bir de depremler olmasa! Koca koca taş yapılar yıkılı yıkılıvermeseler... Tam, kent dediğin böyle olur diyeceklerken...

Pamukkale

Denizli'nin çalışan kadınları...

Egeli gülüşleri dudaklarında, keyifli keyifli... Öteden beri düşkündürler keyiflerine...

Eskiden Pamukkale'nin sıcak sularında –dünyanın en ünlü sağlık özeklerinden biri ya– İzmir'den gelen genç kızlarla eğleşirmiş... Bugün hem Pamukkale'de, hem Didim'de, hem Kuşadası'ndalar hafta sonları... Evet, tam işte Laodikeia'nın

altın çağı diyecekler... Bir deprem... Haydiii her şey yerle bir... Al sana koskoca bir örenyeri... Para var... Yapılır, yaptırılır yeniden... Roma'nın imparatorlarının yardımlarına bile gerek yoktur. Ama bir yapılır, iki yapılır... Sonra neredeyse köy yeri gibi kalır. Taşınırılar Laodikeialılar, bugünkü Denizli çarşısının olduğu yere... Gene tam yeni kentlerini düzenlemişlerken bir deprem daha... Daha da güneye, Karcı Dağı'nın eteklerine doğru yukarılara, bağlarına bahçelerine taşınırılar bu kez de... Ama artık köy yerine dönmüştür. Atatürk bile öyle demiş ya: "Koskoca bir köy burası."

Ama öylesine verimli ki bu topraklar... Göçenler göçmüş ama kalanlar da kalmışlar. İnsanlar bırakıp gidememişler herhal! Çalışıp çabalamışlar yeniden yeniden... Bırakıp gidenler, elin yabanında çalışmayacaklar da ne edecekler? Bugün bile Almanya'daki işçilerimizin içinde en büyük yüzdeyi Denizli'den, çevresinden gidenler oluşturuyormuş... (Oralara uzanamayan çevre köylerdeki de bizim Almanyamız da Denizli diyorlar.) Neyse!.. Şundan ya da bundan, çalışkandır lar gerçekten... Bakarsanız el tezgâhında bir şeyler satan bir çocuk, delikanlılığında bir dükkân açivermiş. Orta yaşa doğru işler iyice düzelmiş... Evini yapmış... Otomobilini almış... Derken karısını beğenmemeye başlamış bile!..

Denizlili kadın, erkeğinden daha çalışkandır gerçekte... Belli etmeden her şeyi yöneten de odur... Derler ki, "Denizli'den kız al, kız verme." Erkekleri, en çok horozlanmayı bilir... Boşuna Denizli horozu dememişler... Kadınlar erkeklerden daha çok da ondan mı ne? Kurdukları ailenin, çok iyi bir yanı vardır. Çocuklarını okutmak için ellerinden geleni yaparlar... Çifti-çubuğu, sandığı-sepeti satıp gene de çocuklarını okuturlar... Okuyan çocuk dönüp de boynunun borcunu ödese ya... Gider, Ankaralıdan iyi Ankaralı, İzmirli'den iyi İzmirli, İstanbulludan iyi İstanbullu olur çıkar... Gidererek Amerikalarda onlardan iyi atomcu bile olur... Çalışkanlıktan açıldı da nerelere geldik... Atilla ile kendimden sözyordum oysa...

1970'te Denizli'den bir istek geldi, valilikten... Ankara'daydık o günlerde. Ben mimarlık yapıyordum, o da çevirmenlik... Oysa ben lise sıralarında sinema öğrenimi görmek istiyordum. Atilla da mimarlık betikleri getiriyordu bana. İkimiz de birbirimizi etkiledik mi ne? O Paris'te sinema öğrenimi yaptı. Ben de önce İstanbul'da, sonra Almanya'da mimarlık öğrenimi... Valilikten gelen istek şuydu: Denizli'yi tanıtan bir film yapılacaktı. "Gelin yapın!" diyorlardı. Ben de istiyordum Atilla'nın Denizli'yle ilgili film yapmasını... Gittik oturduk, Pamukkale'sine... Neresinden başlayalım? Neresini, nasıl tanıtalım? Ben senaryoyu yazacağım, Atilla yönetecek... Kameran da yanımızda... Biz kimiz?

Neyi anlatacağız? Derken iyice karışırıyordu usumuz...

Oturmuş karşı yamaçtan (Pamukkale'den) Karcı Dağı'nın eteğine kurulmuş kentimize bakıyoruz... Atilla'nın "zarif" davranışlarıyla masadan bir çiçek demetini alır gibi kaldırdığı, Bektaşî saygısıyla tuttuğumuz bardaklarımızdan yudumlar alarak...

Gece yarısına doğru ta uzaklarda ışıklar azalıyor... "Kalk!" diyorum. Sözümlü dinliyor. Tosbağa'ya (Wolkswagen) atlıyoruz, doğru Denizli'ye... Sokaklardan geçiyoruz. Gürcan Mahallesi'nden, İstiklal Mahallesi'nden, Saraylar'dan, bizim Çaybaşı'ndan... Toprak yoldu biz çocukken Çaybaşı Caddesi. İki yanında ısırgan otları biterdi. Kentin üst başındaki Çamlık'a doğru sürüyorum arabayı sonunda... Dalıyorum çamların arasına... Ona diyorum ki: "Kendini tepelerde say, oradan bak bize!" Başlıyorum, deliler gibi ağaçların arasında bir sağa bir sola kıvrılmaya... Çıkış yolu arar gibi... "Dur!" diyor... "Dur Allahın cezası! Uzun etme anladım! Anladım, dolangacın içindeyiz!"

Biz nasıl tanıtacağız Denizli'yi? Denizli'de doğduk Denizlili değiliz! İstanbul'da okuduk, yurtdışında okuduk. Ne oralıyız ne de oralı... Bunu hep böyle duydu Atilla... Elbette ben de, başkaları da... Gene de Denizli adı geçti mi çocuklaştık, duygulandık, gözlerimiz doldu... Bir küçücük sokağa adı verilse de hiç olmazsa öbür yanda Denizli'yle kavuşsa...

Filmi çektik. Çaybaşı bölümünü bana bıraktı, nedense...

Çaybaşı Caddesi, Denizli'nin en bilinen ailelerinin oturduğu yer. Bir ucu Çaybaşı Camii, öbür ucu Değirmenönü... Sonra da lise... Ünlü lise... Bir sürü Türkiye birincisi yetiştirmiş... İnönü'nün, sınavda kendi oğullarının ancak 1., 2., 3. olan Denizli Liselilerden sonra geldiğini öğrenince, gelip görerek adını verdiği lise... Demokrat Parti 1950'den sonra değiştirdi bu adı. Bence yine değiştirilip İsmet İnönü Lisesi denmeli.

Çaybaşı Camii'nin önünden çay geçiyor. Bir köprü bağlıyor iki yanı... Alanın çevresinde kahve, "Ziraat" müdürlüğü, bakkal, kasap, berber, kunduracı, terzi... Çayın başına, ağacın sulanmış gölgesine sandalyeler atılmış, kahveler içiliyor. Çaybaşı Caddesi'nin camiye yakın son bölümünün yanından geçip geliyor çay. O bölümünde de üstünde köp-

Antik Dönem'de Laodikeia'da taşlara bile süsleme olarak işlenen ünlü Denizli Horozu bir halı dokumada.

rüler var... İki yanında cumbaları, çıkmalarıyla, alt katları kâgir, üst katları ahşap çatkılı, bağdadi sıvalı evlerin yola bakan dost yüzleri. Arkalarında bahçeleri... Her birinden iki ayın arık geçer. İçlerinde kaz ayakları salınan (demek ki tertemiz) pırıl pırıl suları... El yüz yıkayan, bahçeleri sulayan... Domates, biber, soğan, ille de patlıcan... Ekşisi tatlısı nar, ekşisi tatlısı erik, kızcılık, iğde, dut, ayva, ille de asmalar... Çeşit çeşit üzümüyle... Hem de ne asmalar... Bir salkımı bir sepet doldurur çekirdeksiz üzümler mi istersiniz, kadın parmağı mı? Kiraz mı? Vişne mi? Asıl kiraz az öte de Honaz'da. Hem de eskil (antik) çağdan beri. Hem de dokuz türlüyle.

Bir gün bir dergide anlattımdı Çaybaşı Mahallesi'ni. Sevdigim, saydığım, on parmağında on duyarlık, İTÜ'nün ünlü profesörlerinden yüksek mimar Nezih Eldem okumuş da, telefon etmişti. Ağlamaklıydı sesi. Meğer babası Denizli'de resim öğretmenliği yapmış. Çocukluğu Denizli'de geçmişti. "Bugün bile cenneti düşünsem gözümün önüne Denizli gelirl!" diyordu. Bedri Rahmi boşuna Bursa'nın kız kardeşi dememiş... "Her horoz kendi çöplüğünde / Denizli Horozu her yerde öter / Ne güzel dağların var Denizli / Mavi mavi yeşil yeşil tüter..." dememiş boşuna...

Lisenin birindeydim. Gittim Denizli'ye... En yüksek yapılarından birinin çatısına çıktım. Fırdolayı resim çektim. Ağaçtan başka bir şey çıkmadı. Gümüş gümüş yansıl原因an telli kavraklar, en çok. Çaybaşı'nın çekimini ben yaptım dedimdi ya... Kırk yılı aşkın süre önce... Bilmiş gibi mi desem... Utanmayıp bildiğimden mi desem... Evleri, caddenin bir ucunda yükselmeye başlayan apartmanları çekmiştim. "Çarpık kentleşmeyi vurgulamışlar" diye ödül verdirmişti seçici kurul üyesi Sabahattin Eyuboğlu TRT yarışmasında... (Gerçekte, ödül Atilla'ya yapacaklarından ötürü verilmişti.) Çarpık kentleşme mi demişti sevgili Eyuboğlu, sevgili Abi Reis? Gelsin de şimdi görsün, çarpık kentleşmeyi!

Esat'la (Sivriler'in) ileri geri atıştık yıllar önce işyerinde... Ben "Yeşil bırakmadınız Denizli'de..." diyordum. Sanki suçlu oymuş gibi... Olsun, sözü geçiyordu ya... Ekliyordum: "Şimdi de İncilipınar'a mı göz dikildi? (Beş yıldızlı bir otel yapılmak isteniyordu oraya...) Bugün bile Denizli denince, bir kez bile görmüş olan dışarılının usuna İncilipınar gelir. Yerden fışkıran o buz gibi suları, koca koca çınarlarıyla... Kim bilir kaç düğün yapılmıştır orada? Kaç genç kızın, delikanlının yüreği, ilk dansında göğsünden fırlayıp çıkacakmış gibi olmuştur. Denizli'nin şöyle bir soluk alacak tek yeri değil mi bugün de? Oraya da mı göz dikildi? Otel yapacak (hem de dört mü beş mi yıldızlı, aşağı da kurtarmaz) hiç yer kalmadı mı Denizli'de? Hazır yere konmaya, halkın elinden almaya kalkışılacağına gidip bir kurak yer şenletilse ya..."

"Doğrusun, ama senin bunları söylemeye hakkın yok?"

"Nedenmiş?"

"Tamam, doğru söylüyorsun! Ama biz ne bilelim, gidip işin yöntemini dışarlarda, koca kentlerde, yüksek yüksek okullarda biz mi okuduk? Tamam, yapılmasın, başka yer bulunsun..."

Ama gelin de bu konulara bizden önce sahip çıkın! Hepiniz çekip gittiniz! Okudunuz! Ne yararınız var kentinize? Neden ilgilenmiyorsunuz?"

"Ben mi ilgilenmiyorum?"

"Evet, sık sık gelip gidiyorsun. Sözümona burada kendine bir de küçük ev yaptın... Kaç para.. Oturduğun yok... Sabah gelip akşam dönüyorsun. Denizli'yi tanıdığını sanıyorsun. Biliyor musun Denizli ne oldu? Senin bildiğin Denizli tasarımsız, izlencesiz belki yirmiyeye belki kırka katlandı. Gel çikalım şöyle bir... Arabayla dolaşalım..."

Çıktık! Üç buçuk saat dolaştık... Şaşırp kaldım... Güneye, kuzeye, doğuya, batıya almış başını gidiyordu Denizli.

Benim bildiğim, anılarımdaki Denizli 13.000'den kısa sürede 130.000'e ulaştı. Esat'la dolaşmaya çıktığımızda 400-450.000 mi idi ne? Şimdilerde 750.000'e ulaşmış. Büyükkent olasıymış... İpe sapa gelmeyen bir düzensizlik içinde, her

Acıpayam, Eymüroğlu Evi'nden...

yeri, her şeyi kirleten işleyim (endüstri) yapıları. Şimdi mor, kahverengi, gri akan, koli basilli, benim eski pırıl pırıl pınarlarım, arıklarım.

Denizli artık Ankara'dan da kirli. Puslu... Türkiye'nin en kirli kentlerinden biri... Ara sıra en kirlisi... Kir sabahtan akşama asılı duruyor havada. Ya o konut kooperatifleri... Bloklar, bloklar, bloklar, bloklar... Apartmanlar... Hiçbir sosyal altyapıları olmayan sözümona yerleşmeler. Yerleşme denmez bunlara, tutukevi (hapishane) bile denemez... Tutukevinde bile bir toplanılacak yer vardır. Boğazımı sıkıyorlar sanki... Dokuma insancılığından, mavi mavi, yeşil yeşil tütmesinden, hiç mi bir şey öğrenilmemişti? Yaşayan –bitkisel– toprak kazılıp kazılıp atılmış. Kazılan çukurlara pislik gibi beton doldurulmuş. O bitkisel toprak kaç binyılda oluşuyor bildiğiniz var mı? Bir santiminin oluşması için 300-1000 yıl gerekiyor. Altından da değerli o... Orta Asya'yı da böyle benzetmedik mi?

En sonunda Çaybaşı'na getirip, caddenin ortasına bıraktıverdi Esat. Sizden mi utanıp saklayacağım? Ağladım...

Çay önce kalınbağırsak durumuna gelmişti. Üzerini kapatmışlardı bu yüzden... Biliyordum... Ama evlerden en güzelleri duruyordu daha yakın yıllara dek. Ünlü hukukçu, ilk kadın hakları yasasını düzenleyen Necip Ali Küçük'a'nın annesi, küçük gelinine vasiyet etmişti: "Yarın ben ölünce bunlar bu evi apartmana verirler. Sana vasiyetimdir, yıktırma bu evi..." Daha ölmeden beni çağırtmıştı sonra bir gün. Saptama çizimini (rölövesini) çıkarmıştık da içinde bir kültür kuruluşu tasarlamıştık (Onun isteğine uyarak, armağan olarak elbet). Evin bodrumunda, pek bilinmeyen bir oda çıkmıştı. Açıldığında, dedelerinin yüz kırk yıl önce, sonraki onarımı için istiflediği ahşaplar bulunmuştu... Evin yerinde şimdi sekiz-dokuz katlı apartman var!

Bütün Çaybaşı Caddesi'nin iki yanı apartmanlar. Bir tek babamın yaptırdığı ev kalmıştı. Annem ölünce satmıştı babam... "Bana satarlar mı?" diye soracak oldumdu... Onu da vermişler apartmana, yakında yıkılacakmış... Bir dahaki gidişimde yoktu gerçekten. Arka bahçesinde benim doğduğum oda kalmıştı nasılsa. Denizli ile bağlarımı çekip çe-

kip, acıta kanata koparıyorlardı sanki... Anamın babamın ölmüş olduklarını en çok o gün duydum. Dayımın evi de yıkılmıştı. Dayım da ölmüştü, yengem de... Bizim Çaybaşı’nda Değirmenönü’nde herkes, her şey ölmüştü, hem de daha sanki o gün... Dokuz katlı apartmanlar omuz omuza duruyorlardı... Bir duvardılar...

Apartmana karşı mısın? Eski evlerde mi yaşayalım hâlâ? Hayır, hayır! Demem o değil! Nostalji mi? Hiç değil!.. O evler, kendilerini yapanların yaşam isteklerine ne denli koşut idiyeler, bugünküler de öyle olmalı... Güzellik, estetik, estek-köstek bunları bırakın bir yana; ben sevgilerine bakıyorum evler ile apartmanların, birbirlerine, kendilerine, insana sevgilerine. Durmadan bunu yazıp çizdim ömrümce... O günden üç dört hafta sonra gene gittim Denizli’ye. Bir konuşma yaptım Rotaryenlerin kullandığı bir oylumda. Ben çocukken bu farmasonlardan, rotaryenlerden, lionslardan neredeyse korkulurdu... Oysa şimdi bunlardan çok varmış Denizli’de. Dedim ki onlara: “Bunca sevgisizliğe nasıl düştünüz? Apartmanlarınıza karşı değilim. Karşı olduğum sizin sevgisizliğinizdir. Küçük bir kanıt gösterin bana bu yapılarınızda... Küçük bir kanıttan anlayayım ki, çocuğunuzu, yaşlınızı seviyorsunuz, engellinizi düşünüyorsunuz! Yaptığınız her şey ‘mal’ olsun diye... Mal çobanı olarak gelip geçen ömre yazık değil mi? Bir kapı tokmağı gösterin bana, bir kaldırım, bir merdiven gösterin, yaşlılarınızın da, çocuklarınızın da bunları kullanacaklarını düşünerek yaptığınız, yaptırdığınız... Bunca sevgisizliğe nasıl düştünüz? Babalarınızın annelerinizin resimlerini indirin duvarlarınızdan! Ölülerini 5. 6. 7. 8. 9. kattan çarşafa torbalayıp indirmediniz mi? Daha yaşıyorlarsa öyle indirmeyecek misiniz? Merdiveni yaptırırken, asansörü koydururken hiç düşünmediğiniz babanızı ananızı nasıl sevmiş, nasıl sevir olabilirsiniz?”

Hiç karşılık vermediler!

Hani başta anlattım ya... Sonra Esat kalktı, “Bir gün gel bize anlat” dedi “biz kimiz, neyiz? Nereden geldik, nasıl geldik, nereye gidiyoruz?”

Söz verdim yapacağım! Ben dom dom konuşurum. Gerçek Denizlililer kızmazlar bana. Hiç korkmadım onlardan. En çok kızanları bile severler, biliyorum. Hiç “hıyanetlik” etmedim onlara!

Hacı Ali amca vardı, kasap... “Doğruyu yarın ahirette mi söyleyeceğiz?” derdi. Doğru, dünyada söylenmeyecek de nerede söylenecek?

Denizli’nin omuriliği bugün de Bayramyeri alanıyla Delikliçınar alanı arasındadır. Bayramyeri, eski kalenin ağızıdır. Daha doğrusu kalenin önü... Kente ana giriş yönüdür. İzmir’den gelince önce bu alana gelirsiniz. Kalenin duvarları, ayrı uğraş dallarının ayrı sokaklara yerleştiği (demirci-

ler, bakırcılar vb) bir tepenin üzerine kurulmuş pazarın çevresindeydi. Bu duvarın taşları belediyece sökülüp tek tek satıldı esnafa.. Esnaf konularını kendi aralarında çözerdi öteden beri...

Eskiden yalnızca dükkânlar, işyerleri yokmuş kalenin içinde. Anlattım ya, Laodikeia’dan sonra yerleşilen kent... Konutlarıyla birlikte bir Ortaçağ kenti işte... Tam ortasında, yolun yaklaşık 2 m altında koca bir kilisenin temelleri duruyor. Sokaklarını asmalar sarmış. Önce de yazdığım gibi, Laodikeia’dan, nasıl korkunç bir depremde sonra ayrılıp buraya gelindi ise, Ortaçağ kentinden de öyle ayrılınmış, bağlara, bahçelere yerleşilmiş... Bugünkü Denizli, anlayacağınız, eskinin, bağları bahçeleri üzerine kurulmuş... Benim çocukluğum bağları bahçeleri de apartman olmuş işte.

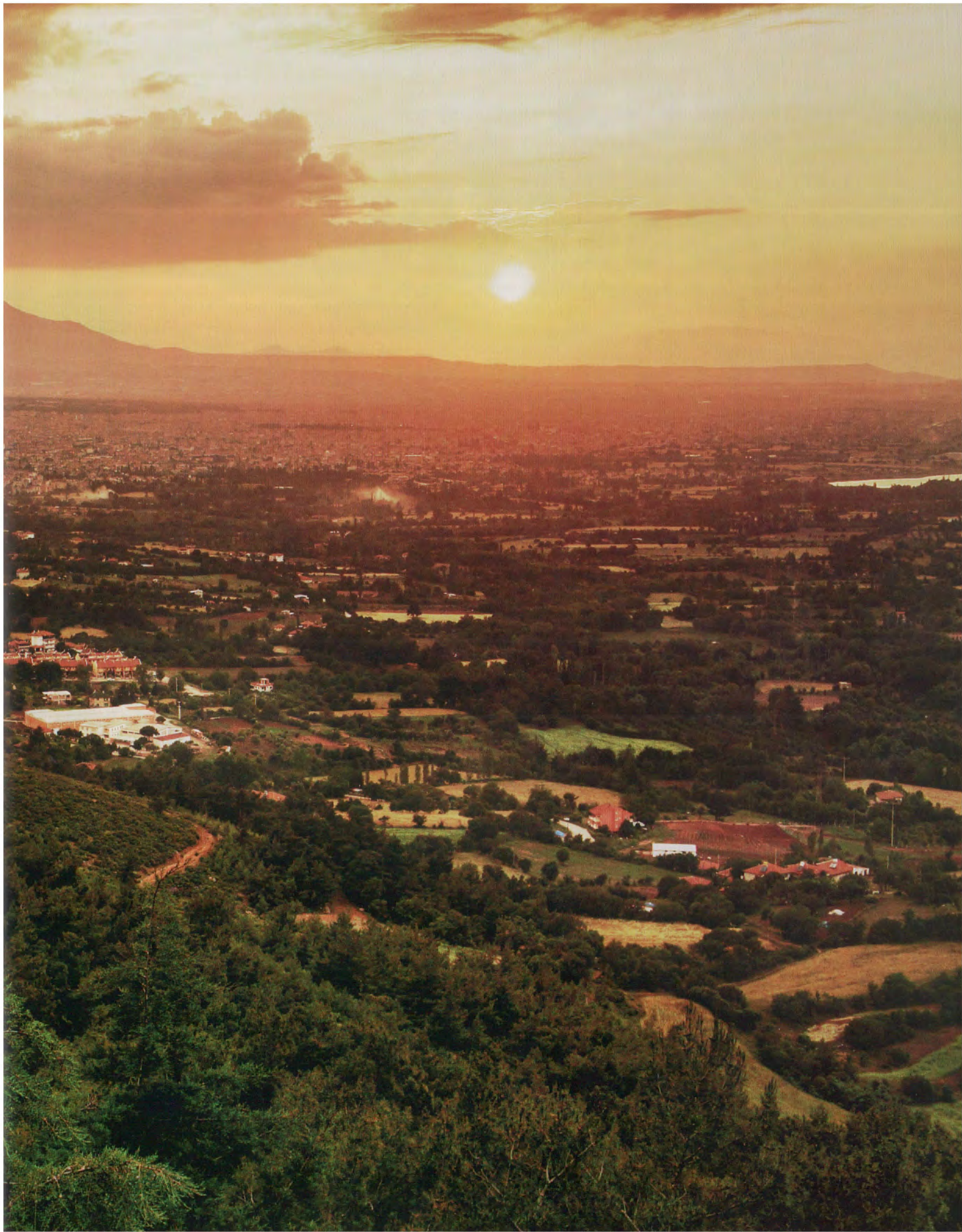
Bir gün Bayramyeri’ni kazınca, bir iki Selçuk seramik parçasıyla, toprak altında karmakarışık 60-70 iskelet bulundu. Besbelli bir kırım olmuş... Sordum soruşturduğum kimse bir şey bilmiyor, başka bir kaynakta da bir şey bulamadım...

Tarihi hep başkaları mı yazıverecekler bizim için? Tarihi

Denizli'de günbatımı.

kendimizin yapmakta olduğumuzu, bugün ne saptanırsa onun kalacağını ne zaman öğreneceğiz?

Bayramyeri'nde benim de anımsadığım havuzlu bir kahve vardı. Duvarlarında dünya güzelinin taşbaskı resimleriyle... Bir de cami vardı... Caminin içi resimlerle süslüydü. İnsan dışında her şeyin resimleri. Camiler, sürü sürü, dizim dizim kavak ağaçları gibi minareler, çeşmeler, havuzlar, saray gibi yapılar, bahçeler, ağaçlar, çiçekler, çiçekler. Gözlerim, onlara takılır kalırdı... Gerçek bir görsel şölen, bir şenlik, içinizi yıkayan... Ne mene bir imgelemdi bu?

Böyle bir de Merzifon'da bir şadırvanın küçük kubbesinin içinde resimler görmüştüm. Minare tek gövdeden çıktıktan sonra dal çıkarır gibi üç kola ayrılıyordu. Bir yıl bile olmadı, gittim yeniden Merzifon'a, gördüm... Şadırvan duruyor... O güzelim resimler de... Aslında bizim yörede, Denizli'de camilerde çoktur bu tür resimler. Evlerde bile... Elbette daha yıkamadılarsa... Bayramyeri Camii'ni yıktılar, bir iki yarım akıllıya uyup... Yerine beton bir gudubet dikteler. Sözüm elbette camiye değil, mimarlığına... Bayramyeri Camii'nde sabah namazı bitince, imam önde, bütün cemaat kalenin kapalı kapısının önüne gelirdi. İmam dua ederdi: "Teraziye eksik tutma ha, para pul derken insanlığından olma ha!.." derdi. Sonra açılırdı kalenin kapısı...

Anladığınız gibi kale kapısı, duvarlarından bölümler duruyordu daha ben ilkokuldayken, şimdi hepsi mal mülk oldu son kırıntılara dek... Bayramyeri'nden çıkan anacadde, tren istasyonundan gelen yolu da sol koluna takıp Enver Paşa Caddesi olarak (şimdi adı değişti) yukarı, güneye, dağlara doğru tırmanır. İstanbul'dan okuldan dinlenceye gelişimizde tren-den inip bir faytona bindik mi bu caddeden doğru evimize... Herkes görür. "Ooo! Halil Bey gözün aydın, oğlan gelmiş!.."

Resmigeçitler de burada yapılır. Her şey Enver Paşa'nın üzerinde gibidir: Hükümet Konağı, Türkiye'deki en akli başında, insan, halk ölçeğindeki Atatürk Anıtı da bu caddenin üzerindedir. Atatürk sivil, uygar, ardında inanmışlarıyla birlikte yürür ileri doğru... 1980'den sonra bir tane daha yapıldı. Halktan kişiler, "Atatürk Denizli'ye hiç asker olarak gelmedi. İlle yapılacaksa sivil bir Atatürk olsun!" dediler. Ne asker Belediye Başkanı'na dinletebildiler ne de ünlü heykeltıraşa... Şimdi şaha kalkmış atın bilmem neresini seyreliyorlar...

Halkevi yapısı da bu caddenin üzerindeydi. Bizim, bizden önceki birkaç kuşağın anılarıyla dopdoluydu Halkevi... Mandolin, halk oyunları orada öğrenilmiş, tiyatroyla orada tanışılmış (temsiller, müsamereler), çamurla orada oynanmış, ilk danslar orada edilmişti.

Herkes bir önceki kurumu yıkacak ya... Bizim Halkevi de Belediye oldu. Ona da razıydık, şöyle halkın korkmadan girip çıkabileceği alçak bir yapı işte. Yıktılar sonunda... Yeri-

ne gene Belediye yapısı yapılacaktı. Yarışması bile yapıldı, seçiciler kurulundaydım... Güzel bir tasarı da seçildi. Orhan Dinç'indi tasarımı... Alanın çevresinde oturan varlıkların baskısıyla bütün alan (sözümüne) parka çevrildi. Bir sürü beton döküldü içine... Ortasına da gene betondan minare boyu bir fallus dikildi... Neden ki? (Ankara'dan gelip kentin alt kıyısını yalayarak geçen İzmir-Acıpayam yoluna birleşirken oluşturduğu üçgen alana da bir efeyle birlikte koskoca bir de horoz dikteler. Bu da ne demekse?)

Halkevi'nin hemen yanında bizim Gazi İlkokulu var, dedim ya başta... (Denizli'de bir de İsmet Paşa İlkokulu vardı. Ama 1976 depreminde yıkıldı.) I. Ulusal Mimarlık Akımı'nın 1931'de "Vali Halit" zamanında" yapılmış bir ürünü... Destekli saçaklar, çiniyle kaplı sivri pencere kemer içleriyle çağdaşlık trenini kaçırdığımız için tarihten "biçem (üslup)" aradığımız akımdan... Gazi İlkokulu'ndan sonraki bölümde (Enver Paşa Caddesi üzerinde değil, ama ona paralel, bir sokak geride miydi ne...) tutukevi vardı. Şükran Kurdakul orada yatmıştı sanırım... Daha sonra, gene sağ kolda Adliye yapısı vardı. Yanı başında Jandarması ile... Önlerinde de ağaçlık bir bahçe içinde bir havuz... Marmara Denizi biçimindeydi... Demir-ci burada kesmişmiş kelleleri... Hepsı yıkıldı... İttihat Terakki kalmadı böylece Denizli'de. Buraya çarşı yapmak istiyorlardı. Hiç olmazsa park olarak kalmasını anlatabildim. Parkın alt kıyısında, eski hapishanenin önünde benim yarışma sonucunda birincilik alarak yaptığım Merkez Bankası var. Az ötede babamın işlettiği Şehir Otel... Mimarını bugün de bilmiyorum. İttihat Terakki izindeki Gazi İlkokulu ile eş yıllarda yapılmış 1930'ların başında... Ama şehir oteli tam bir Cumhuriyet yapısıdır. Gerçekten "modern" yolu izleyen Sayın Seyfi Arkan yapmıştı deseler inanırım.

Bu yapı Mimarlar Odası'na verilmelidir bana göre...

Şehir Otel'i'nin hemen yanında da babamın yaptırdığı ilkokul var. Cumhuriyet Dönemi'nde bir kişinin yaptırıp devlete armağan ettiği ilkokul yapısıdır bu. Beni görevlendirmişti tasarımı, yapımıyla... Kimileri, "Cami yaptıracağına okul yaptırıyor!" diye dedikodu etmişti. Ben de sormuştum. Demişti ki: "Kimse eğitim için devlete omuz vermiyor. Belki başkalarına örnek olurum." Gerçekten örnek oldu. 125 okul yaptırılıp armağan edilmiş. 20-25 yıl içinde... Babamın okulunun ön yüzü koskoca bir Turan Erol işi taş mozaikle kaplı. Bir müdür, getirmiş önüne Atatürk büstü koymuş. Atatürk'ü böyle öne çıkarıp arkasına saklanıyorlar besbelli... (Elbette bir gün bu yanlışlıklar düzelecek...) Bu okulun arkasında da biz bir ilköğretim okulu yaptırarak, ağabeyim ile kardeşimle birlikte üç kardeş... Kitaplığı, spor oylumuyla birlikte...

Başlangıçta, Enver Paşa Caddesi'nde ilk imar planında beş katlı yapılara izin veriliyordu. Haydiii Ankaralara koş-

Çok uzun yıllar Denizli-Buldan'da yaşayan Doktor Abdullah Sayiner'in yaptırdığı, inşası sırasında Buldan halkının da seferber olup yapımında çalıştığı Doktor Abdullah Sayiner Göğüs Hastalıkları Hastanesi.

tular çıkarcılar, zaten bunları düşünerek seçtikleri "Milletin Vekilleri"ni bakan kapılarına sürdüler. Beş katlar oldu mu size yedi-sekiz kat! Enver Paşa'nın yedi-sekiz katlı duvarları Delikliçınar alanında bitecek gibiydi başlangıçta. Elbette bitmedi... Delikliçınar'da ikiye ayrılıp bu kez iki koldan saldırdı eski dokuya... Kollardan biri liseye, onu sağlayıp Çamlık'a düzülür. Gelip Çamlık'a dayanır. Çamlarla savaş bütün şiddetiyle sürmektedir bugün. Ve ağaçlar içten içe yenilmektedir... Öteki kol, Acıpayam'a Tavas'a doğru atılmıştır. İşte burada da her türlü arabesk türküyü sekiz-dokuz katlı betonlaşmış olarak görürsünüz... İstiklal Mahallesi'nin o güzelim haney evleri bir güzel yenilip yutulmuştur... Elinde çiftesiyle kapısının önünde, iki yüz yıllık güzelim evini yol geçecekmiş diye yıktırmamak için bekleyen Denizliliye karşın...

Selçuklu'dan kalabilmiş tek camiyi, Ulucami'yi yıktılar, Külahçı'nın fabrikasını yıktılar...

Bayramyeri ne denli çarşı-pazarsa, Delikliçınar da o denli sosyal yaşamdı-ortak yaşamdı eskiden... Evin adamı hafta sonu "Ben çarşıya çıkıyorum" dedi mi, Delikliçınar'a gidecek, iki çınarın gölgelediği Meserret Kahvesi'ne oturacak demektir. Kahve mi içer, nargile mi fokurdattır, bacak bacak üstüne

atıp kasketini eğerek gözünü yerdeki Zafer gazozu kapağına dikip tespih mi çeker, tavla mı oynar, pişti mi oynar, prafa mı oynar, orası onun bileceği iş. Ama dağa çıkmayıp insan içine çıkıyor ya siz ona bakın. Meserret Kahvesi'nin kapalı bölümü de ahşap çatkı bir İttihat Terakki yapısıydı... Kurtuluş Savaşı'nın Denizli yöresi ilk toplantısı burada yapılmıştı. (Ne mi oldu? Yıkıldı elbette!)

Evlenecek kızlar, oğlanlar bu alandan geçerlerdi. Evlenecek delikanlı, sigarayı-içkiyi bırakır, elinde tespih bu alandaki camiye gitmeye başlardı. Gelecekteki kayınbabasının gözüne girmek için... İçkisi yok, sigarası yok, namazında niyazında, işi gücü yerinde... Gelin arabası buradan geçmezse gelinin çocuğunun olmayacağına inanılırdı. Şimdi bütün bunlar bir ulaşım (trafik) alanı... O kadar... Sosyal yaşamımızın, merhabamızın, çok şükür çok şükürlerimizin, bugün daha iyisinlerimizin üzerinden otomobilleriyle silindir gibi geçip gidiyorlar...

Kötümser miyim? Ben mi? Yok canım! Bir kuşakta nele-rin değiştiğini ben bile gördüm. Dayımın kamyonuyla yarım günde götürdüğü yere yarım saatte gidiyorum şimdi. Ayrıca, Denizli'de de dünyayı değiştirecek çocuklar yetişiyor.

Tarihî Kökleriyle Denizli Ekonomisi

Kenan Mortan

Prof. Dr., MSGSÜ Öğretim Üyesi

Osman S. Arolat

Dünya Gazetesi Başyazarı

“Her horoz kendi çöplüğünde / Denizli horozu her yerde öter.”

Anonim

DÜNDEN BUGÜNE DENİZLİ SANAYİİ

Denizli ve çevresinin üretkenliğini nereden araştırmaya başlayacağız? Türkiye’de modern arkeolojinin babası olarak bilinen Ord. Prof. Dr. Ekrem Akurgal’ın 60 yıllık meslek birikimini özetlediği *Anadolu Uygarlığı* eserinden şunları öğreniyoruz: İÖ 12. yüzyıldan sonra 1000 yıl süreyle denizci kavimler olarak bilinen uygarlıklar, Büyük Menderes ve artalanında seramik, cam, metal eşya ve kumaş ürünlerini Akdeniz havzasına ihraç ettiler....

Denizli ve çevresi, esas gelişmesini Roma İmparatorluğu’na bağlandığı İÖ 2. yüzyıl sonrası gösterir.

Ege kıyısına 250 km uzaklıktaki Denizli’de üç antik uygarlık kenti karşımıza çıkıyor. İS 13. yüzyıla kadar ömür süren ve “kutsal kent” anlamına geldiği kadar, Pergamon kralının karısı Hiera’dan da adını alan Hierapolis, bu kent devletlerinin ilkidir. Halkın adaleti anlamına gelen Laodikeia ikinci kent ve üç mahalle anlamına gelen Tripolis üçüncü kenttir.

Çürüksu Vadisi’nde kurulu Laodikeia, Hierapolis ve bu vadinin hemen yanında yer alan Tripolis’in ortak paydası içme ve kullanma suyunu eni 60 cm, derinliği 80 cm olan bir örtülü kanal sistemiyle pişmiş toprak borularla taşıyan bir temiz su ve kanalizasyonu olan gelişkin bir ekonomik yapıya sahip olmasıdır.

Roma İmparatorluğu’yla 500 yıllık ticari ilişkilerinde bu kentler üste mi çıktılar, alta mı düştüler?

Başvuru kaynaklarımızdan coğrafya bilgisi Strabon’da bu yöre şöyle dile getirilir: Laodikeia dolaylarında bir koyun türü yetiştirilir ki, bunlar yalnızca Miletoslulardankinden üstün olan yünlerinin yumuşaklığıyla değil, aynı zamanda kuzguni siyah renkleriyle mükemmeldirler. Bu nedenle Laodikeialılar büyük gelirler sağlarlar! Azra Erhat’a göre, Laodikeia bu yünü yetiştirmekle kalmaz, dokur da... Strabon’a göre, Hierapolis’teki su kaynağının bir özelliği daha vardır: Bu su, boyama işlemi sırasında renkleri sabitleştirmektedir. Çünkü bu suda diğer eşdeğer termal sulardan farklı olarak, suyu saflaştırmada kullanılan ve günümüzdeki alüminyum sülfatın eşdeğeri olan şap maddesi içermektedir. Kök boya yaygın ve bu da kırmızı ya da mor renkle boyanan yünlerden daha kaliteli ve sonuçta daha değerli. “Su” bu ekonomik yapıda yaşamsal.

Bölgenin ekonomik yapısında hayvan yetiştiriciliği ve yünlü dokuma sektörü özel bir alan olarak gelişmiştir.

Kanıt mı?

Pamukkale'de antik bir hamama sığınmış sevimli Hierapolis Müzesi'nde yer alan, Tanrı Zeus'un kızı olarak kabul edilen Nympha'nın heykeli, başka bir nesne değil de, su dolu bir testi taşıyor.

Bölge ekonomik yapısı üstünde çalışma yapan bir bilim kadını, Eskiçağ tarihi uzmanı Dr. Hatice Erdemir ilk bulgularımızı şu sözlerle pekiştiriyor: Hem iklim hem de jeolojik özellikleri açısından kendine özgü bir durum arz eden bir geçiş ve kesişme noktasında bulunması sebebiyle, eski çağdan bu yana koyun yetiştiriciliği ve yünlü dokuma sektörünün Denizli ve çevresinde özel bir alan olarak geliştiği anlaşılmaktadır. Bunun yanında yıkanmamış koyun yününden elde edilen ve kadınların fondoten olarak kullandığı lanolin maddesi de bölgede üretiliyor.

Bölgenin ekonomik yayılım alanının Suriye'ye dek uzanmasına Dr. Erdemir "Laodikeia'da anayol girişinin doğu bölgesine uzanması nedeniyle 'Suriye Kapısı' olarak adlandırılması tesadüfi değildir" ifadesiyle işaret ediyor.

Laodikeia'da, soğuk step iklimi cinsi koyu renkli koyun türlerinin yetişebilmesi, üretim koşulları açısından özel bir avantaj daha yaratıyor.

Mezar taşları ve çeşitli kitabeler, üretilen yünlerin farklı esnaf birlikleri tarafından işlendiğini bize anlatıyor. Gözleyebildiklerimiz arasında; Yün Boyacılar, Yün Çırpıcılar, Kışlık Dış Giyim Loncası adlı esnaf birlikleri var. Lonca düzeni, lonca üyesi olmayana mesleği yapma hakkını vermiyor. Dr. Erdemir, Erguvani Yün Boyacıları Loncası'nın ayrıcalıklarının daha fazla olduğunu yazıyor. Bu lonca içinde Yahudiler

ağırlıklı. İmparator Augustus döneminde Hierapolis'e yerleştiğini sandığımız Yahudiler, ticaret yaparak çok zengin konuma geliyorlar. Hierapolis kazı komiserlerinden Arkeolog Haşim Yıldız, Hierapolis'teki bir nekropole bizi götürüp gömütlerde bulunan, Yahudi töresi olan kıymetli metallerin buradan çıktığını gösteriyor.

Bu loncaların kamaştırıcı refahını anlamak için Hierapolis tiyatrosunun girişindeki şu ifadeyi birlikte okuyalım: "Purpura Boyacılar Birliği, hem 1. hem de 2. katın mermer süslemelerine ve 653 ayak uzunlukta eklenen bölüme katkıda bulunmuşlardır!"

Denizli ekonomisinin, genelde imparatorluk merkezi Roma için üretilen maddeler hem pahalı hem de az üretilen lüks özelliktedir. İS 3. yüzyılda yaşayan Roma imparatorunun adıyla anılan Diocletianus Fermanı bu fiyatlara üst sınır (narh) getirir. Fiyatı sınırlanan ürünler arasında deri, tekstil ve kozmetik ürünleri tek tek anılıyor. Yörede üretilen ürünlerin sadece % 10'una ihraç olanağı veren, bir de Efes Gümrük Yasası var. İki belgeyi üst üste koyarsak bunu nasıl yorumlayacağız? Dr. Erdemir'in çalışmalarından, bu yörede üretilenlerin tümünün ihracat sınırlamasının dışında kaldığını öğreniyoruz. Fiyat sınırı koyarak ihracatın özendirildiği emperyal tahakkümün ilk örneği bu. Merkezin çevre ekonomilerini sömürmesi Roma Dönemi'ne dayanıyor.

Laodikeia ve diğer iki çevre ülkesi, Ephesos limanı üstünden Roma ve Mısır'a yaptığı bu ihracattan yine de zenginleşiyor. Laodikeia Kazı Ekibi'nden Arkeolog Dr. Bahadır Duman, Laodikeia'nın İS 60'taki deprem sonrası Roma'dan yardım almaksızın ayağa kalktığını kaydediyor. Zaten örneklerine Hie-

Kaleiçi'ndeki çarşıdan...

rapolis Müzesi'nde rastgeldiğimiz ve İÖ 7. yüzyıldan bu yana dolaşımında olduğu saptanan sikkeler, takas ekonomisi yerine bolluğu yansıtan paraya dayalı bir mal ticaretinin var olduğunu belgeliyor. Bu ticaret kentte o ölçülere ulaşmış olmalı ki, arkeolog Haşim Yıldız Hierapolis başlıklı eserinde burası için "antik çağın fabrikalar kenti" ifadesini kullanıyor. İS 60'taki deprem sonrası İS 1. yüzyılda yeniden kurulan Hierapolis'in 176x280 m büyüklüğündeki ticaret agorası, İtalyan Kazı Heyeti Başkanı Prof. Francesco D'Andria için "Küçük Asya'nın en geniş agoralarından biri"dir. Kuşkusuz İtalyan arkeoloji ekibi biraz daha gayretli olsa, yarım yüzyıldır ayağa kaldırmaya çalıştığı bu agora hakkında daha fazla şeyler söylememize olanak sağlardı. Agorayı gezerken, Miletoslu mimar Hippodamus'un geliştirdiği ızgara kent planını fark ediyoruz. Bir kent planı uygulayabilmek bir zenginlik gerektiriyor. Hem Laodikeia hem de Hierapolis'in ikişer tiyatrosu var. Hierapolis'teki bir anıtsal çeşme olan Nymphaeum'un "su tiyatrosu" olarak kullanılması, imalat sanayiinin yarattığı zenginliğin tekil kanıtları. 14x170 m uzunluğundaki Frontinus Caddesi'nde yürürken, kapalı kanalizasyon sistemini

görüyoruz. Hierapolis'in Kuzey Roma Kapısı yanında, el kitaplarında adı-sanı geçmeyen bir zeytinyağı işletmesi dikkatimizi çekiyor. 2005'te ortaya çıkarılmış bu dört bölümlü Zeytinyağı Sıkma Değirmeni, zeytinyağı taş baskı tekniğiyle tümüyle uyumlu modern bir özellik taşıyor. Değirmen, Flavius Zeuxis'e ait mezar evin önünde yer almakta. Kapısında ki kitabe onun varlığını şöyle anlatıyor: "Ben Hierapolis'te ürettiğim kumaşı İtalya'ya kadar götürüp sattım. Bu yolculuklarım sırasında Polopenez'in güney ucunu 72 kez aştım!" Hayret, çünkü zeytin bir Akdeniz meyvesi ve sınırı Aydın. Antik kaynakların hiçbirinde Denizli'de zeytin ağacı yetiştiğini yazmıyor. Burası, sıkacağı zeytini diğer kent devletlerinden ithal etmiş olmalı. Zenginlik, kamusal mekânlar kadar, evlere de (domus / bey evleri) girmiş durumda. Hierapolis'te tiyatro caddesi üstünde konumlanan bir evde, ev sahibinin adını taşıyan, kıymetli taştan yapılmış, mühürlü bir yüzüğü bulunmuş. Yine, İS 2.-3. yüzyıl yapımı olan, İtalyan arkeologların 81 olarak numaralandırdıkları mezarda çıkan belge, sahibinin ölümünden sonra mezarının taçlandırılması için 100 dinar bıraktığını söylüyor. Dinarın günümüze göre değişim

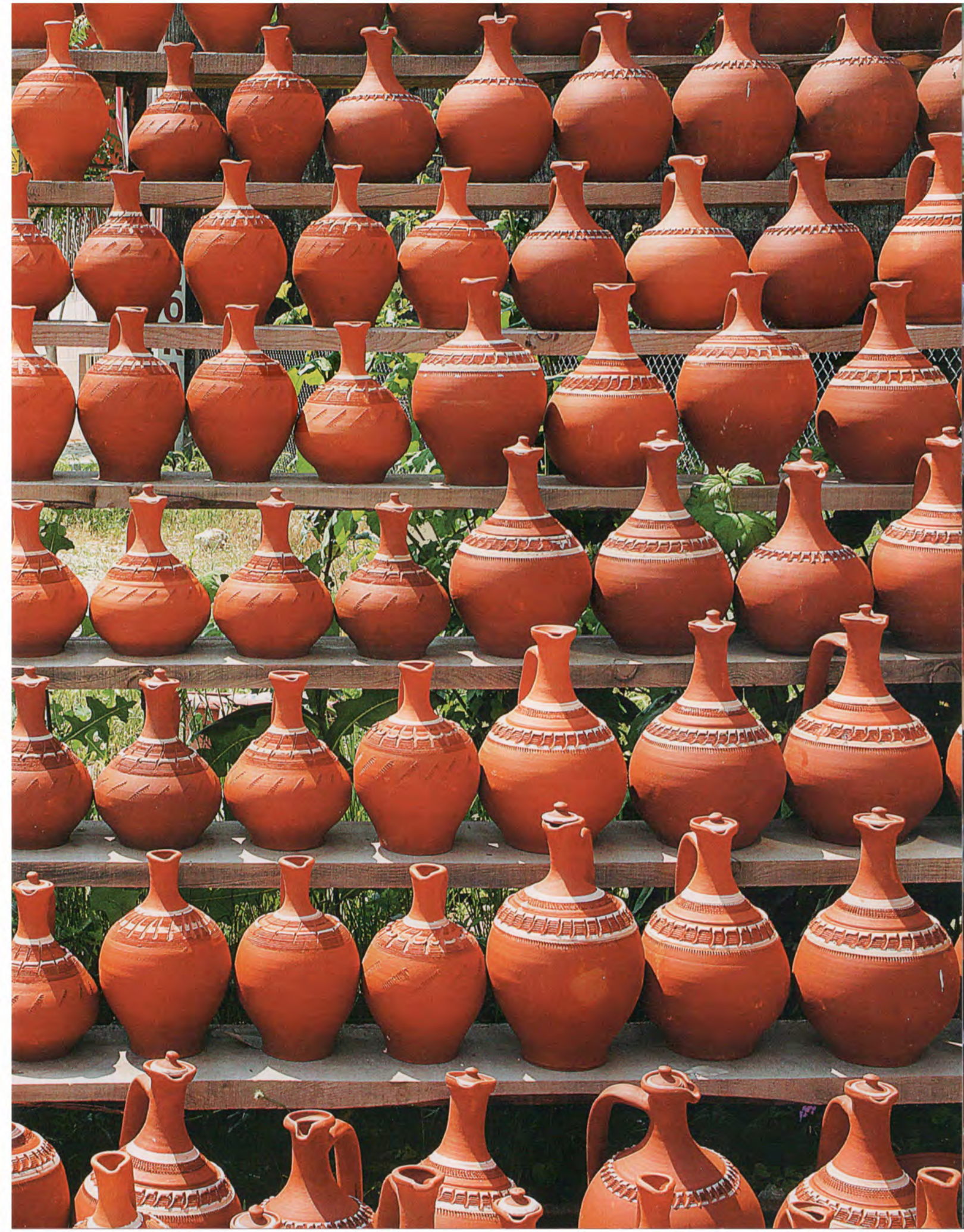
Yöredeki testi çalışmalarından...

değerine bakmadık, ama bu mezarın taçlandırmasına yettiği kesin. Beycesultan kazı buluntularından, Geç Tunç Çağı'nda iş aleti olarak mermer kabza ve süs objesi olarak fibulanın kullanıldığını anlıyoruz. Gümüşler'deki nekropol buluntusunda özü altın olan taç, Akköy Mezarlığı'nda ise çokça altın yüzük bulunması, zenginliğin günümüz dünyasından farklı, daha dengeli dağıldığını gösteriyor.

Antik dünyanın becerikli girişimcileri, çok da pragmatik. İS 60'taki büyük deprem sonrası Hierapolis, üretim esaslı bir kentten bir inanç kentine dönüştürülüyor. Ticaret ağının yıkılan görkemli stoası onarılmıyor. 5. yüzyılda Hristiyanlığı benimseyen kentin kuzey kapısına yakın olarak konumlanan ana hamam da kamu binası işlevi gören bir bazilikaya dönüştürülüyor. Yeri gelmişken, vurgulanmayan iki olayı daha aktaralım: İlki, Hierapolis kazılarını yürüten İtalyanların bu bölgedeki git-gelleri. 1939 yılına dek Aphrodisias kazılarını yürüten İtalyanların yetki belgesi, Türkiye'nin 2. Dünya Savaşı'nda bağımsız kalma tercihiyle iptal ediliyor. Türkiye, o tarihte adı "Ortak Pazar" olan AB'ye tam üye olmaya niyetlenince, 1957'de İtalyan arkeologlara bir jest olarak bu kez Hierapolis'te kazı yapma yetkisi veriliyor. İkincisi, Laodikeia kazıları, kazı yetkisinin yerel yönetime devredildiği Türkiye'de ilk ve tek örnek. Kültür Bakanlığı, 2016'ya dek kazı

yapma hakkını Denizli Belediyesi'ne veriyor. Belediye adına kazıyı yürüten Pamukkale Üniversitesi'nden Profesör Celal Şimşek ve ekibi, toplam ören giriş gelirinin net % 75'ini kazı için harcama yetkisine sahip. Kazıların son üç yılda yol aldığı büyük seyir, bu tür örneklerin ülke geneline yaygınlaştırılmasının anlamlı olacağını söylüyor.

Denizli Tarihi eserinin yazarı Prof. Tuncer Baykara'ya göre Denizli ve çevresinde Türklerin egemenliği 13 yy.'a uzanıyor. Prof. İnalçık'ın kayıtlarındaki 200 bin çadırlık Türkmen nüfusun çekirdek yerleşimi, surlar içindeki eski Denizli Çarşısı. Surların uzantısı Babadağ silsilesinden Karçı Dağı'nın etekleri. Su kaynaklarına yakın olmak belirleyici. Ticarileşmiş ekonomi yine gelişkin. Sarayköy'deki Hisar köyü sikke buluntuları, Bizans ve Selçuklu Dönemi sikkelerinin birlikte kullanıldığını söylüyor. Vurgulamamız gereken ilginç bir deyim var: Para kesmek... Deyim, 13. yüzyılda, 0,7 mm kalınlığındaki metal levhalara kalıpla basılıp bir aletle kesilerek sikke haline getirme işleminden türetiliyor. Nümismat Kâmil Eron, Murat Aslan Bey dönemine ait 18 değişik sikkelyi inceliyor. Sikkenin bir yüzünde sultan/melik gibi bir unvan kullanımı yerine, daha önce hiç rastlamadığımız "Onun Kulu", öbür yüzündeyse "Kullarının İhtiyacı İçin" ifadeleri yer alıyor. Bu sikkelerin tümünün 0,84 gr. olması, para değerinin düşürül-

Bölge örgüncülük ve tahtacılık çalışmalarıyla ünlüdür.

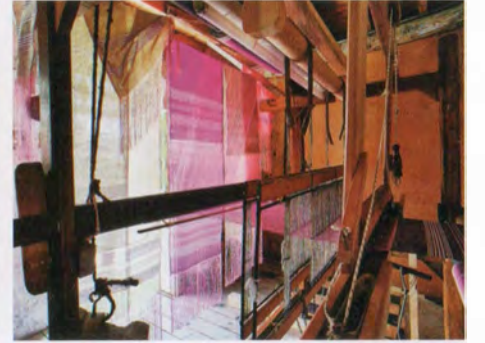
mesi işlemi olan devalüasyon olgusuyla henüz tanışılmadığını gösteriyor. Bu sikkelerde, paranın basıldığı beyliğin adı ve damgası yok. Honaz definesinden, İÖ 2. yüzyılda başlayan sikke kullanımının 12. yüzyılda bile “altın” esasıyla sürdürülebilmesi, Beylikler Dönemi’nde de canlı ticari hayatın üstüne gölge düşmediğini bize anlatıyor. Denizli’de bir darphanenin varlığı, kendi başına bir ekonomik büyüklüğün kanıtı. Çeşitli vergi bağışıklığının Beylikler Dönemi’nde de devam ettiği, Umur Bey’in “Bedraka” adlı vergiyi kaldırması ve bunu da “Her kim bu vergiyi yeniden koyarsa, Tanrı’nın laneti üzerinde olsun” sözleriyle duyuran kitabesinden anlaşılıyor.

İbn Battûta, 1332’de Denizli’ye geliyor. Anadolu’nun mürur kentleri arasında Denizli’yi anarken, güzel çarşılarından ve kadın işçilerin dokuduğu işlemeli pamuklu kumaşlardan söz ediyor. Mimar Hüsametdin Ataman’ın kayıtları bizi, Denizli’nin kurucu Beyliği’nin 1261-1368 arasında hüküm süren İnançoğlu Beyliği olduğu bulgusuyla buluşturuyor. Önce Selçuklu, sonrasında Beylikler Dönemi’nde, üretici Türkmen kollarının bu bölgeye yerleşimi üretimin altyapısını geliştiriyor. Üretim bir “Ahi organizasyonu” anlayışı içinde sür-

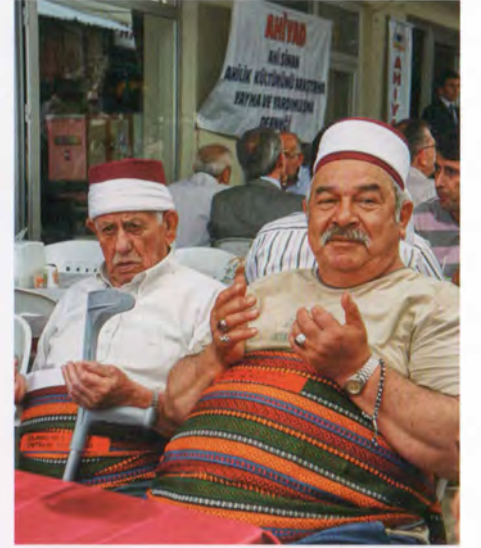
dürülüyor. Ekonomik açıdan rasyonel bir üretim düzeninin kurulmasına, hammadde temininde karşılaşılan sorunların çözümlenmesine ve üretilen malların aracı devreye girmeksizin tüketiciye ulaşmasına yardımcı olan bu Ahilik yapısı, bir üretme olgusunun çok ötesinde bir anlam taşıyor. Baba-dağ’daki ilk yerleşim yerleri, Oğuzlar ve Ahılar adını taşıyor. Ahiliğin kurucusu ve kendisi bir debbağ (deri tabaklayıcısı) olan Kırşehirli Ahi Evran, 1248’de Denizli’ye yerleşiyor. Burada beş yıl yaşadığı dönemde Ahilik düzeninin temelini atıyor. “Evran’ı bed bulur gammadladılar / Denizli’ye vuruben yolladılar” dizelerinden, Evran’ın varlığını belgeleyebiliyoruz. Bu organizasyon becerisi ve dayanışmayla oluşan “sosyal sermaye”, sonraki 1000 yıllık dönemde Denizli’nin ekonomik yaşamını etkiliyor, benzeri yerleşimlere göre çok farklı kılıyor. Dokumacılık, bıçakçılık ve dericilik gelişiyor. 30 dekarlık bir alana yayılan Denizli Çarşısı’nın beş ana kapısından birisinin “Kök Boyacılar Kapısı” olarak anılması, Oğuz boylarının da tekstil üretimini beceriyle yürüttüklerinin mantıki bağlantısı. Evliyâ Çelebi’nin Denizli’de bir “Bedesten Hanı”nın varlığından söz etmesi ve “ Nice bin yük bezi Rum Vilayetine müs-

Antik Dönem'den bugüne dokumacılığın Denizli hayatında önemli bir yeri var.

Mermer ocağı.

teveli (yayılır) olur” demesi, ekonomik yapının 12.-17. yüzyıllar arasında da gelişkin olduğunu bize anlatıyor. Büyük Çarşı içinde var olan “Kadınlar Pazarı”, kadınların kendi ürettiklerini sattıkları bir pazar yeri. Bu örneğin benzerlerini Bartın, Bursa, Tire, Konya ve Kayseri’de de görmek mümkün. Ayrıca, Denizli’de hafta pazarlarının, biri hariç (Ezine-i Ladikiye) Pazar günü dışında kurulması, Hristiyan yerleşimin yoğunluğunu anlatıyor. Bunun somut bir örneği, dokumacılık ticaretiyle uğraşan İran’dan göçen Ermenilerin, “Acem” ya da diğer adıyla Zimniyan Mahallesi’nde oturması. Baykara, Selçukluların batı yoluyla Denizli’yi zengin bir transit ticaret merkezi yaptığını, kanıtın da Çardak Han ve Akhan kervansarayları olduğunu kaydediyor. Denizli’ye ulaşan ticari ürünler, Gediz vadisi yoluyla liman kenti Balat’a ulaştırılıyor.

Kendisi de bir Denizlili olan, Prof. Haluk Cillov, 1940’lı yıllarda yazdığı doktora tezinde, kapitülasyonlar sonucu Denizli’de satılan yabancı ülke bezlerinin, 20. yüzyıl başında Denizli dokumacılığını ortadan kaldırma noktasına getirdiğini savlıyor. Ulusal kurtuluş mücadelesi sonrası, nüfusu 13 bin olan Denizli’de, topu topu sadece 10 un ve 17 tahin değirmeni var. Mülk sahipleri çoğunlukla gayri Müslimler. 1923’te yapılan İzmir İktisat Kongresi teşvikiyle olsa gerek, 1925’te deri sektörünün Türkiye’deki ilk şirketi “Şemsi Terakki Debağat” adıyla Denizli’de kuruluyor. 60’ayakın deri imalathanesinin varlığı, Denizli dericiliğinin yerini, İstanbul / Kazlıçeşme’nin ardından ülke içinde ikinciliğe yerleştiriyor. Denizli’nin ulusal mücadeledeki kararlılığının ödül-

nü, Denizli İktisat Bankası’nın 1927’de kurulması izniyle alıyor. Yine de ne Teşvik-i Sanayi Kanunu ne de 1933 sonrasının planlı dönem teşvikleri Denizli ve çevresinde önemli bir ekonomik hareketlenme yaratmıyor!

50’li yıllar, Denizli sanayi altyapısının inşa edildiği yıllardır. 1953’te Sümerbank iplik ve bez fabrikası açılıyor. 1955’te Denizli-İzmir karayolu tamamlanıyor. 1960 sonrası, iki sanayi sitesi kuruluyor. Bütün bunlarla Denizli’nin ekonomik gelişimi ivme kazanıyor. Yatağan ve Kale ilçesinden ustalar, merkez kentte 40’a yakın irili-ufaklı haddehane kuruyor. Bu tesisler, izleyen yıllarda Ergür Kablo ve Emsan gibi sektörde bir ilk olan öncü kuruluşlarının çekirdeğini oluşturuyor. Almanya’da çalışan Denizlili işçiler 1970’lerin ikinci yarısında “işçi şirketleri”ni kurmaya başlıyor. Diğer adıyla hemşehri şirketlerinin sayısı 21’e ulaşıyor. Bunlar sonra yetersizlikten el değiştiriyor, şahıs şirketi oluyor ama hepsi üretmeye devam ediyor. Denizli’de 70’li yıllarda sermaye birikimi hızlanıyor. 1973’te önemli bir karar yaşıyor ve Denizli “kalkınmada öncelikli yöre” kapsamına alınıyor. Ölçeği anlamlı şirketler, birer-ikişer kurulmaya başlanıyor. Denizli, 2010 sonunda, 900 sanayi tesisine ve 155 bin imalat sanayi çalışanına ulaşıyor. Kabloda Türkiye toplamının % 15’ini, mermerde % 20’sini ve ev tekstilinde % 60’ını ihraç ediyor ve ihracatı 2.5 milyar \$’a ulaşıyor. Denizli, bu gelişim ivmesiyle ihracatını 2023’te 15 milyar \$’a yükseltmeye aday gözüküyor.

Denizli'de, özellikle Buldan'da pek çok ev, atölye gibi çalışır. Buralarda dokumacılıktan kuru sebze üretimine, leblebiciliğe çeşitli işler.

“Bu basma solsa gitse de, rengini vermez.”

Anonim bir Denizli deyişi

EV EKONOMİSİ

Denizli'nin 18 ilçesi var, bunların 10'unda bir üretim dinamiği yaşanıyor. Hepsini sadece bir üretim kolunda ihtisaslaşıyor. Bu, onların bir “alt taşıyıcı merkez” olmasını sağlıyor.

Yeni sanayi odağı konumuna gelen merkez kent, ekonominin merkezkaç gücü olsa da, nüfusun sürükleyicisi değil. İlçelerin üretici özelliği, nüfusun göç etmesini önüyor. Oysa Anadolu'nun diğer yeni sanayi odağı kentlerinde, sanayileşme olsa da nüfus göçü yaşanıyor.

Bu aykırı gelişme nasıl yorumlanmalı?

Üzüm bağları.

11. yüzyılda, Selçukluların “üretici boyları” Denizli ve civarına yerleşiyor. Antik Dönem’de var olan “ev ekonomisi esaslı atölye üretimi” Selçuklu Dönemi’nde yine hızlanıyor. Ahi Kavsar, Yeşilyuva’ya yerleşip deri sanayiinin temellerini atıyor. Ahiliğin kurucusu olan Ahi Evran bu üretim kolunu Denizli’ye taşıyor. Ahi Sinan bu üretimi teşvik ediyor. İbn Battûta (14. yüzyıl) ve Evliyâ Çelebi (17. yüzyıl) üretim temelli bir havza ekonomisine dikkati çekiyor. Üstelik, İbn Battûta’nın yansıttığı ortam koşulları, büyük bir talanla sonuçlanan Moğol akınından sadece 100 yıl sonrasındır .

Bu organizasyon modelinin yarattığı bir ev tipi var. “Denizli Evi”nin ev üretimine dönük bir yapı özelliğinde olduğunu ilk kez Prof. Metin Sözen savlıyor. Horasan çıkışlı Türklerin adına “hayat” dedikleri bir dış yer/alan açtıklarını kaydediyor. Hayat, odası olan ve iki kata yayılan alan örgütlenmesi, bugünün ev-atölye üretiminin de temelidir. Denizli çıkışlı olan Mimar Cengiz Bektaş, Denizli Evi’nin genişletilmek için L tipinden, U tipine dönüştürüldüğünü kaydeder. Prof. Necati İnceoğlu da, evlerin alan genişlemesinin, üretim ve stoklama esaslı bir yayılma zorunluluğundan kaynaklandığını belirtir.

“Güney’in acı pekmezi, baldır Buldan’da.”
Şair Eşref

ŞARAPÇILIK

Denizli’deki Apollon Tapınağı’nın “Kehanet Metni”nde şunlar yazılıdır: “Koruk, eğer beklersen, zamanı geldiğinde olgunlaşacak!” Şarap imalatının Antik Dönem’e dek uzandığı daha iyi nasıl ifade edilebilir ki? Şarap Tanrısı Dionysos’un doğum yeri de Denizli’den 50 km uzaklıkta yer alan Nysa’dır (Sultanhisar).

Eski Buldan’ın yerleşim yeri olan ve ovalarla platoların birbirini tamamlamasıyla ideal bir üzüm yetiştirme bölgesi olan Tripolis’te (Yenicekent) amforalarda bulunan üzüm çekirdekleri de Antik Dönem’de bu işin yapıldığının kanıtı. Yanı sıra, bir el bileğinin neredeyse iki katı olan bağomcaları yüzyılların tanığıdır. Yenicekent’in Sultaniye cinsi üzümü, halen 38 ülkeye ihraç edilmektedir. “Gari” adlı Denizli lokumunun yapımında üzüm çekirdeği ve pekmez kullanılır. Bu lokum, Manisa’da “Üzüm Köftesi”, Kapadokya havzasında da “Köftür” olarak bilinir.

Şarapçılık, üzüm yetiştiricilik merkezi olan Güney ilçesi etrafında konumlanan Tavas-Acıpayam-Çal-Baklan ve Uşak’ın Karahallı yöresi, 600-900 kademeli rakımıyla, Türkiye’nin en ideal şarap üretim bölgesi (tretuarı) olarak tanımlanır. Oraya yollanıyoruz...

Bekilli ilçesi girişinde şaraplık üzümü sırtlamış bir insan yontusu bizi karşılıyor. Bekilli’ye ulaşmak için arka bahçesi sayılan, “Dağardı köyleri” olarak anılan 11 köyün arasından

Üzümün şarap yapmak üzere ezilmesi.

Antik Dönem'deki şarap küpleri (Hierapolis Örenyeri Müzesi bahçesi).

geçiyoruz. Bunlar içinden bir doğa harikası olan Bükrüce köyü, "köy odaları"nı pansiyona çevirmiş tek Türkiye köyü herhalde.

İşletmeleri ve bağ sahiplerini ziyaret ediyor, rakamlar alıyoruz. Bunlar sağlıklı veriler, çünkü kayıtları şirketler tutuyor. Ülke şarap üretiminin % 20'si, 16 milyon lt/yıl, bu vadi-deki üzümlerden üretiliyor. 5000 üretici, 30 bin dönümlük bir alana yayılmış olarak şaraplık üzüm yetiştiriyor. Aktif nüfusun % 50'sinin bu işle uğraşması, şarapçılığın yörede "sürükleyici sektör" olduğunu kanıtlıyor. Bölge nüfusu, azalmak bir yana, aksine artıyor. Geleneksel "Çalkarası" üzümü, 2015 hedefiyle tümüyle yenileniyor. Yetiştiriciler, bu havzada dikili bağ alanlarının 100 bin dekara ulaşmasını bekliyor. 2007 sonrası, Denizli dışından 8 büyük şarap üreticisi şirket gelmiş. Alan yaygınlaşması ve yeni üzüm çeşitlerinin "verime yatması"yla 21. yüzyılın ilk çeyreği sonunda, Denizli'nin şa-

rapçılıkta ülkenin ana üretim merkezi haline geleceği açık. Zira, bölgenin şarapçılıkta bazı avantajları var: İlki, şarap üretme kültürünün 3000 yıllık bir geleneği olması. Sonrasında, toprak dağılımı 10-30 dönüm arasında ve adaletli. Bu aile tarımını olanaklı kılıyor. Üçüncüsü, bölgede ilaç ve gübre kullanımı hemen hemen hiç yok. Dördüncüsü, Adıgüzeller ve Cindere barajları, kuraklık yılları için iyi bir güvence. En sonuncusu, Pamukkale Şarapçılık'ın teşvikiyle başlayan, çelik tank yapımıyla hızlanan yerel üretim ağı, ekonomik dönüşümlerin kolay ve sancısız olmasını sağlıyor.

Şarapçılığın bir de siyasete yansıyan boyutu var: Bölgenin yerel yönetim liderleri, –hangi siyasi partileri olursa olsun–, şarap üretiminin geliştirilmesi konusunda hemfikir. "Mesleğimiz Çağdaşıktır" sloganıyla, şarap üretimini cezalandıran bütün siyasi partilere vatandaş oylarıyla "cevap" veriyor.

Güney-Selcen-Çal-Bekilli ekseninde saydık, irili-ufaklı 22

şarap üreten fabrika var. Kapasitesi, 500 tonun altında olan 12 “küçük” şarap fabrikası, yüksek ÖTV’ler nedeniyle kapalı. Yine de 1990’da toplam üretici şirket sayısının sadece 4 olduğunu anımsıyoruz. 1 dekar arazi yakın zamana dek 200 TL iken, şimdi 5000 TL.

Üretim 4 kat artar, 80-100 milyon litreye ulaşırsa, Fransa’da yapıldığı gibi “kooperatif pazarlaması” başlayabilecek. Bekilli’de karşımıza çıkan 112 ortaklı Bekilli Tarımsal Kalkınma Kooperatifi şarapçılık tesisi, bu işe dönük bir tabanın varlığını kanıtıyor. Selen beldesinde Vehbi Bey Şarapçılık, 2002’den bu yana hem şarap üretimi yapıyor hem de “şarap turları” düzenleniyor.

Çal ilçesi, Mahmutgazi köyündeki Küp Şarapçılık tesislerini ziyaret ediyoruz. Bu tesisi Hasan Altıntaş (Şapkacı Hasan Dayı) 1959’da kurmuş. İlginç bir kuruluş öyküsü var: Hasan Dayı, Bekilli’de 80 pekmez ocağına karşılık, üzümün yine de hakkınca değerlendirilmediğini görüyor. Şarap üreterek pazarı genişletmek istiyor. Zaman zaman tökezlese de yılmıyor, motosiklet sırtında, Trakya’ya dek şarap pazarlaması yapıyor. 2002’de oğlu Asım, işin başına geçiyor. Tesis kapasitesini 3,5 milyon litreye çıkarıyor, iş hacmini genişletiyor. Altıntaş’ın şarap üretmekten yana hiçbir sorunu yok, ama her yıl vergi denetimi görmekten yana yorgun. Anladığımız, vergi denetiminde “pilot sektör” şarapçılık üretimi olmuş. Yılda bir, hatta bazen iki kez, “rutin inceleme” adı altında şarap fabrikaları denetleniyor, yer yer de “usulsüzlük” saptamasıyla para cezaları kesiliyor.

Küp işletme müdürü mühendis Halil Bakış sektörü şöyle anlatıyor: “4-5 firma varken şimdi yaklaşık 20 firma üretim yapıyor. Fiyatlar güzel arttı. Bir Çalkara üzümünün değeri 1 yıl içinde 35 krş’tan 45 krş’a çıktı. Şiraz 35 krş’lardan, 70-100 krş’a çıktı. Ama ülke tüketiminin % 70’ini oluşturan ‘sıradan şarap’ oranını düşürmeden, kaliteli şarap üretiminin gelişmesini beklemeyelim.”

50 yıldır üzüm yetiştiren ve Küp Şarapları’nın değişmez tedarikçisi olan Mehmet Çınar aynı kanıda değil, ele geçen fiyatların artmadığını söylüyor. 64 dekarda üzüm yetiştiriyor ama “Önümüzü göremiyoruz. 2002’deki 70 krş’luk fiyatı hâlâ yakalayamadık. Devlet şarapçıyı bitirmek istiyor, bunun yansıması da bize oluyor!” diyor. Mehmet Dayı, üzüm paralarını da peşin alamamaktan yakınıyor ve ekliyor: “Bu anlattıklarımı var ya, gidin sorun, üreticinin % 95’inin aynı kanaatte olduğunu göreceksiniz!” Tek oğlu yine de bağcılık yapıyor. Neden mi? “Bu işsizlikte çaresi yoktu, başka ne yapabiliirdi ki?”

Pamukkale Şarapçılık bu sektörde bir öncü. 1962’de, halen 80’li yaşlarını süren Feyzi Tokat tarafından kuruluyor. Şirketi halen beş kardeşten oluşan bir şirket yönetiyor. Di-

reksiyonun başında bir tarım mühendisi olan Yasin Tokat var. Yasin Bey, şirketin “henüz” bir aile anayasasını yazmamış, ama kurumsallaşmanın ciddi adımlarını atmış. Yasin Bey şirketin yaşamında 1996 yılını “0 km” olarak kabul ediyor. O yıl, ihracatı hedefleyen bir şarap üretimine geçiliyor. 4 milyon litrelik bir şarap üretme kapasitesine ulaşıyor. Pamukkale 2010’da, 750 rakımdaki, tesisin 600 dönüm bağ varlığı içinde “tek bağdan” üretilen Şiraz cinsi üzümünden “Nodus” adlı bir şarap serisini çıkarıyor. İlke olarak, bağ-fabrika arasındaki uzaklık 70 km’yi aşmaması gerekirken, bu tesiste bu uzaklık 10 km’yi aşmıyor. Yasin Tokat, Denizli şarabının “sınıf atlayacağı” inancını, Güney’deki fabrikada mütevazı odasında şu sözlerle anlatıyor: “Napa vadisi olarak kabul edilen, 55 bin insanın yaşadığı Bekilli, Çal ve Güney ilçelerinde 5000 üreticiye ulaşan 20 bin tonu tam verim veren 30 bin dönümlük bir şaraplık bağ yetiştiriciliği yapılıyor. 1,6 milyon litre şarap üretiliyor. Sadece bizim 485 sözleşmeli çiftçimiz var.”

Tokat, 52 üyeli Şarap Üreticileri Derneği’nin kurucu başkanı. Yasin Bey sektöre dönük engellemelerden yine de endişeli. Gelecek görmeyip bağlarını söken üreticilerin tanığı. Ama yine de şarapçılığın Denizli’deki geleceğinin parlak olduğuna inanmak istiyor. “Şarapçılık, bizim kılçıksız balığı-mızdır” sözünü ondan duyup not ediyoruz. Çünkü, Kasım 2010’da Viyana’da 10 bin şarap markasının değerlendirildiği yarışmada, Denizli’nin Güney Yöresi, “Dünyanın En İyi 100 Şarap Bölgesi Listesi”ne giriyor.

Avusturalya’nın 2,5 Milyar \$ ihracat yaptığı dünya ortamında, Türkiye ihracatı topu topuna 5 milyon \$ ve ortalama şarap ihraç fiyatı 2,5 €. Bu eşiği aşmak için tümü Denizli’de şaraplık üzüm yetiştiren, ülkenin önde gelen yedi şarap üreticisi, 9 Kasım 2010’da Wines of Turkey platformunu kuruyor. Bütün bu sıcak gelişmelerden sonra, her yıl 3 Eylül’de yapılan “Güney İlçesi Üzüm ve Şarap Festivali”ne yabancı şarap markaları “tanıtım ve tadım yaptırmaya” bakalım ne zaman gelecek?

“Malını övme, pazarını öv!”
Anonim bir Denizli deyişi

EL DOKUMACILIĞI

Buldan, merkez kentten sadece 42 km uzaklıkta. 800 rakımda konumlanıyor. 2010’da Buldan’daki 15 bin insan, nüfus dokusunun korunduğunu gösteriyor.

Buldan, Antik dünyada Tripolis adıyla, ev dokuma üretiminin içinde “Dokumanın Başkenti” olarak biliniyor. Evliyâ Çelebi, seyahatnamesinin 9. cildinde Buldan’dan “bir dokuma kenti” olarak söz ediyor ve haftada bir pazar kurulduğunu anlatıyor.

Kentin dokuma işiyle zenginleştiğinin simgelerinden biri sayılan Evliyazadeler Evi'nden...

Yerleşim, iki Buldan'dan oluşuyor ve "Eski Buldan" yaklaşık 700 yıl önce göçerlerin yerleştiği ve her biri 50-100 yıllık olan eski teraslı evlerin konumlandığı bölüm. TÜBA, rahmetli Prof. Ufuk Esin başkanlığında bu evlerde bir envanter ve onarım projesi uyguladı, ama işin sonrası gelmedi. Eski Hükümet Konağı etrafındaki Talat Tarakçı, Şazuman Bey, Feritler Evi, Veli Ağalar Konağı, Kâmile Türker Evi, Avrallıoğlu Evi, Evliyazadeler Evi, Beyler Evi isimleriyle anılan konaklar, kentin dokuma işiyle zenginleştiğinin simgesi. Bu binalardan biri olan ve Cumhuriyet Dönemi'nin kamusal mimari örneği 4 Eylül İlkokulu "Buldan Kent Müzesi" olmaya hazırlanıyor. Yedi mahalleyi içeren alanda, 31 sokağa yayılan 117 tarihî Buldan Evi'nin kentsel sit alanı olarak ilan edildiğini öğreniyoruz. Bu restorasyon çalışmalarını ÇEKÜL Vakfı yürütüyor.

Buldan'da zaman yavaş akıyor! Benzeri "sipariş esaslı" çalışmayan Anadolu yerleşimleri gibi... Buldan'da hemen her ev bir atölye. Üst katta yaşam alanı, alt katta dokuma tezgâhı yer alıyor. Buldan'da doğan her yeni çocuğun "ayağına ip bağlanması" gelenekten. "Pişmiş soğan" yeme geleneği, bütün ailenin dokuma tezgâhı başında oturduğunu anlatıyor. Soğan, bir dokumacı için hem kurtarıcı hem de besleyici. Kurutma sebzeli yemekler ya da "Çağla Dövmesi" gibi kolay yapılabilecek yemekler de, bu yaşama düzeninin ortaya çıkardığı beslenme biçimleri.

Frenk deyimiyle naturel home textile tarzında peştemal, üstlük, yarım, havlu, çarşaf, mendil, sofralık çeşitler bu evlerde üretiliyor. BELSAM'da Yaşar Usta anlatıyor: Pamuk ipliği dokunmadan önce yıkanıyor ve "hamı alınıyor". Arkasından boyanıyor ve en sonunda kurutma ve bobinlenme işlemi geliyor. Mazı, defne, ceviz yaprağı, palamut, meyan kökü, kestane,

Kurutma sebzeli yemeklerin Denizli'deki yaşama kültürüyle yakından ilişkisi bulunmakta.

soğan kabuğundan yapılan doğal boyalar artık yerini ister istemez kimyasal boyalara bıraktı. Ama “altın sarısı” renginin elde edildiği meşe palamudunu halen kullanıyoruz.

Herkesin “Dokumacılar Arastası” olarak bildiği, 14 Mayıs Caddesi, bu ürünlerin pazarlandığı açık teşhir alanı. Perşembe günleri “Buldan Dokuma Pazarı” kuruluyor. Öğretmen Mehmet Gürsoy, BELSAM'ın yer aldığı binayı Buldan Mal Pazarı olarak, her birinden bir devenin girebileceği dört ana kapısıyla anımsıyor.

Yaşayan en kıdemli usta olan 86 yaşındaki Çıkrıkçı Ümmet Usta'yı (Kaynak) Çaybaşı Mahallesi, Kayalar Sokak 18'deki evinde ziyaret ediyoruz. “Dört yıl Gelibolu'daki askerlik dışında yetmiş yıl bu işi yaptım. Ben yoruludum, dermansız kaldım, ama çıkrık benden yorulmadı!” diyor. Büyük oğlu da bu işte çalışıyor.

Buldan ev ekonomisi, bir ekonomik ağ sistemi içinde yer almıyor. Üretilen mallar piyasaya konsinye olarak veriliyor. Paranın hem geri dönüşü hem de mutlak miktarı düşük. Buy-sa dokumacılığı, yaşlılar ve emeklilere dönük bir iş konumuna getiriyor.

BELSAM, geleneksel dokumacılığı yaşatacak tek giri-

şim. Vali Y. Z. Göksu'nun öncülüğüyle Sosyal Yardımlaşma Vakfı'nın verdiği 1130 \$'la kuruluyor. Vali Recep Yazıcıoğlu zamanında serpiliyor. 1980 Krizi'nde bir ara sayısı 20'lere kadar gerileyen ev-atölye, şimdi 76 tezgâhtan oluşuyor. Bunların hemen hepsi BELSAM'a dokuyarak, geçim olanağı sağlıyor. Ürünler, Fransa ve ABD'ye ihraç ediliyor. BELSAM'ın kurucusu Mehmet Gürsoy, BELSAM'ın kent ekonomisine yıllık katkısını “çok anlamlı” diyerek niteliyor.

Buldan'da her yıl, haziranın ilk haftası “Buldan Dokuma ve El Sanatları Festivali” yapılıyor. “Yerel kültürün korunması” amacıyla “çözüm yollarının seslendirileceği platform” olarak 2005'te yayın hayatına giren Buldan'da Yaşam gazetesi, 1. sayısında “Buldan dokumacılarının sanayicilerle bir tutulması”nı istiyor.

Babadağ ilçesinin 4087 nüfusu var. 1987'de ilçe yapılsa da, çok uzun bir üretim geçmişi var. Az da olsa bir göç yaşıyor. Tarıma elverişsizlik, ilçe merkezi nüfusunu kırsal alanın üstünde tutmuş. 12. yüzyılda buraya yerleşen konar-göçer Türkmen boyları, üretici karakteriyle bir Kale-Tavas-Oğuzlar-Ahıllı-Babadağ ekseni yaratmışlar. “Helalinden kazanan,

birbirimizi aldatmayan kullarından eyle ya Rabbi... Pazarımızı yalandan, haramdan, haksız kazançtan, eksik ölçüp tartmaktan, kul hakkı, yetim malı yemekten muhafaza eyle, ya Rabbi..." sözlerinden oluşan "Salı Pazarı Duası" ile kurulan Salı Pazarı'nın geçmişi, ilçenin kuruluşuna kadar dayanıyor. Denizli'de gördüğümüz bu pazaryeri duası, bir Ahilik kültürü uzantısı. Pazarlamanın biçim değiştirmesiyle, Salı Pazarı, 1980'ler sonrası kurulmaz oluyor. Salı Duası tarihe karışıyor! Geleneğe dayalı kültürel yapının ne denli çabuk öldüğünü, Babadağ'ın genç Belediye Başkanı Eczacı Ahmet Yümsek'in 14 satırlık dua dizelerini ezbere okuyamamasından anlıyoruz. Yine de "Benim borcum şu kadar..." diyerek, bir kâğıda çiziktirilen "Babadağ Pusulası" halen geçerli. Bu nedenle Babadağ'da Ziraat Bankası dışında bir banka da yok.

İlçenin geçmişinde iki dönüm noktası var: Birincisi, 1960 yılında elektrik bağlanıyor. Babadağ zekâsı, el dokuması yapan tezgâhlara motor takarak "motorlu ağaç tezgâhı"nı geliştiriyor. İkincisi, 1973'te Denizli iline tanınan "gerice yöre teşviği" Babadağlıları merkeze göç ettirip sanayici yapıyor. Bugün Denizli ev dokuması sanayiinin omurgasını, Babadağlılar oluşturuyor. 15 bin esnaf tüccar ve sanayicinin % 35'i Babadağlı. Denizli organize bölgedeki fabrikaların yarısından fazlası Babadağlılara ait.

1980'lerin ortasında ilk kez gittiğimiz Babadağ'da, 5000 yarı otomatik tezgâhla, 150 tam otomatik tezgâh mevcuttu. Denizli ev tekstili sanayiinin temel girdisi olarak iplik üretiliyordu. Haftalık üretim 150 tonu bulurdu. Çok değil, 30 yıl sonra, tezgâh sayısı 10-15'e gerilemiş. Gazi Mahallesi'nde bir evde 45 yıldır üretim yapan Osman Yüksel'in atölyesini ziyaret ediyoruz. İlçede altı tezgâhın yan yana dizilip üretim yaptığı tek yer burası. Kapısında asılı "SGM Doğal Tekstil Ürünleri" tabelası, İstanbullu bir kuruluş. Osman Usta, onlara altı aydır fason olarak iş yapıyor ve ekliyor: "Böylesi daha iyi, stokta kalmak, vergi vermek, alacaklar için boğuşmak derdi artık yok!"

Babadağ'ın eski belediye başkanlarından Mehmet Saim Sakallı, bir dokuma "girişim emeklisi", şöyle konuşuyor: "Nasıl emekli olmazsın? Üretim için gereken ipliğin kilosu 8000 TL. Bu kendi başına bir sermayedir ve buna KOSGEB'in bütün kredisi yetmez." Emekli girişimcilerden biri Kemal Bekar, elektriğin olmadığı, pazara çıkmadan sipariş alınan '50'li yılları anımsıyor. Sonra 1962'de elektrik geliyor, dokuma arzı artıyor, fiyatlar düşüyor, rekabet artıyor. Bu işi fasona çeviriyor. Atkı/çözüğü azalıyor, ham bez kullanılan hazır çarşaf başlıyor. Tasfiyeler başlıyor. Üreticilerin çok azı şirketleşebiliyor. Kemal Usta, brandacı olmaya karar veriyor. Bu kez işçilik yapacak insan bulamıyor, yaptırdığı çözgülerin uymadığını görüyor, yorgun düşüyor ve 1990'larda işi

Kızılcabölük'te müze olarak hizmet veren eski okul binasından eski bir dokuma tezgâhı.

toptan bırakmaya karar veriyor. Mehmet Bingöl "7'sinden 77'sine insan burada dokur" deyişinin gizemiyle, üretime geri dönenlerden. 14 aydır kara tezgâhında el dokuması yapıp Hollanda'ya ihracat yapıyor. "El işinde gelecek var" diyerek, "zaten Babadağ geneli teknolojiye yenik düştü, işimiz Denizli'ye fabrikatör üretmek oldu. Geride kalan bizlere bir tek el işi kaldı!" sözüne devam ediyor. Mustafa Eryılmaz, leke yapmayan Babadağ tezgâhında kaşmir, Recai Eryılmaz ise kanaviçe dokuyor. Kazançları "Çok şükür" ifadesinde saklı.

Babadağ belediye başkanıyla ilçeden sadece 4 km uzaklıkta olan, dokumacılığın ilk noktası Oğuzlar Köyü'ne yollanıyoruz. Güvenlik nedeniyle 650 rakım yükseklikte konumlandırılmış bu köyde, 1975'lerde 250 insan yaşarken, bugün sadece 56 "can" var. 88 yaşındaki eski muhtar Hüseyin Uzun'un evine iniyoruz. "Köyde herkes dokuma işi yapıyordu. Sadece benim 15 tezgâhım vardı!" diyor. Peki sonrası? "Sonrayı bırak, öncesi vardı" diyor Muhtar Hüseyin ve ekliyor: "Salı Pazarı'na örnekler taşırdık. Necip Ağa gibi esaslı adamlar

Serinhisar'dan pazar manzaraları.

vardı ve malın hakkını vererek alırdı. Bir yumak, iki yumak oluverirdi, o kadar iyi kazanırdık! Sonra? Ben köye cereyanı getirince, dört kooperatif birden kuruldu.” Eşi Kadriye, espirili bir insan, söze karşıyor: “Ben kestirmeden anlatıvereyim, bu köyü Alman bitirdi. Herkese bir Almanya sevdası girdi ve tümü oralara gitti. Kala kala biz kaldık, ama Azrail bir toplamaya kalkışsa, kimsecikler kalmayacak o kadar yaşlandık.” Kadriye Hanım, “Para işlerini ben bilmem, ‘bizimki’ karışır. Ama ben her hafta bir yana dokuz çarşaf ayırarak, bizim oğlanı okutup öğretmen yaptığımı bilirim!” diyor.

Dr. Tanju Demir'in belge araştırmasından Oğuzlar gibi Karlı, Manasır, Saruhan, Çakmak ve Göveçlik olarak beş dokumacı köyünün var olduğunu öğreniyoruz.

Babadağ Sanayici ve İşadamları Derneği (BASİAD) Denizli merkezde kurulmuş bir dernek. BASİAD Başkanı İsmail Yılmaz 286 üyeleriyle, TÜSİAD'dan sonra Türkiye'nin en büyük 2. işadamı derneği olmasıyla öğünüyor. Denizli atadeyişi çok şeyler söylüyor: “Pazardır parayı kazanan / Koç yiğit sadece toprağı beller!”

Sanat olan eve yoksulluk girmez
Anonim

BIÇAKÇILIK

Antalya karayolu üstünde, Serinhisar ilçesinin yanında konumlanan, 2000'de 4400 nüfuslu iken, göçle 2010'da 2750'lere gerileyen Yatağan kasabası, 800 yıldır sadece bıçak üretiyor.

Esnaflar Kahvesi'nde her gün düzenli toplanan yerleşimin eskileri, bizlere, bir tarihte bu kasabada 270 atölye olduğunu anlatıyor.

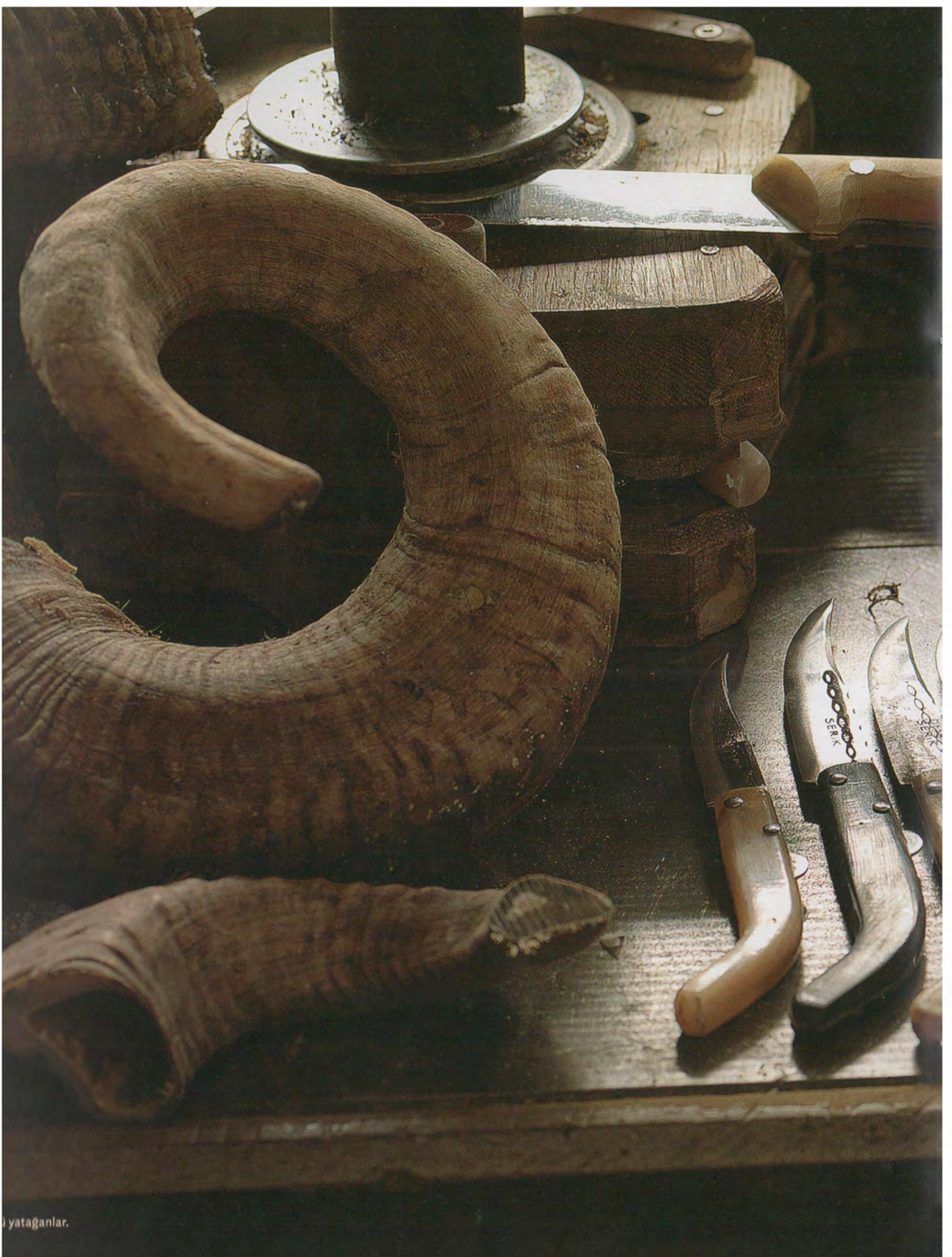
Yerleşim adını, 1190'da, Türkmen Oğuz boylarının zanaatkar kolu Yatağan Baba'dan alıyor. “Yatuk” Oğuz Türkçesinde “yerleşmek/oturmak” anlamına geliyor. 1429'da Osmanlı'nın eline geçen Yatağan, Osmanlı ordusunun her türlü kılıç, hançer ve palasını üreten tek yer olarak Osmanlı'nın Demircisi anlamında “Osmanlı'nın Çilingiri” olarak anılmaya başlanıyor. O dönem Yatağan'ın yakınında yer alan Hierapolis ticaret agorası kadar büyük, 180-125 m"lik alanda, 7000 nakliye hayvanıyla gelmiş 8000 insanın aynı anda alışveriş yapabildiği Karahüyük Pazarı, bıçakların Anadolu'ya nasıl pazarlandığını bizlere anlatıyor.

Öğretmen Ali Vehbi Aykota, 1915'te yazdığı Acıpayam adlı eserinde şöyle demiş: “Yatağan Baba'nın yadigârı olan demircilik sanatı, köyün kurulduğu tarihten beri devam etmektedir. Bu sanatın her çeşidini ele almış olan sanat erbabının imal ettiği çakı ve bıçaklar da Türkiye'nin her tarafına yayılmıştır. Bu sanat, tamamıyla eski geleneğe bağlı kalmıştır. Kullanılan alet ve iş vasıtaları, öteden beri örs, çekiç ve körükten ibarettir. Yalnız kolları işler, otomatik araç ve makine gibi şeyler yoktur. Demirleri istedikleri biçimde evirip çevirerek bıçak, çakı, satır, tahra, balta, makas, kırkık, ketezi, saban demiri, pala ve baston gibi şeyler yapmaktadırlar.”

Yatağan'ın ilk Belediye Başkanı İsa Tunçbilek'in 6 Ocak 1953'te Ankara'ya yolladığı rapordan da, 745 hanede, 2865 kişinin yaşadığını, köyde 120 hanenin bıçakçılık ve 80 hanenin de tarakçılık yaptığını öğreniyoruz. Çoğunlukla elle yapılan bıçak eğeleme işlemlerinde Cumhuriyet Dönemi'nde de bir değişim olmadığını gösteriyor.

Bir dönem gelişen halı tezgâhında dokuma işine bağlı,

Pamukkale'den...

yörede darak olarak tanımlanan tarak da üretiliyor. Tarak olgun manda boynuzundan yapılıyor. Zamanla toprak sürme işinde mandaların yerini traktör alınca, mandalar erken yaşta kesilmeye başlanıyor. Kadın tarağı üretimi duruveriyor.

Bir tarihte, İstanbul'un fethinde kullanılan ve yerleşimin adıyla anılan "Yatağan barutu" üretimi de var. Yerleşimin eskilerinden Ömer Borucu ve Ömer Onay barutun reçetesini şöyle veriyorlar: "Sarayköy yakınlarından getirilen köherçile esastır. Sonraları kükürt kullanıldı. Gal toprağı kömür ile karıştırılır, evlerdeki dibek taşlarında en az 7000-8000 defa dövülür ve barut üretilir."

1970'lerde fabrika barutu çıkınca, bu "el işi" barut anlamını yitiriyor.

Yatağan bıçakları ülke genelindeki 60'ı bulan Yatağanlı satıcı tarafından pazarlanıyor. Bu insanlardan biri olan ve Yatağan'ın "Topal Hidayet" diye bildiği Hidayet Akın bir internet pazarlama sitesi kuruyor. Bir yılda 500 çeşit bıçak pazarlayıp müşteri sayısını da 30 bine ulaştırıyor. Hedefi, 2000 çeşit pazarlamaktır. Hidayet Hoca anlatıyor: "Memur olarak görev yaptığım İzmir'deki üniversiteden emekli oldum. Reis Tunçbilek çağırdı, ailemle birlikte Yatağan'a geri döndüm. Kök sorun üretememek değil, satamamaktı. Şimdi doğru su yok satıyoruz. Bu arada ben de Topal Hidayet'ten Hidayet Ağabey'e terfi ettim! Bir Yatağan Kent Müzesi ve Demo Atölyesi kurmak için kolları sıvadık."

Küçük parmak uzunluğundaki balık tipi bıçağın kâşifi Osman Aslankara'nın evine çay içmeye gidiyoruz. "İşin sırrı ben

değilim, bükmeyi en iyi beceren eşim Ayşe'dir" deyince, biz de "O halde marka tescilini niye kendi adına aldın?" diye takılıyoruz. Reis Tunçbilek, bizi daha büyücek bir yere, Sedat Usta'nın atölyesine götürüyor. Üç aile, Sedat Özkan'ın teknesinden ekmecek yiyor. Bu atölyeden günde 100 bıçak çıkıyor. Sedat Usta, KOSGEB hibe ve kredilerinden yararlanamadığı için hayıflanıyor. Çünkü, ipotek gösterdikleri yerler kabul edilmiyor. Reis Tuncer Tunçbilek çare olarak şu öneride bulunuyor: "KOBİ olayına tekil düzeyde bakmayı bir yana bırakalım. Yüzlerce sıkıntılı dosya çıkacaktır karşımıza. Tek tek ipotek arayacağımıza, Kredi Garanti Fonu'nun (KGF) karşısına, bağlantılı kefaletle çıkan bir şirket kuralım. Bu şirkete Belediye, İl Özel İdaresi ortak olsun. KGF de geleneksel sanatları yaşatmak adına dişe dokunur bir fon ayırsın, bakın o zaman bu model nasıl işler!"

Yatağan içindeki gezintimizi sürdürüyor, Gökkurt Makas'a uğruyoruz. Mehmet Usta, 1960'tan bu yana envai çeşit makas yapıyor. Şimdi favori ürünleri budama, ceviz aşısı ve koyun kırkma makası. "5000 makas siparişim var, verecek makasım yok!" diyor. Oğulları Aziz ve Hayri de onunla birlikte. "Bu nasıl oldu?" sorumuza, "Ben muhafazakâрім, okudular, ama Yatağan dışına salmadım onları, onlar da şimdi bundan çok memnun" diyor. Mehmet Usta, KOSGEB kredisi alamayanlardan, "Alsam üç makine daha alır, yeni beş insan istihdam ederdim!" diyor.

Ama Yatağan'da işler herkes için "iyi" değil ve herkes "yok" satmıyor. 1978'den bu yana eşile birlikte çekiç sallayarak çaput makası üreten Halil Yatağanlı da bunlardan biri. Önceleri Almanya'da şansını deneyen Halil Usta, 1974'te Yatağan'a geri dönüyor. Hesaplamamış ama her gün 10 bin çekiç vurduğunu kestiriyor. İki kişi her gün 40 makas yapıyor. Makasın satış fiyatı 2,25 TL ve her gün eline kalan para 20 TL'yi geçmiyor.

"Çin haksızlığı" Yatağan'daki bu zanaata gölge düşürüyor. Çünkü, parça parça Türkiye'ye getirilip ülke içinde monte edilen "sudan ucuz" Çin bıçakları Yatağanlı ustayı küstürüp emekli ettirerek "kahveye çıkarıyor".

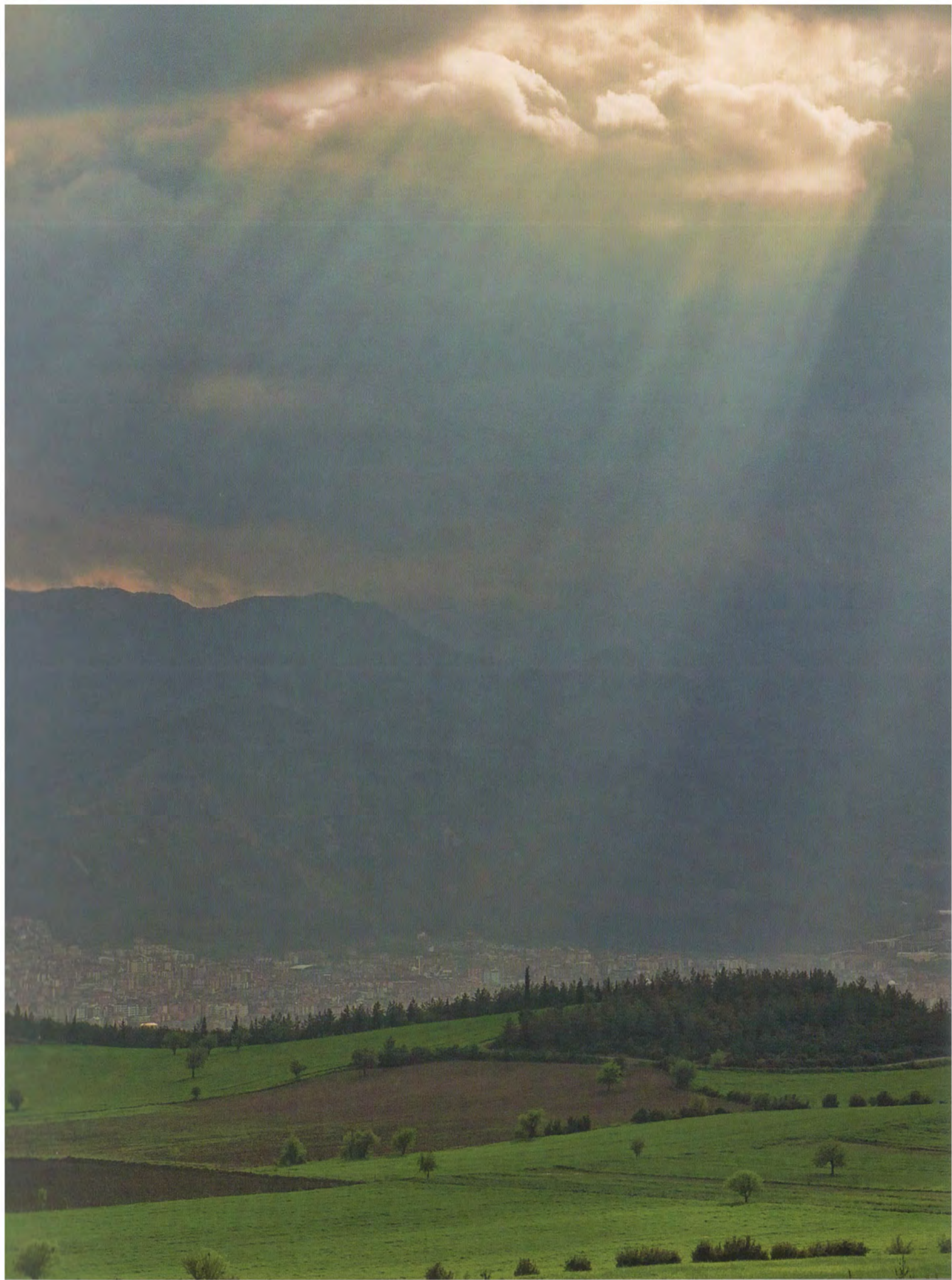
Yatağan'da belediye yine de "Gayret ha gayret" deyip, 1520 rakımda konumlanan Kefe Yaylası'nda her yıl bir "Yatağan Bıçakçılık Festivali" düzenliyor. Bu da Türkiye'de bir "tek"...

SONSÖZ

Denizli ilinin kanaat önderleri, EGEV (Ege Ekonomisini Geliştirme Vakfı) ile birlikte Denizli vizyonunu şöyle tanımlıyorlar: "Katılımcı ve güçlü yerel yönetimleri olan, altyapı ve çevre sorunlarını çözmüş, bilim ve teknolojiye ileri giden, kültür ve sanatta etkin, sanayi, ticaret ve tarımda iddialı girişim ruhunu yaratan, turizmde Pamukkale'si, tekstilde özgün markalarıyla dünyayla entegre olmuş, yaşam kalitesi yüksek bir Denizli."

Denizli'nin her alanda atağa kalkmasının iyi bir örneği, 15 bin hektarda gerçekleştirilen arazi toplulaştırması, Vali Yavuz Erkmen'in nitelemesiyle "Türkiye'ye Örnek İl" unvanını kazandırıyor.

En anlamlı mesajsa, Denizli Sanayi Odası'nın kıdemli başkanı Müjdat Keçeci'nin şu sözlerinde saklı: "Hedef, global oyuncu olmaksa, bunun için zamanın ruhunu yakalamaya dönük adımlarımızı sıklaştırmak zorundayız. Çünkü Pamukkale antik tiyatrosu önündeki ifade bizim kim olduğumuzu söylüyor: Nehirleriyle zengin Asya'nın, her şeyden üstün olan toprağının tadını çıkarırsın, muhteşem su kaynaklarıyla süslü, Nympha'lerin efendisi, altın kent, Hierapolis!"

Tanrıların Kutsadığı Vadi

Serhan Oksay

Doç. Dr., Kadir Has Üniversitesi

Antik kayıtlara göre Denizli yöresinde ilk yerleşim bugünkü şehir merkezinin yaklaşık 6 km kadar kuzeyinde, Eskihisar civarında Diospolis adını taşıyan bir yerde başlamış. “Zeus kenti” anlamına gelen bu isim, adeta yerleşimin ilk kuruluşundan bu yana kutsal bir alan olduğuna işaret ediyor. Burada Mısır medeniyetinin etkisini gösteren bir Isis Rahibesi heykelinin bulunması ise kentte yerleşimin çok eskilere uzandığına ilişkin bir gösterge olarak kabul edilebilir.

Lykos (Çürüksu) Nehri üzerindeki Laodikeia olarak nam salan şehir, Hristiyanlığın ortaya çıkmasıyla birlikte (Asya'nın) ilk yedi kilisesinden birinin burada kurulmasıyla tarih boyunca kutsal bir yer sayılmış. Kentin büyük depremlerle pek çok kez yıkılması üzerine bugünkü Kaleiçi mevkiine taşındığı öne sürülüyor. Laodikeia şehrinin kalıntılarında horoz motifli kabartmaları görünce Denizli Horozu'nun da ününü bu antik kente borçlu olduğunu düşünüyorum. Denizli Horozu bütün Türkiye’de şöhretli olmasına, hatta kentin ambleminde yer almasına rağmen, genetik erozyona uğramamış özgün bir birey bulmak için verdiğimiz uğraşı görseniz hayret edebilirsiniz. Bu horoz renk ve cüsse açısından sıradan bir kümes horozundan çok daha az gösterişli ve küçük olmasına rağmen asıl maharetinin ötüşünde olduğunu anlamam uzun sürmüyor, horozun bitmeyecek sanılan bir nefesle uzattığı, adeta sur borusu üfler gibi sürüp giden tuhaf ve ürpertici ötüşü en az bir dakika sürüyor.

Ünlü Denizli Horozu

Bu yazıda kullanılan, fotoğrafçısı belirtilenler dışındaki fotoğraflar Serhan Oksay’a aittir.

Honaz Dağı, Önemli Doğa Alanı ilan edilmiş olmasına rağmen bölgede sürüler otluyor. Yörede binyıllık, boyları 50-60 metreye varan büyüleyici ağaçlardan kimi kurumuş olduğu halde hâlâ ayakta.

Laodikeia antik kentine can veren Çürüksu, hemen yanında bulunan ve 2528 metrelik zirvesiyle Ege'nin en yüksek dağı olan Honaz Dağı'ndan Karaçam adıyla doğuyor. Eski Yunan mitolojisinde tanrıların yüksek dağlarda oturduğu varsayıldığından, Ege'deki bu en yüksek dağın eteğindeki kente neden "Zeus kenti" adının verildiğini rahatlıkla anlayabiliriz. Bu yüce dağın etekleri sıcaklığı daha çok seven kızılçam ve yüksekleri ise karaçam, ardıc ağaçlarıyla kaplı. Zirveye doğru yükseldikçe binyıllara şahitlik eden anıt karaçam ormanları gerçekten de büyüleyici. Bu ağaçların kimi 50-60 metreye varan boylarıyla insanı hayrete düşürüyor. Kuruyan bazı karaçamlar hâlâ dik durmayı başararak adeta zamana direnen

Çok nadir bulunan bir mantar: Kuzu göbeği.

Kaklık Mağarası'ndaki küçük çentikleri yuvaya dönüştüren kırlangıçlar.

doğal anıtlar olarak karşımıza dikiliverdiler. Honaz Dağı sahip olduğu bu nadide ağaç ve bitki örtüsünden dolayı Milli Park olarak ilan edilerek koruma altına alındı. Zirveler çok değerli olan dağ çayırılarıyla kaplı. Alan koruma altında olmasına ve Önemli Doğa Alanı (ÖDA) ilan edilmesine rağmen bölgede koyun ve keçi sürülerinin bulunduğunu gözledim ve otlama yapılan bölgelerde dağ çayırı dokusunun bozularak, bunların yerini dikenli ve dikensiz geven ve çoban yastıkları'nın istila ettiğini gözledim. Alanda nesli tehlike altında pek çok bitki de bulunduğundan, otlamanın önüne geçmek için acil önem alınması gerektiğini düşündüm.

Diğer taraftan, alandaki önemli memelilerin başında gelen dağ keçisi (*Capra aegagrus*) ile kar faresinin (*Chinomys nivallus*) Batı Toroslar popülasyonu geliyor. Kayalıkları çok dik katle gözlemleme rağmen bu hayvanlardan göremedim. Nesli ulusal ölçekte tehlike altında olan sarı lekeli zıp zıp keleş (Thymelicus acteon) alanın önemini artırıyor. Uçuşu büyükçe bir yarasayı andıran orman toygarı (*Lullula arborea*) da bu bölgede üreyor.

Honaz Dağı içinden doğan pek çok su kaynağıyla yöreye can veriyor. Bu su kaynaklarından biri, bugüne kadar fotoğrafına bile rastlamamış olabileceğiniz "Honaz Şarlağı"dır. Yerel dilde şelaleye şarлак denmesinden esinlenerek, şelale-nin adını ben koymuş oldum. Bu muhteşem kaynak dar bir yarıdan aşağı, yaklaşık 40-50 metre yükseklikten dökülerek muhteşem bir görüntü oluşturuyor. Ege'nin bu yüce dağı, bu-nun gibi irili ufaklı çağlayanlara ev sahipliği yapıyor. Ancak dağda ulaşım son derece zor. Honaz Dağı'nın, kimi zaman uçurumların kenarından geçen, kimi zaman çağlayanların neredeyse yarısını alıp götürdüğü engebeli ve dik dağ yolları, ancak Orman Bölge Müdürlüğü'nce sağlanan arazi araçları ve değerli orman mühendisleriyle koruma memurlarının kılavuzluğu sayesinde geçit verdi. Ulaşım zor olmasına rağmen gerek Honaz'da, gerekse Akdağlar'da çoluk çocuk, genç yaşlı pek çok köylü ve kentlinin mantar toplamak üzere ormanlık alanda dolaştığını gözledim. "Göbekçi" denen bu kişiler, çok nadir bulunan, "kuzu göbeği" (kimisi yörelerde ise "kuzu kulağı" olarak adlandırılır) (*Morchella conica*) adı verilen çok değerli bir mantar türünü toplamak üzere hemen hemen her köşede karşımıza çıktılar. Çiğ, pişmiş veya kurutulmuş olarak yenebilen bu mantarın son derece lezzetli olduğunu tadına bakanlar ifade ettiler. Ancak şahit olduğumuz aşırı toplama sonucu bu mantarı bulabilmek her yıl daha da zorlaşacaktır, nitekim pazarda kilosunun 50-70 TL'den alıcı bulabilmesi, söz konusu eğiliminin bir göstergesi sayılabilir.

Honaz'ın suları zirvelerdeki şelalelerden başka, daha aşağılarda da hiç umulmadık sürprizler sunuyor. Kokarhamam denen sazlık bölgede obruklar halinde ortaya çıkan

Pamukkale'nin yeraltındaki bir örneği sayılabilecek Kaklık Mağarası.

yeraltı suları, Honaz ilçesi Kaklık beldesinde yer alan Kaklık Mağarası'nın oluşum ve gelişimine yol açmış. Bu mağara Pamukkale'de görülenlere benzer traverten, havuz ve yeraltı şelalelerini içinde barındırıyor. Buraya Pamukkale'nin toprak altındaki minyatür versiyonu demek yanlış olmaz; toprak altındaki Pamukkale'nin 2 milyon yıl kadar önce oluşuma başladığı tahmin ediliyor. Mağara içindeki termal nitelik taşıyan kükürtlü su, çağlayanlar oluşturarak akıyor ve bazı cilt hastalıklarına da iyi geldiği söyleniyor. Kaklık Mağarası 40 metre uzunluğunda, deniz seviyesinden 14 metre aşağıya kadar iniyor. Travertenler ışıklandırılmış olmakla birlikte, bu aydınlatmanın çok daha etkili ve dramatik bir görünüm sağlayacak şekilde yapılabileceğini düşünmeden edemedim. Mağaranın ağzında sürekli güneş ışığı alan bölgelerinde kayaların üzerinde oluşan yosunlar harika bir doku yaratıyor. Mağaranın tavanlarında çok sayıda kırlangıcın (*Hirundo rustica*), kayalar-daki küçük çentikleri yuvaya dönüştürerek kullandıklarını

gördüm. Kırlangıçlar sürekli olarak mağaranın ağzında uçarak adeta burayı kutsuyorlar. Yine mağaranın girişinde turkuaz renkli muhteşem bir gölcük var, burada suyun rengi öylesine güzel ve davet edici ki, Pamukkale'de olduğu gibi termal havuz olarak kullanıma açılrsa, hiç şüphesiz çok popüler bir turistik mekâna dönüşebilir. Mağarada, adeta replikasını gördükten sonra Pamukkale'yi gidip görmemek olmaz. Hierapolis antik kentinin hemen yanında bulunan bu doğa harikası yerdeki travertenler, yeraltından çıkan 35.6 derecedeki suyun içinde bulunan kalsiyum hidrokarbonatın havadaki oksijenle temas ederek çökmesi sonucu oluşuyor. Buradaki göl içinde bulunan suyun rengi de tıpkı Kaklık'ta olduğu gibi benzersiz ve davetkâr. Gölde doğal olarak yaşayan yeşilbaş ördeklere de (*Anas platyrhynchos*) rastlamak mümkün.

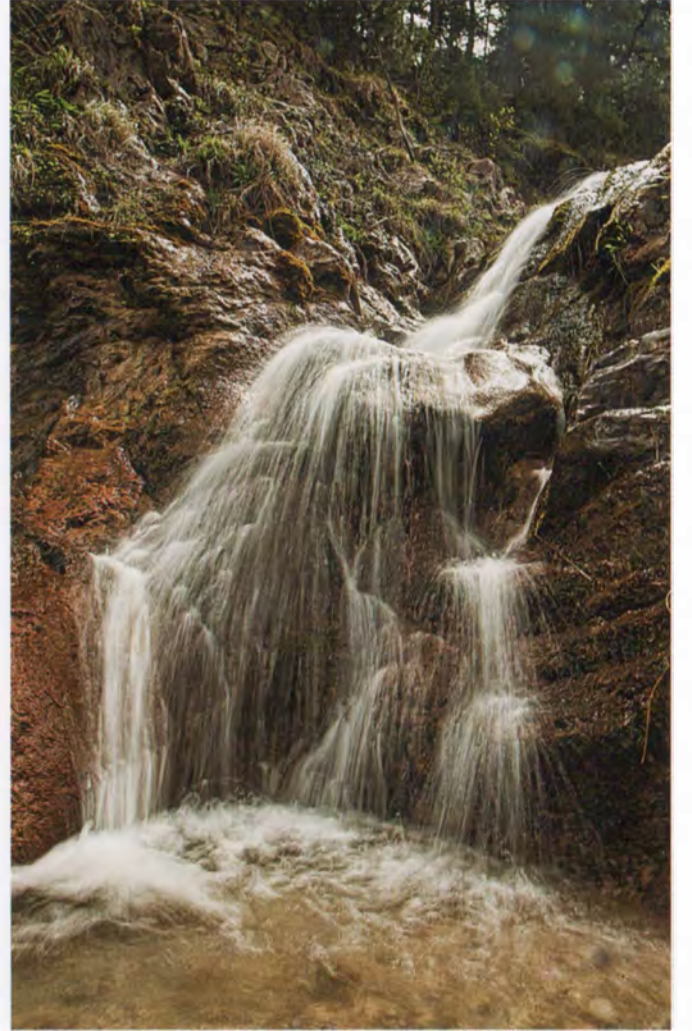
Honaz'ın batısında komşu olan bir başka ÖDA² ise Karcı ve Babadağ zirvelerinden oluşan Akdağlar silsilesi. En yüksek yeri 2300 metre olan dağa, yörede yaşayanlar, her daim karla

Karcı Dağı'ndan edinilen buzlarla yöreye özgü nefis kar şerbeti hazırlanıyor.

Honaz'da olduğu gibi Akdağlar'dan da irili ufaklı pek çok akarsu doğuyor.

Kaklık Mağarası'nın girişindeki, turkuaz renkli muhteşem gölcük.

kaplı olmasından gerek "Karcı" adını vermişler. İngiliz gezgin Frederick Courteney 1900 yıllarında Londra'da yayımlanan *Av ve Gezi* kitabında Akdağlar'ı şöyle anlatmış: "... Akdağ zirvesi çok uzak olmasına rağmen, mehtabın berrak aydınlığı altında bütün heybetiyle ve taze yağmış karın altında bembeyaz görünüyor." Dağın ormanlık alanının 15.300 hektar olduğu bilgisini edindim. Burası Honaz gibi milli park statüsünde değil, ancak Yaban Hayatı Koruma Alanı olarak koruma altına alınmış ve bir geyik koruma-üreme sahası bulunuyormuş.

Yine ormancılardan rehberliği ve araçları sayesinde çıkma-yı başılabildiğimiz Karcı zirvesinde ilginç bir iş kolu ile karşılaşım. Karcılar ellerinde otomatik testerelerle zirveye tırmanıyor, her biri ortalama 50 kg kadar gelen kar kalıplarını dikdörtgen küp formunda keserek beyaz çuvalların içine yerleştiriyor, bunları çelik halatlar kullanarak tepeden aşağı indiriyorlardı. Bu kar çuvallarının yine yüksek yerlerde kar çukurlarına gömülerek muhafaza edildiğini ve bütün yaz boyunca peyderpey şehre taşınarak "kar şerbeti" yapımında ve diğer soğutma işlerinde kullanıldığını öğrendim. Doğal olarak dağdan inişimizde ilk işim, çok merak ettiğim bu şerbeti tatmak oldu. Hemen dağın eteklerinde bulunan Başkarcı belde-sinin havuzlu kahvehanesinde, ev yapımı vişne şerbetinin, dağın zirvesinden az önce gelen karla karıştırılarak hazırlanmış bu benzersiz organik içeceği içerken, yukarıda son derece tehlikeli şartlarda çalışan o cesur insanları anımsadım.

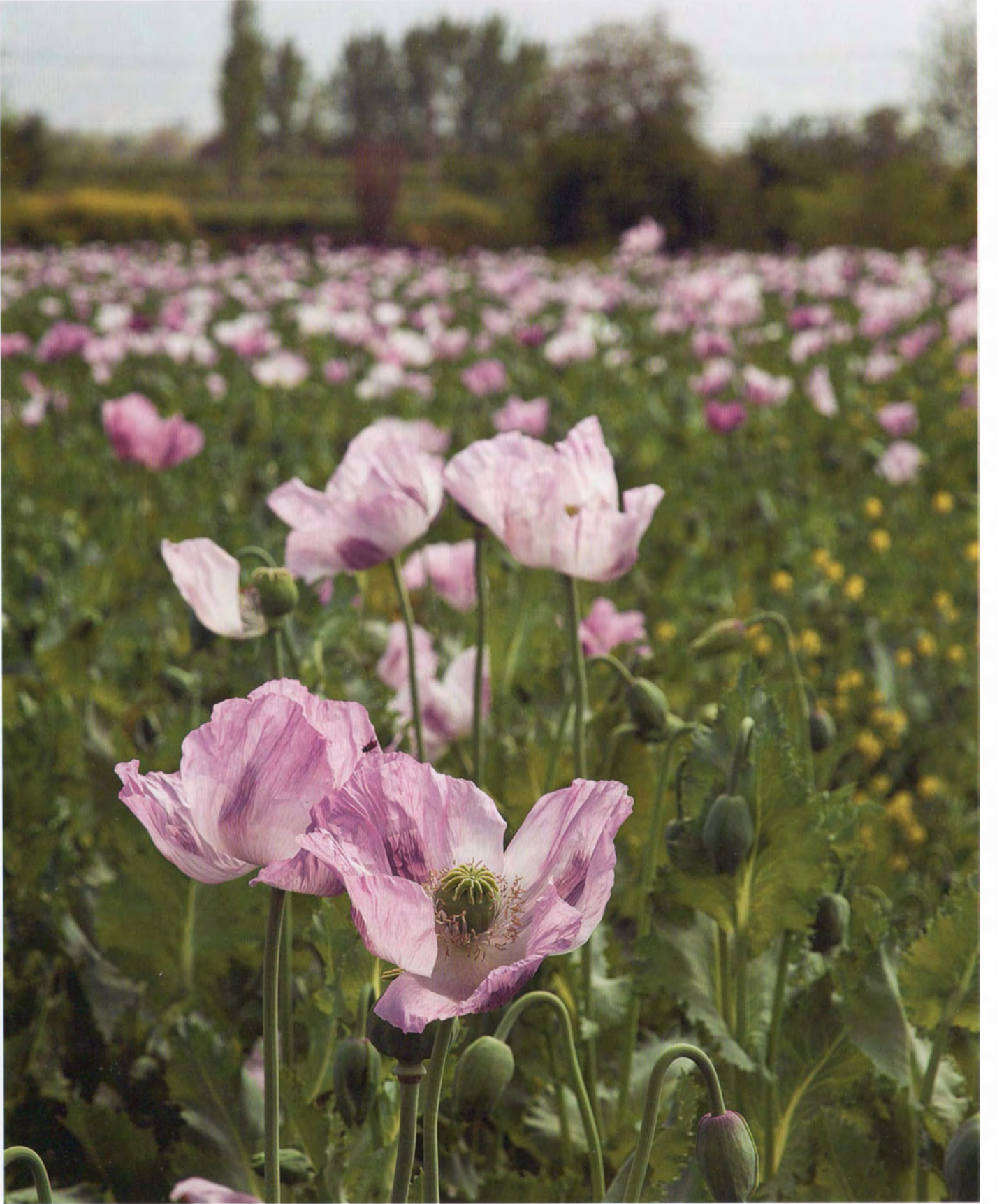
Honaz'da olduğu gibi Akdağlar'dan da irili ufaklı pek çok akarsu doğuyor. Akdağlar'ın güney yamaçlarından doğan Dandalaz Çayı güneydoğu-kuzeybatı doğrultusunda akarak kuzeyde Büyük Menderes Nehri'ne katılıyor. Vadilere Denizli'ye sel baskını önlemek için onlarca havuzlu taş taraça inşa edilmiş. Bu taraçaların oluşturduğu yapay şelalelerden başka, orman içindeki vahşi vadilerde Orman Genel Müdürlüğü tarafından yapılan şelalelere rastladım. Bunların yanı sıra dağda çok sayıda irili ufaklı çağlayan bulunuyor. Yine burada da alçalarda kızılçam, yükseklerde ise karaçam örtüsüne rastlanmakta. Sert rüzgârların fazlaca ulaşmadığı derin vadilerde neredeyse her biri bir anıt ağaç niteliğinde, son derece yaşlı kestane ağaçları gözledim. Bu ağaçlar burgu gibi dönen gövdeleriyle adeta toprağa saplanmış gibi duruyorlar. Köylülerin bu ağaçları kendi aralarında paylaştıklarını ve kestaneler olgunlaştığında herkesin kendi ağacının ürünü-nü işlediğini ormancı rehberimden öğrendim. Akdağlar, ağaçların yanı sıra bitki çeşitliliği açısından çok zengin. Ak çan çiçeği (*Campanula bipinnatifida*) dünyada sadece bu dağda bulunuyor. Buna benzer olarak Tavas kurbağası da (*Rana Tavasensis*) burada yaşayan endemik bir tür. Nesli küresel ölçekte tehlike altında olan şeritli engerek (*Montivipera xanthina*) yine bu dağların sakini.

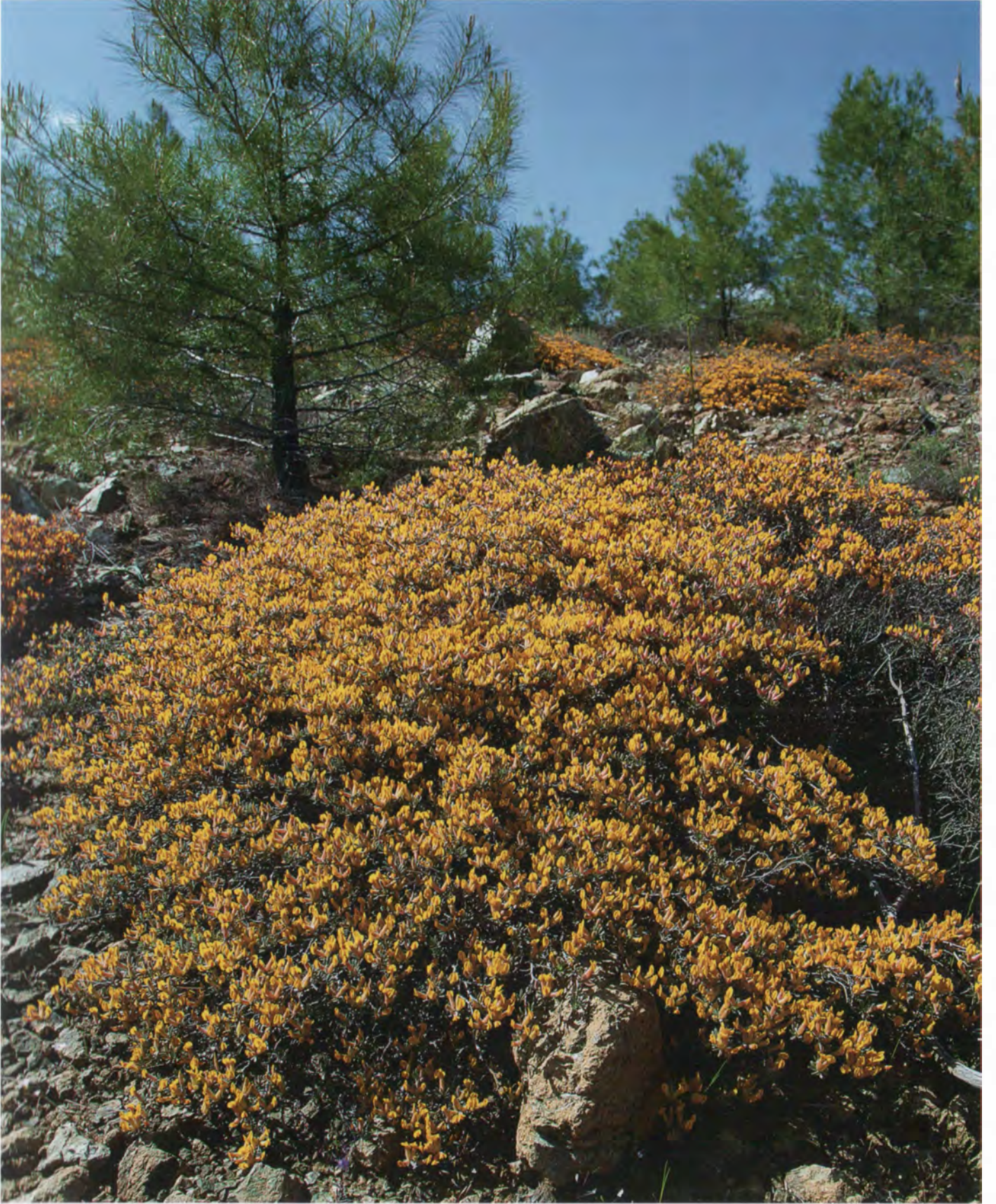

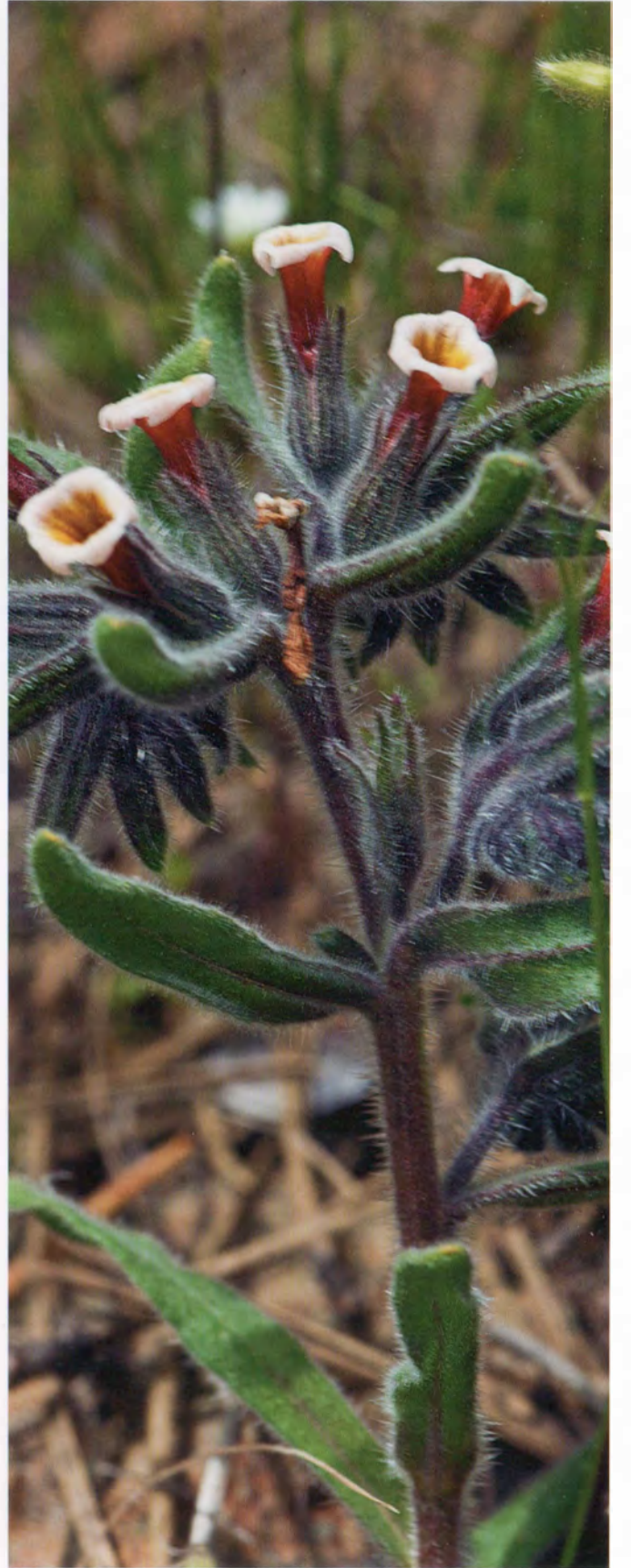

Akdağlar'daki derin vadilerde bulunan, anıt niteliğindeki devasa kestane ağaçlarından biri.

Işık Gölü

Üzüm bağları.

Denizli'nin bu yüce dağları ile Pamukkale arasında mekik dokurken yollar boyunca uzayıp giden üzüm bağlarını görünce, Hierapolis antik tiyatrolarında Dionysos alayını ve şarap şenliklerini anlatan kabartmaları anımsadım. Üstelik Çal'ın Ortaköy kasabası yakınlarında da Şarap Tanrısı'nın ismini taşıyan Dionysopolis³ antik kenti de var. Bu parçaları birleştirince Lykos ve Maeandros (Menderes) havzalarının antik zamanlarda şarabın da başkenti olma ihtimalinin çok güçlü olduğunu düşündüm.

Sular açısından çok zengin olan Denizli'de doğal hayat açısından önemli iki göl bulunuyor, bunlardan biri ÖDA⁴ statüsündeki Işık Gölü, diğeri ise Acıgöl. Işık Gölü ilin kuzeyine doğru uzayan Uşak yolu üzerinde Çivril ilçesi sınırları içinde göz alabildiğince uzanıyor. Yine il sınırları içindeki bir başka ÖDA⁵ olan Akdağ'ın⁶ güneybatısındaki geniş bir tatlı su gölünü ve bu gölün doğusunda mevsimsel bataklıklarla çevrili Gököl'ü kapsıyor. Gölün batı, güney ve doğu kıyıları setlerle çevrilmiş. Kültür balıkçılığı ve sulama amaçlı rezervuar olarak kullanılıyor, çevresindeki sulak bölgelerde kavakçılık yapılıyor. Işık aynı zamanda Büyük Menderes'in de doğduğu yer. Kuzeydeki Kûfi Deresi göle yönlendirilmiş ve sulak alana giren suyun % 60'ını karşılıyor, gölün diğer su kaynakları ise hemen yanındaki Akdağ'ın kar suları ve yeraltı kaynakları.

Sözkonusu kaynaklardan biri dağın yamacındaki Eumeneia antik kentinin duvarları arasından çıkan Kocası (Kloudros) Kaynağı. Bu gözeden su muhteşem bir güçle çıkıyor, yeraltından kabaran gücün serinliğini yüzünüzde hissediyorsunuz. Yine dağın eteğindeki Gököl köyünde gölü besleyen büyük kaynaklar bulunuyor. Bir diğer kaynak ise Gümüşsu beldesinden geçen Karanlık Dere.

En derin yeri 7 metre olan Işıklı Gölü'nün ortasında saz adaları bulunuyor, bu adacıklar kuşların barınması için ideal yerler. Göl özellikle kış aylarında yüksek sayıda su kuşunu barındırıyor. Bir defada 190.000 üzerinde Sakarmeke (*Fulica atra*) kaydı alınmış. Burada üreyen diğer önemli kuş türleri arasında erguvani balıkçıl (*Ardea purpurea*), karabaş martı (*Larus ridibundus*) ve ak kuyruklu kartal (*Haliaeetus albicilla*) sayılabilir. Bahar aylarındaki ziyaretim sırasında gölde bolca alaca balıkçıl (*Ardeola ralloides*), küçük ak balıkçıl (*Egretta garzetta*), gri balıkçıl (*Ardea cinerea*) ve bahriye (*Podiceps cristatus*) rastladım. Günün sürprizi yaklaşık yirmi yedi bireyden oluşan çeltikçi (*Plegadis falcinellus*) grubu oldu. Göl kenarlarındaki sulama kanalları boyunca göçmenlerden bolca dere düdükçünü (*Actitis hypoleucos*), orman düdükçünü (*Tringa glareola*) ve ibibik (*Upupa epops*) uçuşup durdular. Göl kenarında çok sayıda suylanı (*Natrix tessellata*) ve öbeklenmiş halde yavru yı-

Eumeneia antik kentinin duvarları arasından çıkan Kocası Kaynağı.

Doğal hayat açısından çok önemli bir
alan olan Işıklı Gölü.

Ak balıkcıl

Ibibik

Bahri

Orman düdükçünü

Dere düdükçünü

Gri balıkcıl

Alaca balıkcıl

Çeltikçiler

Orman düdükçünü

Kara akbaba

lanlar bulunuyordu. Ayrıca Işıklı Gölü iç su balıkları için de önemli. Nesli küresel ölçekte tehdit altında ve ülkemize endemik, temiz, bol oksijenli ve hızlı akan sulara ihtiyaç duyan dişli sazancık (*Aphanius anatoliae*) ve karaburun balığı (*Chondrostoma meandrense*) türlerine ev sahipliği yapıyor.

Işıklı Gölü'nün kuzeyinde, kuzeybatı-güneydoğu yönünde uzanan 2446 metre yüksekliğindeki Akdağ bulunuyor. Bu dağ Türkiye'deki üç coğrafi bölgenin ve değişik habitatların buluşma noktası olduğundan, sahip olduğu bitki çeşitliliği nedeniyle ÖDA statüsü kazanıyor. Dağda karaçam, kızılçam, sarıçam, meşe makiler, yüksek dağ çayırları, alpin kuşak altı bitki örtüsü bulunuyor. *Barbarea hedgeana* sadece bu dağa özgü ve son derece dar bir alanda yaşayan koruma altında bir bitki türü. Kocayayla, Sığırkuyu Yaylası, Karanlık Dere ve Tokalı Kanyon gibi yüksek ve ulaşılması zor bölgeler-

de yine Honaz'daki gibi binyıllık karaçamlar görmek olası. Akdağ, kayalık, kanyon, orman, yayla ve dere biyotoplarının zengin bir mozaigini içeriyor. Dağın batıdaki dik yamaçlarında yer alan ve 200 metrelik uçurumlar oluşturan sarp kayalıklarda değerli yırtıcı kuşlardan küçük kartal (*Hieraetus pennatus*), sakallı akbaba (*Gypaetus barbatus*), kara akbaba (*Aegypius monachus*), kızıl akbaba (*Gyps fulvus*), küçük akbaba (*Neophron percnopterus*) ve Işıklı Gölü'nde avlanan ak kuyruklu kartal (*Haliaeetus albicilla*) üriyor. Memelilerden ise yoğun av baskısı sonucu sayıları azalan kızıl geyik (*Cervus elaphus*) Akdağ'ın sakinleri arasında sayılabilir.

Akdağ ve Işıklı Gölü yönüne, Uşak'a doğru ilerlerken Çivril Ovası üzerinde göz alabildiğince uzanan kiraz ve elma bahçeleri bulunuyor. Baharın müjdecisi çiçeklerle süslenen ağaçların mis kokusu bütün ovaya yayılıyor. Ağaçların arasında yap-

Çivril ovasında göz alabildiğine uzanan kiraz ve elma bahçeleri.

Türkiye'nin 23. doğa harikası Güney Şelalesi.

tığım kısa yolculuklarda çiçekten çiçeğe telaşla uçuşan arıların uğultularını dinlerken adeta koca bir "kovan"ın içinde olduğum hissine kapıldım. Elma bu yörenin ekonomisinde büyük yer tutuyor, öyle ki kimi beldelerde park, bahçelere ve giriş taklarına elma motifleri ve heykelticikleri yerleştirilmiş.

Çivril'den sonra Denizli'nin kuzeyinde olmakla birlikte adı Güney olan ilçeye uzanıyoruz. Güney ilçesi Çal, Buldan ve Denizli merkez arasında bulunuyor. Güney yolu üzerinde Büyük Menderes Nehri, Adıgüzel ve Cindere barajları ile gemleniyor, bu barajların çevresi de mesire yerleri olarak kullanılıyor. Baraja ismini veren Cindere Dağı yamaçlarından çıkan kaynaklarla Türkiye'nin 23. doğa harikası Güney Şelalesi oluşuyor. Denizli halkı için burası popüler bir piknik alanı. Güney Şelalesi oldukça ilginç bir yapıya sahip, her yönden çok değişik manzaralar sunuyor, sol yanından bakıldığında bir insan başı profilini anımsatıyor. 20 metre kadar yüksekten nazlı nazlı dökülen şelalenin suyu kireçli, bunun sonucu olarak şelale yatağında kalker basamaklar oluşmuş, suların ıslattığı kayaların üzerinde büyümüş zümrüt yeşili, kadipe görünümlü yosunlar büyüleyici bir atmosfer yaratıyor. Şe-

lale akış seti içinde oluşan mağara içinde yüzülebilen derinlikte bir de göl saklıyor.

Güney ilçesinin batısında bulunan Buldan ilçesi dokumacılığın yanı sıra Süleymanlı Yaylası ve gölüyle de ünlü. 1150 metre yüksekliğindeki yaylaya ilçe merkezinden 8 km uzunluğunda, yılan gibi kıvrıla kıvrıla uzayan bir yokuş tırmanılarak ulaşıyor. Düzlüğe çıkıldığında muhteşem bir göl sizi karşılıyor. Etrafı karaçam ormanlarıyla çevrili olan gölün bir bölümü sazlıklarla kaplı ve ortasında küçük bir adacık bulunuyor. Göl çevresi piknik alanı olarak kullanılıyor. Süleymanlı Gölü, Buldan Doğal Hayatı Koruma Derneği'nin çabaları sonucunda Haziran 2000'de sit alanı ilan edilmiş. Yayla çiçekler açısından son derece zengin, burada yabani kırmızı lale (yörede onlara dukguk deniyor) ve orkidelere rastladım. Bordo gelincikleri ve papatyanın her renk ve çeşidini görmek mümkün. Kuş varlığı açısından da son derece zengin olan göl ve çevresinde sumru (*Sterna hirundo*), saka (*Carduelis carduelis*), kuyrukkakan (*Oenanthe oenanthe*), gri balıkçıl, orman düdükçünü, dere düdükçünü gibi kuşlar ilk bakışta göze çarpanlardı.

Buradan sonraki durağımız Afyon sınırında Söğüt ve May-

Süleymanlı Gölü

Sumru

Kuyrukkakan

Şaka

Flamingo

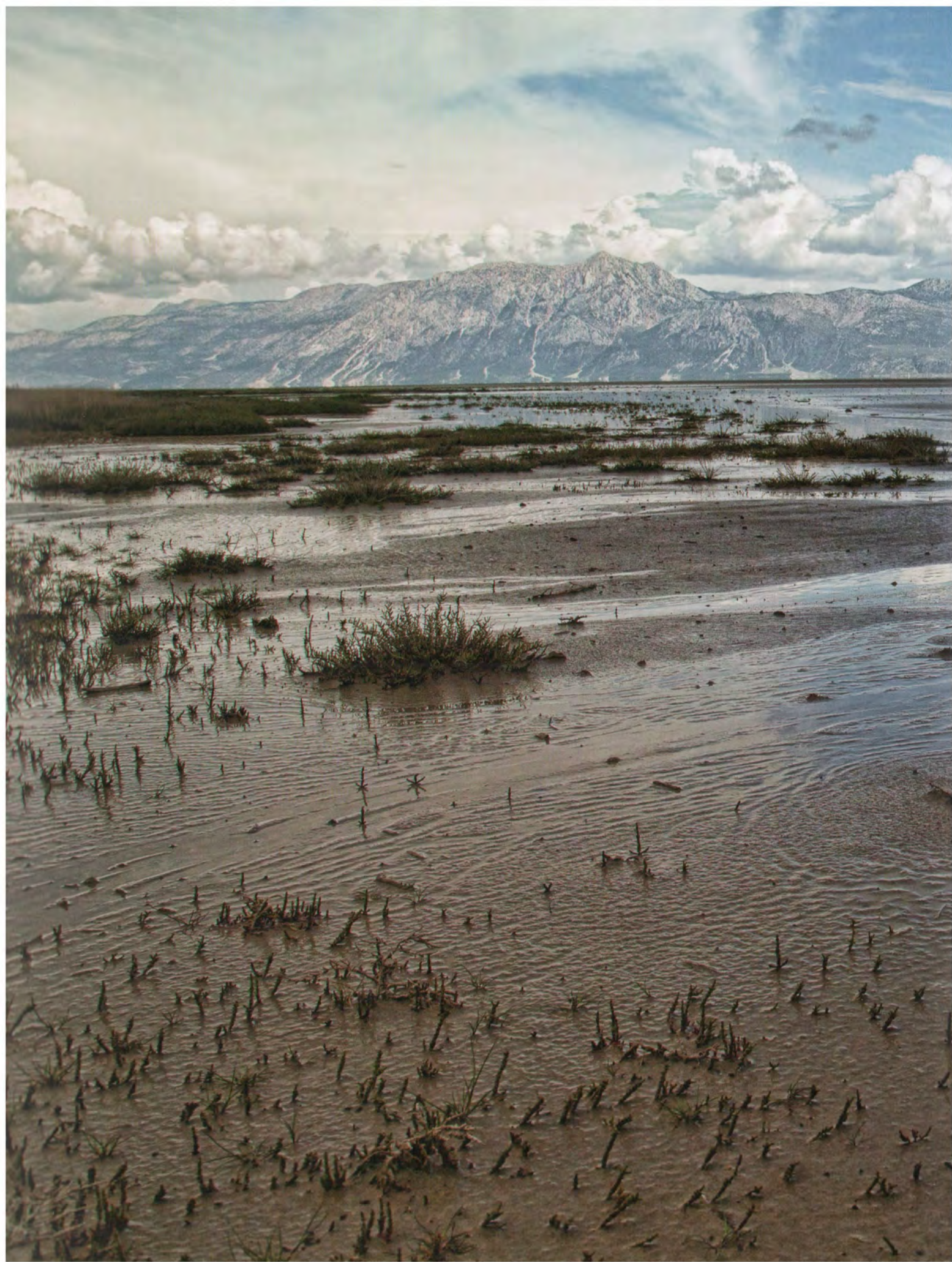
Cılibıtlar

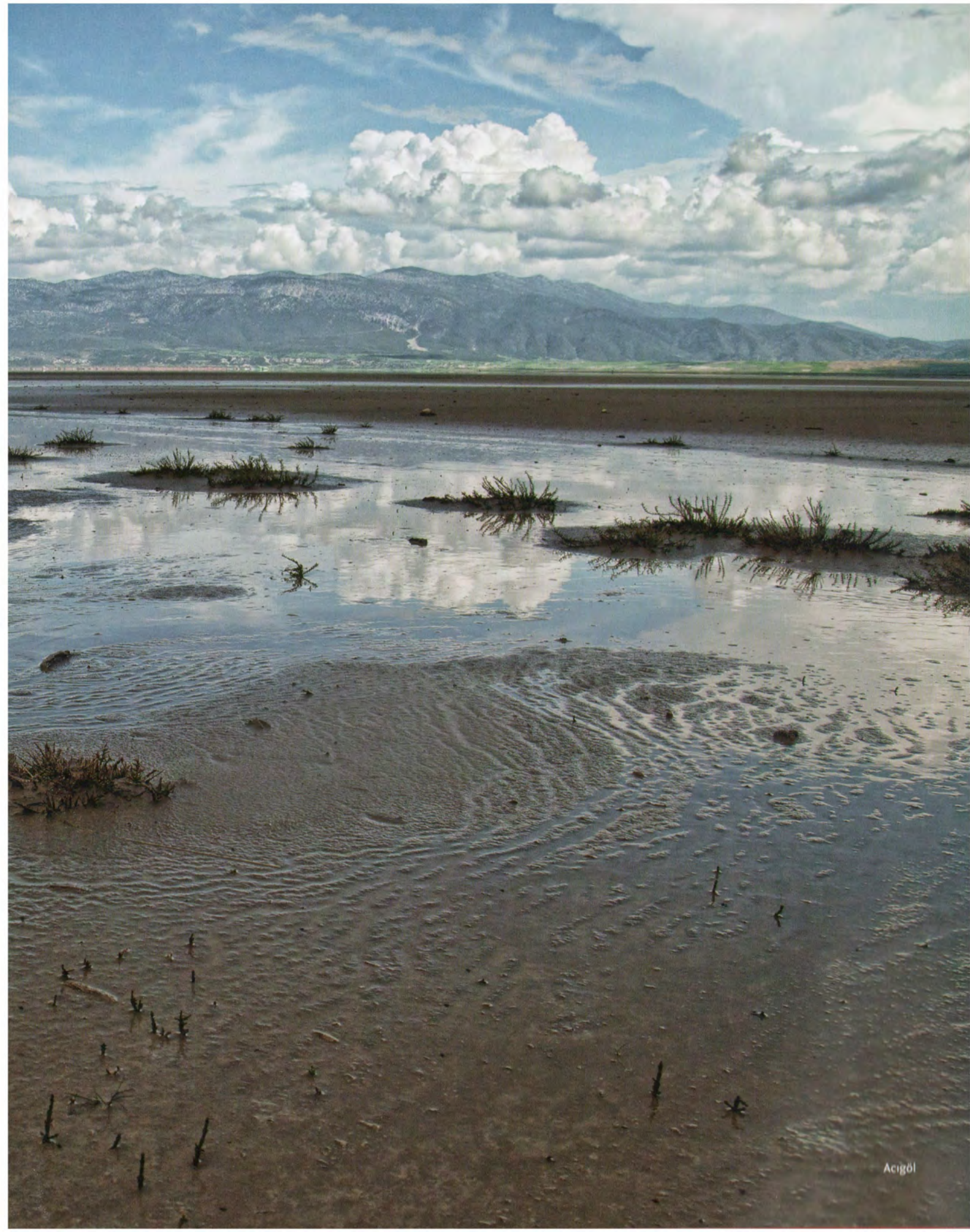

Angıt

mun dağları arasında Çardak ilçesinden görülebilen Acıgöl. Gölün suyu adından da anlaşılabilceği gibi acı, bunun nedeni suyun kimyasında bulunan sodyum (sülfat). Dünyanın ikinci büyük ve temiz doğal sodyum potansiyeline sahip rezervuarı. Diğer taraftan burası Tuzgölü'nün ardından Türkiye'nin ikinci en tuzlu gölü. Suları sığ ve derinlik 1,5 metre ile 2 metre arasında değişiyor, yazın derinlik azalıyor, suların çekildiği yerlerde ince ve bembeyaz bir tuz örtüsü kalıyor. Acıgöl'ü besleyen su kaynakları Gemiş beldesi ile Afyon'un Başmakçı ilçesi ve Akpınar köyündeki gözelerden doğuyor, Akpınar gözeleri hemen kıyı çizgisinde başlıyor ve göle deltalar yaparak karışıyor. Acıgöl barındırdığı ateş kuşlarıyla da B sınıfı bir sulak alan. Yapılan araştırmalara göre gölde 150 yuvalık bir flamingo (*Phonicopterus ruber*) kolonisi bulunuyor ve bu rakam Acıgöl'ü Türkiye'de flamingoların ürediği beş önemli alandan biri haline getiriyor.

Denizli'de son durağımız güneybatının son ilçesi Eske-re Ovası üzerinde kurulmuş olan Beyağaç. Burası küçük olmakla birlikte görülmeye değer bir belde. Beyağaç'ın Muğla sınırına dayandığı yerde, ilçe merkezinden 16 km uzaklıkta, 1335 metre yüksekliğindeki sessiz, sakin ve adeta bir takvim yaprağından fırlamışçasına muhteşem görünen Karagöl yatıyor. Karagöl'e ulaşan orman yolu içinde köylülerin başıboş beslenmek üzere bıraktıkları büyükbaş hayvanlar ve atlarla karşılaşıyoruz. Arka planında Muğla ili sınırları içinde kalan Sandras Dağı'nın görülebildiği bu enfes manzaralı gölün sularının yaz aylarında tamamen kurduğunu öğrenmek

Karagöl

benim için sürpriz oldu. Bunun nedeni gölün yağmur sularından başka bir kaynağı bulunmamasıymış. Göl çevresinde harika yaşlı karaçam ormanı var. Göle ulaşır ulaşmaz göze ilk çarpan göl aynasında ve kenarlarda telaşla bağrıışan angıtlar (*Tadorna ferruginea*) ve kıyı boyunca yürümeye başladığınızda hızlı adımlarla benden uzaklaşırken farkına varabildiğim halkalı küçük cılbıtlar (*Charadrius dubius*). Cılbıtların tedirgin cıgıllıklarından yakınlarda bir yerlerde yuvaları olduğunu anladım. Dikkatle baktığımda bu sevimli kuşların kumsalın üzerine adeta bir kepçenin dibiyle hafifçe bastırılmış bir çökelti içindeki basit yuvaları içine özenle yerleştirdikleri çilli yumurtalarını, mükemmel kamuflajına rağmen tespit edebildim. Yumurtaların fotoğraflarını çekmek üzere kameramı almaya giderken onları kaybetmemek için yakınına küçük bir çomak dikmeyi ihmal etmedim. Göl çevresi zengin bitki çeşitliliği var, her yer sarı yaban laleleri ile bezeli, beyaz ve sarı papatyalar, sarılı-kırmızılı çayır çiçekleri, dağ sümbülleri, sarı acı otlar, yabani orkideler bulunuyor.

Karagöl'e kadar gelmişken buraya çok yakın olan Sandras üzerindeki Kartal Gölü'ne doğru uzandık, ancak aracımız dörtçeker olmasına rağmen dağ yolundaki kalın kar ge-

çişimize izin vermedi. Bu güzergâh üzerinde inanılmaz yaşlı, anıt ağaç niteliğinde karaçamlar gördüm. Dönüşe geçmeden önce son uğrak yerimiz Topuklu Yaylası oldu. Burası belediye tarafından futbol sahası, bungalovlar, duş ve tuvaletler inşa edilerek organize bir mesire ve konaklama alanına dönüştürülmüş ve müstecire kiralanarak turizme açılmış. İçinden şirin bir dere geçiyor ve düzlükte küçük bir gölcük oluşmuş. Dere boyunca heybetli yaşlı karaçamlar var ve bu derenin kenarlarından çıkan kaynakların soğuk sularından demlenmiş harika çayı içerken, yaylanın mis gibi havasını içime çekerek, gökyüzüne baktım ve Tanrıların bu diyarı neden kutsadıklarını bir kez daha anladım.

Notlar

- 1 EGE028 numaralı ÖDA
- 2 EGE026 numaralı ÖDA
- 3 Dionysos'un şehri.
- 4 EGE030 numaralı ÖDA
- 5 EGE031 numaralı ÖDA
- 6 Denizli' de Akdağ adını taşıyan iki farklı dağ bulunmakta. Bunlardan biri Denizli Merkez, diğeri ise Çivril ilçesindedir.

Denizli sadece Pamukkale'den (Hierapolis), o en bildik yüzünden ibaret değil.

Hierapolis'in adı Antik Dönem metinlerinde Altın Kent olarak geçiyor; oysa barındırdığı kültür değerleriyle Denizli'nin tümü için bu nitelemeyi kullanmak hiç de yersiz kaçmaz. İrili ufaklı olağanüstü arkeolojik yerleşimleriyle, doğal zenginlikleriyle, mimarisiyle, ürettikleriyle altın değerinde bir şehir Denizli.

Bir şehrin özünü oluşturan, geçmişten günümüze taşınan kültür değerlerine odaklı bir tavırla ele alan *Denizli – Tanrıların Kutsadığı Vadi* yazılı ve görsel bir tür hafıza işlevi görüyor. Bir şehri, “işte o şehir” yapan değerleri toplu olarak gösterirken, turistik güzergâhların dışında kalan ve bir hazine sayılabilecek yerleri de gözler önüne seriyor. Bunlardan en çarpıcı örnekleri çoğu bugün bakımsız haldeki kalem işi ahşap camiler oluşturuyor. Baklan-Boğaziçi kasabasındaki sade düz duvarları ve kiremit kaplı kırma çatısıyla dıştan alelade bir konutu andıran, içindeyse hiç beklenmedik, olağanüstü bir süsleme sanatının saklı olduğu Eski Cami gibi...

Antik Dönem'den itibaren kutsal sayılan bir vadide yer alan Denizli şehrinin monografisine Eşref Abay, Şaban Kök, H. Hüseyin Baysal, Francesco D'Andria, Celal Şimşek, Kadir Pektaş, Necati İncaoğlu, Melih Duygulu, Mustafa Arslan, Cengiz Bektaş, Kenan Mortan, Osman Saffet Arolat yazılarıyla katkıda bulundular. Serhan Oksay ise doğa yazısını yazdı ve fotoğrafladı.

Denizli – Tanrıların Kutsadığı Vadi'yi Filiz Özdem hazırladı, Ali Konyalı ve Tarkan Kutlu ise fotoğraflarıyla şehrin muhteşem yüzüne ayna tuttular.

ISBN 978-975-08-2130-1

9 789750 821301